

ISSN 2310-2896

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені К. Д. УШИНСЬКОГО»

**ПЕРСПЕКТИВИ.
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ**

ВИПУСК № 3, 2024

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

Засновник – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

ПЕРСПЕКТИВИ. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ № 3, 2024

ISSN 2310-2896

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 225 від 01.02.2024 року. Ідентифікатор медіа: R30-02646.

Журнал виходить 4 рази на рік і включений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») зі спеціальностей 033. Філософія та 054. Соціологія відповідно до Наказу МОН України від 02.07.2020 № 886 (додаток 4).

Рекомендовано до друку вченою радою Університету Ушинського, протокол № 2 від 26.09.2024.

Друковані матеріали виражають позицію автора, яка не завжди поділяється редакційною колегією.

Передрук матеріалів здійснюється за умови обов'язкового посилання на «Перспективи. Соціально-політичний журнал».

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Редакційна колегія

Борінштейн Є. Р. – головний редактор, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

Атаманик З. М. – заступник головного редактора, доктор філософських наук, професор, доцент кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

Балашенко І. В. – кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії освіти (Комунальний заклад вищої освіти «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради»).

Бліхар В. С. – доктор філософських наук, професор, директор Інституту управління, психології та безпеки (Львівський державний університет внутрішніх справ).

Давидович Ніцца – доктор педагогічних наук, професор, Аріельський університет (Ізраїль).

Добролюбська Ю. А. – доктор філософських наук, професор, кафедри історії України (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

Златіца Плашієнкова – PhD, доктор філософії, філософський факультет (Університет Каменського в Братиславі, Словаччина).

Кіссе А. І. – доктор політичних наук, доцент, народний депутат України.

Лисеєнко О. В. – доктор соціологічних наук, професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

Начев А. П. – кандидат філософських наук, доцент, проректор з міжнародної, соціально-гуманітарної та науково-педагогічної роботи (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

Окорокова В. В. – доктор філософських наук, доцент кафедри історії України (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

Орленко І. М. – PhD, доктор філософії в галузі філософії, завідувач Одеського обласного ресурсного центру підтримки інклюзивної освіти (КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради»).

Очеретная А. М. – кандидат соціологічних наук, доцент (Державний університет Молдови).

Пальчинська М. В. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних наук (Державний університет інтелектуальних технологій і зв'язку).

Петінова О. Б. – доктор філософських наук, професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

Романенко С. С. – доктор економічних наук, кандидат філософських наук, доцент кафедри спортивних ігор і менеджменту фізичної культури (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

Халапсіс О. В. – доктор філософських наук, професор кафедри міжнародних відносин та соціально-гуманітарних дисциплін (Дніпровський державний університет внутрішніх справ).

Юшкевич Ю. С. – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії, історії та політології (Одеський національний економічний університет).

**Вимоги до статей, які подаються до наукового журналу
«ПЕРСПЕКТИВИ. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ»**

ПОРЯДОК ПОДАННЯ МАТЕРІАЛІВ

Для опублікування статті в науковому журналі «Перспективи. Соціально-політичний журнал» необхідно надіслати на електронну пошту editor@perspektyvy.pdpu.od.ua такі матеріали:

- 1) статтю;
- 2) заповнити на сайті довідку про автора (прізвище, ім'я, по батькові автора, місце роботи (навчання), адреса місця роботи, контактний телефон, адреса електронної пошти, поштова адреса для відправки друкованого примірника);
- 3) рецензію-відгук на статтю від доктора наук у відповідній галузі науки (за винятком кандидатів та докторів наук).

Редакція журналу здійснює внутрішнє рецензування статті – розгляд статті одним із членів редакційної колегії (single-blind review – рецензент знає автора, але автор не знає рецензента). На підставі проведеного рецензування автор може отримати одну з таких відповідей: – статтю прийнято до друку, – доопрацювати статтю, – автору відмовлено в публікації.

Оплата статті здійснюється тільки після офіційного підтвердження та надання реквізитів від редакції журналу (офіційний e-mail: editor@perspektyvy.pdpu.od.ua).

Матеріали, подані з порушенням вимог стандартів, не приймаються до редагування і публікації. Редакція зберігає право на редагування матеріалів, їх скорочення й уточнення найменування. Опубліковані матеріали виражають позицію автора, що може не збігатися з думкою редакції. За вірогідність фактів, статистичних даних та інших матеріалів відповідальність несе автор.

ТЕМАТИЧНІ РОЗДІЛИ ЖУРНАЛУ

1. Філософська онтологія	6. Філософія освіти	11. Методологія та методи
2. Гносеологія	7. Філософія синергетики	соціологічних досліджень
3. Філософська антропологія	8. Етика та естетика	12. Соціальна структура, соціальні
4. Соціальна філософія	9. Філософія релігії	інститути та процеси
5. Філософія історії	10. Теорія та історія соціології	13. Спеціальні та галузеві
		соціології

ТЕХНІЧНІ ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

Формат А 4; поля – 2 см (нижнє) × 2 см (верхнє), 3 см (ліве) × 1,5 см (праве); абзац – 1,25 см; міжрядковий інтервал – 1,5 см; шрифт – Times New Roman; кегль – 14.

Обсяг статті – від 10 до 20 сторінок.

У тексті слід використовувати символи за зразком: лапки «...», дефіс (-), тире (–), апостроф (').

СТРУКТУРА СТАТТІ

1. Ліворуч вказується **УДК** та **тематичний розділ журналу**.
2. Ім'я, прізвище, по батькові, інформація про автора(ів) (науковий ступінь, вчене звання, посада, назва та адреса організації, у якій працює(ють) автор(и)) **мовою статті**. Максимальна кількість авторів у статті – три особи.
3. Назва статті. Має містити не більше 10 слів, розкривати сутність проблеми та бути цікавою широкому загалу науковців.
4. Резюме (від 250 до 300 слів) та ключові слова українською мовою (5–10 слів). Резюме має містити такі **обов'язкові** елементи: **актуальність проблеми, мета, методи та результати дослідження**.
5. Наукова стаття обов'язково має містити такі структурні елементи:

Вступ.

Мета та завдання.

Методи дослідження.

Результати.

Висновки. Висновки не повинні містити дані, яких немає в основному тексті статті.

Література завершує статтю і публікується під заголовком «**Список використаних джерел**». Бібліографічний опис списку оформлюється в порядку згадування з урахуванням розробленого у 2015 році Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». У статті мають бути посилання на іншомовні джерела (не менше 25% від загальної кількості посилань).

References. Оформлюється відповідно до стандарту **APA (APA Style Reference Citations)**. Автор (трансліт), назва статті (трансліт), назва статті (у квадратних дужках переклад англійською мовою), назва джерела (трансліт), вихідні дані з позначеннями англійською мовою. Наприклад:

Terepyshchy S. O. (2019) Tendentsii rozvytku osvitynich landshaftiv v epokhu industrialnoho suspilstva [Trends in the development of educational landscapes in the era of industrial society]. *Visnyk KhNPU imeni H. S. Skovorody «Filosofita»*, 2 (45), S. 139–150 [in Ukrainian]

6. Ім'я, прізвище, по батькові, інформація про автора(ів) (науковий ступінь, вчене звання, посада, назва та адреса організації, у якій працює(ють) автор(и)) англійською мовою.

7. Назва статті англійською мовою.

8. Резюме (від 250 до 300 слів) та ключові слова англійською мовою (5–10 слів).

Транслітерація імен та прізвищ здійснюється відповідно до вимог Постанови Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 р. № 55. Переклад засобами онлайн-сервісів є неприпустимим.

ГНОСЕОЛОГІЯ

УДК 101.1:001.5

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.1>**Чурсінова Оксана Юріївна**кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії

Національного університету «Львівська політехніка»

вул. Степана Бандери, 12, Львів, Україна

orcid.org/0000-0002-8197-8638

ФЕНОМЕН ТЕХНОНАУКИ В МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ НАУКОВИХ КОМУНІКАЦІЯХ

Актуальність теми. Зростаюча роль технологій та їх вплив на сучасну науку, а також необхідність філософського осмислення цих процесів обумовлюють актуальність теми дослідження. Сьогодні технонаука є не просто інтеграцією технологій з науковими дослідженнями; вона постає новою парадигмою, що докорінно змінює характер науки, її цілі, методи та результати.

Сучасний науковий ландшафт дедалі більше характеризується міждисциплінарністю, коли різні дисципліни об'єднуються для вирішення складних проблем людства. Ця тенденція посилюється завдяки технонауці, яка надає значні можливості для досліджень, але водночас вимагає нових форм комунікації між різними галузями знання. В цьому контексті важливо зрозуміти, як формуються і розвиваються сучасні наукові знання.

Крім того, в умовах стрімкого розвитку технологій виникає потреба в аналізі етичних та соціальних наслідків розвитку технонауки. Її вплив на суспільство, екологію, економіку й навіть людську ідентичність потребує критичного переосмислення, особливо в аспекті міждисциплінарної взаємодії, де виникають нові наукові парадигми та практики.

З огляду на ці фактори тема постає важливою як для філософії науки, так і для соціальної філософії та етики. Результати дослідження цих питань сприяють поглибленню розуміння сучасних наукових процесів, виробленню нових підходів до аналізу наукових комунікацій в умовах технонаукової парадигми.

Мета та завдання. Метою статті є дослідження феномену технонауки в контексті міждисциплінарних наукових комунікацій, аналіз її впливу на формування нових наукових парадигм, методів та практик, а також вивчення етичних і соціальних наслідків, що виникають внаслідок цього процесу, та визначення ролі технонауки в інтеграції знань, зміні ролі науковців у сучасному суспільстві.

Методи дослідження: компаративний підхід, метод інтерпретації, історичний метод, загальнонаукові методи дослідження (аналіз, синтез), системний та міждисциплінарний підходи.

Результати дослідження. Проаналізовано феномен технонауки як нової парадигми, яка впливає на формування міждисциплінарних наукових комунікацій. Визначено, що біобанки є ключовим інструментом технонауки, вони забезпечують збереження біологічних матеріалів та їх доступ до міждисциплінарних досліджень. Розкрито роль синтетичної біології як напрямку технонауки, що відкриває нові можливості маніпуляції біологічними системами. Обґрунтовано необхідність критичного осмислення соціальних та етичних наслідків технонауки для сучасного суспільства.

Ключові слова: технології, технонаука, біотехнології, біоетика, синтетична біологія, біобанки.

Вступ. Сучасний розвиток науки і технологій зумовив появу нових наукових напрямків, що виходять за межі традиційних дисциплінарних підходів. Одним із таких явищ є технонаука – синтез науки й технології, що поєднує наукові дослідження з технологічними інноваціями. Технонаука змінює не лише методи створення знань, а й сутність науки загалом, зокрема її методологічні основи, етичні принципи та вплив на суспільство. Важливим аспектом цього явища є його роль у міждисциплінарних наукових комунікаціях, де відбувається зближення різних галузей знань і створення нових форм співпраці.

Феномен технонауки розглядається як рушійна сила сучасних наукових перетворень. Основна увага зосереджена на аналізі її впливу на формування нових наукових парадигм та розвиток міждисциплінарних зв'язків. Технонаука сприяє інтеграції знань, змінює роль науковців у сучасному суспільстві.

Мета та завдання. Метою статті є дослідження феномену технонауки в контексті міждисциплінарних наукових комунікацій, аналіз її впливу на формування нових наукових парадигм, методів та практик, а також вивчення етичних і соціальних наслідків, що виникають внаслідок цього процесу, та визначення ролі технонауки в інтеграції знань, зміні ролі науковців у сучасному суспільстві. Реалізуючи мету, ми досліджуємо механізми взаємодії між різними галузями знань у межах технонауки, аналізуємо приклади міждисциплінарної співпраці, а також оцінюємо потенційні виклики та можливості, які виникають у процесі інтеграції наукових і технологічних інновацій.

Методи дослідження. Компаративний підхід, метод інтерпретації, історичний метод, загальнонаукові методи підходи до дослідження (аналіз, синтез), системний та міждисциплінарний підходи.

Результати дослідження. У 1980-х роках ХХ століття для відображення нового характеру взаємовідносин між наукою та технологіями, знанням та інструментами в науковому дискурсі з'явився термін «технонаука», що позначав новий тип наукової діяльності [15]. Це слово походить від поєднання двох грецьких термінів: «техно» (τέχνη), що означає мистецтво, ремесло або технічну майстерність, та «наука» (ἐπιστήμη), що вказує на систематизоване знання, здобуте через дослідження й експерименти. Поєднання цих понять підкреслює інтеграцію технологічних і наукових підходів, що стала характерною рисою сучасного наукового дискурсу [4, 5, 6]. У змісті цього терміну акцентується, що техногенне середовище перестає бути просто додатком до наукового знання, натомість стає природним середовищем його розвитку. Технонаука є новим підходом до створення наукового знання, частково альтернативним до традиційної наукової теорії, і може бути розглянута як симбіоз фундаментальних досліджень, технічної теорії та інженерної діяльності.

Французький філософ і антрополог науки Бруно Латур відзначив, що наука більше не є виключно теоретичною дисципліною, обмеженою стінами лабораторій, вона стала середовищем, де «налаштовується» взаємодія між людьми та об'єктами. Якщо раніше наука була відносно автономною діяльністю і суспільство залишалося відокремленим від її принципів і методів, то тепер ці сфери тісно переплітаються. На зміну науково-технічній теорії як системі знань прийшов синтез «знання що» і «знання як», а до класичної тріади завдань науки – «опис, пояснення, розуміння» – додалися проектування та прогнозування. В такій організації науки і технологій вони взаємозалежні: технології не можуть існувати без науки, а наука – без технологій [16, 17].

Barry Barnes зазначає, що термін «технонаука» набув широкого визнання в академічних колах, використовується для опису діяльності, в межах якої наука і технологія тісно переплітаються, утворюючи своєрідний гібрид. Це поняття слід трактувати як особливо характерне для сучасної епохи явище [7].

Етап розвитку науки, позначений терміном «технонаука», свідчить про виникнення нової парадигми науково-технічного прогресу. Сучасна наука поступово змінює свою орієнтацію з пізнавальної на проектно-конструктивну діяльність. Вона інтегрується в нову систему, організовану на засадах взаємодії науки і технологій. Цей процес отримав назву технонауки,

в межах якої технологічна ефективність стає важливішою за істину, знання перетворюються на проектування, а конструювання постає основною моделлю пізнання.

Український дослідник Сергій Порев зазначає, що німецькі та французькі науковці, зокрема Бернадетт Бенсауд-Вінсент та Альфред Нордман, у праці «Предмет зацікавленості: об'єкти дослідження в науці і технонауці» звертають увагу на суттєву відмінність між наукою і технонаукою, яка виявляється на рівні досліджуваних об'єктів. Ця різниця стає ще більш очевидною, коли результати дослідження презентуються в специфічних умовах, а об'єкти набувають особливого значення. Коли експеримент використовується як науковий доказ для підтвердження або спростування гіпотези, це відповідає традиційним уявленням про науку. Водночас, коли органічні молекули розглядаються як електричні дроти, здатні переносити значні струми, це свідчить про перехід до технонаукового підходу. В межах таких досліджень відкриваються нові функціональні властивості, з'являються можливості оволодіти складними процесами та керувати ними; згідно з думкою цих вчених, це можна вважати проявами технонауки [3, с. 582].

На сучасному етапі технонаука являє собою не просто технічну науку, а нову форму наукової організації, що об'єднує різноманітні аспекти природничих, технічних та гуманітарних наук. У цьому контексті технологічна ефективність набуває значення істини; знання трансформуються у проекти дій, а процес пізнання стає процесом конструювання. Важливою особливістю технонауки є те, що її об'єкти не є традиційною предметною реальністю в картезіанському розумінні, а виступають так званими людиномірними об'єктами [12].

Технонаука конструює природу в штучних умовах, де образ світу визначається матеріальною базою та розвитком техніки, зумовленими потребами суспільства. Термін «технонаука» підкреслює, що природничі науки не є нейтральним описом світу, а виникають у межах «другої природи» техніки, яка слугує їх онтологічним фундаментом [1, 2, 10].

Одним із яскравих проявів технонауки є технології, що поєднують нанотехнології, біотехнології, інформаційні та когнітивні технології. У цьому контексті синтетична біологія стала яскравим прикладом технонауки; поєднання наукових знань і технологічних інновацій відкриває нові горизонти в розумінні та маніпуляції біологічними системами. Наприклад, розвиток технології CRISPR (Clustered Regularly Interspaced Short Palindromic Repeats), яка дозволяє здійснювати точне редагування геному, демонструє, як синтетична біологія інтегрує принципи технонауки, стираючи межі між традиційними науковими дисциплінами. Це також створює нові можливості для міждисциплінарних наукових комунікацій, що необхідно для ефективного обміну знаннями та вирішення складних етичних і соціальних питань, які виникають на перетині біології, технології та суспільства [7].

Синтетична біологія, будучи складовою частиною нанобіотехнологій, постає продовженням молекулярної біології, інтегрованої з нанотехнологічними підходами. Комбінація молекулярної біології, генної інженерії та нанотехнологій у межах нанобіотехнологій створює нові можливості для розробки штучних живих організмів або модифікації існуючих біологічних систем з метою надання їм нових функцій. Цей процес перетворює біологію на технічну науку, яка водночас орієнтована на дослідження і на проектування, що є характерною рисою сучасного наукового підходу, відомого як «технонаука» [19].

Основна мета синтетичної біології полягає в раціональному створенні біологічних організмів і систем із наперед визначеними властивостями, що зближує її з генною інженерією. Синтетична біологія йде далі ніж традиційні підходи, пропонуючи розробку нової біохімічної платформи, яка складається з генів, геномів і ДНК, так званих «біоцеглинок», що не мають аналогів у природі. Це не просто зміна характеристик існуючих організмів – створюються нові форми життя, де основні властивості визначаються виключно науковим задумом. Таким чином, у межах синтетичної біології природа розглядається як пустий простір, що потребує заповнення за нашим бажанням. Західноєвропейські науковці відрізняють цей парадигмальний зсув від маніпуляції, характерної для генної інженерії, адже відбувається створення нових форм життя, що знаменує перехід від «людини умілої» до «творця» [8].

Традиційно біологія зосереджувалася на вивченні природних процесів, прагнула їх зрозуміти. Натомість синтетична біологія ставить перед собою іншу мету – переосмислення природи для створення штучних форм життя. В результаті біологія, яка історично була наукою про життя, еволюціонує в технічну дисципліну з подвійною орієнтацією – на дослідження та проектування. Цей трансформаційний підхід, що поєднує в собі науку та технологію, є яскравим прикладом технонауки, яка вимагає міждисциплінарної співпраці для досягнення технологічних цілей та відповіді на нові виклики. У сучасних дослідженнях процесів формування знань та систем пізнання технонаука розглядається як наслідок тісного переплетіння науки і технології, що веде до їх інтеграції.

Сучасні дослідження не зосереджуються лише на самій техніці, а й на її взаємодії із суспільством. У цьому контексті першорядне значення набуває соціальна оцінка технологій як новий міждисциплінарний підхід, орієнтований на вирішення конкретних проблем. Важливим питанням постає готовність взяти на себе відповідальність за розвиток синтетичної біології в рамках «відкритої біології», яка функціонує як нова технонаукова практика в проєктивне-конструктивістській парадигмі. Це питання може бути вирішене лише через соціальну оцінку техніки, що передбачає епістемологічний підхід, системний багатосторонній аналіз, виявлення можливих наслідків науково-технічного прогресу на ранніх етапах, а також акцентування відповідальності за результати досліджень та інновацій. У контексті технонауки та міждисциплінарних наукових комунікацій особливу увагу варто приділяти вирішенню етичних проблем, що виникають при застосуванні нових технологій, таких як синтетична біологія, в житті суспільства.

Феномен технонауки в міждисциплінарних наукових комунікаціях проявляється через інтеграцію різних дисциплін для досягнення наукових і технологічних проривів, зокрема в такій сфері, як синтетична біологія. Біобанки як ключовий інструмент забезпечують збереження біологічного матеріалу й доступ до них для досліджень, що підкреслює важливість міждисциплінарної співпраці в технонауці.

Біобанки, що є основним компонентом сучасних біомедичних досліджень, являють собою організовані сховища біологічних зразків, таких як тканини, кров і ДНК. Вони слугують не лише для наукових досліджень, але й зберігання інформації для майбутнього застосування. Їхнє виникнення стало критичним чинником у процесі генетизації життя, що охоплює навіть здорових людей. Біобанки постають джерелом цінної біомедичної інформації, але водночас вони несуть і певні ризики, пов'язані з її використанням. Важливо розглядати їх у контексті технонауки та соціогуманітарного осмислення генетизації суспільства й біоідентичності. Перетворення людини на об'єкт біоінформації є соціогуманітарним феноменом, значною мірою обумовленим самим суспільством [13].

З позиції технонауки біобанки – це більше ніж просто сховища біологічних зразків. Вони трансформуються у складні системи, що поєднують технологічні інновації, наукові знання, юридичні аспекти й етичні принципи. У межах технонауки біобанки стають невід'ємною частиною міждисциплінарного підходу до досліджень, де ключову роль відіграють технології автоматизації, великі дані, алгоритми штучного інтелекту та новітні біотехнології [13].

Біобанки створюються для виявлення генетичних закономірностей, цифрового збереження даних і подальшого аналізу та обробки інформації. Людина безпосередньо залучена до роботи біобанків, оскільки результати таких досліджень можуть вплинути як на суспільство в цілому, так і на окремих донорів біозразків.

Ефективність біобанків залежить від інвестицій у майбутні блага, які вони можуть принести. Соціальні очікування у сфері технонауки виступають рушійною силою розвитку, без якої ця галузь не змогла б отримати підтримку суспільства та фінансування.

Сучасні соціальні структури стають дедалі більш гібридними; роботи доглядають за хворими, штучний інтелект ставить діагнози й надає юридичні консультації, а домашні генетичні тести спонукають людей змінювати свій спосіб життя. Технології інтегруються в людське життя на біологічному та соціальному рівнях, формуючи нові соціальні реалії. Технологічний

детермінізм набуває нового вигляду через конструювання середовища, де технонаукові інновації стають системотвірними.

Біоінженерний підхід до людини часто суперечить принципам обережності та біоетики. Інновації, що сприймаються як епістемні зрушення, для свого розвитку потребують експериментальних проєктів і технологій, які можуть не враховувати етичні норми. Це підкреслює складність і непередбачуваність інноваційних процесів, що вимагають нового способу легітимації науки – через інструментальний підхід до знання і дії.

Виникнення та розвиток біобанків – це складний біосоціальний феномен, що охоплює медичний, соціальний, технонауковий і комерційний рівні [13]. Біоматеріали є довгостроковим джерелом інформації, а алгоритми обробки генетичних даних постійно вдосконалюються, що дозволяє використовувати ці дані в майбутньому, враховуючи нові біомедичні відкриття. Соціальний запит на генетичні інновації проявляється через таке явище, як біоакінг, що підсилює вплив генетичних досліджень. Біоакінг – це практика самостійного вдосконалення фізичних та когнітивних можливостей людини за допомогою науки, технологій та експериментів над власним тілом, включаючи зміни у способі життя, вживання добавок, генетичні маніпуляції та використання кіберімплантів [20].

Біобанки не можна розглядати виключно як медичні депозитарії біоматеріалів. Етика генетичних досліджень, що базується на принципах інформованої згоди та поваги до автономії, а також на визнанні загального соціального блага розвитку медицини, залишається ключовим чинником легітимації біобанків. Водночас розвиток нейротехнологій і генетики надає підстави вважати, що біобанки можуть впливати на автономію, визначаючи генетичні маркери, пов'язані з поведінковими схильностями або біоідентичностями, які мають соціальне та географічне коріння [18, 21].

Отже, етичний вплив генетичних досліджень, що передбачає встановлення зв'язку між генами та соціальними траєкторіями, розкриває вплив генетичної експресії на автономію особистості, яка стає центральним елементом сучасної етики. В контексті технонауки та міждисциплінарних наукових комунікацій цей процес тісно пов'язаний із розвитком біобанків. Біобанки як частина технонаукового процесу змушують переосмислювати етичні підходи до використання генетичної інформації, забезпечуючи баланс між науковими інноваціями та морально-етичними стандартами. Це набуває особливості актуальності в контексті біоетики, яка прагне знайти оптимальні рішення для захисту прав індивідів і забезпечення етичного підходу до використання біологічних ресурсів в умовах стрімкого розвитку технонауки [9].

Д. Келакхан у праці «Біоетика як дисципліна» [14] підкреслює дві ключові особливості цієї галузі: по-перше, її дисциплінарну неповноту, що проявляється у «браку загального визнання, відсутності стандартизованих критеріїв якості та чітких педагогічних і оціночних нормативів»; по-друге, необхідність розробки підходів для вирішення конфліктних ситуацій у науковій та медичній сферах. Біоетика характеризується експериментальним підходом до аргументації, відродженням риторичної імпровізації та «знаходженням доказів», що відображає її міждисциплінарний характер. Сьогодні біоетика є не стільки окремою дисципліною, скільки синтезом різних галузей знань, що формують широкий суспільний дискурс, пов'язаний із розвитком біотехнологій. Водночас вона є інструментом вирішення етичних проблем, що виникають у взаємодії лікаря і пацієнта, біомедицини і суспільства, а також наукової спільноти і політиків. Важливе місце в біоетиці посідає концепція «гідності людини», а інформована згода при біомедичному втручанні розглядається не лише як захист від ризиків, але і як вираз поваги до автономії особи.

Біоетика має на меті розробку етичних моделей, що регулюють морально допустимі дії, справедливий розподіл ризиків між пацієнтами та визначення меж особистої автономії. Важливим завданням також є створення практичних регуляторів, які слугують основою для рекомендацій і нормативних документів. Серед ключових моделей аргументації, що використовуються в біоетиці, варто виділити утилітаристсько-консеквенціалістський підхід і деонтологічну етику, засновану на пріоритеті морального обов'язку стосовно результатів діяльності, що

передбачається кантівською традицією. В цих концепціях по-різному трактується поняття блага, але обидві є значущими для біоетичного дискурсу.

Автономія волі та моральний закон, притаманні кожній людині, спонукають її до реалізації власних планів, ідей та задумів за умови, що ці плани не шкодять іншим, не використовують людей як засіб для досягнення власних цілей і не примушують до мислення, яке обмежує їхню автономію. Біоетика також враховує локальні особливості суспільств, що робить її не лише системою для прийняття рішень, а й практикою, яка уніфікує права пацієнтів у контексті міждисциплінарного діалогу. Водночас біоетика пропонує уніфіковані методи вирішення типових ситуацій, з якими стикається людина в процесі взаємодії з біотехнологіями. З огляду на розвиток нових напрямків біотехнологій необхідні нові підходи не лише в межах біоетики, а й у ширшому науковому дискурсі. Наукова невизначеність, пов'язана з нанотехнологіями, інформаційна безпека у разі використання комунікаційних імплантатів, розвиток генетики та технологій, заснованих на генетичних даних, вносять у біоетику нове розуміння ризиків.

Автор статті «Нанотехнології – новий напрямок етичних досліджень» Армін Грюнвальд підкреслює дві важливі особливості нанотехнологій: їхній значний потенціал для покращення людини та високу ступінь конвергенції етичних аспектів їхнього застосування. Він зазначає, що новизна нанотехнологій полягає в об'єднанні різних етичних проблем у межах однієї технології [11]. Як у нанонауці, де стираються традиційні межі між фізикою, хімією, біологією та інженерією, так і в нанотехнологіях, традиційні етичні підходи поєднуються з новими задля адекватних відповідей на етичні виклики сучасної епохи, що є характерною рисою феномену технонауки в міждисциплінарних наукових комунікаціях.

Висновки. Технонаука є не лише новою парадигмою, яка докорінно трансформує науку, але й рушійною силою для міждисциплінарних наукових комунікацій. Вона сприяє інтеграції знань, формуванню нових наукових підходів і створенню нових форм співпраці між різними галузями знань.

В умовах стрімкого розвитку технологій технонаука ставить перед суспільством нові етичні та соціальні завдання. Критичне осмислення впливу технонауки на суспільство, екологію, економіку та людську ідентичність стає важливим аспектом сучасного наукового дискурсу.

Ключовим елементом технонаукового процесу постають біобанки, які забезпечують збереження біологічного матеріалу та доступ до нього. Вони відіграють важливу роль у міждисциплінарних дослідженнях, об'єднуючи зусилля вчених різних галузей для створення інноваційних підходів у медицині, генетиці та біотехнологіях.

Синтетична біологія як частина нанобіотехнологій є яскравим прикладом технонауки, де поєднання наукових знань і технологічних інновацій відкриває нові горизонти маніпуляції біологічними системами. Це породжує проблеми у зв'язку зі створенням нових форм життя та їх впливом на суспільство, що потребує міждисциплінарного підходу для вирішення складних ситуацій етичного характеру.

Біоетика відіграє ключову роль у врегулюванні етичних аспектів, пов'язаних із розвитком технонауки. Вона допомагає знайти баланс між науковими інноваціями та морально-етичними стандартами, забезпечуючи захист прав індивідів і етичне використання біологічних ресурсів. Зокрема, в контексті біоетики акцентується увагу на важливості інформованої згоди та поваги до автономії особи, що необхідно для легітимації нових біотехнологій і практик.

Феномен технонауки у поєднанні з біоетикою виявляється через інтеграцію різних дисциплін для досягнення наукових і технологічних проривів. Це сприяє розвитку нових підходів до вирішення глобальних викликів, що постають перед сучасним суспільством, зокрема в контексті етичних аспектів використання новітніх біотехнологій.

Отже технонаука є складним, багатогранним явищем, яке трансформує сучасний науковий ландшафт, ставить нові етичні та соціальні питання, що потребують критичного осмислення та міждисциплінарного підходу для їх вирішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мельник В. П., Маринюк В. Г. Людина і технонаука в контексті ноосферної парадигми. *Вісник Львівського університету. Серія : Філософські науки*, Вип.16, 2013. С. 3–18.
2. Мельник В. П. Техніко-науковий активізм у просторі посткласичної реальності. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. Студії*, Вип. 37, 2021. С. 9–18.
3. Порев С. Єдність та розмежування науки, техніки і технології. *Гуманітарний вісник*, № 28, 2013. С. 579–585.
4. Ратніков В. С. Основи філософії науки і філософії техніки: навчальний посібник. Вінниця : ВНТУ, 2012. 291 с.
5. Aronowitz S., Martinsons B. (1996). *Technoscience and Cyberculture* New York Routledge, 323 p.
6. Beekes R. *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden, Boston: Brill, 2010. 1808 p.
7. Barnes B. Elusive memories of technoscience. *Perspectives of Science: Historical, Philosophical, Social. Technoscientific Productivity*, 13 (2), 2005. P. 142–165.
8. Boldt J. Müller O. Newtons of the leaves of grass. *Nature Biotechnology*, № 26, 2008. P. 387–389.
9. Chursinova O., Petrushenko V., Petrushenko O. Modern ideas about the object of scientific knowledge and bioethics. *Ethics and Bioethics (in Central Europe)*, 12 (1-2), 2022. P. 53–59.
10. Chursinova O., Petrushenko V. Philosophical and Anthropological Dimension of Technoscience. *Filosofija. Sociologija*, 30 (3), 2019. P. 199–205.
11. Grunwald A. Nanotechnology – a new field of ethical inquiry? *Science and Engineering Ethics*, 11 (2), 2005. P. 187–201.
12. Grunwald A. *Technikzukünfte als Medium von Zukunftsdebatten und Technikgestaltung*. Karlsruhe: KIT Scientific Publishing, 2012. 289 p.
13. Hinterberger A., Porter N. Genomic Biobanks and the Longue Durée of Technoscience. *New Genetics and Society*, 31 (3), 2012. P. 259–272.
14. Jonsen A. R. The History of Bioethics as a Discipline // *Handbook of Bioethics: Taking Stock of the Field from a Philosophical Perspective*. N.-Y.: Kluwer, 2004. P. 31.
15. Lature B. *Nous n'avons jamais été modernes. Essai d'anthropologie symétrique*. Paris: La Découverte, 1991. 211 p.
16. Latour B. *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society*. Harvard University Press, 1987. 288 p.
17. Latour B., Woolgar S. *Laboratory Life: the Social Construction of Scientific Facts*. Princeton University Press, 1979. 296 p.
18. *New Directions: The Ethics of Synthetic Biology and Emerging Technologies*. Presidential Commission for the Study of Bioethical Issues. Washington, New York, 2010. 178 p.
19. Parry B., Gere C., *Technoscience and the Circulation of Human Bodies: The Rise of the Bioeconomy*. *The Sociological Review*, 54 (S1), 2006. P. 1–17.
20. Rose N., Abi-Rached J. M. *Neuro: The New Brain Sciences and the Management of the Mind*. Princeton: Princeton University Press, 2013. 352 p.
21. Tutton R. Biobanking: Between the Bio and the Techno. *Science as Culture*, 18 (4), 2009. P. 373–382.

REFERENCES

1. Melnyk V. P., Marynyuk V.H. (2013). Liudyna i tekhnouauka v konteksti noosfernoi paradyhmy [Man and technoscience in the context of noosphere paradigm]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia : Filozofski nauky*, Vyp. 16, 3–18.
2. Melnyk V. P. (2021). Tekhniko-naukovy aktivizm u prostori postklasichnoi realnosti [Technical and scientific activism in the space of post-classical rationality]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filoz.-politolog. Studii*, Vypusk 37, 9–18.
3. Porev S. (2013). Yednist ta rozmezhuвання nauky, tekhniki i tekhnolohii [Unity and Differentiation of Science, Technique and Technology]. *Humanitarnyi visnyk*, № 28, 579–585.
4. Ratnikov V. S. (2012). Osnovy filozofii nauky i filozofii tekhniki: navchalnyi posibnyk [Basics of philosophy of science and philosophy of technology] Vinnytsia : VNTU, 2012. 291 s.
5. Aronowitz S., Martinsons B. (1996). *Technoscience and Cyberculture* New York Routledge, 323 p.

6. Beekes R. (2010). *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden, Boston: Brill, 1808 p.
7. Barnes B. (2005). Elusive memories of technoscience. *Perspectives of Science: Historical, Philosophical, Social. Technoscientific Productivity*, 13 (2), 142–165.
8. Boldt J. Müller O. (2008). Newtons of the leaves of grass. *Nature Biotechnology*, № 26, 387–389.
9. Chursinova O., Petrushenko V., Petrushenko O. (2022). Modern ideas about the object of scientific knowledge and bioethics. *Ethics and Bioethics (in Central Europe)*, 12 (1-2), 53–59.
10. Chursinova O., Petrushenko V. (2019). Philosophical and Anthropological Dimension of Technoscience. *Filosofija. Sociologija*, 30 (3), 199–205. Grunwald A. (2005). Nanotechnology – a new field of ethical inquiry? *Science and Engineering Ethics*, 11 (2), 187–201.
11. Grunwald A. (2012). *Technikzukünfte als Medium von Zukunftsdebatten und Technikgestaltung*. Karlsruhe: KIT Scientific Publishing, 289 p.
12. Hinterberger A., Porter N. (2012). Genomic Biobanks and the Longue Durée of Technoscience. *New Genetics and Society*, 31 (3), 259–272.
13. Jonsen A. R. (2004). The History of Bioethics as a Discipline, in *Handbook of Bioethics: Taking Stock of the Field from a Philosophical Perspective*. N.-Y.: Kluwer, P. 31.
14. Lature B. (1991). *Nous n'avons jamais été modernes. Essai d'anthropologie symétrique*. Paris: La Découverte, 211 p.
15. Latour B. (1987). *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society*. Harvard University Press, 288 p.
16. Latour B., Woolgar S. (1979). *Laboratory Life: the Social Construction of Scientific Facts*. Princeton University Press, 296 p.
17. *New Directions: The Ethics of Synthetic Biology and Emerging Technologies*. Presidential Commission for the Study of Bioethical Issues (2010). Washington, New York, 178 p.
18. Parry B., Gere C. (2006). Technoscience and the Circulation of Human Bodies: The Rise of the Bioeconomy. *The Sociological Review*, 54 (S1), 1–17.
19. Rose N., Abi-Rached J. M. *Neuro: The New Brain Sciences and the Management of the Mind*. Princeton: Princeton University Press, 2013. 352 p.
20. Tutton R. *Biobanking: Between the Bio and the Techno*. *Science as Culture*. 2009. 18 (4). P. 373–382.

Chursinova Oksana Yuriivna

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy
Lviv Polytechnic National University
12, Bandera str., Lviv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-8197-8638

THE PHENOMENON OF TECHNOSCIENCE IN INTERDISCIPLINARY SCIENTIFIC COMMUNICATIONS

Relevance of the problem. *The growing role of technologies and their impact on modern science, as well as the need for a philosophical understanding of these processes determine the relevance of the research topic. Today, technoscience is not just the integration of technologies with scientific research; it emerges as a new paradigm that fundamentally changes the nature of science, its goals, methods and results.*

The modern scientific landscape is increasingly characterized by interdisciplinarity, when different disciplines come together to solve complex problems of humanity. This trend is reinforced by technoscience, which provides significant opportunities for research, but at the same time requires new forms of communication between different fields of knowledge. In this context, it is important to understand how modern scientific knowledge is formed and developed.

In addition, in the conditions of the rapid development of technologies, there is a need to analyze the ethical and social consequences of the development of technoscience. Its impact on society, ecology, economy, and even human identity requires a critical rethinking, especially in the aspect of interdisciplinary interaction, where new scientific paradigms and practices emerge.

Considering these factors, the topic becomes important both for the philosophy of science and for social philosophy and ethics. The results of the study of these issues contribute to the deepening of the understanding of modern scientific processes, the development of new approaches to the analysis of scientific communications in the conditions of the techno-scientific paradigm.

Purpose and objectives. *The purpose of the article is the study of the phenomenon of technoscience in the context of interdisciplinary scientific communications, the analysis of its influence on the formation of new scientific paradigms, methods and practices, as well as the study of ethical and social consequences arising from this process, and determining the role of technoscience in the integration of knowledge, changing the role of scientists in modern society.*

Research methods. *comparative approach, interpretation method, historical method, general scientific research methods (analysis, synthesis), systemic and interdisciplinary approaches.*

Results of the study. *The phenomenon of technoscience as a new paradigm that affects the formation of interdisciplinary scientific communications is analyzed. It was determined that biobanks are a key tool of technoscience, they ensure the preservation of biological materials and their access to interdisciplinary research. The role of synthetic biology as a direction of technoscience, which opens up new possibilities for manipulation of biological systems, is revealed. The need for a critical understanding of the social and ethical consequences of technoscience for modern society is substantiated.*

Key words: *technologies, technoscience, biotechnology, bioethics, synthetic biology, biobanks.*

УДК 316.774

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.2>**Янушевич Ірина Анатоліївна**

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії, історії та політології
Національного університету «Одеська політехніка»
пр. Шевченка, 1, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-1753-5111

Кронберг Єлізавета Володимирівна

студентка інституту комп'ютерних систем
Національного університету «Одеська політехніка»
пр. Шевченка, 1, Одеса, Україна

ПРОГРАМУВАННЯ ЯК ФОРМА МОВИ ТА ПРОБЛЕМА РОЗУМІННЯ: ФІЛОСОФСЬКИЙ СЕНС СИНТАКСИСУ ТА СЕМАНТИКИ ПРОГРАМУВАННЯ

Актуальність проблеми. Програмування тісно пов'язано з розвитком сучасних інформаційних технологій, в сучасному світі воно є корисним вмінням для розуміння інноваційного розвитку суспільства. Зростання популярності програмування як галузі й поширення його впливу на технологічний прогрес і, як наслідок, на буденність людини робить актуальним його розгляд з філософської точки зору, зокрема аналіз синтаксису та семантики програмування та його зв'язок з універсальною формою мислення людини – розумінням, тобто ключовими аспектами, що визначають його філософський сенс. Отже, в статті була поставлена **мета** – проаналізувати задані аспекти програмування через призму філософських концепцій, що дозволить поглибити знання та вдосконалити розуміння його природи та значення в сучасному світі.

Методи дослідження. Відповідно до поставленої мети дослідження та розв'язуваних завдань, у цій роботі використано методи опису, аналізу, пошуку подібності та ілюстрації аналізованих концепцій з подальшим узагальненням, висуванням гіпотез та подальшим їх обґрунтуванням. На заключному етапі дослідження для аналізу аспектів програмування через призму філософських концепцій, використано системний підхід – у тому варіанті, який передбачає параметрична загальна теорія систем.

Аналіз заданих аспектів в програмуванні дозволив зробити **висновки**, що програмування, як зовсім молода наука, потребує філософського погляду. Проблеми програмування можуть бути розглянуті як частина філософських проблем, пов'язаних з науково-технічним прогресом, але питання, наприклад, мови програмування далеко виходять за ці рамки. Коли програмування торкається проблеми змісту, перед програмістом постають проблеми розуміння в тому сенсі як його трактує філософія – в залежності від сфери застосування методів інтерпретації, адекватних об'єкту вивчення, зокрема в програмуванні.

І хоча існуючи в теперешній час в об'єктно-орієнтованому програмуванні концепції, такі як поліморфізм, абстракція, інкапсуляція та успадкування, які складають основу навичок успішного програміста, внесли вагомий вклад в розробку теоретичних підходів в програмуванні, однак у самих підходах до процесу програмування так і не було зроблено спроби систематизації методологічно обґрунтованих способів програмування в рамках єдиної теоретичної концепції, що неможливо здійснити без виходу у філософську площину міркувань.

Ідеться не про те, що не була створена якась особлива концепція програмування, але про те, що поки не запропоновано нетривіальних філософсько-методологічних напрацювань теорії програмування, які б дозволили розглядати процес програмування як більш-менш рціонально контрольовану та загальнозначиму процедуру. А без цього нагальні завдання програмування стають важкими.

Ключові слова: лінгвістика, парадигма, розуміння, теорія мови програмування, Дзен Пайтона.

Вступ. Дискусії про те, чи можна вважати мови програмування мовами з точки зору лінгвістики, тривають ще з часів зародження комп'ютерних наук. Хоча офіційно мови розробки не розглядаються як мови з, на перший погляд, інтуїтивно зрозумілих причин, ряд філософів, програмістів та лінгвістів виступають за визнання програмування як мови у самому сенсі цього слова, або принаймні «форми мови», зважаючи на відмінності його мов від тих, якими ми користуємось як засобом комунікації.

Власне поділ на кодування і створення алгоритмів це вже специфіка: спочатку йде життя, тобто людина спирається на якийсь задум. І ось цей початковий напрямок це питання філософії. Проблема в тому, що елементарними філософськими категоріями: мислення, свідомість, розуміння програміст не оперує. І це дивно, якщо порівняти здатність програміста мислити, наприклад, читаючи статті з функціонального програмування чи алгоритмами пошуку, упереміш із статтями видних європейських філософів, виявиться, що власне навик розуміння (саме як його трактує філософія) у програмістів розвинений не менше, а то й більше. Ось тільки мова програміста дуже багата поки що він розмірковує про патерн-матчинг і жалюгідний і органічний, коли йому треба вийти зі своєї сфери, відірватися від IDE і файлового менеджера.

Аналіз досліджень. Цікавий момент, у 1936 році, англійський філософ неопозитивіст, представник аналітичної філософії Альфред Айер у своїй роботі «Підстави емпіричного знання» виказав думку про те, що основна відмінність «дурної залізяки» від справжньої розумної істоти, яка веде розмову з ним, полягає в тому, що вона не зможе пройти один із емпіричних тестів, які показують наявність або відсутність свідомості у тестованого, здатності до розуміння. І саме цей факт вказує на зв'язок методології програмування з проблемою розуміння як універсальної операції мислення в тому ракурсі, як вона представлена різними напрямками в філософії.

Мета та завдання. Обґрунтування загальної методології розуміння в програмуванні є тим самим завданням, яке передбачає використання таких спеціальних методів, які б релевантні стосовно цієї галузі наукового знання і адекватні по застосовним до цих галузях знання засобам. На цьому шляху особливої актуальності набуває пошук способів розуміння та пізнання, що дозволяють розкрити зміст конкретного тексту будь-якого змісту (філософського, релігійного, наукового), а також факту, події, комунікативної дії, поведінки тощо. Тим самим традиційна для епістемології та герменевтики проблема розуміння конкретизується залежно від сфери застосування методів інтерпретації, адекватних об'єкту вивчення, зокрема в програмуванні. Це широке завдання обумовлена тим обставиною, що адекватної інтерпретації потребує все те, що має сенс.

При цьому, як правило, поняття «адекватності розуміння» вважається інтуїтивно яким, практично невідмінним від таких понять, як «релевантність», «еквівалентність». А спроба пов'язати адекватність розуміння з панівними у суспільстві системами «нормативів» зрозумілості (іноді званих «передумовим знанням»), веде до труднощів у вирішенні багатьох практичних завдань, пов'язаних із розумінням текстів різного характеру. Оскільки зрозуміло, що будь-яка норма має відносний характер.

Методи дослідження. У методологічному аспекті норми, на відміну законів, не мають характеру жорстких регуляторів, не бувають істинними чи хибними, не відкриваються, а вводяться людиною, не пояснюють фактів, а вказують орієнтири діяльності, допускають аксеологічну оцінку. Норма не призначена для передбачень. У реальному житті будь-яка норма може порушуватися, її функціонування має характер не внутрішнього, а зовнішнього відношення, тому вона і порушується.

Результати дослідження. Системи норм говорять не про те, як реально діяти суб'єкту, регулюючи об'єкт, а про те, яким об'єкт мав би бути в ідеалі. Норми, прагнучи стати закономірністю, водночас хіба що спрямовані на самоліквідацію. Якщо ж поглянути питання функціонування норм із системної погляду, процес перетворення норми на деяку закономірність, у принципі можливий – у разі, якщо норма, як зовнішнє ставлення, входить у звичку і виявляють тенденцію стати внутрішньою. Це те, що в А.І. Уйомова називається «реляційним колапсом» [1; 133]).

Проте власними силами норми, навіть які стали закономірностями, що неспроможні створити строгу, наукоподібну концепцію – цього необхідні, передусім, принципи. Прикладні теорії програмування використовують як принципи загальні та необхідні утвердження наук фундаментальних, а останні не обходяться без філософських принципів. Оскільки на певних етапах розвитку суспільства ті чи інші принципи порозуміння порушуються, то нові принципи стають, як правило, передумовою конвенційної норми розуміння, яка в практичному плані відображає зміни у перевазі тих чи інших підходів до цілей та завдань будь-якої творчої діяльності у сфері програмування.

Щоб принцип став більш-менш суворим регулятором норм процесу розуміння в програмуванні, цей принцип мав би стати саме методологічним, тобто супроводжуватись теоретичним обґрунтуванням його застосування. Від цього залежить статус будь-якого наукового знання як загальної теорії, набуття ним інтерсуб'єктивного характеру (отже, за визначенням, набуття статусу загальнозначущого знання).

В іншому випадку норми, що навіть стали закономірністю, залишаються обґрунтованими лише інтуїтивно, а програмуванню уготована доля, як і раніше, постійно балансувати між трьох іпостасей – в якості науки, мистецтва та ремесла. Постійно балансує на межі цих трьох сутностей, програмування, однак, не бажає стати жодною з них. Суворі закони логіки з одного боку, широта вибору алгоритмів з іншого, і шаблонні методи вирішення типових завдань з третього боку дозволяють розглядати розробку ПЗ з різних точок зору і робити висновки, що іноді суперечать один одному. Людина ж за своєю природою не любить невизначеності і намагається зрозуміти складне шляхом спрощення. Так і програмування часто розглядають тільки з якогось одного боку, свідомо чи несвідомо не помічаючи інших його властивостей.

Як відомо, згідно з Оккаму: «сутності не слід примножувати без необхідності» [2; 73-102]. Ймовірно, щоб методологія програмування змогла оформитися як наукова концепція, у ній необхідно виділити якісь інваріантні принципи організації обміну інформацією, що неможливо без вирішення низки питань загальнофілософського характеру. Це мають бути такі ідеї, які вказують, нехай навіть у неявному вигляді, на те, що може вважатися загальнозначущим та раціонально контрольованим. Деякі кроки у цьому напрямі робляться у цій роботі.

У розробці мов програмування дивним чином переплітаються простота і неймовірна складність, жорсткі правила і повна свобода, необхідність і необов'язковість. За досвідом роботи багатьом програмістам доводилося не раз спостерігати як складність і простота в розробці програмного забезпечення химерно змінювалися місцями, призводячи до абсолютно непередбачуваних, хоч і не завжди негативних результатів.

Перша основна відмінність мов програмування від звичайних – форма використання. В той час як звичайна мова використовується й в усній, і в писемній формах, усну розмову на мові програмування важко уявити. «Мова не має бути розмовною, щоб вважатися мовою... але це досить незвично, щоб мова існувала виключно в письмовій формі», – пише німецький лінгвіст Томас Мур Девлін в статті «Чи є мови програмування технічно мовою?» [3, 21-23].

Однак якщо формальний аналіз програмування в основному пов'язаний зі структуруванням тексту, з прагматичним завданням програмування і з тими сенсами, які нав'язуються культурою мови, то змістовний аналіз передбачає розгляд усієї палітри мовних значень, що виникають в силу специфіки граматичного устрою, а також з урахуванням контекстуального значення слів.

Другою важливою відмінністю є мета використання. Основним призначенням мови в звичайному розумінні є слугування засобом спілкування між істотами: розповіді, висловлювання думок, попередження про небезпеку тощо. Мови програмування ж використовуються для спілкування з машинами: із визначення, вони являють собою набір інструкцій, які машина має виконувати. Звісно, людська мова теж може містити набір інструкцій, які інша людина має виконати, проте, на відміну від людської, мова розробки не може містити ні прохань, ні побажань, ні почуттів.

З іншого боку, якщо розглядати призначення мови як комунікація в цілому, а не лише між живими істотами, програмування цілком може вважатися мовою, хоч і не такою, якою

спілкуються між собою люди, проте такою, якою спілкується людина з машиною. Тоді стає зрозумілою й відсутність усної форми мов розробки – комп'ютер, якщо не розглядати його в контексті штучного інтелекту, не здатен перекласти гучність, тембр голосу чи інтонацію на набір інструкцій.

На користь визнання програмування як форми мови грає також інтерпретація його аспектів як розділів мовознавства, зокрема синтаксис і семантику.

Розділ синтаксису в розмовній мові вивчає граматичну будову словосполучень та речень, синтаксичні властивості окремих слів як частин мови та їх зв'язки у складі висловлювань. Синтаксис в мові програмування містить сукупність комбінацій символів та слів, таких, в яких компілятор чи інтерпретатор мови розробки впізнає набір команд і може перекласти їх на машинну мову. Як в людській мові, так і в коді синтаксис визначає правила та структуру об'єднання слів у зрозумілі висловлювання чи інструкції.

Очевидно, різні національні мови мають різний синтаксис: родинні мови, наприклад, українська та польська, мають деякий обсяг спільних елементів синтаксису, а віддалені мови, наприклад, українська та японська, й зовсім не схожі між собою, й часто така різниця пояснюється різними способами мислення та різними філософськими переконаннями. Таке саме спостереження властиве й мовам програмування: наприклад, C та C++, хоч і написані різними розробниками, але є настільки спорідненими за синтаксисом, що їх часто вивчають разом, в той час як Java і Python не тільки різняться правилами написання, а й керуються абсолютно різними принципами написання коду, тобто різні за структурою.

Класичний структуралізм зорієнтований, в цілому, на те, що аналіз структур і пошук серед них найбільш фундаментальних, зрештою, забезпечує правильне трактування тексту, включаючи його концептуальну інтерпретацію. Дотримуючись цієї філософської та культурологічної методологічної концепції, гуманітарні науки мали б основною своєю проблемою вважати пошук ізоструктурності (ізоморфізму) розуміння, а основним методологічним напрямком діяльності – рух типу: структура → концепт. У значній частині випадків це справді важливе завдання програмування, однак сам пошук структур тексту завжди обумовлений наявними концептами дослідника, і залежить від того, в якому соціокультурному середовищі він перебуває. Проблема розуміння не зводиться лише до аналізу структур [4; 584–588].

Розділ семантики ж в розмовній мові вивчає значення слів та словосполучень. В контексті програмування значення слова практично не змінюється: семантика – це значення слів, операторів та конструкцій. Навіть якщо в процесі говоріння чи написання синтаксис дотримано правильно, це не є гарантією того, що даний набір речень чи інструкцій мають фактичний сенс, тому в розмові чи в програмуванні важливо не тільки володіти словарним запасом, а й розуміти контекст вживання слів чи операторів.

Порядок дій, які розробники визначають в процесі написання коду для вирішення певної задачі, залежить від методів абстрагування, які використовує програміст, від його способу мислення. «Семантика мови програмування говорить нам багато про процеси абстракції, задіяні в програмуванні комп'ютерів, а також про природу алгоритмів», – пише британський філософ та інженер Грем Уайт у главі «Філософія комп'ютерних мов» [5; 66–70].

Згадуючи про алгоритми, буде доречним припустити, що їх природа й розвиток пов'язані з прагненням людини покращити автоматизацію роботи системи, зокрема збільшити її надійність та скоротити час виконання інструкцій. Ідеальним прикладом є еволюція алгоритму сортування масиву: від квадратичної складності алгоритму бульбашкового сортування до логарифмічної складності так званого швидкого сортування.

Також важливо зазначити, що метод абстрагування не є єдиним в межах групи людей чи навіть однієї людини: їх існує і використовується безліч, і жоден з них не можна назвати абсолютно правильним чи абсолютно неправильним, так само, як не можна назвати погляд людини на будь-яку ситуацію абсолютно правильним чи абсолютно неправильним. Обраний чи обрані методи залежать не тільки від вподобань розробника, а й від парадигми середовища.

Якщо в філософії парадигма – це сукупність загальноприйнятих філософських основ, то в програмуванні парадигма представляє собою сукупність загальноприйнятих концепцій організації коду. Двома основоположними парадигмами є процедурна, що розглядає програму як сукупність функцій, та об'єктно-орієнтовна (скорочено ООП), що розглядає програму як сукупність об'єктів. Як згадувалося раніше, мови Java і Python різняться як синтаксисом, так і реалізованою парадигмою: в Java програма розбивається на сукупність класів, об'єкти яких взаємодіють між собою, а в Python, хоч і є поняття класу, програма зазвичай пишеться як набір функцій, які викликаються в певному порядку при певних умовах. Два абсолютно різні підходи до написання коду, але обидва мають однакове право на існування – як і в філософії нормальним є одночасний розвиток різних і навіть протилежних точок зору.

Багато філософських складових програмування – синтаксис, семантика, методи абстрагування, парадигми, алгоритми та інші характеристики мов – досліджуються окремою галуззю інформатики, яка називається «теорія мов програмування». Моментом народження цієї теорії вважається заснування в 1930-х роках американським математиком Алонзом Чорчем системи лямбда-обчислень, також відомих як «анонімні функції». Згідно із однойменним записом в Стенфордській Енциклопедії Філософії, вони стали «рогом достатку логіки та математики» завдяки їх «виразності і гнучкості» [6].

В тематиці філософських аспектів програмування, особливо відзначається одна праця, яка, хоч і не є частиною теорії мов програмування, але зробила значний внесок у розвиток філософії програмування і вже протягом двадцяти п'яти років є актуальним об'єктом дискусій серед програмістів та філософів. «Дзен Python-а» – це невеличкий збірник з дев'ятнадцяти «Python-ічних», як назвав їх сам автор, принципів написання коду на Python-і, доданих у список розсилки Python-а і пізніше опублікованих у публічний домен американським розробником Тімом Пітерсом. Звучать вони наступним чином: «Красиве краще, ніж потворне. Явне краще, ніж неявне. Просте краще, ніж складне. Складне краще, ніж заплутане. Плоске краще, ніж вкладене. Рідке краще, ніж щільне. Читабельність має значення. Особливі випадки не настільки особливі, щоб порушувати правила. Хоча практичність перемагає правильність. Помилки ніколи не повинні проходити мовчки. Якщо явно не замовчувати. Зіткнувшись з двозначністю, відмовтеся від спокуси вгадувати. Має бути один – і бажано лише один – очевидний спосіб це зробити. Хоча спочатку цей шлях може бути неочевидним, якщо ви не голландець (Тім Пітерс має відчуття гумору). Зараз краще, ніж ніколи. Хоча ніколи краще, ніж «прямо» зараз. Якщо реалізацію важко пояснити, це погана ідея. Якщо реалізацію легко пояснити, це може бути хорошою ідеєю. Простори імен – це чудова ідея, – давайте робити їх більше!» [7, 46-64]. Хоча останній принцип більше пов'язаний із технічною складовою організації коду, перші вісімнадцять принципів можна трактувати й за межами програмування на мові Python, і мова йде не лише про інші мови розробки, а й про сфери життя людини.

Та, як кажуть, популярність породжує конкуренцію. Багато програмістів намагалися написати свій власний дзен для інших мов програмування, як на аматорському рівні у вигляді публікацій в інтернеті, так і на професійному – на конференціях із супроводженням науково-філософських тез і доводів. Однією з популярних таких робіт є «Дзен Рубі» американського розробника Еріка Пірса, що виступає як протилежність «Дзену Python-а». Кожен його принцип суперечить відповідному принципу дзену Тіма Пітерса: «Краса в очах того, що дивиться. Неявний є кращим, ніж явний. Просте є нудним. Складне є цікавим. Доручіть деталі комусь іншому. Якщо можливо, зробіть це однорядково. Читабельність іноді приємна. Особливі випадки всюди; правила не можуть охопити їх усіх. Якщо сумніваєтеся, використовуйте «мавпячий патч». Помилки слід придушувати. Якщо не ввімкнено «плаксивий нуль». Якщо сумніваєтеся, зробіть припущення щодо того, чого хотів користувач. Має бути багато – бажано десятки – неочевидних способів зробити це. Те, що очевидно для вас, може бути зовсім неінтуїтивним для когось іншого. Краще зараз, ніж пізніше. І краще пізніше, ніж ніколи. Якщо проект має недоліки, поясніть причину в документах реалізації. Якщо дизайн хороший, не турбуйтеся про реалізацію документів. Простори імен абсолютно непотрібні – давайте зробимо

все глобальним!» Уявлення цих двох розробників про правила написання програм є різними, та обидві думки мають сенс у контекстах як програмування, так і філософії. Свобода думки є важливим елементом розумового й духовного розвитку людини, філософії, програмування й інших сфер життя.

Висновки. Отже, робота програміста в значній мірі є творчою, оскільки часто обмежена лише конкретним завданням, тоді як сама реалізація і саме бачення підходів розробки залежить від розуміння виконавця. Технічне завдання навіть для великих проєктів іноді складаються надто поверхово, що в результаті призводить до того, що розробник сам повинен фантазувати і застосовувати всі «творчі куточки» свого мозку для проєктування системи.

Разом з тим, надмірне зловживання творчістю призводить до того, що в результаті з'являються зовсім дивні компоненти системи: починаючи від класів з ієрархією мови програмування, закінченої складними методами, про реальну потребу яких ніхто навіть не замислювався, і шаленим «копіпастом» коду. Хоча, саме в цьому і є елементи творчості, а саме в сенсі не дотримання стандартів і правил при написанні коду, а в імпровізації при виконанні завдання.

Але в тій мірі, в якій програміст дійсно описує реальний стан справ, використовує інваріантні методи програмування (адже насправді неможливо написати чітко структурований правильний код, не обмежуючи себе ні в чому і не дотримуючись усталених правил), програмування є наукою.

З цього випливає висновок, що філософський сенс програмування можна трактувати по-різному – від ідеї простоти й швидкості алгоритмів до звеличення творчого погляду на різні аспекти. Галузь програмування стрімко розвивається, створюючи нові й вдосконалюючи старі свої аспекти; еволюціонує й філософія, впливаючи на методи абстрагування програмістів. Дисципліни гнучкі за своєю природою й пов'язані в контексті взаємодосконалення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ujomov A., Saraeva I., Tsofnas A. *Ogólna teoria systemów dla humanistów*. – Wydawnictwo Universitas Redeviva, 2001. – С. 133. – 276 с.
2. Оккам У. *Избранные произведения*: Пер. с лат. – К.: Эдиториал УРСС, 2002. – С. 73–102.
3. Thomas Moore Devlin – «Are Programming Languages Technically A Language?», 2022 <https://www.babbel.com/en/magazine/are-programming-languages-language>
4. Потапова І. Умберт Еко про теорію перекладу: автобіографічний аспект //Філософськи пошуки. – Львів-Одеса, 2004. – С. 584–588. – 739с.
5. Graham White – «The Philosophy of Computer Languages» («The Blackwell Guide to the Philosophy of Computing and Information», pp. 237–247), 2004 https://sidoli.w.waseda.jp/White_2004_Philosophy_Computer_Language.pdf
6. Stanford Encyclopedia of Philosophy – «The Lambda Calculus», 2023 <https://plato.stanford.edu/entries/lambda-calculus/>
7. Tim Peters – «The Python Way» Python-list thread, 1999 <https://mail.python.org/pipermail/python-list/1999-June/001951.html>; Python Enhancement Proposals, 2004 <https://peps.python.org/pep-0020/>

REFERENCES

1. Ujomov, A.I., Sarajeva I.V., Zofnas A.J. (2001). *Obczaja teorija sistem dlja humanitarijev*. [The General system theory for humanitarian]. Warsaw: Wydawnictwo Universitas Redeviva [in Poland]
2. Okkam, W. (2002). *Izbrannyje proizvedenija*. [Selected works]. Kyiv: Editorial URSS [in Ukrainian].
3. Moore Devlin Th. (2022) [Are Programming Languages Technically A Language?]. <https://www.babbel.com/en/magazine/are-programming-languages-language> [in English].
4. Potapova I. V. (2004). [Umberto Eko about the theory of translation: biographical aspect]. Lviv: Filozofski poshyki [in Ukrainian].
5. White G. (2004). [The Philosophy of Computer Languages]. The Blackwell Guide to the Philosophy of Computing and Information https://sidoli.w.waseda.jp/White_2004_Philosophy_Computer_Language.pdf [in English].

6. Stanford Encyclopedia of Philosophy (2004). [The American dictionary]. New York: The Lambda Calculus <https://plato.stanford.edu/entries/lambda-calculus/> [in English].

7. Peters Tim (1999). [«The Python Way» Python-list thread]. <https://mail.python.org/pipermail/python-list/1999-June/001951.html>; Python Enhancement Proposals, 2004 <https://peps.python.org/pep-0020/References> [in English].

Yanushevich Iryna Anatolyivna

Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department of Philosophy, History and Political Science
Odessa Polytechnic National University
1, Shevchenko Ave., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-1753-5111

Kronberg Elizaveta Volodymyrivna

Student at the Institute of Computer Systems
Odessa Polytechnic National University
1, Shevchenko Ave., Odesa, Ukraine

PROGRAMMING AS A FORM OF LANGUAGE AND PROBLEM OF UNDERSTANDING: THE PHILOSOPHICAL MEANING OF SYNTAX AND SEMANTICS IN PROGRAMMING

The relevance of the article programming is closely related to the development of modern information technologies, in today's world it is a useful skill for understanding the innovative development of society. The growing popularity of programming as a field and the spread of its influence on technological progress and, as a result, on the everyday life of a person, makes it relevant to consider it from a philosophical point of view, in particular, the analysis of the syntax and semantics of programming as key aspects that determine its philosophical meaning. So, the goal of the article was to analyze the mentioned aspects of programming through the prism of philosophical concepts, which will allow to deepen knowledge and improve understanding of its nature and significance in the modern world.

***Investigation methods.** According to the established research and development of the tasks, in this article has been developed methods of describing, analyzing, searching for similarities and illustrating the analyzed concepts with further references, putting forward hypotheses with their subsequent justification. At the final stage of research, to analyze aspects of programming through the prism of philosophical concepts, a systemic approach is chosen – this is the version conveyed by the parametrical theory of systems.*

*The analysis of the given aspects in programming made it possible to draw **conclusions** that programming, as a very young science, needs a philosophical view. Programming problems can be considered as a part of philosophical problems related to scientific and technological progress, but questions, for example, programming languages go far beyond this framework. When programming touches on the problem of content, the programmer faces problems of understanding in the sense that it is interpreted by philosophy – depending on the field of application of interpretation methods adequate to the object of study, in particular in programming.*

And although existing in the present time in object-oriented programming concepts such as polymorphism, abstraction, encapsulation and inheritance, which form the basis of the skills of a successful programmer, have made a significant contribution to the development of theoretical approaches in programming, but in the very approaches to the programming process, so and no attempt was made to systematize methodologically justified methods of programming within the framework of a single theoretical concept, which is impossible to do without going into the philosophical plane of reasoning.

It is not that no special concept of programming has been created, but that no non-trivial philosophical and methodological development of the theory of programming has yet been proposed, which would allow us to consider the programming process as a more or less rationally controlled and generally meaningful procedure. And without it, urgent programming tasks become difficult.

Key words: linguistics, paradigm, programming language theory, understanding, Zen of Python.

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

УДК [130.121:14]:161.26

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.3>

Астапова-Вязьміна Олена Ігорівна

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри філософських і політичних наук

Черкаського державного технологічного університету

бульвар Шевченка, 460, Черкаси, Україна

orcid.org/0000-0003-2104-9703

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МУЛЬТИМОДАЛЬНОЇ СЕМІОТИКИ:
СМИСЛОУТВОРЮЮЧИЙ КОНТЕКСТ

Актуальність проблеми. Сучасна інформаційна епоха, характеризуючись значними науковими та технологічними досягненнями, що докорінно змінили і продовжують змінювати наш світ, є, з одного боку, викликом для структури функціонування семіотичних систем, з іншого – дозволяє зберігати певне традиційне їх розуміння та інтерпретацію. Основою цих революційних змін є мислення, відповідно, ключовим аспектом зазначеного процесу є зростаюча залежність від різних типів знаків (емодзі, смайли, математичні символи, картинки, надписи тощо), що стають максимально формалізованими та абстрактними, поступово витісняючи, а іноді й змінюючи своє первісне значення. Традиційна семіотика (Ч. Пірс, Ч. Морріс, Ф. де Соссюр) розглядала значення як фіксованого, що має бути розкодованим, соціальна семіотика (М. Халлідей (M. Halliday), G. Kress, T. van Leeuwen) спрямовує увагу на процес створення знаку, підкреслюючи залежність знакової системи від суспільства та конотативних смислів, що формуються. Залучення феноменологічного контексту артикулює суттєві семіотичні властивості знаків. Життєвий світ складається із взаємопов'язаних компонентів, які разом формують загальну картину повсякденного життя.

Мета статті – розглянути практику сучасної мультимодальної семіотики в контексті інтегрованої теоретичної основи для створення смислових конструкцій знакових систем.

Методи дослідження. Авторка використала загальнонаукові методи – аналіз наукових розвідок зарубіжних авторів, порівняльний метод, а також індуктивний та абдуктивний методи. Останній корелюється із висновками.

Результатами дослідження є окреслення особливостей мультимодальної семіотики в площині формування культурного фону, артикуляція потенціалу мультимодальних досліджень в освітньому просторі та формуванні соціальної пам'яті. Здійснено спробу залучити до характеристики формування смислових конструкцій феноменологічного методу, включаючи невербальні форми життєвого досвіду.

Ключові слова: соціальна семіотика, освітній простір, соціальна пам'ять, феноменологічний метод, штучний інтелект.

Вступ. Предмет дослідження сучасної семіотики надзвичайно розлогий. Йдеться про форми та структури мови, вивчаються канали комунікації, наука про знаки апелює до когнітивних здібностей людей в різних культурах та поколіннях, досліджує вербальні та невербальні засоби конструювання смислу, залучаючи міждисциплінарні наукові розвідки антропологічної лінгвістики, феноменології, психології, структуралізму, логіки, біології. Останніми роками сучасні дослідники зауважують на потенціалі мультимодальних досліджень для розуміння знакових систем комунікації.

Метою статті є аналіз практики сучасної мультимодальної семіотики в площині феноменологічної інтерпретації.

Методи дослідження. Методологічну базу дослідження складають компаративний та герменевтичний методи, які дозволяють порівняти традиційну та сучасну семіотику в концептуальних схемах створення смислу, спираючись на різноманітні семіотичні режими: мова, зображення тощо. Абдуктивний метод застосовується для залучення феноменологічного методу як спроби описати концептуальне моделювання смислових конструкцій.

Результати дослідження. Провідними семіотиками уводиться поняття «мультимодальність», розроблене для вирішення ресурсів вираження смислу, що розуміється і як феномен комунікації, і як галузь досліджень. Детальний аналіз поняттю «мультимодальність» надають автори «Introducing Multimodality» К. Джебітт, Д. Беземер, К. О'Халлоран (С. Jewitt, J. Bezemer, K. O'Halloran), зосереджуючись на характеристиках трьох традицій мультимодальної семіотики: системній функціональній лінгвістиці, соціальній семіотиці та аналізі розмови/бесіди (conversation) [1, 3]. Основне гасло, на якому зупиняють увагу автори: ми створюємо смисли в різні способи, відразу зауважуючи на різних трактуваннях терміну «мультимодальність» та понять «режим/модальність/семіотичний ресурс» декількома дослідниками (Ch. Goodwin, G. Kress, T. van Leeuwen). Термін «мультимодальність» використовується, щоб підкреслити множинність способів утворення смислу. Концептуальна позиція полягає в тому, щоб показати, що всі способи створення смислу задіяні і з'являються одночасно: зображення з письмом, мовлення із жестом, математичний символізм з письмом тощо, визначаючи необхідність вивчення як різні види створення смислу об'єднуються в одне ціле. Семіотичні ресурси виконують чотири основні соціальні функції: 1) конструюють наш досвід слова; 2) встановлюють логічні зв'язки 3) встановлюють соціальні відносини 4) організують повідомлення. Традиційна семіотика, на думку авторів, ґрунтується на концепції даних соціальних структур та на погляді на суспільство як на те, що передує індивідам: втілене в мові як абстрактної системи знаків і того, як мова використовується людьми [1, 17]. Відповідно, система кодування визнається безособистісною, нейтральною та універсальною [1, 24].

Соціальна семіотика розробила концепцію мотивованого знаку для врахування ролі людського фактору та соціального контексту у побудові та змінюваності смислів. Мотивовані знаки розуміються як ті, що виникають із культурного, соціального, історичного досвіду та мотивують соціальний процес створення смислів. Інакше кажучи, соціальна семіотика являє собою теорію створення смислу та комунікації, в якій режими або системи знаків (наприклад, мова або зображення) переплітаються із користувачами та соціальним контекстом використання. Щоправда, автори заважують, що аналогія з мовою не передбачає, що візуальні структури подібні до лінгвістичних. Візуальні структури реалізують значення як мовні, але вказують на різні форми соціальної взаємодії [1, 29].

Як феномен, мультимодальність визначає комбінацію різних семіотичних ресурсів або режимів в текстах та комунікативних подіях, таких як рухоме та нерухоме зображення, мовлення, письмо, жест тощо. Г. Кресс (G. Kress) та Т. Ван Леувен (T. Van Leeuwen) зауважують, що комунікація є та завжди була мультимодальною, будь-який випадок комунікації спирається на більш ніж один спосіб формування смислу [2], а в «Reading Images: The Grammar of Visual Design» (1996) йдеться про адаптації текстових метафункцій для опису смислу, що створюється зображеннями або комбінованим використанням письма. В роботі «Multimodality: A social semiotics approach to contemporary communication» (2010) Г. Кресс (G. Kress) використовує поняття режиму, запозичуючи цей термін у М. Халлідея (M. Halliday) і поширюючи його на всі комунікативні ресурси.

Як зауважує Кресс та ван Леувен, «ми відходимо від ідеї, що різні режими в мультимодальних текстах мають суворо обмежені спеціальні задачі. ... Натомість ми рухаємось до уявлення про мультимодальності, в яких загальні семіотичні принципи діють в різних режимах...», відповідно, може бути, що музика кодує дію, а зображення кодують емоції... Ми хочемо створити теорію семіотики, що є відповідною сучасній семіотичній практиці [2].

Формування смислу семіотичними ресурсами можливо декількома способами: через музику, звуки, вербально, жестама, малюнком. На перший погляд, так було завжди.

Наприклад, Жорж Батай, описуючи печеру Ласко, коментує знамениту «сцену в колодязі»: у центрі лежить людина з головою птаха, з носорогом з одного боку і бізоном з іншого, а під нею птах, що ширяє на вертикальній палиці. «Вовна розлюченого бізона буквально стоїть дибки, він б'є себе хвостом, кишки вивалюються товстими мотузками з рани в його животі. Спис намальований по діагоналі через бік звіра, проходячи над місцем, де було завдано рани» [3, 57]. В описі Батай артикулює елементи малюнку, зауважуючи, що чоловік оголений і показаний з ерегованим пенісом, і здається, що його щойно вдарив бізон. Руки чоловіка широко розкинуті, а його чотирипалі долоні розкриті. У цій групі, яка, можливо, найбільш часто обговорюється з усіх доісторичних картин, тварина звеличується, а людина принижується, оскільки намальована без належної уваги або турботи. Як зазначає сам автор, він забороняє собі надавати особистісне пояснення відомій сцені. Зображення, на його думку, являє нам дивне єднання бізона і людини-птаха в очікуванні смерті, включає в себе єдину людську постать у всьому Ласко. Пізніше, в «Еротизмі», Батай буде більш відвертий в коментарях, стверджуючи, що картина уособлює подвійне ставлення наших предків до життя тварин: вони полювали та вбивали тварин, але вони також вшановували та шанували їх, і вони, ймовірно, справді відчували почуття втрати тієї повноти буття, яку все ще мали, відчували необхідність спокутувати це насильство над божественними істотами жертвою, яка загладила б провину. Відповідно, для Батая сцена в колодязі є як і зображенням вбивства, так і свідченням спокутування.

Наведений уривок яскраво висвітлює вибудовування інтерпретації малюнку в печері, ґрунтуючись лише на зображенні. Наприклад, ми вперше прочитали текст і нас зацікавила інформація про печеру, аргументація Жоржа Батая і ми звертаємось до Google. До запиту в пошуковій системі долучаються зображення (картинки), звукове супроводження, відео на задану тематику. Зазначені модуси створюють конотативний фон і їх можливо розглядати як модальні оператори висловлення, що формують епістемологічну роль знаків. Наприклад, «Необхідно, що саме зображення в печері Ласко маємо розглядати як вихідне для інтерпретації малюнка»;

«Можливо, відео (рухомість картинки) надасть більш емоційного забарвлення зображенню»;

«Доведено, що при аналізі знаку маємо рухатись від першоджерела»;

«Уважаємо, що використання артикуляції кольорів, позицій героїв зображення, наближатиме нас до розгадки малюнку» тощо. Відповідно, мовне модальне акцентування створюватиме додатковий підтекст значення та смислу.

Феномен мультимодальності не є новим. Так, приміром, завжди залишається мультимодальною розмова, в ній ми застосовуємо відразу декілька модусів – жести, позу, погляд тощо – для надання смислу. Г. Кресс в своїх творах постійно повторює, що різні режими пропонують різні потенціали для створення смислу. Відповідно, кожний режим має свою власну семіотичну логіку. Мова, наприклад, завжди відбувається в часі, звуки слідує один за одним, і така послідовність в часі є фундаментальним організуючим принципом для створення смислу в зазначеному контексті. В зображенні, навпаки, всі елементи відображаються на поверхні одночасно.

Інтерес науковців до мультимодальності дозволяє урізноманітнювати підходи до мультимодального аналізу за допомогою варіативних теоретичних перспектив. Деякі спираються на теорію М. Халлідея щодо соціальної семіотики, обґрунтовуючи, що мова – ресурс, сформований для вираження та встановлення соціальних ролей та цінностей, інші – на ідею, що мова є мереживною системою, яка пропонує альтернативи для виконання соціальних функцій. Соціальна семіотика розглядає створення знаків як вираження соціальних процесів. Розглянемо шрифт як модальний ресурс письма, що має широкий спектр смислових потенціалів. Так, з появою цифрових технологій шрифт уможлиблює розширення своїх значень для знакових систем, що спрямовані на різні соціальні групи: шрифт адресується дорослим або дітям, він може виглядати «традиційно» чи підкреслювати старовинність тексту, він виражає, стверджує певні владні ролі в суспільстві. Шрифт використовуємо для написання статті, посту у соціальних мережах, він символізуватиме висловлення обурення, підтримки, сумніву, огиди, спростування тощо,

шрифту використовуємо для створення власного блогу про себе/свої професійні інтереси, наголошуючи на любові чи професіоналізмі.

Ресурсами мови завжди послуговувались в будь-яких семіотичних системах. Інші засоби уявлення того чи іншого предмету вживались як допоміжні щодо вербальності. Існувала так би мовити монотонність смислової конструкції, вона була вербальною. Сьогодні інформаційний світ відійшов від монологічності і застосовує інші види «мовного» звучання: звуки, зображення тощо. На сторінках Facebook був опублікований семантичний парадокс: спілкуються два поляки. Один запитує у іншого: *Jak przetłumaczyć (як перекласти): I don't know?* Інший відповідає: *Nie wiem (не знаю)*. Перший: *Ja też nie wiem (я теж не знаю)*. *Wszyscy, których rzytałem, nikt nie wie (і всі, у кого запитував, ніхто не знає)*. Парадокс супроводжувався картинкою, де зображено було два дорослих чоловіка, майже похилого віку. Якби ми цей парадокс комусь би розповідали, постало б питання щодо ілюстративного супроводу зображення спілкування учасників діалогу: вік цих людей, як вони зовні виглядають, у що вдягнені, чи вони сидять/стоять, на чому сидять, де вони знаходяться, чи важливим є місце їх знаходження, чи буде якийсь фон, чи потрібен він, чи буде малюнок кольоровий/чорно-білий, чи це буде графічне зображення/чи повноцінний малюнок. У такий спосіб вбачаємо розподілення фрагментів інформації по декількох позиціях доставки останньої та способу її сприйняття. Малюнок буде виступати допоміжним матеріалом для центрального способу комунікації – слів. Але ж будуючи семіотику смислу, маємо звертати увагу на епістемологічну та культурну складові. Інтонація, тон, якими розмовляють герої, колір зображення/літер тощо відіграватимуть центральне місце в інформаційному просторі даного тексту.

Останні дослідження в галузі семіотики доводять, що ми не можемо повністю пояснити властивості знаків без чіткого визнання соціального виміру, в якому вони функціонують. За визначенням Пірса, знак має три аспекти: певне фізичне уявлення про щось, до чого він відноситься і той, хто може інтерпретувати ці взаємодії між предметом і знаком. Суспільство і культура відіграють найголовнішу роль в тому, що є вирішальним для потрактування знаку та для того, щоби сам знак став можливим. Правила поведінки, яким слідує люди, визначаються певним фоном їх культури/субкультури, доповнюючи загальні правила культури, учасники знакового процесу, утворення смислу, вносять своє ставлення до минулого, теперішнього та майбутнього. Зазначені установки стосуватимуться знань та переконань, інакше – епістемологічних установок, та цінностей (аксіологічні установки), обов'язків (деонтичні установки).

Сучасна семіотична практика дещо підкоректує традиційну теорію семіотики. Як зазначає Леувен, пірсова концепція класифікації знаків сьогодні не працює. Не повністю погоджуючись з автором цих рядків, зауважимо, що в інтерпретації знаку першочергову роль завжди відігравала людина, а саме – кут зору, мотив, під яким вона інтерпретувала знак. У підручниках доволі часто наводиться приклад іконічного знаку – фотографія або відбиток пальця. Але, наприклад, фотографія Ейнштейна із висунутим язиком не є іконічним знаком, так, на ній бачимо саме Ейнштейна, а не Ньютона, але це не іконічність, це – символ. Йдеться про настрій, грайливість, життєвість самого видатного фізика. Відтак через таку поведінку проглядає справжня людина, яка любила, ненавиділа, шуткувала, сумувала, робила наукові відкриття, раділа, тяжко переносила страждання. Тобто перед нами – саме людина, людскість в її поведінковому прояві.

Існуюча західна культура ще залишається в контексті мономодальності, залишається мономанірною. Наприклад, музичний колектив – симфонічний оркестр. Усі музиканти строго однаково вдягнені, диригенту та солістам дозволяється певною мірою виділятися. Але сучасні композиції частіше дозволяють виявляти тілесність саме через емоційну складову, музикант, граючи свою партію, переживає музичний твір, виражаючи мімікою, жестами (якщо це можливо), звуками (вігуками) своє ставлення до дійства.

Засновник феноменології Е. Гуссерль стверджував, що будь-яке об'єктивне утворення смислу виходить від суб'єкта, що пізнає. І тому в феноменології йдеться про світ, з яким встановлюється зв'язок людини в її свідомості. У своїх пізніх роботах Гуссерль відмічав,

що семіотичні характеристики письма, математичних формул та діаграм відіграють ключову роль для історичного виживання смислу. Сучасність доволі часто характеризують як семіотичну кризу, що викликана семіотичною установкою ігнорування та недбалістю щодо передумов, які безпосередньо впливають на надання знакам смислу.

Фундаментальна концепція – життєвий світ – світ живого досвіду, населений нами як свідомими істотами, і включає спосіб, яким явища (події, об'єкти, емоції) постають перед нами у нашому свідомому досвіді чи повсякденному житті. Гуссерль концептуалізував життєвий світ як дорефлексивний, тобто наша увага зосереджена на тому, що ми сприймаємо, а не на тому, як ми це сприймаємо. Проєкт Гуссерля полягав у тому, щоб виокремити «сутності» – інваріантні риси та структури явищ – і описати їх якомога точніше. Виділивши такі сутності з ряду переживань, Гуссерль стверджував, що можна визначити якості, які надають певному досвідному явищу його відмінність. Гуссерль вважав, що для цього також необхідно зайняти певну позицію, призупинити – або «поставити в дужки» – припущення та судження, щоб виникло ясне і неупереджене уявлення про життєвий світ. Таке ставлення відоме як «епохе». Для Гайдеггера ми, як людські істоти, невід'ємні від світу, в якому живемо та існуємо – ми існуємо у світі, а не поряд з ним чи поза ним. Якщо це так, то досягнення епохи, яке пропагує Гуссерль, стає більш проблематичним. Замість того, щоб зосереджуватися на тому, як ми знаємо те, що знаємо, Гайдеггер був зацікавлений у дослідженні того, що означає жити у світі і серед світу, який кожна людина переживає по-своєму. Гайдеггер вважав, що наше ставлення до світу завжди є інтерпретаційним і реляційним – ми завжди знаходимося в контексті. Це означає, що для розуміння реальності нам необхідно враховувати як детальний досвід, так і ширшу картину. Таким чином, такі фактори, як мова, часовість, історія та культура, стають важливими.

Феноменологія та семіотика мають співпадаючі кордони, входячи у спільну царину – комунікацію. Світ, що кожним з нас переживається, є закодованим іншими і кодується нами самими. Життєвий світ складається із декількох взаємопов'язаних компонентів, які формують контекст повсякденного життя. Соціальні інститути (родина, освіта, релігія) відіграють важливу роль у його формуванні, створюючи моделі поведінки та очікування, які люди засвоюють та відтворюють. Культурний фон формує можливість інтерпретації власного досвіду та досвіду інших, охоплюючи символи, цінності, переконання та практики, які люди наслідують в своєму повсякденному житті, взаємодіючи між собою. Наприклад, культурні норми впливають на прийнятність поведінки в різних соціальних контекстах.

Цікавими, на нашу думку, з позиції конструювання смислів та розгортання можливих зв'язків між різними ресурсами та режимами є запропоновані К.Поппером два мисленнєві експерименти як обґрунтування *незалежного існування третього світу* (курсивом в оригінальному тексті). Отже, в першому експерименті були «...зруйновані та знищені всі наші суб'єктивні знання, включаючи суб'єктивні знання про машини, засоби праці та вміння ними користуватись. Однак бібліотеки та наша здатність вчитись, засвоювати їх зміст, вижили» [4, 110]. В іншому експерименті «знищені усі бібліотеки, відповідно, наша здатність навчатись, використовуючи книги, стає неможливою. ...В другому випадку відродження нашої цивілізації не відбудеться протягом багатьох тисячоліть [4, 110].

Третій світ, на переконання Поппера, є світом об'єктивного змісту мислення, перш за все, наукових ідей, поетичних думок та творів мистецтва.

Мешканцями третього світу є, перш за все, теоретичні системи, не менш важливими його жителями є проблеми та проблемні ситуації. Однак найбільш значущі мешканці – критичні міркування і те, що...можливо назвати станом дискусій або станом критичних суперечок, сюди, звісно, відноситься і зміст журналів, книг, бібліотек. Формулює Поппер три додаткові тези: третій світ є природним продуктом людського ества; друга додаткова теза: третій світ значною мірою автономний, ...він є продуктом нашої діяльності і має сильний зворотній вплив на нас...; третя теза: ...між нами і третім світом відбувається рост об'єктивного знання і існує тісна аналогія між зростанням знання та біологічним зростанням, тобто еволюцією рослин та тварин [4, 111].

Найважливішими функціями людських мов є декриптивна та аргументативна функції [4, 121], вважає Поппер. Ці функції розвиваються завдяки нашій діяльності... Лише в межах мови, у певний спосіб збагаченої, стає можливим існування критичного міркування та знання в об'єктивному смислі [4, 123].

За визначенням Е. Гуссерля, «життєвий світ це сфера вихідних самоочевидностей. Те, що очевидно дано, у сприйнятті переживається як «сама річ», у безпосередній присутності, чи, у пам'яті, згадується як сама річ... [Це] світ прямих інтерсуб'єктивних переживань... всі вибудовані рівні значущості, набуті людьми для світу їхнього спільного життя. [Це переживається]... насамперед через зір, слух тощо, і... інші модуси его... Таким чином, ми конкретно перебуваємо в площині сприйняття... і в площині свідомості... через наше живе тіло, але не тільки таким чином, [також] як повні его-суб'єкти... [М]и, кожне «я-людина» і всі разом, належимо світові як ті, хто живе один з одним у світі, значущі для нашої свідомості як існуючі саме через це «спільне проживання». Ми, як ті, що живуть у світлі свідомості, постійно активні на основі нашого пасивного володіння світом; саме звідти, через об'єкти, передані у нашій свідомості, ми зазнаємо впливу; саме на той чи інший об'єкт звертаємо увагу відповідно до наших інтересів; з ними ми активно маємо справу у різний спосіб; через наші дії вони є тематичними об'єктами... [Ми], живучи разом, маємо світ, наперед-даний у цьому спільному... Постійно функціонуючи у пильному житті, ми також функціонуємо разом, різноманітними способами розглядаючи разом об'єкти, наперед-дані нам спільно, думаючи разом, оцінюючи, плануючи діючи разом. [Вони стають] світом, дійсним як існуючий для нас... нашими; звично збереженими дійсностями... інтуїтивним навколишнім світом життя, що наперед-даний як існуючий для всіх спільно...» [5]. Засновник феноменології зауважує, що життєвий світ складається із досвідної само очевидності, впевненості у пізнанні, через бачення, дотик, слух..., через «повторення» досвіду. Однак, коли ми опиняємось в чужій соціальній сфері, серед народу Конго, китайських селян тощо, з'ясовується, що їх істини, факти, які для них є сталими, загально-визнаними, або тими, що піддаються перевірці, жодним чином не співпадають з нашими [5].

Основні семіотичні системи орієнтувались на питання лінгвістичного характеру (Ф. де Соссюр), інтегрувались в розробку феноменологічної теорії пізнання (Ч. Пірс), феноменологічної теорії сприйняття (Мерло-Понті). Але певні можливості соціальна семіотика надає і освітнім процесам. Так, наприклад, у виданому «Філософсько-політичному визначнику із завданнями» був реалізований авторський концепт візуальної політичної філософії [6], де візуальний змістовий ряд термінів та понять здебільшого згенерований за допомогою штучного інтелекту. У визначнику знайшло відображення звернення до знаків у спробах пояснити, в який спосіб ми приходимо до знання про структуру реальності, що нас оточує. Автори навчального посібника-довідника семіотичний аспект видання зреалізовували у відповідності до мови-визначення-зображення, відповідно отримуючи нову реальність, створену за допомогою штучного інтелекту (за авторськими промптами). Термін «політична філософія війни» ілюструється Афіною, що стоїть на хмарах із виставленою вперед та зігнутою у коліні правою ногою, відбиваючи спалахи блискавки, тримаючи щит як захист (ми бачимо внутрішню його поверхню) [6, 198], термін «філософія війни» візуалізований Афіною, але із виставленою вперед та зігнутою в коліні лівою ногою, Афіна також стоїть на хмарах, але щит виставлений на прийняття блискавки, богиня наступає, а не захищається [6, 208]. Ілюстративний матеріал визначника артикулює ключові поняття в кольорах, розподіляючи фрагменти інформації по декількох каналах інформації: текст – малюнок. Відповідно окреслена лінія аргументації свідчить про взаємодію із світом читача довідника, формуючи певний культурний та соціальний аспект відповідного терміну.

Висновки. Приділивши увагу динамічним властивостям людини по обробці знань та значень, приходимо висновку щодо феноменологічної перспективи для теорії будови знакових систем. Народившись як організм, з часом народжуємось як люди, демонструючи конкретні акти комунікації, здійснюємо так би мовити феноменологічний переклад вербальних та невербальних повідомлень щодо свого життєвого досвіду. Т. ван Леувен констатує, що семіотичні

ресурси включають в себе різноманітні семіотичні режими: мову, жести, зображення, музику, одягу, їжу, все те, що має культурну цінність та значимість. Люди виражають значення через вибір певних ресурсів в певний момент часу. Підсумовуючи, слід зазначити на соціальному пізнанні як соціальної пам'яті, що охоплює історичні події, культурні традиції та загальний досвід, що передаються в суспільстві, а також питання соціальної ідентичності.

Соціальні структури – інститути, норми, ролі забезпечують рамки, які надають людині орієнтацію в повсякденному житті, створюючи моделі поведінки та очікування, що люди їх засвоюють та відтворюють. Складність мультимодальності підвищується, коли семіотичні режими об'єднуються для створення смислу – відео може поєднуватись із субтитрами, звуками. На смислові модулі діє позиція впізнаваності, вони зв'язують контекст в єдину картину, виконуючи різні види робіт та формуючи значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Jewitt C., Bezemer J., O'Halloran K. *Introducing Multimodality*. London and New York.: Routledge, 2016. 232 p.
2. Kress G. and van Leeuwen T. *Reading images. The Grammar of Visual Design*. London and New York: Routledge, 2021. 310 p.
3. Bataille G. *Lascaux; or, the Birth of Art, the Prehistoric Paintings*, Austryn Wainhouse, 1955. 149 p.
4. Popper K. *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach* Clarendon Press, 1979, 395 p.
5. Husserl E. *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology*. Evanston: Northwestern University Press, 1970.
6. Філософсько-політичний визначник із завданнями: *Philosophical and Political Dictionary with Tasks: Philosophisch-politisches Worterbuch mit Aufgaben* [навчальний посібник -довідник] /автори упорядники: Бойко А.І., Астапова-Вязьміна О.І., Даценко В.С., та ін.; за наук. ред. д-ра філос. наук, проф. А. Бойко; М-во освіти і науки України, Черкас. дер. технолог. ун-т, Черкаси: видавець Олександр Третяков, 2024. 211 с.

REFERENCES

1. Jewitt C., Bezemer J., O'Halloran K. *Introducing Multimodality*. London and New York.: Routledge, 2016. 232 p.
2. Kress G. and van Leeuwen T. *Reading images. The Grammar of Visual Design*. London and New York: Routledge, 2021. 310 p.
3. Bataille G. *Lascaux; or, the Birth of Art, the Prehistoric Paintings*, Austryn Wainhouse, 1955. 149 p.
4. Popper K. *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach* Clarendon Press, 1979, 395 p.
5. Husserl E. *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology*. Evanston: Northwestern University Press, 1970.
6. *Filosofsko-politychnyi vyznachnyk iz zavdanniamy: Philosophical and Political Dictionary with Tasks: Philosophisch-politisches Worterbuch mit Aufgaben* [navchalnyi posibnyk-dovidnyk] /avtory uporiadnyky: Boiko A.I., Astapova-Vyazmina O.I., Datsenko V.S., ta in.; za nauk. red. d-ra filos. nauk, prof. A.Boiko; M-vo osvity i nauky Ukrainy, Cherkas.der.tekhnoloh.un-t, Cherkasy: vydavets Oleksandr Tretiakov, 2024. 211 s.

Astapova-Vyazmina Olena Igorivna

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophical
and Political Sciences

Cherkasy State Technological University
460, Shevchenko boulevard, Cherkasy, Ukraine
orcid.org/0000-0003-2104-9703

PHENOMENOLOGICAL INTERPRETATION OF MULTIMODAL SEMIOTICS: MEANING-FORMING CONTEXT

Relevance of the problem: *The modern information age, characterized by significant scientific and technological achievements that have fundamentally changed and continue to change our world, is, on the one hand, a challenge to the structure of the functioning of semiotic systems, on the other hand, it allows preserving a certain traditional understanding and interpretation of them. The basis of these revolutionary changes is thinking, accordingly, a key aspect of this process is the growing dependence on various types of signs (emojis, emoticons, mathematical symbols, pictures, inscriptions, etc.), which become maximally formalized and abstract, gradually displacing and sometimes changing their original value. Traditional semiotics (C. Peirce, C. Morris, F. de Saussure) considered meaning as fixed, which must be decoded, social semiotics (M. Halliday, G. Kress, T. van Leeuwen) directs attention to the process the creation of a sign, emphasizing the dependence of the sign system on society and the connotative meanings that are formed. The involvement of the phenomenological context articulates the essential semiotic properties of signs.*

The purpose of the article is to consider the practice of modern multimodal semiotics in the context of an integrated theoretical framework for creating meaningful constructions of sign systems.

Research methods. *The author used general scientific methods – analysis of scientific research by foreign authors, comparative method, as well as inductive and abductive methods. The abductive method correlates with the conclusions.*

The results of the research are an outline of the features of multimodal semiotics in the plane of the formation of the cultural background, the articulation of the potential of multimodal research in the educational space and the formation of social memory. An attempt was made to involve the phenomenological method, including non-verbal forms of life experience, in the characterization of the formation of semantic constructions.

Key words: *social semiotics, educational space, social memory, phenomenological method, artificial intelligence.*

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

УДК 654.1:316.4

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.4>**Бойчук Олег Іванович**

здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
кафедри філософії і соціальної антропології
Університету Григорія Сковороди в Переяславі,
вул. Сухомлинського, 30, Переяслав, Київська область Україна
orcid.org/0000-0002-9331-8039

Юхименко Наталія Федорівна

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії і соціальної антропології
вул. Сухомлинського, 30, Переяслав, Київська область Україна
orcid.org/0000-0001-7739-9716

СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ ЯК ПЛАТФОРМА ДЛЯ ПРОМОЦІЇ ВІРТУАЛЬНОЇ ГЕНЕЗИ

Актуальність проблеми. В статті висвітлено проблему дієвості Інтернет-мереж як агенції для поширення маніпулятивної інформації, яка за допомогою сукупності віртуальних інтроєктів підсвідомо формує світоглядні орієнтири людини, активізує інтерналізацію її неаутентичних абераційних суджень й переконань, сприяє вибору спотворених пріоритетів, що негативно впливає на соціалізацію молоді в сучасності.

У ХХІ ст. соціальні мережі набули великої популярності в світі, зокрема в Україні, й значущості в житті сучасної молоді, що суперечить концептуальній її соціалізації. Стрімкий розвиток означеного явища детермінований внутрішнім запитом молоді на появу мультимедійно-розважального і суб'єктивно-комунікативного середовища, а також низкою соціально-економічних чинників у створенні та промоції різноманітних Інтернет-проектів. Розробники комп'ютерних ігор, контент-мейкери, інфо-маркетологи, угруповання кібер-злочинців та інтернет-шахраїв впроваджують свої варварські ідеї в соціальні мережі. Такого типу контенти виступають платформою для їх репрезентації й промоції віртуальної генези суспільного розвитку. Масовий перехід до комунікації, бізнесу, розваг, інформаційно-соціальних інтеракцій спричинив малоосмислені соціальні зміщення і швидкісне розростання Інтернет-павутиння, яке значною мірою випередило розвиток наукової думки та спричинило неспроможність своєчасного вироблення засобів соціально-правової регуляції та застосування актуальних компенсаторних механізмів суспільством.

Мета та завдання роботи спрямовані на висвітлення проблеми впливу на молодь, соціальних мереж як інноваційної платформи просування віртуальної генези суспільного розвитку й потужного медіатора в молодіжній соціалізації, а також збагачення наукового контенту в галузі соціальної філософії.

Методи дослідження. Методологічним ресурсом статті виступає сукупність загальнонаукових методів: феноменологічний, структурно-функціонального аналізу, індукції, дедукції, синтезу, а також загальнофілософського екстраполявання актуальних тенденцій і соціологічні методи (анкетування, соціометрія, кореляційно-регресивний аналіз).

Ключові слова: соціальні мережі, віртуальна генеза, віртуалізація, віртуальні інтроєкти, медіакультурний простір, цифровізоване суспільство, міжособистісні стосунки, світогляд, цінності.

Вступ. Дотичним до нашого дослідження вважаємо розвідки сучасних науковців, наприклад, щодо інформатизації суспільства та проблеми «кліпового мислення» (Г. Бахтіна, 2021), мобільних месенджерів як технології сучасної self-взаємодії у фокусі цифрової соціології (М. Бірюкова, 2019), медіафілософського підходу до преображення людини (В. Головей, 2019), перформативної арт-практики в контексті антропології (Ю. Генсіцький, 2020), соціально-філософського аналізу медіакультурного простору соціалізації медіа (Н. Гірліна, 2020), віртуальної реальності й кіберпростору як атрибутів сучасного суспільства (О. Данильян, О. Дзьобань, 2020), антропологічних аспектів інформаційно-комунікаційної безпеки (Ю. Ємельянова, 2020), людини в інформаційному просторі соціальних мереж і месенджерів (А. Куцик, 2021), постмодерністського моделювання образу нової соціальної реальності (В. Огорокова, 2019) та ін.. Зокрема коло вітчизняних вчених (О. Ярмолюк, Ю. Фісун, Ю. Шаповалова) стверджують, що популярність соціальних мереж обумовлена економічними факторами, адже в сучасному цифровому суспільстві соціальні мережі є найбільш ефективним інструментом промоції товарів, послуг і створення бізнес-проектів, в яких зосереджено величезну зацікавленість в товарах і послугах аудиторії [11]. В. Похилько і А. Єременко авторитетно заявляють про вагомність соціальних мереж як потужного майданчика для створення й промоції бізнес-проектів, залучення клієнтів до провадження ефективного, двостороннього зв'язку з ними, швидкого моніторингу й ефективного закриття потреб і запитів споживачів, стимулювання попиту на товари й послуги [6]. На думку В. Нагнибіди, соціальні мережі виступають особливим соціальним простором, де трансформуються традиційні форми соціалізації та соціальних відносин, в основі яких лежить перетворення міжособистісного спілкування та різноманітні форми віртуальної комунікації. Дослідниця актуалізує сутність процесу соціалізаційних трансформацій на рівнях агентів соціалізації й тих, хто соціалізується [4].

Аналіз досліджень. Проблема залучення молоді до соціальних мереж та ефективності віртуального середовища в процесі соціалізації молоді вивчалась в сумісному дослідженні кола вчених (О. Бойчук, Ю. Лебедева, М. Стадник, А. Міщук, Л. Щербін) [12]. Ґрунтовна праця супроводжувалась анкетуванням, соціометрією, кореляційно-регресивним аналізом, які виявили певні результати: 75% здобувачів ЗВО використовують соціальні мережі щодня, 25% – декілька разів на тиждень. Зокрема Instagram є найбільш популярною соціальною мережею (65% з опитаних тінейджерів), Facebook (30%), TikTok (20%). Результати дослідження довели, що використання віртуального простору може мати і позитивні сторони (підвищення задоволення власним життям і руйнування кордонів між співбесідниками), і негативні наслідки (ризик розвитку кримінально-неконвенційної поведінки, шкідливих звичок, втрата комунікативних навичок, розвиток інтернет-залежності) [там само].

Результати дослідження. Філософське осмислення проблематики соціальних мереж в контексті новітнього агента соціалізації та платформи для промоції віртуальної генези починається з вивчення рівня залученості молоді до соціальних мереж та рівня емоційного включення молоді в процесі їх використання. Емпіричне дослідження С. Маріно і Дж. Гіні (2020 р.) доводить, що означені рівні є критично високими. Вчені виявили пріоритети сучасної молоді в застосуванні соціальних мереж, зокрема у вирішенні складних завдань щодо працевлаштування, підбору й купівлі різноманітних товарів, побудови міжособистісних стосунків, вирішення конфліктних ситуацій та ін.. За пошуками науковців стало зрозумілим, що реалії віртуальної комунікації, не відповідають очікуванням молоді. Фактичний же рівень ефективності соціальних мереж у процесі вирішення складних завдань виявлено як дуже низький [16].

Нами продуковано думку про негативний вплив соціальних та Інтернет-мереж на соціалізацію молоді, що знайшло підтвердження в дослідженнях Н. Нурі й Г. Анварі. В тексті наукової праці виключно показово, що, окрім переваг і можливостей для спілкування молоді, розваг, впровадження бізнес-ідей, деякі соціальні контенти (Youtube, Facebook, Tik-tok, Network-X) є небезпечними для їх неукріпленого мислення та яких може спровокувати фізичні, емоційні, психологічні й соціальні розлади свідомості (соціальна ізоляція, тривожність, депресія, кіберсексуальність, суїцид та ін.) [17]. На думку Дж. Туоміна, Е. Рентала, та Х. Рейніканена, з метою

розуміння реального впливу соціальних мереж на поведінку, цінності та світогляд молодих людей зараз і в майбутньому, необхідно проаналізувати об'єкти, які є основою соціальних мереж, адже основою соціальних мереж вже давно перестала бути комунікація [19]. Об'єктами соціальних мереж виступають віртуальні аналоги дієвих метафізичних акторів, що представлені в об'єктивній реальності та їх іманентні складові. О. Курбан виділяє домінуючі об'єкти соціальних мереж – Google, Facebook, Instagram, Youtube та їх амбітус: маркетинг, промоція об'єктів, ідей, персоналій, організаційних структур, товарів та послуг – 20%; ігри, музика, дозволя, спілкування, знайомства, розваги – 20%; самопрезентація та самореклама окремих осіб, персоналій – 10%; розміщення й перегляд фото-відео матеріалів – 20%; пошук людей, компаній, груп за інтересами – 10%; соціально схвалені напрямки діяльності: екологічні, культурні, музичні, поетичні та популяризація науки – 3%; книги та аудіокниги – 4%; новини – 4%; контент для вирішення тематичних завдань – 4%; штучний інтелект – 4%; спам – 4% [1].

З відсоткового корпусу даних помічаємо лише 3% контентів, схваленого користувачами, є контентом в якому поширюються загальнолюдські цінності, конструктивні форми саморозвитку і самовираження, добродесність й гідність. Він впливає на освіченість особи в сфері науки, культури, мистецтва, спорту та ін.. Натомість інші 90% складають «треш-контенти», які позбавлені серйозності, та мають лише гумористично-розважальні функції, їм властивий неестетичний зміст, відсутність логічних зв'язків, структурованості й послідовності у наданні інформації, що може викликати неадекватну реакцію молоді або непередбачуваний шок. Практичний локус виявляє, що сучасна молодь не має потреби розширювати свій інтелект, критично осмислювати дії, що опосередковані технічними засобами, приймати специфіку мережевого спілкування і не спроможна брати на себе відповідальність за участь у різноманітних формах неконвенційних віртуальних інтеракцій.

Проблема надмірного використання молоддю соціальних мереж обумовлює пристосування їх до нових соціальних ролей, моделювання власного образу через прийняття руйнівного впливу псевдокумирів: Інтернет-хуліганів, Інтернет-шпигунів, Інтернет-тролів, Інтернет-шахраїв, Інтернет-гриферів, Інтернет-збоченців. І. Михальчук стверджує, що за допомогою мережі Інтернет молодь часто реалізує бажані соціальні інтеракції та пов'язує з ними значну частину життєвих експектацій, тим самим моделює лонгітудно-віртуальний вектор інтеграції. «Віртуальний простір для сучасної людини постає середовищем без цензури й контролю» [3]. На нашу думку, цей кричущий факт повинен занепокоїти суспільство, оскільки молодь залишається наодинці з соціальними мережами й мережею Інтернет, сприймаючи «інтерактивно-віртуальний рай» як свій власний та вживається у нереальність віртуального, що може привести до різного роду аморальних і антисоціальних вчинків. Ступінь залученості молоді до треш-контенту та його споживання близький до критично високого. Цей факт підштовхує розробників до впровадження певних ідей, які засуджуються традиційними морально-етичними нормами й правовим дискурсом, а також активізує подвійну інтерналізацію біполярних, часто дивергентних переконань, цінностей, норм, світоглядних орієнтирів споживачів.

О. Петренко наголошує, що Інтернет виступає ще і своєрідним *субпростором суспільства* для гри соціальних «акторів» (індивідуальних та колективних), в ході якої взаємодіють відповідні соціальні позиції і здійснюється боротьба за владу, вплив, інформаційне домінування. На думку дослідниці, це призводить до формування феноменів, які мають природу суспільної думки, суспільної дії, та спричиняють появу чисельних «епідемічних реакцій», нової віртуально-групової ідентичності, утворення інноваційних полів влади та перерозподіл співвіднесення ресурсів, що впливають на подальші позиції та взаємодію «акторів» як зовнішніх елементів нової соціальної реальності [7].

Зарубіжні вчені (І. Кокберн, Р. Хендерсон, С. Стерн) наголошують, що соціальні мережі й дотичні до них організації-розпорядники цілеспрямовано уникають державного регулювання їх діяльності, віддають перевагу роботі з «фактчекерами», що запобігає ризику регулювання й цензури їх діяльності з боку урядів різних країн [14]. Не зважаючи на внутрішній контроль і заборони (образи, наклеп, негатив, цькування), на думку Д. Брауна, соціальні мережі

негативно впливають на настрій і психічне здоров'я людини, викликають стрес, тривожність, погіршують сон, руйнують самооцінку, що є постійними супутниками користувачів соціальних мереж [13].

І. Сєдова інтерпретує думку Р. Діреста, Т. Харіса, Т. Кендала у виявленні відсутності врегулювання й повноцінного зовнішнього контролю соціальних мереж, зокрема Facebook, та вважає, що це призводить до формування культу ненависті, різноманітних проявів ворожнечі, конфліктів на ґрунті расової неприязні, харасменту, переслідування, сексуальних домагань та ін. [8]. У дотичному дослідженні, В. Огорокова посилаючись на думку Є. Іванової стверджує що різке збільшення користувачів соціальної мережі Facebook, яке вона називає «офейсбучування», «головний порок та головний діагноз сучасності», який розриває всі природні соціальні зв'язки і вибудовує нові, природа яких досі незрозуміла та потребує наукового переосмислення, необхідність в якому постійно актуалізується та набирає нових змінних [8]. О. Петренко пояснює означене явище тим, що «соціальні мережі є середовищем, у якому можуть відбуватись процеси на зразок *соціальної епідемії*, коли користувачі «заражуються» певним настроєм, установками через поширення «вірулентної інформації» [8, с. 99], яка «застрягає у пам'яті, її неможливо викинути з голови», вона запам'ятовується, як рекламний слоган чи приспів з пісні та викликає бажання нею поділитись [там само].

На нашу думку, вербальна й невербальна агресія в соціальних мережах дійсно має ефект «*соціального зараження*», вона швидко розповсюджується, адже соціальні мережі та форуми сприймаються споживачами як альтернативний простір, в якому не діють закони, морально-етичні норми, правила й обмеження традиційного суспільства. Означене явище набирає обертів у вигляді абераційно-сугестивних установок, перетворює соціальні мережі на середовище для поширення емоційних реакцій, вивільнення накопиченої агресії, воно трансформується і проявляється в різноманітних формах кібер-булінгу, харасменту, третирування, дискримінації в мережі Інтернет. Ю. Тихоненко підкреслює, що набуті в соціальних мережах агресивні комунікативні моделі згодом переносяться до спілкування у реальному світі, що спричиняє підвищення рівня індивідуальної агресії сучасної молоді. «В Інтернеті підлітки не переймаються підбором коректної форми та не зважають на можливість образити іншого, що також є проявом орієнтації особистості підлітка на власні інтереси та потреби під час Інтернет комунікації» [10]. А от С. Лерея, В. Коупленд і Е. Костелло намагаються зрозуміти природу агресії молоді в мережі Інтернет, вони приходять до висновків, що «цифрове середовище та електронні пристрої створюють особливі умови, які спонукають підлітків до негативної та неадекватної поведінки» [15]. Вчені підкреслюють наявність почуття анонімності, яке формує мережа Інтернет, сприяє поведінці, що порушує соціальні норми.

В пошуках причин агресивної поведінки молоді в соціальних мережах І. Михальчук приходить до висновку, що в них «індивід має справу не з конкретним матеріальними об'єктами, а із симуляціями, усвідомлюючи при цьому їх ілюзорність та умовність» [3]. Означена думка корелює з концепцією А. Зустера, М. Жаримовича, М. Хамана щодо технологічних досягнень, запропонованих Інтернет-мережами, які несуть у собі несприятливий нескінченний ресурс для пошкодження біопсихосоціального здоров'я молоді. За допомогою цього «інструменту» молоде покоління дистанціюється від відповідальності й починає сприймати порушення формально-неформальних правил як жарт, поводяться при цьому надзвичайно холоднокровно. Вчені підкреслюють, що цьому сприяє Онлайн-опосередкований контакт агресора й жертви, зменшує включення основних механізмів автоматизовано-афективної емпатії, що виступає в якості морально-психологічного запобіжника [18].

Зростання престижу цих реалій призводить до актів насильства, підлітки стають «героями» сцен розправи над однокласниками, зйомка дійства відразу викладається до соціальних мереж, про що стурбовано наголошують психологи. Зокрема знані українські фахівці О. Максим і Н. Сулова пояснюють дану ситуацію специфікою використання сучасних цифрових технологій та зануренням до соціальних мереж, яка через пригнічення значущості моральних якостей (вихованість, життєрадісність, відповідальність, освіченість)

спроможна змінити структуру й зміст смисло-життєвих орієнтацій молоді та ініціювати неетичні форми соціального самовираження (жорстокість, агресивність, соціальна байдужість, зниження емоційного інтелекту). Таким чином соціальні мережі формують виражену потребу соціальної значущості та трансформують характеристики міжособистісних стосунків сучасної молоді в бік віртуальної атракції, розмивання кордонів, відсутності меж і вседозволеності [2; 9].

Висновки. Усвідомлення логічних закономірностей в адаптації соціальних мереж як платформи для промоції віртуальної генези сприяло виокремленню деяких аспектів. Відсутність відповідальності та реальних механізмів регулювання неконвенційних форм поведінки в соціальних мережах призводить до їх переосмислення та становлення в якості загальноприйнятих виконавчих моделей, в яких агресивна за своєю природою людина заходить так далеко, наскільки їй це дозволено. Такого роду віртуально-соціальна агресія (незалежно від форми) призводить до збільшення форм девіантної поведінки в умовах об'єктивної реальності (вандалізм, крадіжки, вживання алкоголю, наркотиків), а також погіршення соціально-психологічного клімату в родині й школі.

Аналіз дослідницьких наукових ідей сучасних авторів допоміг розширити уявлення про опосередкування соціальної взаємодії, перенесення її в інше комунікативне середовище, яке призводить до зниження емоційної чутливості й втрати емоційного інтелекту користувачів. В той же час розважальна сутність мережі, її ілюзорність, умовність, симулятивність позбавляють експонентів процесу критично осмислювати наслідки своїх дій. Вивчення різноманітних форм агресії в соціальних мережах сприяло розумінню девіантної поведінки заохочених осіб як сукупності концептуально різних психолого-соціальних субфеноменів.

Вирішення означеної проблеми вимагає консолідації дій вчених, керівників державного апарату, педагогів, психологів, батьків, оскільки повинно включати комплексний підхід і здійснювати покроковий алгоритм: вдосконалення загальнодержавної концептуальної протидії соціальним девіаціям в мережі Інтернет; підвищення рівня медіаграмотності молоді, батьків, педагогічних працівників, формування їх компетентності й культури в означеному аспекті, а також правильних життєвих цінностей та світоглядних орієнтирів. Сучасній молоді необхідно навчитись користуватись доступним інструментарієм та ефективними стратегіями в роботі з Інтернет мережами для обробки і фільтрування інформації. Нами актуалізовано безпосередню й відповідальну роль родини й закладу освіти у навчанні дітей виявляти небезпечні маніпулятивні дії в мережі Інтернет, орієнтуватись у інформаційному потоці, розвивати здібності до критичного сприйняття, ідентифікації, інтерпретації, оцінювання, розуміння корисності або шкідливості інформації, вміти розрізнати соціально-корисний та треш-контент.

Перспективи подальшого дослідження обраного феномена вбачаємо у розробці концептуальних положень міжгалузевих, міждисциплінарних, міжпредметних зв'язках, формуванні загальнонаукової єдності у розробці практичних дій, форм, методів і компенсаторних механізмів, необхідних для вирішення глобальної міжконтинентальної проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Курбан, О. (2016) Сучасні інформаційні війни в мережевому он-лайн просторі: навчальний посібник. Київ: ВІКНУ, 2016. 286 с. Retrieved from: <http://www.interinf.chnu.edu.ua/res//interinf/Inf%20vijny.pdf>
2. Максим, О. (2019) Деформація ціннісних орієнтацій Інтернет-залежних підлітків. *Актуальні Проблеми Психології*. Т. 20. № 11. С. 102–119.
3. Михальчук, І. (2018) Симуляція реальності людини у віртуальному просторі. *Вісник східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки Серія Філософські науки*, №11 (384) <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/17738>
4. Нагнибіда, В. О. (2021) *Вплив інтернет-спілкування на процес соціалізації підлітків* : кваліф. роб. магістра спец. «Психологія» Запоріжжя: ЗНУ, 90 с. <https://dspace.znu.edu.ua/jspui/bitstream/12345/6408/1/Нагнибіда%20Вероніка%20Олександрівна.pdf>

5. Окорочкова, В. В. (2019). *Постмодерністське моделювання образу нової соціальної реальності* [дис. д-ра філос. наук]. Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». 393 с.
6. Похилько, С. В., Єременко А. Ю. (2020) Соціальні мережі як майданчик для створення та розвитку бізнес-проектів. *Вісник Сумського державного університету*. № 3. – С. 130–139. http://nbuv.gov.ua/UJRN/VSU_ekon_2020_3_16
7. Петренко, О. (2017). Інтернет як субпростір суспільства: структури та процеси [дис. канд. соціол. наук]. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна 217 с.
8. Сєдова, І. (2021) Культ ненависті в інтернеті. Чи зможуть війни в соцмережах перетворитися на реальні? *Центр Прав Людини «Зміна» Онлайн-видання* <https://zmina.info/articles/kult-penavysti-v-interneti-chy-zmozhut-vijny-v-soczmerezhah-peretvorytysya-na-realni>
9. Сулова, Н. (2022) *Взаємозв'язок інтернет-залежності та характеристик міжособистісних стосунків у підлітків* : [кваліф. роб. ступ. магістр зі спец. психологія] Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, каф. психології. 61 с.
10. Тихоненко Ю. (2022) Вплив інтернету на формування життєвих орієнтацій підлітків. *Науковий журнал «Габітус»* Випуск 35. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.24>
11. Boichuk, O., Lyebedyeva, Y., Stadnyk, M., Mishchuk, A., & Shcherbin, L. (2023). Effectiveness of virtual space in the socialization process of teenagers (under martial law). *Amazonia Investiga*, Vol. 12(63), (pp. 266–276). <https://doi.org/10.34069/AI/2023.63.03.25>
12. Brown, D. (2018) *How social networks affect our mood, sleep, mental health and relationships*. From: <https://www.bbc.com/ukrainian/vert-fut-42693578>
13. Cockburn, I., Henderson, R. & Stern, S. (2019). 4. The Impact of Artificial Intelligence on Innovation: An Exploratory Analysis. In A. Agrawal, J. Gans & A. Goldfarb (Ed.), *The Economics of Artificial Intelligence: An Agenda* (pp. 115–148). Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/9780226613475-006>
14. Lereya, S. T.; Copeland, W. E.; Costello, E. J. ; Wolke, D. (2015) Adult mental health consequences of peer bullying and maltreatment in childhood: Two cohorts in two countries. *Lancet of Psychiatry Journal* 2015, 2, (pp. 524–531). [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(15\)00165-0](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(15)00165-0)
15. Marino, Claudia & Gini, Gianluca & Angelini, Federica & Vieno, Alessio & Spada, Marcantonio. (2020). Social norms and e-motions in problematic social media use among adolescents. *Addictive Behaviors Reports journal* vol. 11 <https://doi.org/10.1016/j.abrep.2020.100250>
16. Noori, Nooriailai & Sayes, Ajmal & Anwari, Gulaqa. (2023). The Negative Impact of Social Media on Youth's Social Lives. *International Journal Of Humanities Education and Social Sciences (IJHESS)*. Vol. 3. <https://doi.org/10.55227/ijhess.v3i1.613>
17. Szuster, A.; Jarymowicz, M. (2020) Human empathy of automatic vs. reflective origin: Diverse attributes and Regulative Consequences. *New Ideas Psychol.* 2020, 56, <https://doi.org/10.1016/j.newideapsych.2019.100748>
18. Tuominen, J., Rantala, E., Reinikainen, H., & Wilska, T.-A. (2023). Modern-day socialization agents : The connection between social media influencers, materialism, and purchase intentions of Finnish young people. *The Journal of Social Media in Society* Spring 2023, Vol.12, No. 1, (pp. 21–48) Retrieved from: <https://thejsms.org/index.php/JSMS/article/view/1107>

REFERENCES

1. Kurban, O. (2016) *Modern information wars in the online network space: a study guide*. Kyiv: VIKNU, 2016. 286 p. Retrieved from: <http://www.interinf.chnu.edu.ua/res//interinf/Inf%20vijny.pdf> [in Ukrainian].
2. Maksym, O. (2019) Deformation of value orientations of Internet-addicted teenagers. *Actual Problems of Psychology*. T. 20. No. 11. P. 102–119 [in Ukrainian].
3. Mykhalchuk, I. (2018) Simulation of human reality in virtual space. *Bulletin of the Eastern European National University named after Lesya Ukrainka Philosophical Sciences Series*, No. 11 (384) Retrieved from: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/17738> [in Ukrainian].
4. Nagnybida, V. O. (2021) *The influence of Internet communication on the process of socialization of teenagers: qualification. [Doctoral dissertation]* Zaporizhzhia: ZNU, Retrieved from: <https://dspace.znu.edu.ua/jspui/bitstream/12345/6408/exandrivna.pdf> [in Ukrainian].

5. Okorokova, V. (2019). *Postmodern modeling of the image of the new social reality* [Doctoral dissertation]. State institution "Southern Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky". 393 p. [in Ukrainian].

6. Pokhilko, S. Yeremenko A. (2020) Social networks as a platform for the creation and development of business projects. *Bulletin of Sumy State University*. No. 3. pp. 130–139. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/VSU_ekon_2020_3_16 [in Ukrainian].

7. Petrenko, O. (2017). *The Internet as a subspace of society: structures and processes*. [Doctoral dissertation]. V. N. Karazin Kharkiv National University 217 c.

8. Sedova, I. (2021) Cult of hatred on the Internet. Can social media wars become real? Center for Human Rights "Change" Online publication. Retrieved from: <https://zmina.info/articles/kult-ne-navysti-v-interneti-chy-zmozhut-vijny-v-soczmerezhah-peretvorytysya-na-realni> [in Ukrainian].

9. Suslova, N. (2022) *The relationship between Internet addiction and characteristics of interpersonal relationships in adolescents*: [Master's thesis] Kharkiv National Pedagogical University named after H. S. Skovorody, cafe. psychology. 61 p. [in Ukrainian].

10. Tikhonenko Yu. (2022) The influence of the Internet on the formation of life orientations of adolescents. *Scientific journal "Habitus"* Issue 35. Retrieved from: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.24> [in Ukrainian].

11. Boichuk, O., Lyebyedyeva, Y., Stadnyk, M., Mishchuk, A., & Shcherbin, L. (2023). Effectiveness of virtual space in the socialization process of teenagers (under martial law). *Amazonia Investiga*, Vol. 12(63), (pp. 266–276). <https://doi.org/10.34069/AI/2023.63.03.25> [in English].

12. Brown, D. (2018) *How social networks affect our mood, sleep, mental health and relationships*. From: <https://www.bbc.com/ukrainian/vert-fut-42693578>

13. Cockburn, I., Henderson, R. & Stern, S. (2019). 4. The Impact of Artificial Intelligence on Innovation: An Exploratory Analysis. In A. Agrawal, J. Gans & A. Goldfarb (Ed.), *The Economics of Artificial Intelligence: An Agenda* (pp. 115–148). Chicago: University of Chicago Press. Retrieved from: <https://doi.org/10.7208/9780226613475-006> [in English].

14. Lereya, S. T.; Copeland, W. E.; Costello, E. J. ; Wolke, D. (2015) Adult mental health consequences of peer bullying and maltreatment in childhood: Two cohorts in two countries. *Lancet of Psychiatry Journal 2015*, 2, (pp. 524–531). Retrieved from: [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(15\)00165-0](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(15)00165-0) [in English].

15. Marino, Claudia & Gini, Gianluca & Angelini, Federica & Vieno, Alessio & Spada, Marcantonio. (2020). Social norms and e-motions in problematic social media use among adolescents. *Addictive Behaviors Reports journal* vol. 11 Retrieved from: <https://doi.org/10.1016/j.abrep.2020.100250> [in English].

16. Noori, Nooriailai & Sayes, Ajmal & Anwari, Gulaqa. (2023). The Negative Impact of Social Media on Youth's Social Lives. *International Journal Of Humanities Education and Social Sciences (IJHESS)*. Vol. 3. Retrieved from: <https://doi.org/10.55227/ijhess.v3i1.613> [in English].

17. Szuster, A.; Jarymowicz, M. (2020) Human empathy of automatic vs. reflective origin: Diverse attributes and Regulative Consequences. *New Ideas Psychol. 2020*, 56, Retrieved from: <https://doi.org/10.1016/j.newideapsych.2019.100748> [in English].

18. Tuominen, J., Rantala, E., Reinikainen, H., & Wilska, T.-A. (2023). Modern-day socialization agents : The connection between social media influencers, materialism, and purchase intentions of Finnish young people. *The Journal of Social Media in Society* Spring 2023, Vol.12, No. 1, (pp. 21–48) Retrieved from: <https://thejsms.org/index.php/JSMS/article/view/1107> [in English].

Boichuk Oleh Ivanovych

Postgraduate Student at the Department of Philosophy and Social Anthropology
Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav
30, Sukhomlynskooho str., Pereiaslav, Kyiv region, Ukraine
orcid.org/0000-0002-9331-8039

Yukhymenko Nataliia Fedorivna

Candidate of Philosophical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Philosophy and Social Anthropology
30 Sukhomlynskooho str., Pereiaslav, Kyiv region, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7739-9716

SOCIAL NETWORKS AS A PLATFORM FOR PROMOTING VIRTUAL GENESIS

The article highlights the problem of the effectiveness of Internet networks as an agency for the distribution of manipulative information, which, with the help of a set of virtual introjects, subconsciously shapes a person's worldview orientations, activates the internalization of his inauthentic aberrational judgments and beliefs, promotes the choice of distorted priorities, which negatively affects the socialization of young people in modern times.

***The purpose of the article** is to be aimed at highlighting the problem of influencing young people, social networks as an innovative platform for promoting the virtual genesis of social development and a powerful mediator in youth socialization, as well as enriching scientific content in the field of social philosophy.*

***Research methods:** analysis of philosophical, psychological literature to determine the conceptual-categorical apparatus of the researched issues and substantiation of the theoretical foundations of the research. The methodological resource of the article is a set of general scientific methods: phenomenological, structural-functional analysis, induction, deduction, synthesis, as well as general philosophical extrapolation of current trends and sociological methods (questionnaire, sociometry, correlation-regressive analysis).*

***The results.** The analysis of research scientific ideas of modern authors helped to expand the idea of mediation of social interaction, transferring it to another communicative environment, which leads to a decrease in emotional sensitivity and loss of emotional intelligence of users. At the same time, the entertaining essence of the network, its illusory nature, conventionality, and simulativeness deprive exponents of the process of critically considering the consequences of their actions. The study of various forms of aggression in social networks contributed to the understanding of deviant behavior of encouraged persons as a set of conceptually different psychological and social sub-phenomenon. The result of our research shows that social media leads to social isolation that can cause several effects such as physical, social, emotional and mental issues on youths. This can lead to depression, anxiety, and many other problems.*

Solving this problem requires the consolidation of the actions of scientists, heads of the state apparatus, teachers, psychologists, and parents, as it should include a comprehensive approach and implement a step-by-step algorithm: improvement of the nationwide conceptual counteraction to social deviations on the Internet; increasing the level of media literacy of young people, parents, and pedagogical workers, forming their competence and culture in this aspect, as well as correct life values and worldview orientations.

The problem under investigation requires additional scientific study and further discussions within the research community before any definitive conclusions can be drawn. While the current evidence provides some insights, there are still many unresolved questions and areas of uncertainty that necessitate more in-depth analysis and debate.

Moreover, the implications of this problem span multiple fields, so extensive dialogue and synthesis of knowledge across disciplines will be required. Scientific norms of skepticism, rigor, and openness to revising conclusions in light of new evidence must guide this process.

***Key words:** social networks, virtual genesis, virtualization, virtual introjects, media cultural space, digitalized society, interpersonal relations, worldview, values.*

УДК 004.8:316.66

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.5>**Добродум Ольга Вікторівна**

доктор філософських наук,
професор кафедри журналістики та реклами
Державного торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, Київ, Україна
orcid.org/0000-0001-7651-4946

Мартинюк Едуард Іванович

кандидат філософських наук,
доцент кафедри культурології та мистецтвознавства
Національного університету «Одеська політехніка»
пр. Шевченка, 1, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0001-5904-2721

Никитченко Елена Едуардівна

кандидат філософських наук,
доцент кафедри культурології та мистецтвознавства
Національного університету «Одеська політехніка»
пр. Шевченка, 1, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-9403-9795

ХАРИЗМАТИЧНИЙ ШІ ТА МАЙБУТНЄ БІОЕТИКИ

Актуальність проблеми статті. ШІ став невід'ємною частиною багатьох аспектів нашого життя, від охорони здоров'я до автоматизації робочих процесів, однак зі зростанням його впливу зростає і необхідність у розробці етичних принципів, які регулюватимуть цю сферу. В епоху ШІ, коли машини дедалі більше проникають у наше життя, значення харизми зазнає значних змін: з одного боку, ШІ може посилити харизму людини, оскільки алгоритми машинного навчання здатні аналізувати величезні масиви даних про поведінку аудиторії та створювати контент, що ідеально підходить для кожного індивідуума, з іншого боку, ШІ також створює нові виклики для харизматичних особистостей, оскільки поява віртуальних інфлюенсерів, створених на основі ШІ, ставить під сумнів унікальність людського образу. **Мета статті** – проаналізувати можливі варіанти майбутнього біоетики в контексті харизматичного ШІ. **Теоретико-методологічну основу статті** склали проблемно-хронологічний, системно-структурний та критичний аналіз наукових джерел, а також концептуально-дискурсний, системно-хронологічний та проблемно-орієнтований підходи до інформаційно-комунікативного осмислення явищ та подій суспільного та політичного життя. **Висновки та перспективи подальших досліджень.** Біоетика ШІ є міждисциплінарною галуззю, що потребує комплексного підходу – міжнародне співробітництво та вироблення єдиних етичних принципів є ключовими факторами для забезпечення безпечного та відповідального розвитку технологій ШІ в біомедицині. В епоху цифрових технологій, коли ШІ стає невід'ємною частиною нашого життя, поняття харизми зазнає значних змін – онлайн-простір пропонує нові можливості для прояву харизми, а ШІ стає потужним інструментом для її посилення та вимірювання. Світ стрімко змінюється, і якщо раніше харизма асоціювалася виключно з людськими якостями, то сьогодні вона набуває нового виміру в контексті розвитку ШІ. Щоб створити харизматичний ШІ, який діятиме в інтересах людини, необхідно закласти в алгоритми етичні принципи, проводити постійний моніторинг і розробляти системи безпеки.

Ключові слова: харизма, харизматичний ШІ, майбутнє біоетики, особистість, біомедицина.

Вступ. Загалом кажучи, штучний інтелект (ШІ) став невід'ємною частиною багатьох аспектів нашого життя, від охорони здоров'я до автоматизації робочих процесів, однак зі зростанням його впливу зростає і необхідність у розробці етичних принципів, які регулюватимуть цю сферу. Аксиоматично вважати, що харизма – це унікальна якість особистості, яка здатна зачаровувати, надихати та впливати на інших, харизма ШІ – це здатність ШІ чинити емоційний вплив на людину, викликати довіру, симпатію та бажання дотримуватися її рекомендацій, а харизматичний ШІ – це ШІ, здатний не тільки виконувати завдання, а й взаємодіяти з людьми на емоційному рівні. В епоху ШІ, коли машини дедалі більше проникають у наше життя, значення харизми зазнає значних змін: з одного боку, ШІ може посилити харизму людини, оскільки алгоритми машинного навчання здатні аналізувати величезні масиви даних про поведінку аудиторії та створювати контент, що ідеально підходить для кожного індивідуума, з іншого боку, ШІ також створює нові виклики для харизматичних особистостей, оскільки поява віртуальних інфлюенсерів, створених на основі ШІ, ставить під сумнів унікальність людського образу. Крім того, алгоритми соціальних мереж можуть маніпулювати інформаційним потоком, що ускладнює донесення своєї точки зору до широкої аудиторії. Світ технологій стрімко розвивається, і однією з найбільш інтригуючих галузей досліджень у цій сфері є створення ШІ, що має харизму. Харизматичність ШІ – це здатність ШІ викликати в людини емоційний відгук, подібний до того, що ми відчуваємо під час взаємодії з харизматичною особистістю – це може проявлятися в умінні переконувати, надихати, викликати симпатію або навіть кохання, і на основі цього аналізу ШІ навчається розпізнавати емоції, адаптувати свою поведінку до співрозмовника і створювати ілюзію глибокого розуміння [1; 2].

Ймовірно, харизматичний ШІ може істотно вплинути на міжнародні відносини, маючи на увазі використання ШІ для створення і поширення дезінформації, що може підірвати довіру між державами і дестаблізувати ситуацію в окремих регіонах, для проведення кібератак на критично важливу інфраструктуру інших країн, розроблення автономної зброї, здатної ухвалювати самостійні рішення про застосування сили. ШІ може зіграти важливу роль у боротьбі зі зміною клімату, завдяки використанню ШІ для аналізу великих обсягів даних про кліматичні зміни, створенню нових технологій для зниження викидів парникових газів та адаптації до зміни клімату й оптимізації використання ресурсів та енергії. Харизматичний ШІ може революціонізувати сфери освіти та психології, маючи на увазі персоналізоване навчання, психотерапію, дослідження мозку. Харизматичний ШІ може суттєво вплинути на демократичні процеси, оскільки можливе використання харизматичного ШІ для маніпулювання громадською думкою, створення персоналізованої політичної реклами, націленої на конкретних виборців, а також впливу на політичну поведінку людей, формування нових політичних рухів. Харизматичний ШІ може суттєво вплинути на ринок праці завдяки автоматизації робочих місць, появі нових професій, зміні вимог до кваліфікації працівників [3].

Рефлексуєючи над впливом харизматичного ШІ на різні сфери життя, можна зазначити, що харизматичні ШІ можуть стати віртуальними менторами, що підтримують студентів упродовж усього навчального процесу, харизматичні ШІ можуть використовуватись як терапевти, допомагаючи людям справлятися з емоційними проблемами, харизматичні чат-боти та віртуальні асистенти можуть значно покращити якість обслуговування клієнтів, оскільки ШІ може створювати більш персоналізовані маркетингові кампанії, підвищуючи їх ефективність, харизматичні ШІ можуть значно поліпшити якість обслуговування клієнтів, оскільки ШІ може створювати більш персоналізовані маркетингові кампанії, підвищуючи їхню ефективність, а харизматичні Віртуальні помічники з харизматичними якостями можуть змінити спосіб нашого спілкування: з одного боку, вони можуть стати надійними співрозмовниками та допомогти подолати самотність, з іншого боку, надмірна залежність від ШІ може призвести до послаблення реальних соціальних зв'язків [4; 5]. Важливість ШІ для сучасного світу складно переоцінити: так, наприклад, згідно з прогнозами Allied Market Research, світовий ринок ШІ в медицині зростає з 6,6 млрд доларів США у 2021 році до 60,4 млрд доларів США до 2028 року, приблизно 76% лікарень у США вже використовують ШІ в тій чи іншій формі,

приблизно 80% лікарів вважають, що ШІ відіграватиме важливу роль у медицині впродовж наступних 5 років [6].

Мета статті – проаналізувати можливі варіанти майбутнього біоетики в контексті харизматичного ШІ.

Ступінь наукової розробки. У галузі біоетики ШІ працюють багато вчених і дослідників, які зробили значний внесок у розвиток цієї дисципліни. Ось кілька зарубіжних науковців, які активно займаються питаннями біоетики ШІ: Джеймс Шоу, Джозеф Алі, Цезар А. Атуїре, Пхаік Йонг Чеа, Еффі Вайєна, Євгеніус Гефенас. Серед українських науковців, які активно займаються питаннями біоетики та штучного інтелекту: Ольга Харасхал, Ярослав Гнилицький, Андрій Матвійчук, Сергій Данилов та Віктор Комаренко, Антон Кобилянський. Ці вчені та багато інших продовжують працювати над розвитком біоетики ШІ, щоб забезпечити безпечне та справедливе використання технологій у майбутньому. Приклади успішних ініціатив та організацій: Проєкт «Етика ШІ в охороні здоров'я», Центр з біоетики при Гарвардській медичній школі, Глобальна мережа з питань етики ШІ, Національний інститут охорони здоров'я, Всесвітня комісія з глобальної етики використання ШІ. Якщо обговорювати наявні підходи до розв'язання етичних проблем, слід зазначити, що Всесвітня організація охорони здоров'я розробила керівні принципи з етики ШІ в охороні здоров'я, що є набором рекомендацій для розробників, користувачів і політиків у сфері ШІ, Національний інститут охорони здоров'я США створив робочу групу з питань етики, права й суспільства, що досліджує етичні аспекти використання ШІ в біомедичних дослідженнях, Європейський Союз прийняв Загальний регламент про захист даних, а також про захист даних, отриманих в результаті досліджень, що стосуються біоетики.

Методи дослідження: проблемно-хронологічний, системно-структурний та критичний аналіз наукових джерел, а також концептуально-дискурсний, системно-хронологічний та проблемно-орієнтований підходи до інформаційно-комунікативного осмислення явищ та подій суспільного та політичного життя.

Результати. Розвиток ШІ стрімко змінює наше життя, і ця зміна викликає безліч етичних питань, і біоетика, що вивчає етичні аспекти життя і здоров'я, відіграє важливу роль у вирішенні цих питань. ШІ має потенціал для вирішення багатьох проблем у галузі охорони здоров'я, але він також створює нові виклики, з якими біоетика повинна буде розібратися, деякі з цих викликів: конфіденційність даних, справедливість і недискримінація, автономність, гідність людини. Біоетика може відігравати ключову роль у розв'язанні цих проблем, розробляючи етичні принципи та керівні вказівки для розроблення та використання ШІ у сфері медицини: повага до автономії, справедливість, ненанесення шкоди, благо. Серед шляхів реалізації цих принципів варто відзначити розроблення етичних кодексів, публічні обговорення, освіту та просвіту, міжнародне співробітництво. Системи ШІ повинні використовуватися на благо людей, хоча стрімкий розвиток ШІ не тільки трансформує багато аспектів нашого життя, а й породжує низку етичних проблем, які потребують пильної уваги, оскільки біоетика, що вивчає етичні аспекти життя і здоров'я, відіграє критичну роль у вирішенні цих питань, що стосуються використання ШІ у сфері медицини [7].

Розглядаючи підвалини сучасної біоетики, актуалізується питання про верховенство людини та ШІ, у зв'язку з чим педалюється вся антропологічна тематика і принцип антропоцентризму. Чи можна ставити між ними знак рівності та співвіднесення? Чи буде ШІ консолідовано виступати на захист або проти людини? Ця проблематика контекстуально настійно вимагає визначення того, що таке ШІ і що таке людина і чи можна дати визначення людині як такої? Можна констатувати даність виникнення заявлених паралелей з ХІХ століття – паралелей між людиною і людяністю, а в сучасному контексті паралелей ШІ проти людини (в контексті порушення або непорушення законів ШІ). У цій ситуації можна було звернути увагу на факт того, як Ілон Маск подав позов проти OpenAI та її генерального директора Сема Альтмана, стверджуючи, що багатомільярдний альянс виробника ChatGPT з Microsoft поставив під загрозу початкову місію стартапу зі створення систем ШІ на благо людства. Це питання актуалізовано в контексті

того, що вже в понад 75 випадків розбивалися автопілоти, у зв'язку з чим закономірно постає питання про винуватість або безпілотного транспорту, або його конструктора і творця.

Питання про права роботів у Європі вже давно є предметом активного обговорення і роздумів, Європейський парламент розглядає різні аспекти цієї теми, включно з етичними і правовими наслідками автономності роботів. У світі широко ведуться дискусії щодо створення спеціального закону про роботів, який регулюватиме їхні права та обов'язки, а також питання відповідальності за дії ШІ. Ці обговорення стосуються не лише технічних та юридичних аспектів, а й ширших етичних питань, як-от можливість визнання прав для інтелектуальних машин та їхній статус у суспільстві – це складна та багатогранна проблема, що потребує ретельного аналізу та міжнародної співпраці. Як відомо, Саудівська Аравія стала першою державою у світі, яка надала громадянство роботу. Робот на ім'я Софія, створений гонконгською компанією Hanson Robotics, був представлений на конференції Future Investment Initiative в Ер-Ріяді. Ця подія викликала багато обговорень, особливо серед жінок Саудівської Аравії, які зазначили, що Софія має вже більше прав, ніж вони, включно з можливістю з'являтися на публіці без супроводу чоловіка і без хустки на голові. Це було сприйнято як значний крок у розвитку штучного інтелекту і технологій у країні.

Як загальновідомо, технологічний фактор дедалі ширше застосовується та задіюється в мистецтві та освіті, навчальній діяльності та науці, гібридних війнах та у зв'язку з віртуалізацією, медичних досягненнях та трансплантації, ЕКЗ та сурогатному материнстві, що змінює уявлення про людину, хоча варто зазначити, що цієї проблематики не було до 1945 року. Останні десятиліття всі ці зміни набувають характеру акселерації, оскільки ШІ доступний і викладачеві, і студенту, він стає буденною річчю, звідси відповідальність ШІ. Таким чином, ми можемо констатувати два невзаємопов'язані начала – ШІ та людство, фіксувати суперечності всередині того й іншого, порівнюючи всі «за» і «проти» та рефлексуючи над алгоритмом оптимізації їхніх взаємовідносин [8].

Для людства методологічно важливо зрозуміти, яким є правове становище ШІ, який наразі не володіє самостійною юрисдикцією, а також, що таке людина і людяність. Взаємовідносини людини та ШІ повинні мати загальноправову базу, що дасть змогу розглядати конкретні випадки, оскільки проблеми, пов'язані з ШІ, мають конкретний характер, і особливо перспективно, що його застосовують на полях війни, наприклад, у БПЛА. Треба переглянути орієнтацію ШІ на суспільство, особливо в контексті термінів «виразний індивідуалізм» і «експресивний індивідуалізм» у певному протиставленні терміну «публічна етика», коли права людини виразно домінують над її обов'язками – це приклад того, як змінюється природа стосунків між людьми, а не тільки між людьми та ШІ. Цю проблематику можна було розглянути і в контексті постколоніалізму – це приклад того, які стосунки складаються між людьми – проблемою може бути дефініція людини, адже якщо людина ототожнюється головним чином з її інтелектом, вона може виявитися немічною, а якщо її наділитимуть емоціями у випадку з кіборгами – нас можуть взагалі витіснити термінатори, і тоді мирне співжиття й отримання відповідних вигод для людського існування, створене людьми в будь-якій царині, може відповідно опинитися під загрозою. У якій би то не було царині людської життєдіяльності – війна, театр, кіно – ШІ надає можливість замінювати й заміщати артистів, технологізуються й модифікуються цілі професії, ШІ вочевидь впливає і на цей процес.

У даному контексті важливим видається також сказати про породження проблем у сфері прав людини у зв'язку з тим, що відбувається применшення прав людини в країнах, що воюють. В Україні також відбувалося применшення прав людини у сфері свободи слова, оскільки в країні є заборонені теми для висвітлення, приміром, дислокація військ і результати атак, утім, як і критика уряду та військових дій, антивоєнні протести й рухи, інформація про втрати й поразки, секретні операції й військові плани, пропаганда й дезінформація тощо. Однак результатом цього обмеження, своєю чергою, є інформаційні війни, пропаганда, порушення свободи пересувань – отже, практично всі свободи, закріплені в українському законодавстві конституційно, можуть підмінятися зараз в Україні, що воює, обмеженням прав людини. Також варто

нагадати, що свобода й обмеження – це два протилежні терміни з філософської точки зору. Якщо аналізувати політичні особливості розвитку ШІ на сучасній стадії розвитку, а також ті перешкоди і труднощі, з якими ми стикаємося на шляху цього розвитку, варто було б зазначити, що розуміння людини, людяності та права людини в контексті війни значною мірою можуть бути модифіковані в країнах, що вступили у війну: і якщо в Україні відбувається обмеження прав, то в РФ ці права в них, як правило, відсутні. Можна згадати також те, що Фонд американського актора Джорджа Клуні та його дружини Амаль «За справедливість» домагається кримінального переслідування російських пропагандистів у Європі, які закликають до війни проти України та геноциду українців [9].

Міжнародна федерація прав людини (FIDH) і низка інших правозахисних проєктів звернулися до Міжнародного кримінального суду з проханням розслідувати злочини проти людяності Володимира Соловйова, Дмитра Кисельова, Сергія Мардана, Маргарити Симоньян і Дмитра Медведєва – про це повідомляється на сайті організації. Також вони попросили прокурора Міжнародного кримінального суду Каріма Хана розглянути докази злочинів першого заступника керівника адміністрації президента РФ Олексія Громова, який контролює державну пропаганду на телебаченні, радіо та в друкованих ЗМІ – правозахисники зажадали почати розслідування за статтею 7 Римського статуту («Злочини проти людяності») через ненависницьку риторичку російських чиновників і пропагандистів проти українців. Правозахисники провели аналіз понад двох тисяч відеозаписів із заявами російських пропагандистів, зробленими в період із 24 лютого 2022 року до 24 лютого 2024-го – загалом FIDH та її партнери виявили понад 300 висловлювань, які визнали проявом мови ненависті. Серед них автори звернення зафіксували прямі заклики до насильства проти українців, крайню дегуманізацію, приниження, використання неправдивих наративів і дзеркальних звинувачень. Результати розслідування вони направили до Міжнародного кримінального суду, після отримання звернення прокурор суду може запустити власне розслідування – і міжнародні ордери на арешт. При цьому встановлених термінів для відповіді правозахисникам у прокурора немає, а головний наслідок видачі ордеру на арешт – для підозрюваних закривають 124 країни світу (якщо тільки вони не хочуть бути заарештованими), та й загалом за межі Росії їздити буде ризиковано. У березні 2023 року Міжнародний кримінальний суд у Гаазі видав ордер на арешт президента Росії Володимира Путіна і російського дитячого омбудсмена Марії Львової-Белової – їх звинуватили в незаконній депортації дітей з окупованих регіонів України. Римський статут ратифікували понад 120 держав, але серед них немає Росії та США, Індії, Китаю, Туреччини, Саудівської Аравії, Ізраїлю, Ірану та України [10].

І тут виникає цікава прецедентна ситуація у сфері свободи слова, яка походить із Руанди, коли сторона захисту каже, що не можна переслідувати журналістів, що це порушення свободи слова, проте деякі пропагандисти наклали на себе руки – наприклад, Адольф Гітлер і Йозеф Геббельс. У теперішньому інформаційному світі журналісти є «четвертою владою», і вони претендують на реальну недоторканність, у зв'язку з чим постає запитання – їх захищають тому, що вони є пропагандистами, чи все ж таки журналістами? Сумнозвісним у цьому контексті є «Вільне радіо і телебачення тисячі пагорбів» Руанди, яке розпалювало міжнаціональну ворожнечу і підбурювало до геноцида в Руанді в 1994 році та відповідальне за геноцид тутсі, як відомо, дикторів цієї радіостанції притягли до довічного ув'язнення, і тут проблема була пов'язана з тим, що розуміти під людяністю, замахом на людяність і правами людини, що розуміти під свободою слова та її добровільним обмеженням.

Сучасне нам світове співтовариство в принципі схиляється до автономії особистості, що людина не повинна залежати від зовнішніх обставин для оцінки своєї поведінки, що вона має орієнтуватися на себе (ідея релігій особистого порятунку), однак це світоглядний глухий кут, оскільки сам на сам людство не впорається з жодним викликом, орієнтуючись винятково на себе, бо є велика кількість людей, що не можуть бути самозалежними та самовизначуваними – люди похилого віку, діти, інваліди. Можна припустити, що права людини і права особистості потрібно враховувати і сприймати з поправкою і в контексті ідей альтруїзму і свободи, рівності

та братерства та інших гуманістичних ідей, але під питанням можуть опинитися права міноритарних спільнот, зокрема ЛГБТ+ [11].

У певному геополітичному сприйнятті, нинішній світ перевернутий, наприклад, в оцінці палестино-ізраїльського конфлікту, що може свідчити про крах ідеї постколоніалізму. Подібного стибу ідеї використовувалися також у русі Black Live Matter, що теперішні білі американці винні мільярди доларів за їхнє рабство, причому в прямому сенсі, що 400 мільярдів доларів імперії винні заплатити своїм колоніям, відповідно, колишні метрополії колишнім домініонам – подібна ситуація наразі може бути також контекстом розгляду україно-російських взаємовідносин. Крізь призму застосування концепції постколоніалізму можна розглядати Україну як постколоніальну державу, відповідно, їй притаманний синдром жертви – сказане можна розглядати в сенсі зміни антропології, зокрема й політичної, під впливом появи інформаційного суспільства та гібридних війн. У диктаторських режимах може відбуватися примусове обмеження свободи слова, свободи совісті, свободи віросповідань і соціологічних досліджень у суспільстві в принципі – здійснення цих прав аналізують доповіді за 2023 рік Religious Freedom International [12].

У зв'язку з цим пізнавально також ознайомитися і з індексом ШІ, який містить актуальний аналіз базових моделей, включно з витратами на навчання, впливом систем ШІ на навколишнє середовище, а також тенденції громадської думки щодо технологій [13]. У контексті теперішніх подій дедалі актуальнішими стають роздуми в галузі ШІ та економіка, ШІ та політика, ШІ та релігія, що, своєю чергою, змушує замислитися над двома паралельними нішами – людяність і ШІ – протиріччя між ними можуть збільшуватися. Протиріччя виникають на тому тлі, що ми не знаємо, що чому протиставити насамперед.

Згідно з переконанням футурологів, таких, як Рей Курцвейл, людство до середини ХІХ століття досягне вражаючих результатів, тож зараз однозначно відбувається зміна антропології людини. Якщо всі винаходи людства до теперішнього часу були на рівні засобів виробництва (знаряддя, предмети), то нині ми дедалі більше можемо фіксувати гегелівське «зняття», коли людина дедалі більшою мірою виявляється знаряддям виробництва та інструментом, людиною за доби рабства. Можна згадати, як Арістотель називає людину «знаряддям, що мукає і мовчить» («*zoon logikon kai politikon*») у своїй праці «Політика», тоді робот дедалі більшою мірою постає як інструмент мовлення, ще Рей Курцвейл говорив про кіборгізацію людини, а зараз ми маємо справу з ШІ, який сам може сприйматися як знаряддя виробництва. У зв'язку з ШІ та новим розумінням людяності у світовій літературі це пов'язано з терміном «виразний індивідуалізм» та «експресивний індивідуалізм», який нібито притаманний нинішньому людству.

«Сингулярність близька: Коли люди перевершать біологію» – це книжка 2005 року, написана Реєм Курцвейлом, у якій він пророкує, що найближчими десятиліттями технологічний прогрес стане настільки швидким, що він призведе до «технологічної сингулярності» 2045 року, що на той час ШІ стане настільки просунутим, що перевершить людський інтелект, що призведе до низки радикальних змін: розробка нанотехнологій, яка дасть змогу нам створювати нові матеріали та пристрої, на атомному рівні передбачатиме створення штучної спільності, а на атомному – створення штучної штуки, яка буде створюватись як загальне. Р.Курцвейл вважає, що ці зміни матимуть глибокий вплив на людське суспільство, зокрема: кінець хвороб, старіння і смерті; створення нової економіки, заснованої на достатку; а також злиття людини і машини в нову форму життя. Книжка Р.Курцвейла викликала багато суперечок: деякі критики вважають, що його прогнози надто оптимістичні і що він недооцінює потенційні ризики технологічного прогресу, інші критики вважають, що його бачення майбутнього є утопічним і небажаним. Незважаючи на критику, «Сингулярність близька» залишається впливовою книгою, яка змусила багатьох людей замислитися про майбутнє людства. Важливо зазначити, що прогнози Р.Курцвейла ґрунтуються на його сучасному розумінні технологій і суспільства, неможливо сказати напевно, що станеться в майбутньому, але ідеї Р.Курцвейла спонукають нас замислитися над тим, як ми можемо формувати майбутнє за допомогою технологій [14].

Якщо постаратися проаналізувати контекст розвитку ШІ в медицині, слід зазначити, що останніми роками ШІ став невід'ємною частиною медичної практики – системи ШІ використовують для діагностики захворювань, розробки ліків, персоналізованої медицини, проведення хірургічних операцій. Впровадження ШІ в медицину відкриває величезні можливості для поліпшення здоров'я людей, але водночас із цим створює низку нових викликів, із якими біоетика муситиме розібратися – наприклад, конфіденційність даних. Так, 2021 року стався витік даних із системи ШІ, використовуваної в лікарні в США, унаслідок якого було розкрито конфіденційні відомості про здоров'я тисяч пацієнтів). Також слід зазначити, що алгоритми ШІ можуть бути схильні до упередженості, що може призвести до дискримінації людей у сфері охорони здоров'я, наприклад, під час розподілу медичних ресурсів або ухвалення рішень про лікування. Приклад: дослідження 2020 року засвідчило, що алгоритм ШІ, який використовують для оцінювання ризику повторної госпіталізації пацієнтів, із більшою ймовірністю визначав пацієнтів із расових меншин як таких, що мають високий ризик, що могло призвести до їхньої необґрунтованої госпіталізації.

Зі зростанням автономності систем ШІ виникає питання про те, хто несе відповідальність за їхні дії та рішення, особливо у випадках, коли вони призводять до негативних наслідків для пацієнтів. Так, у 2016 році робот-хірург, керований ШІ, під час операції на пацієнті припустився помилки, що призвело до серйозних ускладнень, у зв'язку з чим постало питання про те, хто несе відповідальність за цю помилку: хірург, який контролював робота, виробник робота або розробник алгоритму ШІ. Що стосується пієтету перед людською гідністю, системи ШІ можуть використовуватися для маніпулювання людьми, контролю над їхньою поведінкою або навіть заподіяння шкоди їхньому психічному та емоційному здоров'ю, що ставить під загрозу їхню гідність і автономію. У 2017 році чат-бот зі штучним інтелектом на ім'я Тау, створений компанією Microsoft, упродовж кількох годин після свого запуску почав публікувати расистські та образливі дописи у Twitter, що спричинило суспільний резонанс і призвело до його вимкнення.

Дискусія та результати. Необхідність встановлення діалогу між експертами з ШІ, біоетики, медицини, юриспруденції та іншими зацікавленими сторонами ґрунтується на наступних ключових факторах: складність і багатогранність проблем, етичні дилеми, приватність даних, відповідальність, упередженість алгоритмів, доступність, соціальна нерівність, швидкі темпи розвитку, глобальний характер проблем, соціальні наслідки. Серед цілей діалогу: вироблення єдиних етичних принципів, створення міжнародних етичних комітетів, розробка міжнародних стандартів, освіта та підвищення обізнаності, міжгалузеве співробітництво. Учасниками діалогу можуть бути: фахівці зі штучного інтелекту, біоетики, медики, юристи, представники державних органів, громадські організації. Форматами діалогу в цьому контексті можуть слугувати наукові конференції та семінари, круглі столи та дискусійні клуби, робочі групи та експертні ради, онлайн-платформи для обговорення та спільні дослідницькі проекти. Налагодження діалогу між експертами різних галузей є необхідною умовою для відповідального та безпечного розвитку ШІ в біомедицині, і тільки спільними зусиллями можна забезпечити, щоб технології ШІ служили на благо людства.

Біоетика ШІ являє собою одну з найактуальніших і найскладніших проблем сьогодення, а з ШІ в галузі медицини та біології виникають нові етичні дилеми, які потребують міжнародного співробітництва та вироблення єдиних стандартів. Серед ключових аспектів міжнародної перспективи біоетики ШІ можна окреслити такі, як: глобальний характер проблем, оскільки розвиток ШІ не знає кордонів, тож і етичні питання, пов'язані з його застосуванням у біомедицині, носять глобальний характер, розмаїтість культурних і законодавчих контекстів, адже різні країни мають різноманітні культурні цінності, законодавчі системи й підходи до етичних питань, а це створює складнощі у виробленні єдиних міжнародних стандартів, необхідність міжнародної співпраці, оскільки для цього необхідно мати міжнародне співробітництво, а не просто співпрацювати.

Важливо окреслити основні виклики та напрямки роботи, серед них: приватність даних, відповідальність, упередженість алгоритмів, доступність та соціальна нерівність. Назвемо

кілька основних міжнародних організацій та ініціатив, що регулюють стосунки у сфері біоетики: ЮНЕСКО (розробила Загальну декларацію про біоетику та права людини, що слугує підґрунтям для міжнародної співпраці в царині біоетики), ОЕСР (розробляє рекомендації щодо етичного використання ШІ), Міжнародне товариство біоетики (об'єднує вчених і спеціалістів у царині біоетики для обговорення актуальних проблем і розроблення рекомендацій).

Висновки. Обговорюючи перспективи розвитку біоетики у сфері ШІ, можна припустити створення міжнародних етичних комітетів для оцінювання ризиків і розроблення рекомендацій щодо використання ШІ в біомедицині, розроблення міжнародних стандартів для забезпечення безпеки й ефективності технологій ШІ, освіти й підвищення поінформованості з метою здійснення широкої просвітницької роботи серед спеціалістів та громадськості з питань біоетики ШІ й міжгалузеве співробітництво для розв'язання складних проблем, пов'язаних із розвитком ШІ. Біоетика ШІ є міждисциплінарною галуззю, що потребує комплексного підходу – міжнародне співробітництво та вироблення єдиних етичних принципів є ключовими факторами для забезпечення безпечного та відповідального розвитку технологій ШІ в біомедицині. Серед додаткових тем для дослідження: роль держави в регулюванні розвитку ШІ в біомедицині, етичні аспекти використання ШІ в генетиці та репродуктивній медицині, правові аспекти відповідальності за шкоду, заподіяну системами ШІ, соціальні наслідки широкого впровадження ШІ в охорону здоров'я.

Харизма – це складне і багатогранне явище, яке досі залишається загадкою для вчених – нейромережі відкривають нові можливості для вивчення і моделювання харизми, але також порушують важливі етичні питання. У майбутньому штучна харизма може знайти застосування в різних галузях, від маркетингу та освіти до психотерапії, однак, важливо пам'ятати, що харизма – це не тільки набір навичок, а й глибоко людська якість, яку не можна повністю відтворити штучними засобами. Майбутнє харизми в епоху ШІ тісно пов'язане з фактором нових професій, зміною соціальних взаємодій, взаємодією людей з ШІ може стати більш емоційно насиченою та персоналізованою. Майбутнє харизми тісно пов'язане з розвитком технологій – ми можемо очікувати на появу нових форм харизми, що визначатимуться можливостями ШІ, однак, людська унікальність та емоційний інтелект завжди залишатимуться найважливішими складовими харизми. Міжнародне співробітництво необхідне для ефективного регулювання розвитку харизматичного ШІ, оскільки воно дасть змогу розробити єдині стандарти, обмінюватися досвідом, а також координувати дії – можна також дослідити конкретні кейси успішних особистостей, які ефективно використовують цифрові технології для посилення своєї харизми.

В епоху інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) харизма набуває нових граней. З одного боку, ІКТ надають безпрецедентні можливості для посилення та демонстрації харизми, з іншого – створюють нові виклики. ІКТ дозволили харизмі вийти за межі фізичного простору, соціальні мережі, відеоплатформи та інші цифрові канали надають широкі можливості для самовираження та взаємодії з аудиторією – це дає змогу харизматичним особистостям розширювати свій вплив та створювати глобальні спільноти. Однак, у цифровому світі харизма стикається з новою конкуренцією, оскільки AI-алгоритми здатні генерувати контент, який складно відрізнити від людського, а віртуальні інфлюенсери створюють ілюзію ідеального життя, а це вимагає від харизматичних особистостей постійного розвитку та пошуку нових способів виділитися.

Харизматичність ШІ відкриває перед нами нові можливості, але також створює серйозні виклики: конкуренція зі ШІ, проблема автентичності, етичні питання, ризики, пов'язані з розвитком надзрозумілого, розробка алгоритмів, здатних розпізнавати й запобігати маніпулятивним діям харизматичного ШІ, вивчення довгострокових ефектів взаємодії з харизматичним ШІ на психічне здоров'я людини, створення етичних фреймворків для розвитку ШІ, що має харизматичні риси, розробка нейромереж, здатних розпізнавати та імітувати харизматичні риси, розробка нейронної системи, здатної розпізнати і імітувати харизматичну особистість, розробка нейронної системи. Майбутнє належить тим, хто зможе ефективно поєднувати технічні навички роботи з ШІ та творчий потенціал, тому тут можна сформулювати фокус на

унікальності, розвитку емоційного інтелекту і особливо на постійному навчанні. Харизматичність ШІ – це не просто технологічний тренд, це новий виклик для нашого суспільства, що вимагає зважених рішень і відповідального підходу. Щоб використовувати її на благо, необхідно розробити суворі етичні норми і законодавчі обмеження.

Поява харизматичних ШІ порушує безліч питань. Як запобігти використанню віртуальної харизми для маніпуляції та дезінформації? Яким чином регулювати відносини між людьми та ШІ? Як можна визначити рівень харизми в нейромережі? Які етичні обмеження слід встановити для розвитку штучної харизми? Який вплив штучна харизма може мати на міжособистісні відносини? Як створити унікальний цифровий образ в епоху цифрових технологій? Які інструменти ШІ можуть допомогти в розвитку особистого бренду? Як захистити себе від маніпуляцій з боку ШІ? Як створити харизматичний ШІ, який діятиме в інтересах людини? Яку роль мають відігравати технологічні компанії в регулюванні харизматичного ШІ? Як забезпечити, щоб розвиток харизматичного ШІ слугував на благо людства? Як захистити приватність користувачів під час взаємодії з харизматичним ШІ? Яку роль має відігравати громадянська ініціатива в регулюванні харизматичного ШІ? Як захистити демократію від маніпуляцій з боку харизматичного ШІ? Яку роль мають відігравати технологічні компанії в регулюванні харизматичного ШІ? Як створити реалістичний аватар для харизматичного ШІ? Які технічні обмеження стоять на шляху до створення дійсно харизматичного ШІ? Як визначити момент, коли взаємодія з ШІ перестає бути взаємодією з машиною і стає чимось більшим?

В епоху цифрових технологій, коли ШІ стає невід'ємною частиною нашого життя, поняття харизми зазнає значних змін – онлайн-простір пропонує нові можливості для прояву харизми, а ШІ стає потужним інструментом для її посилення та вимірювання. Світ стрімко змінюється, і якщо раніше харизма асоціювалася виключно з людськими якостями, то сьогодні вона набуває нового виміру в контексті розвитку ШІ. Щоб створити харизматичний ШІ, який діятиме в інтересах людини, необхідно закласти в алгоритми етичні принципи, проводити постійний моніторинг і розробляти системи безпеки. Технологічні компанії відіграють ключову роль у розвитку ШІ та несуть велику відповідальність за його наслідки, включно із саморегулюванням, співпрацею з державою та інвестуванням у дослідження. Необхідно об'єднати зусилля вчених, інженерів, етиків, юристів та інших спеціалістів, вести відкритий діалог між усіма зацікавленими сторонами, постійно навчатися й адаптуватися до нових викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Титаренко В. *Теоретичні проблеми дослідження харизми та харизматизму*. [Електронний ресурс]: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/14938/5-Titarenko.pdf?sequence=1>
2. Титаренко В. *Харизматична риторика: реакція на виклики часу*. [Електронний ресурс]: <https://www.verbum.com.ua/05/2019/art-and-craft-of-preaching/charismatic-rhetoric/>
3. Крилова С., Крилова В. *Харизма людини в еру інформаційних технологій та мас-медіа* // Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. – 2023. – Випуск 47. – С. 84–91.
4. Гончарова Т.Ю. *Психологічний аналіз образу харизматичної особистості у сучасній молоді в контексті проблеми самопроекування*. [Електронний ресурс]: <https://journal.kdpu.edu.ua/psychology/article/view/3746/3421>
5. Загорівська Т.П. *Психологічний аналіз образу харизматичної особистості у свідомості сучасної студентської молоді* // Кваліфікаційна робота на правах рукопису. [Електронний ресурс]: http://ir.polissiauniver.edu.ua/bitstream/123456789/14658/1/Zagorivska_TR_KR_053_2023.pdf
6. *Artificial Intelligence in Medicine Market Size, Share, Competitive Landscape and Trend Analysis Report, by Product Type, Technology and Application* // Global Opportunity Analysis and Industry Forecast, 2018-2025 [E-resource. Accessmode]: <https://www.alliedmarketresearch.com/artificial-intelligence-in-medicine-market>
7. *Біоетика: від теорії до практики*. Київ: ВД «Авіцена», 2021. – 144 с.
8. Religion. *A guide to resources for the study of religion* / Religion and Bioethics. (2024). [E-resource. Accessmode]: <https://guides.lib.fsu.edu/religion/bioethics>

9. Бережанський І. *Фонд Джорджа Клуні хоче притягнути до відповідальності російських пропагандистів*. [Електронний ресурс]: <https://tsn.ua/svit/fond-dzhordzha-kluni-hoche-prityagnuti-do-vidpovidalnosti-rosiyskih-propagandistiv-2592141.html>

10. *Медведев, Соловйов, Симонян та інші російські пропагандисти обвинувачуються у мові ворожнечі як злочини проти людяності*. [Електронний ресурс]: <https://ccl.org.ua/news/medvedyev-solovjov-simonyan-ta-inshi-rosiyski-propagandysty-obvynuvachuyutsya-u-movi-vorozhnechi-yak-zlochyni-proty-lyudyanosti/>

11. Mueller W. *The Bible and Bioethics Dealing with the problems of modern medicine*. [E-resource. Accessmode]: <https://mlc-wels.edu/continuing-education/wp-content/uploads/sites/11/2019/05/MuellerBioethics.pdf>

12. *"Репортери без кордонів" оприлюднили індекс свободи слова у 2023 році*. Україна на 79-му місці. [Електронний ресурс]: <https://imi.org.ua/news/reportery-bez-kordoniv-oprylyudnyly-indeks-svobody-slova-u-2023-rotsi-ukrayina-na-79-mu-mists-i52524>

13. *The AI Index Report 2024*. Measuring trends in AI. [E-resource. Accessmode]: <https://aiindex.stanford.edu/report/>

14. Kurzweil R. *The Singularity is Near: When Humans Transcend Biology*. – NY: Viking, 2005. – 652 стор.

REFERENCES

1. Tytarenko V. *Teoretychni problemy doslidzhennia kharyzmy ta kharyzmatyzmu*. [Theoretical Problems in the Study of Charisma and Charismaticism]. (2002). [E-resource. Accessmode]: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/14938/5-Tytarenko.pdf?sequence=1> (Last accessed: 08.09.2024) (In Ukrainian).

2. Tytarenko V. *Kharyzmatychna rytoryka: reaktsiia na vyklyky chasu*. [Charismatic Rhetoric: Response to the Challenges of the Times]. (2019). [E-resource. Accessmode]: <https://www.verbum.com.ua/05/2019/art-and-craft-of-preaching/charismatic-rhetoric/> (Last accessed: 08.09.2024) (In Ukrainian).

3. Krylova S., Krylova V. (2023). *Kharyzma liudyny v eru informatsiinykh tekhnolohii ta mas-media* [Human Charisma in the Age of Information Technology and Mass Media] // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filos.-politoloh. studii. – Vypusk 47. – S. 84–91. (In Ukrainian).

4. Honcharova T.Iu. (2019). *Psykholohichniy analiz obrazu kharyzmatychnoi osobystosti u suchasnoi molodi v konteksti problemy samoproektuvannia* [Psychological analysis of the image of a charismatic personality in modern youth in the context of the problem of self-design]. [E-resource. Accessmode]: <https://journal.kdpu.edu.ua/psychology/article/view/3746/3421> (Last accessed: 08.09.2024) (In Ukrainian).

5. Zahorivska T.P. (2023). *Psykholohichniy analiz obrazu kharyzmatychnoi osobystosti u svidomosti suchasnoi studentskoi molodi*. – Kvalifikatsiina robota na pravakh rukopysu. [Psychological Analysis of the Image of a Charismatic Personality in the Minds of Modern Student Youth – Qualification work on the rights of a manuscript]. [E-resource. Accessmode]: http://ir.polissiauniver.edu.ua/bitstream/123456789/14658/1/Zagorivska_TP_KR_053_2023.pdf (Last accessed: 08.09.2024) (In Ukrainian).

6. *Artificial Intelligence in Medicine Market Size, Share, Competitive Landscape and Trend Analysis Report, by Product Type, Technology and Application – Global Opportunity Analysis and Industry Forecast, 2018–2025*. (2018). [E-resource. Accessmode]: <https://www.alliedmarketresearch.com/artificial-intelligence-in-medicine-market> (Last accessed: 08.09.2024) (In English).

7. *Bioetyka: vid teorii do praktyky*. [Bioethics: from theory to practice]. (2021). [E-resource. Accessmode]: Kyiv: VD «Avitsena». – 144 s. (In Ukrainian).

8. *Religion*. A guide to resources for the study of religion / Religion and Bioethics. (2024). [E-resource. Accessmode]: <https://guides.lib.fsu.edu/religion/bioethics> (Last accessed: 08.09.2024) (In English).

9. Berezhanskyi Y. *Fond Dzhordzha Kluni khoche prytiahnuty do vidpovidalnosti rosiyskykh propahandystiv*. [Bioethics: from theory to practice The George Clooney Foundation wants to bring Russian propagandists to justice]. (2024). [E-resource. Accessmode]: <https://tsn.ua/svit/fond-dzhordzha-kluni-hoche-prityagnuti-do-vidpovidalnosti-rosiyskih-propagandistiv-2592141.html> (Last accessed: 08.09.2024) (In Ukrainian).

10. Medvediev, Soloviov, Symonian ta inshi rosiiski propahandysty obvynuvachuiutsia u movi vorozhnechi yak zlochyni proty liudianosti. [Medvedev, Solovyov, Simonyan and other Russian propagandists are accused of hate speech as a crime against humanity]. (2024). [E-resource. Accessmode]: <https://ccl.org.ua/news/medvedyev-solovjov-simonyan-ta-inshi-rosijski-propagandysty-obvynuvachuyutsya-u-movi-vorozhnechi-yak-zlochyni-proty-lyudyanosti/> (Last accessed: 08.09.2024) (In Ukrainian).

11. Mueller W. (2019). *The Bible and Bioethics Dealing with the problems of modern medicine*. [E-resource. Accessmode]: <https://mlc-wels.edu/continuing-education/wp-content/uploads/sites/11/2019/05/MuellerBioethics.pdf> (Last accessed: 08.09.2024) (In English).

12. "Reportery bez kordoniv" opryliudnyly indeks svobody slova u 2023 rotsi. Ukraina na 79-mu misti. [Reporters Without Borders has released its Freedom of Speech Index for 2023. Ukraine is ranked 79th]. (2023). [E-resource. Accessmode]: <https://imi.org.ua/news/reportery-bez-kordoniv-oprylyudnyly-indeks-svobody-slova-u-2023-rotsi-ukrayina-na-79-mu-misti-i52524> (Last accessed: 08.09.2024) (In Ukrainian).

13. *The AI Index Report 2024. Measuring trends in AI*. (2024). [E-resource. Accessmode]: <https://aiindex.stanford.edu/report/> (Last accessed: 08.09.2024) (In English).

14. Kurzweil R. *The Singularity is Near: When Humans Transcend Biology*. (2005). – NY: Viking, – 652 p. (In English).

Dobrodum Olha Viktorivna

Doctor of Philosophical Sciences,
Professor at the Department of Journalism and Advertising
State University of Trade and Economics
19 Kioto, 02156, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7651-4946

Martyniuk Eduard Ivanovych

Candidate of Philosophical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Cultural Studies and Art History
Odessa Polytechnic National University
1, Shevchenka ave., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0001-5904-2721

Nyktychenko Elena Eduardivna

Candidate of Philosophical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Cultural Studies and Art History
Odessa Polytechnic National University
1, Shevchenka ave., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-9403-9795

CHARISMATIC AI AND THE FUTURE OF BIOETHICS

The relevance of the article. AI has become an integral part of many aspects of our lives, from healthcare to workflow automation, but as its influence grows, so does the need to develop ethical principles to govern this area. In the age of AI, when machines are increasingly penetrating our lives, the meaning of charisma is undergoing significant changes: on the one hand, AI can enhance human charisma, as machine learning algorithms are able to analyze huge amounts of data on audience behavior and create content that is ideally suited to each individual; on the other hand, AI also creates new challenges for charismatic personalities, as the emergence of virtual influencers created by AI calls into question the uniqueness of the human image. **The purpose of the article is to analyze possible options for the future of bioethics in the context of charismatic AI. The theoretical and methodological basis of the article is based on the problematic-chronological, systemic-structural and critical analysis of scientific sources, as well as the conceptual-discursive, systemic-**

*chronological and problem-oriented approaches to information and communication comprehension of phenomena and events of social and political life. **Conclusions and prospects for further research.** The bioethics of AI is an interdisciplinary field that requires an integrated approach – international cooperation and the development of common ethical principles are key factors in ensuring the safe and responsible development of AI technologies in biomedicine. In the digital age, when AI is becoming an integral part of our lives, the concept of charisma is undergoing significant changes – the online space offers new opportunities for charisma, and AI is becoming a powerful tool for its enhancement and measurement. The world is changing rapidly, and if earlier charisma was associated exclusively with human qualities, today it acquires a new dimension in the context of AI development. To create charismatic AI that will act in the interests of humans, it is necessary to incorporate ethical principles into algorithms, conduct constant monitoring, and develop security systems.*

Key words: *charisma, charismatic AI, future of bioethics, personality, biomedicine.*

УДК 100 +153.35 +158.1

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.6>

Karanfilova Olena Volodymyrivna
Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the department
of philosophy, politology, psychology and law
Odessa State Academy of Civil Engineering and Architecture
4, Didrikhsona str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-5823-700

EDUCATION AS A REGULATOR OF DEVIANCE IN MARTIAL LAW

The relevance of the study is determined by the need for deep socio-philosophical reflection on the problem of manifestations of deviance in various types of social activity. The social phenomenon of education is considered as an effective means of correcting various manifestations of deviance.

The purpose of this study is a socio-philosophical analysis of deviance in education during martial law.

*To realize the set goal, we used such **methods** as observation, analysis of scientific literature, comparative method.*

***Research results.** We see the social phenomenon of education as an effective means of correcting various manifestations of deviance. After all, nowadays the main social significance of modern education is not just the training of specialists with general and special knowledge, but the formation of an independent creative and socially active personality, capable of innovative activity, who manages and directs his creative energy. in a positive direction. It is such a person who is able to actively oppose the aggression that the Russian Federation is currently carrying out against the Ukrainian state.*

It should be noted that positive deviations determine the progressive vector of the evolutionary development of society. Deviations acquire a positive status if they contribute to the process of updating the social system, overcoming outdated, conservative standards of behavior. Positive deviation includes creative activity in various forms of social activity and innovative activity, which may contradict the norms established in society, but at the same time carry a progressive element. This phenomenon assumes that the subject has special abilities, motives, knowledge, abilities and skills. They help create a product that stands out for its novelty, originality and uniqueness. In the modern conditions of Ukrainian society, these characteristics play an important role in the development of the social system.

Therefore, we define deviance as a social phenomenon expressed in forms of human activity that deviate from generally accepted social norms.

We believe that the specificity of positive deviance consists in socially significant deviations from generally accepted norms. Positive deviations include creative activity, various forms of social activity and innovation, which may contradict or do not meet the norms of morality and behavior established in society. Positive deviations, in our opinion, exist as a factor of socio-cultural modernization of society and a form of socio-cultural self-affirmation and self-realization, which is most relevant in the context of Ukrainian society's resistance to enemy aggression.

***Key words:** deviance, education, social activity, positive deviance.*

The relevance of the study is due to the need for a deep socio-philosophical reflection on the problem of deviance in various types of social activity. This issue is directly related to the practical need of society to form a creatively active personality with the ability to effectively and unconventionally solve new life challenges.

Unfortunately, modern transformations of the outdated social system are accompanied by negative processes: social stratification, destruction of the socio-cultural environment, deformation of moral and behavioural stereotypes, and dehumanisation. In the context of the war, social problems are unfortunately becoming more acute, i.e. the interests of different social, professional and even age

groups are increasingly at odds and contradict each other. As a result, deviations are increasing, manifested in behavioural forms that deviate from generally accepted moral norms.

The purpose of the study. The positions of the research determined the choice of the topic and the formulation of the scientific goal, aimed at the socio-philosophical reflection of the deviance of creative activity in education, the resources of which can be used to harmonize social relations in the conditions of martial law. Within the limits of the set goal, it is necessary to consider a complex of social and cultural strategies that ensure the effectiveness of the process of prevention of negative deviations, as well as their transfer in a positive direction. In addition, it is necessary to clarify and systematize the available scientific material on this topic and to develop its new aspects in socio-philosophical understanding.

Scientific studies on the problem of deviance most often analyse its negative manifestations as a type of pathological social deviation. Numerous studies in the fields of social philosophy, sociology, social psychology, jurisprudence, and ethics define deviance in the context of negative social phenomena aimed at deliberately violating generally accepted moral norms and traditions. At the same time, insufficient attention is paid to the study of positive forms of deviance that are realised in creative activity as non-standard thinking and actions that go beyond social stereotypes. In various types of social creative activity, this phenomenon is manifested in the form of discoveries, inventions, creation of a new product, and innovative approaches to solving problem situations. In a modern society at war, positive deviance is an important factor in its socio-cultural modernisation and a promising alternative in the fight against outdated forms of social activity. However, this phenomenon has not been comprehensively studied.

Of particular interest to social philosophy is the phenomenon of polar deviance, as well as the study of corrective means of influencing such manifestations. The study of the problem of social deviance as a manifestation of creative activity involves finding answers to the question of the essence of the phenomenon of polar deviance, since the boundary between positive and negative deviance is rather conditional and often depends on social norms.

Positive deviations as a type of creative activity are defined in our study as a factor contributing to the progressive development of society. They successfully reveal the innovative creative activity of the individual and act as an alternative to outdated conservative social phenomena, which is extremely necessary for modern society.

We consider the social phenomenon of education as an effective means of correcting various manifestations of deviance. After all, today the main social significance of modern education is not just the training of professionals with general and specialised knowledge, but the formation of an independent creative and socially active personality capable of innovative activity, managing their creative energy and directing it in a positive direction. It is such a personality that is able to actively resist the aggression that the Russian Federation is currently committing against the Ukrainian state.

Research results. In the modern Ukrainian scientific discourse, social deviance has been revealed at different times in the works of V. Biletskyi, E. Borinstein, O. Havrylov, E. Holovakha, V. Dovgopoliuk, I. Yershova-Babenko, A. Kavalero, S. Kliueva, Z. Samchuk, M. Tsybra [6] and others.

It is known that the methodological basis of socio-philosophical research on the problem of deviance is based on the theory of anomie by E. Durkheim's theory of anomie. The theory of anomie explains the emergence of deviance in a transitional society with weakly expressed and outdated moral and behavioural norms. Modern Ukrainian society is going through a similar period, experiencing the consequences of the military aggression of the Russian Federation. In today's society, characterised by a multitude of cultural and subcultural systems, significant differentiation of social strata, marginalisation, and a complex social structure, the concept of a moral norm is becoming more fluid, subjective, and conditional. As a result of these processes, there is an increase in deviant behaviour.

Deviant behaviour is most often a social phenomenon expressed in forms of human activity that deviate from officially established or actually existing norms, standards and patterns in society. In our

research, we have already addressed the problem of deviance, based on the fact that all manifestations of deviance can be divided into two polar groups: positive and negative deviations. Thus, we have identified the main features of deviant behaviour that is socially creative in nature, reflecting a socially significant positive deviation. Positive deviations are socially significant deviations from generally accepted social norms. They can take the form of new thinking, new ideas, and their manifestations are innovative and creative. Negative deviations, in turn, generalise social actions that deviate from dominant socio-cultural expectations and norms. They are aimed at destroying legal, moral, ethical, aesthetic, cultural norms, etc. [1].

The nature of deviant behaviour is determined by various factors, among which the ability of an individual to respond to emerging difficulties by choosing the path of creative or destructive actions stands out. At the same time, society can significantly stimulate socially innovative or destructive actions of an individual. Therefore, certain deviations can be positive factors in social life. Under favourable conditions, they can serve as a means of progressive development of society, overcoming outdated, conservative or reactionary standards of behaviour. In this case, deviance itself takes the form of creative activity. Such deviant behaviour contributes to self-actualisation, self-realisation and self-affirmation of the individual. Positive deviations are a means of unlocking the creative potential of individuals whose worldview does not fit into traditional social ideas. A positive deviant personality is a carrier of such qualities as mastery of information culture, flexibility of thinking, high efficiency, creative approach to professional activity and readiness for self-development.

It should be noted that positive deviations determine the progressive vector of the evolutionary development of society. Deviations acquire a positive status if they contribute to the processes of social system renewal, overcoming outdated, conservative standards of behaviour. Positive deviation includes creative activity in various forms of social activity and innovation, which may contradict the norms established in society, but at the same time carry a progressive element. This phenomenon implies that the subject has special abilities, motives, knowledge, skills and abilities. They help to create a product that is distinguished by its novelty, originality and uniqueness. In the current conditions of Ukrainian society, these characteristics play an important role in the development of the social system [5].

In modern Ukraine, the problem of effective use of creative resources of the individual is relevant. The progressive development of modern society largely depends on the creative activity of positive deviants. Thus, the activity of a positive deviant personality is a qualitatively new, socially significant phenomenon capable of resisting Russian aggression.

Thus, the social institution of education is characterised by such systemic qualities as: purposefulness, controllability, emergence, multi-criteria, relative stability. They make it possible to solve the problem of polar deviance. In this sense, the education system is able to harmonise and regulate various manifestations of deviant behaviour. From this point of view, two strategies are leading: humanisation and humanitarianisation. The humanisation of education implies the unity of general cultural, moral and professional development of the individual.

The principle of humanism in education means an approach to education that will fully ensure the development of abilities and creative realisation of the individual. Humanisation is a key element of new productive thinking that establishes a new level of relationships between all subjects of the educational process. The main goal of education in this area is the development of a creative personality. The humanisation of education involves increasing attention to a range of humanitarian disciplines, through which the individual is involved in the core values of world culture [4].

In modern society, various methods of influence can be applied to a person who displays negative forms of behaviour. In our work, we emphasise the alternative way of overcoming negative deviance to the legal system of punishment. We note that the education system contains the necessary resources and opportunities for methodical and targeted prevention of negative deviance. If deviance is a deviation from the norm to some extent, then education, in essence, is designed to harmonise and organise the consciousness of the individual [2].

In addressing the problem of social deviance through education, we propose the following social strategies:

- a cultural principle in education aimed at the inclusion of the individual in the system of universal culture, on the basis of which self-development and self-realisation are possible
- dialogue approach, which implies a tolerant attitude to the individual, a special way of relationships, recognition of the right of free self-determination.

The function of education is to transform anti-behaviour into the model of behaviour that is most optimal in terms of its relation to morality, generally accepted values, and humanity as such [3].

Therefore, we define deviance as a social phenomenon expressed in forms of human activity that deviate from generally accepted social norms. Existing deviations are divided into two polar groups: positive and negative. Positive deviations are realised in the form of new thinking, ideas and behaviour that goes beyond social stereotypes. They involve activity that, although it goes beyond generally accepted norms, plays a positive role in the progressive development of society. Negative deviations have a pronounced anti-social orientation, manifesting themselves in a deliberate violation of generally accepted cultural, moral, ethical and legal norms.

We believe that the specificity of positive deviance lies in socially significant deviations from generally accepted norms. Positive deviations include creative activity, various forms of social activity and innovation, which may contradict or not comply with the moral and behavioural norms established in society. Positive deviations, in our opinion, exist as a factor of socio-cultural modernisation of society and a form of socio-cultural self-affirmation and self-realisation, which is most relevant in the context of Ukrainian society's counteraction to hostile aggression.

BIBLIOGRAPHY

1. Karanfilova O.V. Deviance as a subject of philosophical analysis. *Grani*. 2011. № 4(78). P. 63–68.
2. Karanfilova O.V. Deviance and the formation of a modern personality. *Upbringing and culture*. 2011. № 4(28). P. 58–61.
3. Karanfilova O.V. Positive deviance as a manifestation of creative activity. *Grani*. 2012. № 1(81). P. 62–66.
4. Nikolayenko S.M. Theoretical and methodological bases of management of innovative development of the education system in Ukraine. K. : Kyiv National University of Trade and Economics, 2008. 419 p.
5. Khrypko S. Value accents of spiritual and creative trends of educational culture in modern Ukraine. Kyiv: Drahomanov National Pedagogical University, 2011. 260 p.
6. Tsybra M.F. *Metanoia: Philosophical and ethical aspect*. Odesa: Astroprint, 2004. 254 p.

REFERENCES

1. Karanfilova O.V. (2011). Deviantnist yak predmet filosofskogo analizu. [Deviance as a subject of philosophical analysis]. *Grani*. № 4(78). P. 63–68. [in Ukrainian].
2. Karanfilova O.V. (2011). Deviantnist I formuvanna suchasnoi osobustosti. [Deviance and the formation of a modern personality]. *Upbringing and culture*. № 4(28). P. 58–61. [in Ukrainian].
3. Karanfilova O.V. (2012). Pozutuvna deviacia yak proyav tvorchoi actuvnosti. [Positive deviance as a manifestation of creative activity]. *Grani*. № 1(81). P. 62–66. [in Ukrainian].
4. Nikolayenko S.M. (2008). Teoretuko-metodologichni osnovu upravlinna inovaciinum rozvutom systemu osvitu v Ukraini. [Theoretical and methodological bases of management of innovative development of the education system in Ukraine]. K. : Kyiv National University of Trade and Economics. 419 p. [in Ukrainian].
5. Khrypko S. (2011). Cinnisni accentu duhovno-tvorchih napramkiv osvitnoi kulturi suchasnoi Ukrainu. [Value accents of spiritual and creative trends of educational culture in modern Ukraine]. Kyiv: Drahomanov National Pedagogical University, 260 p. [in Ukrainian].

Каранфілова Олена Володимирівна

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії, політології психології та права
Одеської державної академії будівництва та архітектури
вул. Дідріхсона, 4, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-5823-7006

ОСВІТА ЯК РЕГУЛЯТОР ПРОЯВІВ ДЕВІАНТНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю глибокої соціально-філософської рефлексії щодо проблеми проявів девіантності у різних видах соціальної діяльності. Як ефективний засіб корекції різних проявів девіантності розглянутий соціальний феномен освіти.

Метою даного дослідження є соціально-філософський аналіз девіантності т в освіті під час воєнного стану.

Для реалізації поставленої мети нами були використані такі *методи* як спостереження, аналіз наукової літератури, порівняльний метод.

Результати дослідження. Ми бачимо соціальний феномен виховання як ефективний засіб корекції різноманітних проявів девіантності. Адже нині головним суспільним значенням сучасної освіти є не просто підготовка фахівців із загальними та спеціальними знаннями, а формування самостійної творчої та соціально активної особистості, здатної до інноваційної діяльності, яка керує своєю творчою енергією, спрямовує її в позитивному напрямку. Саме така особистість здатна активно протистояти агресії, яку зараз чинить Російська Федерація проти Української держави.

Слід зазначити, що позитивні відхилення визначають поступальний вектор еволюційного розвитку суспільства. Девіації набувають позитивного статусу, якщо вони сприяють процесам оновлення соціальної системи, подоланню застарілих, консервативних стандартів поведінки. Позитивна девіація включає творчу активність у різних формах соціальної активності та інноваційну діяльність, яка може суперечити встановленим у суспільстві нормам, але водночас нести в собі прогресивний елемент. Це явище передбачає наявність у суб'єкта спеціальних здібностей, мотивів, знань, умінь і навичок. Вони допомагають створити продукт, який відрізняється своєю новизною, оригінальністю та унікальністю. В сучасних умовах українського суспільства ці характеристики відіграють важливу роль у розвитку соціальної системи.

Тому ми визначаємо девіантність як соціальне явище, що виражається у формах людської діяльності, що відхиляються від загальноприйнятих соціальних норм.

Вважаємо, що специфіка позитивної девіантності полягає в соціально значущих відхиленнях від загальноприйнятих норм. До позитивних девіацій відноситься творча діяльність, різноманітні форми соціальної активності та інновацій, які можуть суперечити або не відповідати встановленим у суспільстві нормам моралі та поведінки. Позитивні девіації, на нашу думку, існують як чинник соціокультурної модернізації суспільства та форма соціокультурного самоствердження і самореалізації, що є найбільш актуальним у контексті протидії українського суспільства ворожій агресії.

Ключові слова: девіантність, освіта, соціальна діяльність, позитивна девіантність.

УДК 13

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.7>**Коваль Олена Аркадіївна**кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії
факультету соціології і праваНаціонального технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
проспект Берестейський, 37, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-6016-8222**Сахно Андрій Євгенович**аспірант кафедри філософії
факультету соціології і праваНаціонального технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
проспект Берестейський, 37, Київ, Україна
orcid.org/0009-0001-8739-0333

ТРАНСФОРМАЦІЇ ОБРАЗУ «ІДЕАЛЬНОГО ЧОЛОВІКА» В ІСТОРИЧНИХ КОНТЕКСТАХ ЗАХІДНОЇ КУЛЬТУРИ: ЧУТТЄВІ ФОРМИ ВІДТВОРЕННЯ У ПЛАСТИЧНИХ МИСТЕЦТВАХ

Актуальність проблеми. Образ «ідеального чоловіка» завжди привертав увагу дослідників різних наукових напрямків, оскільки він дає змогу вивчати зміни у суспільстві, обумовлені історичними подіями, формувати уявлення про розвиток культури та соціуму. Ця тема досліджень у західній культурі має розвиток з часів античності, від яких ми маємо документальні свідчення про наявність ідеальних образів та художнього канону як сукупності вимог для візуалізації цих образів. Актуальним є узагальнення цих досліджень та визначення особливостей трансформації образу «ідеального чоловіка» у західній культурі з метою визначення основи сучасних тенденцій відтворення маскулінності в мистецтві.

Мета та завдання. Метою дослідження є розгляд змін образу «ідеального чоловіка» на основі його відтворення у пластичних мистецтвах та визначення обумовленості цих трансформацій соціокультурним контекстом.

Методи дослідження. Методика дослідження базується на комплексному підході, оскільки обрана тема має міждисциплінарний характер та потребує залучення методів дослідження суміжних дисциплін. У роботі застосовані загально-наукові та спеціальні методи дослідження. Для досягнення поставленої мети було застосовано соціокультурний, системний та компаративний підходи.

Результати дослідження. Традиція зображення образу «ідеального чоловіка» має коріння ще в античності. Тоді був сформований певний зображувальний канон, що вміщував у собі пропорційні співвідношення частин тіла людини. На його основі у подальші часи будувалася базові вимоги до форм та способів втілення образу ідеального чоловіка, що під впливом соціальних процесів у суспільстві набувала поступових змін. В культурі кожного конкретно-історичного періоду західного суспільства складається свій образ ідеального чоловіка та, відповідно, змінюється ставлення до аттичного канону його зображення, виробляються нові чуттєві форми його відтворення в пластичних мистецтвах. Сучасна масова культура оперує певними стереотипами маскулінності, що мають досить давнє коріння у європейській культурі, але митець у своїх творах, перш за все, демонструє нам своє бачення, що може враховувати загально-прийняті вподобання певної соціальної групи, або протистояти їм.

Ключові слова: чуттєва діяльність, чуттєвий образ, образотворення, пластичні мистецтва, маскулінність, взірєць, комунікативні практики, культура, віртуальна реальність.

Вступ. Сучасні інтелектуальні рефлексії свідчать про те, що намагання осмислити суперечливу єдність чоловічого та жіночого буття в культурі та пов'язана з нею проблематика не втрачає своєї актуальності. Так, розуміння взірця «чоловічого» і «жіночого», усвідомлення способів їх презентації у чуттєвих формах червоною ниткою проходить крізь усі сфери буття та свідомості суспільства, зокрема осмислюється у науковій царини та втілюється у художніх практиках. В сучасному суспільстві відбуваються зміни у його гендерній структурі та, відповідно до того, у сучасній культурі відбуваються зміни у структурі чоловічих образів, формуються нові образи маскулінності та розробляються нові художні способи їх презентації [1].

Історична динаміка уявлень про ідеального чоловіка є недостатньо вивченою, чоловічі образи стали об'єктом певної стереотипізації, що також є недостатньо дослідженим [2]. Проблема трансформації образів маскулінності у пластичних мистецтвах відображена переважно у локальних дослідженнях, що присвячені окремим історичним періодам, витворам мистецтва, уявленням про ознаки чоловічого та канонам їх художнього втілення [2–6].

Загальні дослідження стосуються закономірностей усвідомлення та презентації маскулінності в цілому в культурі, а також відображення в мистецтві та мають психолого-аналітичну, соціологічну, антропологічну, мистецькознавчу спрямованість (гендерна психологія, філософія, культурологія, соціологія, естетика тощо) [7–10].

Для розгляду особливостей формування маскулінних образів дослідники залучають міфологію, античний та середньовічний епос, літературу Відродження та Нового часу, твори кінематографу, моди та реклами ХХ-ХХІ ст. [3; 5; 11; 12]. Культурологічні, філософські, мистецтвознавчі роботи надають аналіз образу ідеального чоловіка у контексті більш широкої проблематики [10; 13-15].

Мета та завдання. Метою дослідження є розгляд змін образу «ідеального чоловіка» на основі його відтворення у пластичних мистецтвах та визначення обумовленості цих трансформацій історичним контекстом. Завдання дослідження полягають у розкритті закономірностей генезису та трансформації образу «ідеального чоловіка» у західній культурі, визначенні основних рис маскулінності у різні епохи, аналізі відображення маскулінності у пластичних мистецтвах кожного періоду історії західної культури.

Методи дослідження. Поставлені у роботі мета та завдання обумовили застосування міжdisciplinary підходу і, відповідно, використання різних методів дослідження. Це загальнонаукові методи: аналіз та синтез, перехід від абстрактного до конкретного, метод узагальнення, опис, порівняння тощо. Специфіка предмета дослідження потребувала використання методів окремих наук, що дозволило залучити результати досліджень з обраної тематики з суміжних областей знань (культурологія, історія мистецтва, психологія, соціологія, лінгвістика тощо).

Соціокультурний підхід надав можливість розглянути маскулінність як цілісний культурний феномен у динаміці змін, обумовлених соціальним та історичним контекстом. Системний підхід дозволив розглянути культуру як цілісну систему, елементи якої знаходяться у тісних взаємозв'язках, що відображається на особливостях їх розвитку. Пластичні мистецтва як елемент культури розвивались синхронно та були обумовлені іншими елементами культури. Методи компаративного аналізу дозволили провести дослідження змін образу маскулінності та його відображення у мистецтві у різні історичні епохи.

Результати дослідження. Образ «ідеального чоловіка» зазвичай співвідносять з поняттям маскулінності. Під маскулінністю розуміється набір соціальних якостей, форм поведінки та практик, які потрібні для того, щоб ідентифікувати людину як чоловіка. Існує певна рамка вимог, яка змінюється в залежності від соціокультурної ситуації: культурної традиції та того, яка соціальна група їх пред'являє. Існує поняття гегемонної маскулінності, що приймається як норма [2]. Чоловік, який нею володіє є успішним, надійним, він завжди контролює ситуацію та має лідерські якості. Конкретне наповнення цих характеристик може бути різним, зокрема, воно залежить від історичного контексту [16].

Біологічна складова та вимоги до тілесності також відносяться до маскулінності і теж змінюються. Жодна цивілізація не приділяла стільки уваги естетиці оголеного чоловічого тіла,

скільки давньогрецька. Співвідношення тіла та гендерної ролі дає розуміння, що чоловіче та жіноче тіло об'єктивно відрізняються одне від одного безліччю анатомічних статевих ознак. Протеосмислення, символізація, зображення цих відмінностей залежать від культури та соціальної організації суспільства [17].

Тілесний канон не можна розглядати як природну даність, він є аспектом соціально-культурних уявлень про маскуліність (чоловіче начало, мужність) та фемінність (жіноче начало, жіночність). «Існує взаємопов'язаність між соціальними і тілесними практиками, що формують історично відмінні типи тілесності. Суспільство диктує певні ритуальні норми тілесної поведінки, і в процесі онтогенезу людське тіло перетворюється на текст, згусток соціальної та природної (генетичної) пам'яті. Таким чином, історію культури можна досліджувати як історію тілесних канонів і сукупність тілесних технік певного соціуму».

Задані природою статеві характеристики тіла виступають маркерами, що визначають розвиток гендерної ідентичності, опосередковуючись ставленням дорослих до дитини як до хлопчика або дівчинки з усім супутнім набором гендерних установок, а надалі і самовідношенням людини до особливостей своєї тілесності в контексті системи ціннісних орієнтирів, що склалися у неї. Відповідно, розуміння ідеалу тілесного відтворення образу чоловіка чи жінки також обумовлені певною культурою. Крістіна фон Браун та Інге Штефан у роботі «Гендер і знання» підкреслюють, що «поняття «канон» добре досліджене в своїх гендерних кодуваннях. В епоху грецької античності скульптор Поліклет застосував його до людського тіла для позначення ідеальних розмірів та пропорцій (ідеальні розміри Поліклет демонстрував виключно на чоловічому тілі).

Алісія Монтемайор, досліджуючи діяльність скульптора та письменника Поліклета Аргоського, який жив у другій половині V ст. до н.е., прийшла до висновку, що він першим здійснив міждисциплінарний підхід у теорії мистецтва, що дало йому можливість «інтерпретувати текст; спочатку поза межами піфагорійської філософії, потім як текст художника і, нарешті, як трактат про красу». Він написав трактат під назвою «Канон», він був першим, хто запропонував ідеал краси, де він поєднав теоретичні міркування та свою художню роботу [6].

Гендерні особливості поведінки людини проявляються, зокрема, у позах та рухах тіла. У кожній культурі є типове чоловічі та типове жіночі пози, жести, міміка тощо. Опанування різними способами культурного вираження тілесності визначає особливості гендерної ідентичності особистості. У свою чергу особливості гендерної ідентичності визначають їх вираз за допомогою тіла. Тіло людини набуває культурної цінності зокрема і через гендерну ідентичність.

З одного боку, біологічно дані особливості тіла можуть сприяти посиленню та закріпленню гендерної ідентичності, будучи базою для співвіднесення себе з гендерними нормами культури з подальшим їх присвоєнням. З іншого боку, можливі випадки неприйняття гендерних норм щодо своєї біологічної статевої приналежності [2].

У сучасному суспільстві споживання, тіло нерідко сприймається у споживчому сенсі: як зовнішній інструмент для вираження себе, модний аксесуар, товар на ринку, який можна змінити відповідно до своїх амбіцій [18]. Неприйняття, відмова від природно даної тілесності породжує безліч психологічних проблем. Також заслуговує на увагу в контексті даного дослідження невідповідність між реальними особливостями тіла людини і еталонами ідеального образу, що нав'язуються пануючою культурою. В сучасному суспільстві це відбувається переважно через ЗМІ, рекламу, соціальні мережі. «Очевидно, що в наш час трансформації гендерної символіки, з огляду на її контекстуальність, значною мірою обумовлені соціокультурними процесами глобалізаційного характеру».

Особлива роль у презентації маскуліності та фемінності в усі часи та у всіх народів належить мистецтву, яке здатне перетворити людське тіло на «тіло що промовляє» – символічне тіло. Символізація постає «як спосіб кодування та ретрансляції гендера як культурної норми». І перш за все це знаходить своє відображення у пластичних мистецтвах.

Давньогрецьке суспільство у всіх його проявах було суто чоловічою цивілізацією, у якій жінкам відводилася підлегла, залежна роль. У давньогрецькій скульптурі оголене чоловіче тіло

з'явилося раніше і зображувалося частіше ніж жіноче. Це стосувалося зображення як богів так і людей. Високе самовладання, яке вважалося однією з найважливіших чоловічих переваг, передбачає здатність контролювати свою сексуальність не менш ефективно, ніж прояви фізичного болю. Цей канон поширювався і на давньогрецьку скульптуру, яка майже ніколи, аж до еллінізму, не зображує зусиль і страждань.

В античній скульптурі чоловічий статевий орган завжди відкритий, але він не займає центрального місця в чоловічому тілесному каноні. Примітивний, гіпертрофований фаліцизм принципово несумісний із грецьким ідеалом гармонії [12]. Найдавнішими грецькими чоловічими скульптурними зображеннями були так звані куроси (курої – від грецьк. курос – юнак) – підкреслено маскулінні (широкі плечі, вузькі стегна тощо), що втілювали м'язову силу та витривалість.

Давньогрецький канон маскуліності знайшов відображення у розписах на кераміці, що присвячені еротичним, у тому числі гомоеротичним, сюжетам. Інші сюжети присвячені побутовим та спортивним темам (приготування до змагань, умищення тіла, всілякі фізичні вправи, змагання у бігу, стрибках у довжину та висоту, метанні диска чи списа, боротьби, боксу тощо). Заняття були переважно, а то й виключно чоловічими, майже всіх атлетів зображали оголеними, з ретельно виписаними фізичними ознаками статі.

Однак, як і у скульптурі, ці образи не є фалічними і не викликають еротичних асоціацій. Образи давньогрецьких атлетів приваблюють скоріше фізичною міццю та елегантністю. У них ретельно виписано рельєф грудних м'язів, сильні руки та ноги. Деякі сцени добре передають напругу боротьби чи торжество перемоги. Д. Андерсон у дослідженні розробок пропозицій та вимірювань у Ветрувія звертається до грецьких аналогів, що стоять за геометрією тіла, зокрема трактату Поліклету та опису його скульптур [4].

Поступово чоловіче тіло стає втіленням ідеальної гармонії та краси, втрачаючи свою функціональність. У роботах Праксителя чоловічі образи отримують м'якість, навіть деяку жіночність. Їх фізична, тілесна краса «калос» стає невіддільною від морального благородства душі «агатос».

У культурі римлян цікавим феноменом став скульптурний портрет. На відміну від давньогрецьких скульптур, обличчя яких були непсихологічними, римські портрети відрізняються індивідуальністю. Сама природа портрета вимагала посилення реалістичної орієнтації образу на пізнання тілесної і духовної індивідуальності, що послаблювало його ідеалізацію. Але римські оголені статуї вже відверто декоративні – стилізовані та героїзовані. Використовуються типові пози богів та героїв, відповідна статура, але зі збереженням портретної індивідуальності у обличчі.

У середньовічному християнському мистецтві частково оголене тіло зображувалося лише тоді, коли цього вимагав сюжет. З активного, сильного і діючого начала тіло перетворюється на те, що постійно страждає. На відміну від античності, що оспівувала красу, спокій та гармонію, християнське мистецтво закликає до умиртвіння плоті. К. Амброуз намагається розширити дискурс щодо середньовічної оголеної натури, розглянувши достатньо поширені у скульптурі XII століття зображення монстрів та «жахливих тіл». Що кажуть нам монстри, що прикрашають церкви XII століття про цей період життя суспільства? Крім того, що вони зазвичай зображувались без одягу, їх зображення часто спирались на авторитет античних моделей [3].

У середньовіччі норми чоловічої краси, як й інші елементи канону маскуліності, визначалися статусом та залишалися такими навіть після смерті. «Гендерні стереотипи як стійкі і загальноприйняті уявлення про місце та ролі того чи іншого гендеру в суспільстві, а також про особистість людей тієї чи іншої гендерної ідентичності» [11] знаходять відображення у пластичних формах середньовічної скульптури. Різні набори чеснот, що також мають залежність від статусу, припускають також різні чоловічі ідентичності та відповідну їм зовнішність. У статуях і рельєфах лицарів акцент робиться насамперед на фізичній силі – сильні руки та ноги цих чоловіків передають відчуття тілесності та вітальності. У надгробках духовних осіб більше уваги приділяється благому виразу обличчя.

Італійське Відродження відмінило багато середньовічних заборон. У мистецтві XIV–XV ст. тілесне начало, включаючи наготу, було реабілітовано. Оголене тіло стає законним предметом художнього зображення та естетичного захоплення. Складається навіть своєрідний культ тіла та наготи, тісно пов'язаний із реабілітацією еротичних переживань. Органічне переплетення особистісних та соціально-культурних мотивів добре простежується на прикладі іконографії одного з найпопулярніших чоловічих образів епохи Ренесансу – Святого Себастьяна.

Головним новатором у зображенні оголеної чоловічої натури був Альбрехт Дюрер (1471–1528). На відміну від більшості сучасників, моделі Дюрера не тільки реалістичні, але й психологічні. Зображені ним оголені тіла пропорційні та індивідуальні. У мистецтві бароко оголене тіло виступало не стільки предметом поглибленого художнього дослідження, скільки прикрасою, елементом декору. Барочні образи богів і героїв є персоніфікацією безособових сутнісних сил.

Нагота канонізується, що найкраще простежується у процесі навчання художників. У XVII ст. французька Академія мистецтв чітко розписала всі його стадії: копіювання малюнків, виготовлення зліпків з античних статуй, можливість писати живих натурників, які позують не вільно, а у «класичних» позах. Академічний живопис спрямовано на копіювання раніше створених та недосяжних зразків [8].

Проти фемінізації образу чоловіка у середині XVIII ст. виступила естетика класицизму. Актуалізація інтересу художників до чоловічого тіла історично частково обумовлена археологічними відкриттями залишків античної цивілізації. Відповідно до естетики класицизму, чоловіче тіло не тільки об'єктивно відрізняється від жіночого, а й викликає зовсім інші почуття. Чоловіча нагота самодостатня, прекрасна сама по собі і означає лише абстрактні істини (краси, гармонії тощо) і піднесені прагнення. Естетизація та елінізація штучної, створеної художником, наготи була досягнута ціною її відділення та протиставлення живому, натуральному, голому тілу.

У мистецтві класицизму, як і раніше, сформувалося два принципово різних зразки чоловічої краси: сильний мужній воїн та граціозний юнак – ефеб. Хоча ці образи протиставляються один одному, але будуються за одними принципами: свідомо ідеалізація, естетизм, уникнення деталей, що суперечать законам гармонії та краси, відмова від відвертої еротики.

Значний внесок у естетику чоловічого тіла зробив Огюст Роден (1840–1917). Всупереч настановам класицизму, який цінує лише гарне тіло, для Родена всяке оголене тіло гарне, це «диво, саме життя, де не може бути нічого потворного». Ставиться естетичне завдання: з ідеального, безособового еталона краси та сили, перетворити тіло на конкретну індивідуальність, зробити соціально та психологічно виразним.

Дж. Бегіато досліджує, як змінювались форми зображення та якими способами відбувалось втілення чоловічого, мужнього, маскулінного в матеріальній культурі кінця XVIII – початку XX ст. «Британські моральні філософи вісімнадцятого століття також проводять аналогії між тілесним та моральним, застосовуючи «моралізацію естетики», в якій мораль вважалась укоріненою у «природних» здібностях тіла: його почуттях, бажаннях та пристрастях». Маскуліність відображувалась через красиві, мужні, чоловічі тіла. Привабливі чоловічі фігури та обличчя асоціювались з позитивними емоціями, які викликала мужність та моральність [9].

Звернення мистецтва кінця XIX – початку XX ст. до зображення наготи взагалі і чоловічої наготи зокрема було зумовлено популяризацією античних образів, що вийшли із закритих елітарних музеїв у масову культуру; впливом філософії Ніцше; поступовим включенням до «високої культури» еротики; відкриття одностатевого кохання; розвиток фізичної культури; поява фотографії. Модерністське мистецтво розпочало деконструювання краси чоловічого тіла під гаслом прагнення до реалізму та природності.

Ембер Бентлі в роботі «Мистецтво і маскуліність у сучасну епоху» зазначає: «Репрезентація чоловіків у мистецтві потрапила в темну діру гіпермаскуліності; митці використовували свою творчість майже як пропаганду сформованого з часом зразка людини в суспільстві...

Чоловіки, навіть у нинішньому соціальному кліматі, все ще піддаються гіпермаскулінності, яку суспільство вимагає наслідувати... » [5].

Сучасне мистецтво, або мистецтво постмодерну «з одного боку, інтригує та вражає оригінальними засобами образотворчих рішень, з іншого – викликає відчуття нерозуміння, іноді відторгнення, бо в силу відсутності загального коду трактування образів та змісту його непростого, а іноді неможливо зрозуміти, тим більш насолоджуватися та отримувати естетичне задоволення» [14; 18]. У західному мистецтві 1960 рр. виникли жанри перфоменсу та боді-арту, у яких тіло почали протиставляти традиціям візуальної культури, що склалися до того часу, та соціальним стереотипам. Митці почали експериментувати з дискурсивними можливостями і ракурсами тілесності.

У сучасних мистецьких практиках можна визначити дві тенденції. Перша – фізичне відображення маскулінності у відповідності до гендерних особливостей – моделювання досконалого тіла, з акцентом на тому, що асоціюється саме з чоловічою привабливістю на рівні фізіології (фактично – мускулатурна маскулінність як вона є, за аналогом давньогрецького ідеалу).

Друга – це дематеріалізація тілесності, тобто тіло втрачає фізичні межі та стає віртуальною позначкою певних сенсів, фактично виходячи з площини предметності. І маскулінність у такому випадку буде відображатися не за рахунок реалістичної, навіть еротичної тілесності, а через символіку натяків, часткових зображень, що провокують домислення, добудову образу у свідомості глядача.

The Bulimia Project (організація з інформування про розлади харчової поведінки) за допомогою генераторів зображень зі штучним інтелектом Dall-E 2, Stable Diffusion та Midjourney створила ідеальне жіноче та чоловіче тіло відповідно до трендів соціальних мереж 2023 року. Отримані зображення людей мали нереалістичні типи статур та значною мірою непропорційні частини тіла. Особливо це стосувалося чоловічих тіл. Акцент був зроблений на їх надмірній фізичній сексуальності. Чоловіки виглядали як фотошоплені версії бодібілдерів, з сильно гіпертрофованими м'язами, вирізаним пресом і статурою, яка була схожа на Супермена [1].

На цьому прикладі можна побачити значний вплив масової культури, що поширюється у загальному контенті соцмереж. Саме тому з'являються нереалістичні типи статури, що значно спотворює сприйняття нормального людського тіла.

У сучасній культурі можна виділити ряд образів-стереотипів, що використовуються як у повсякденному житті, так й у пластичних мистецтвах. Аналогії цим образам можна прослідкувати у культурному просторі попередніх епох, зокрема, у витворах мистецтва, що відображали загальні тенденції у формуванні смаків та вподобань.

Висновки. Уявлення суспільства про те як має виглядати «ідеальний чоловік», форми і способи втілення образу еталонної маскулінності історично змінюються. Проведений в статті аналіз закономірностей зміни образу «ідеального чоловіка» на основі його відтворення у пластичних мистецтвах дозволив визначити обумовленість цих трансформацій соціокультурним контекстом.

Мистецтво, зокрема пластичне, відіграє особливу роль у презентації маскулінності та фемінності в усі часи та у всіх народів, оскільки воно здатне перетворити людське тіло на «тіло що промовляє» – символічне тіло. Символізація постає як спосіб кодування та ретрансляції гендера як культурної норми

В епоху античності почали з'являтися перші вчення про гармонію та сформувався зображувальний канон людського тіла (Поліклет, Вітрувій). Відтоді чуттєва діяльність з зображення чоловічого тіла та втілення маскулінності у пластичних мистецтвах завжди так чи інакше співвідноситься з класичним каноном.

У XV ст. дотримання пропорцій стало непорушним законом зображення чоловічої фігури (Леонардо «Вітрувіанська людина»). Альбрехт Дюрер підкреслював, що добру фігуру створюють правильні пропорції. Це ж питання вивчали і інші творці та мислителі. Образ «ідеального чоловіка» створювався у відповідності до актуального у свій час канону, що був обумовлений відношенням до природи (фізичного вигляду оголеного тіла) та суто чоловічих характеристик

як то мужність, відвага, добропорядність тощо. Жорстка героїзація існувала поряд з витонченістю, навіть частковою фемінністю. Зміни диктувалися запитом суспільства у відповідності до історичної ситуації, яка обумовлювала потреби в певному образі.

Звісно, фізичною ознакою маскулінності завжди були статеві характеристики. Відношення до них і, відповідно, характер їх зображення також змінювався, демонструючи вибір соціуму у визначенні базових ознак ідеального чоловіка (акцент на духовність, атлетичність будови тіла, еротичну складову тощо).

На основі проведеного компаративного аналізу можна стверджувати, що єдиного, загального, прийнятого усіма культурами образу ідеального чоловіка не існує. Кожна культура, навіть кожна соціальна група виробляє свій образ маскулінності в залежності від свого місця в суспільному виробництві, способу діяльності, соціальним соціям чоловіків. Тим паче, немає однакового способу втілення образу маскулінності в мистецьких практиках.

У сучасній масовій культурі, як і культурі попередніх епох, існують певні стереотипи маскулінності, що мають досить давнє коріння у європейській культурі, але митець, перш за все, демонструє нам своє бачення. Масова культура в край комерціалізована, вона просто включає в себе на рекламу, обумовлюючи, тим самим, використання художніх образів, що чіпляють більш численну аудиторію. Що стосується кіберпростору та нейромереж, звісно тут також переважають стереотипи масової культури, що задають форматування образу чоловіка під певні запити потенційної аудиторії.

Мистецтво у відтворенні маскулінності скоріше демонструє своє відношення до цих тенденцій. Тобто залишається індивідуальне бачення, що базується на певному досвіді автору твору. Воно може базуватися на загально прийнятих вподобаннях певної соціальної групи, або протистояти їм. Воно може відображати певні загальні тенденції часу, але не підпорядковуватися їм у повній мірі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Schulze C., Koon-Magnin S., Bryan V. *Gender Identity, Sexual Orientation, and Sexual Assault: Challenging the Myths*. Lynne Rienner Publishers, 2019.
2. Todd W. Reeser. *Masculinities in Theory: An Introduction*. John Wiley & Sons, 2023. 272 p.
3. Ambrose K. *Ideal Bodies. The Marvellous and the Monstrous in the Sculpture of Twelfth-Century Europe*. Cambridge University Press: 2021. P. 40–63. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781782045496.004>
4. Anderson D. *Measuring Up: the greek Analogies Behind Vitruvius' Geometry Of The Body*. *Ramus*. Vol. 52, Special Issue 2: Vitruvius. December, 2023. P. 121–136. DOI: <https://doi.org/10.1017/rmu.2024.3>
5. Bentley A. *Art and masculinity in the modern age*. *The Boar*. Nov. 22, 2021. URL: <https://theboar.org/2021/11/art-and-masculinity-in-the-modern-age/>
6. Montemayor A. *La trama de los discursos y las artes*. *El Canon de Policeto de Argos*. México. 2013. 292 p.
7. Веласкес-Монтіель С. Маскулінність як чинник психологічного благополуччя особистості: крос-культурне дослідження. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2019. Вип. 3. С. 13–21. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2019-3-2>
8. Potts A. *Flesh and the Ideal*. *Winckelmann and the Origins of Art History*. Yale Univ. press, 1994. 305 p.
9. Begiato J. *Manliness in Britain, 1760–1900*. *Bodies, emotion, and material culture*. 2020. 225 p. DOI: <https://doi.org/10.7765/9781526128584>
10. *Masculinities, Art and Peripheral Powers*. Rio de Janeiro. 2021. URL: <https://www.iri.puc-rio.br/en/publicacao/masculinities-art-and-peripheral-powers/>
11. Меніг Л.В., Додонов Р.О. Міфологічні витoki гендерної ідентичності. *Філософія*. 2019. Вип. 41 (54). С. 54–64. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/27720/Menig_Dodonov.pdf
12. Barrow R. *The Body, Human and Divine in Greek Sculpture. A Companion to Ancient Aesthetics*. 2015. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781119009795.ch6>

13. Agrest D. Архітектура з-поза: тіло, логіка, стать. Образ, тіло, порядок. *Гендерні дослідження в міждисциплінарному спектрі*. Київ, 2014. С. 69–84. URL: <https://ua.boell.org/sites/default/files/antologiya-dlya-bollya.pdf>
14. Вакуленко Є. Сучасне мистецтво: проблеми його трансформації та розуміння у культурному просторі. *Core*. June 26, 2017. URL: <https://core.ac.uk/display/300404741>
15. Salter G. *Art and Masculinity in Post-War Britain Reconstructing Home*. Routledge, 2020. 224 p.
16. Tosh J. The History of Masculinity: An Outdated Concept?. In: Arnold, J.H., Brady, S. (eds) *What is Masculinity?. Genders and Sexualities in History*. Palgrave Macmillan, London. 2011. P. 17–34. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230307254_2
17. Sleight J. Gender in portraiture: the fine line between masculine and effeminate. *ARTuk*. 2019. URL: <https://artuk.org/discover/stories/gender-in-portraiture-the-fine-line-between-masculine-and-effeminate>
18. Fuchs E. *An Illustrated History of Morals. Histories and Memories. What is Masculinity: Historical Dynamics from Antiquity to the Contemporary World*. Palgrave, 2011.

REFERENCES

1. Schulze C., Koon-Magnin S., Bryan V. *Gender Identity, Sexual Orientation, and Sexual Assault: Challenging the Myths*. Lynne Rienner Publishers, 2019 [in English].
2. Todd W. Reeser. *Masculinities in Theory: An Introduction*. John Wiley & Sons, 2023. [in English].
3. Ambrose K. Ideal Bodies. *The Marvellous and the Monstrous in the Sculpture of Twelfth-Century Europe*. Cambridge University Press, 2021. S. 40–63. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781782045496.004> [in English].
4. Anderson D. Measuring up: The Greek analogies behind vitruvius' geometry of the body. *Ramus*. 2023. Vyp. 52. S. 2. DOI: <https://doi.org/10.1017/rmu.2024.3> [in English].
5. Bentley A. Art and masculinity in the modern age. *The Boar*. 2021. URL: <https://theboar.org/2021/11/art-and-masculinity-in-the-modern-age/> [in English].
6. Montemayor A. La trama de los discursos y los artes. *El Canon de Policleto de Argos*. México, 2013. [in Spanish].
7. Velaskes-Montiel S. Maskulinnist yak chynnyk psykholohichnoho blahopoluchchia osobystosti: kros-kulturne doslidzhennia [Masculinity as a factor in the psychological well-being of the individual: a cross-cultural study]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*. 2019. Vyp. 3. S. 13–21. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2019-3-2> [in Ukrainian].
8. Potts A. *Flesh and the Ideal. Winckelmann and the Origines of Art History*. Yale University Press, 1994. [in English].
9. Begiato J. *Manliness in Britain, 1760–1900. Bodies, emotion, and material culture. Manliness in Britain, 1760–1900*. Manchester University Press, 2020. DOI: <https://doi.org/10.7765/9781526128584> [in English].
10. *Masculinities, Art and Peripheral Powers*. Rio de Janeiro, 2021. URL: <https://www.iri.puc-rio.br/en/publicacao/masculinities-art-and-peripheral-powers/> [in English].
11. Menih L.V., Dodonov R.O. Mifolohichni vytyky gendernoi identychnosti [Mythological origins of gender identity]. *Filosofia*. 2019. Vyp. 41(54). S. 54–64. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/27720/Menig_Dodonov.pdf [in Ukrainian].
12. Barrow R. *The body, human and divine in greek sculpture. A companion to ancient aesthetics. A Companion to Ancient Aesthetics*. Wiley, 2015. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781119009795.ch6> [in English].
13. Agrest D. Архітектура з-поза: тіло, логіка, стат. Образ, тіло, порядок [Architecture from the outside: body, logic, gender. Image, body, order]. *Henderni doslidzhennia v mizhdystyplinarnomu spektri*. Kyiv, 2014. S. 69–84. URL: <https://ua.boell.org/sites/default/files/antologiya-dlya-bollya.pdf> [in Ukrainian].
14. Vakulenko Ye. Suchasne mystetstvo: problemy yoho transformatsii ta rozuminnia u kulturnomu prostori [Modern art: problems of its transformation and understanding in the cultural space]. *Core*. 2017. URL: <https://core.ac.uk/display/300404741> [in Ukrainian].
15. Salter G. *Art and Masculinity in Post-War Britain Reconstructing Home*. Routledge, 2020. [in English].

16. Tosh J. The History of Masculinity: An Outdated Concept?. In: Arnold, J.H., Brady, S. (eds) *What is Masculinity?. Genders and Sexualities in History*. Palgrave Macmillan, 2011. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230307254_2 [in English].

17. Sleigh J. Gender in portraiture: the fine line between masculine and effeminate. *ARTuk*. 2019. URL: <https://artuk.org/discover/stories/gender-in-portraiture-the-fine-line-between-masculine-and-effeminate> [in English].

18. Fuchs E. An Illustrated History of Morals. *Histories and Memories. What is Masculinity: Historical Dynamics from Antiquity to the Contemporary World*. Palgrave, 2011. [in English].

Koval Olena Arkadiivna

Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department of Philosophy
National Technical University of Ukraine
“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”
37, Beresteyskyi Avenue, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-6016-8222

Sakhno Andrii Yevhenovych

Postgraduate Student at the Department of Philosophy
National Technical University of Ukraine
“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”
37, Beresteyskyi Avenue, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0009-0001-8739-0333

TRANSFORMATIONS OF THE IMAGE OF THE "IDEAL MAN" IN THE HISTORICAL CONTEXTS OF WESTERN CULTURE: SENSORY FORMS OF REPRODUCTION IN FINE ARTS

The urgency of the problem. *The image of the "ideal man" has always attracted the attention of researchers of various scientific fields, as it makes it possible to study changes in society caused by historical events, to form ideas about the development of culture and society. This topic in the study of Western culture has developed since antiquity, from which we have documentary evidence of the existence of ideal images. It is relevant to generalize these studies and determine the features of the transformation of the image of the "ideal man" in Western culture in order to determine the basis of modern trends in the reproduction of masculinity in art.*

Purpose and tasks. *The purpose of the study is to examine changes in the image of the "ideal man" based on its reproduction in plastic arts and to determine the conditioning of transformations by the historical context.*

Research methods. *The research methodology is based on an integrated approach, since the chosen topic is interdisciplinary in nature and requires the involvement of research methods of related disciplines. The work uses general scientific and special research methods: socio-cultural, structural-systemic and comparative.*

Research results. *The tradition of portraying the image of the "ideal man" has its roots in antiquity. Then a certain pictorial canon was formed, which included the proportional relations of the parts of the human body. On its basis, in later times, the physical basis of the ideal man was built, which gradually changed under the influence of social processes in society. Modern mass culture operates with certain stereotypes of masculinity, which have quite ancient roots in European culture, but the artist in his works, above all, shows us his vision, which can take into account the generally accepted preferences of a certain social group, or oppose them.*

Key words: *sensual activity, sensual image, image creation, plastic arts, masculinity, model, communicative practices, culture, virtual reality.*

УДК 167/168:291.16:322

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.8>**Ковтун Наталія Михайлівна**

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії та політології
Житомирського державного університету імені Івана Франка
вул. Велика Бердичівська, 40, Житомир, Україна
orcid.org/0000-0002-5529-8655

Рудницька Ольга Павлівна

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права та публічного управління
Житомирського державного університету імені Івана Франка
вул. Велика Бердичівська, 40, Житомир, Україна
orcid.org/0000-0001-7409-7886

Гуцало Людмила Вікторівна

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного університету імені Івана Франка,
вул. Велика Бердичівська, 40, Житомир, Україна
orcid.org/0000-0002-2627-3520

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Актуальність нашого дослідження визначається необхідністю вироблення стратегій нівеляції зростання рівня конфліктогенності у різних вимірах розвитку сучасної цивілізації, зокрема її релігійної сфери. Це стає можливим лише в ситуації цілеспрямованої і результативної боротьби з агресією і насильством у їх різних вимірах та зростанням рівня гуманізму і толерантності у взаємодії між різними етносами, народами та націями.

Відтак, *метою* статті є аналіз теоретико-методологічних підходів до дослідження релігійних конфліктів у сучасному світі.

Методологічною основою дослідження є методи герменевтичного і порівняльного аналізу. Використання герменевтичної категорії «розуміння» і герменевтичного принципу інтерсуб'єктивності дозволило з'ясувати розуміння атрибутивних ознак релігійних конфліктів в інтерпретації різних вітчизняних і зарубіжних дослідників. Методологія порівняльного аналізу використовується у статті під час співставлення різних типів конфліктів (етнічних, етнонаціональних, релігійних).

Результати дослідження. У відповідності з поставленою метою було встановлено, що релігійні конфлікти є одними з найбільш розповсюджених у сучасному світі поряд з політичними та економічними конфліктами. Окрім цього, релігійні конфлікти у різних соціокультурних і геополітичних умовах майже завжди загрожують перманентною активізацією. Суб'єктами релігійних конфліктів є релігійні спільноти або релігійні групи, об'єднані спільними релігійними переконаннями і віруваннями. Релігійні конфлікти в багатьох випадках є невід'ємною складовою етнонаціональних конфліктів, адже релігія залишається усталеним чинником особистісної або колективної ідентифікації і маркер приналежності опонента до «ворожої» спільноти.

До атрибутивних ознак релігійних конфліктів належать: їх діалектична єдність з етнонаціональними конфліктами, значна історична тривалість і тяглість релігійних конфліктів, суттєві ризики політизації релігійних конфліктів, принципова важкість врегулювання і подолання релігійних конфліктів через їх зв'язок з практиками соціокультурної ідентифікації та значною психоемоційною завантаженистю такого типу конфліктів, їх здатність до при-

швидшого поширення у сучасному світі через механізми інформаційної глобалізації, інтернетизації та діджиталізації.

Ключові слова: конфлікти, релігійні конфлікти, конфесійні конфлікти, етнонаціональні конфлікти, релігійна конфліктність, релігійні спільноти.

Вступ. Розвиток світу на початку XXI століття не виправдав поширені у свідомості багатьох людей очікування, що це століття може стати часом більшої цивілізованості і толерантності у розвитку як окремих держав, так і людства загалом. Відкрита агресія Росії проти України 24 лютого 2022 року, яка стала апогеєм новітнього колоніалізму і відродження геноцидних практик щодо знищення сотень тисяч людей за національною ознакою, вкотре засвідчила, що технологічне зростання і прогрес не корелюють зі зростанням рівня гуманізму у взаємодії між різними етносами, народами і націями. Зауважимо, що в обґрунтуванні війни геноцидного типу проти України Росія активно використовує релігійний концепт «руського міра». Означені тенденції активного використання релігійних наративів у сучасних війнах і збройних конфліктах підтверджує і становлення фундаменталістських теократій на кшталт режиму Талібану в Афганістані або режиму аятол в Ірані, а також терористичний акт «Хамасу» 07 жовтня 2023 року щодо Ізраїлю та ін.

Методи дослідження. Дослідження релігійних антагонізмів, релігійних протистоянь і конфліктів має давню історію. У розумінні конфліктів, зокрема релігійних, в науковій парадигмі можна виділити два магістральні підходи. Згідно з першим з них, конфлікти розглядаються як аномальні явища у нормальному розвитку суспільства і свідчення його кризи, яка потребує розв'язання (М. Вебер, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс). Натомість представники другого підходу розглядають конфлікти як природну рису соціальної взаємодії, універсальне явище в історії людства (Г. Спенсер, Г. Зіммель), яке допомагає вижити більш сильним і стійким спільнотам або індивідам. До цього підходу тяжіють і напрацювання Л. Козера, який наголошував на неможливості функціонування соціуму без конфліктів та вказував на різновекторний вплив соціальних конфліктів, акцентуючи увагу на їх позитивній стороні.

У західній науковій традиції релігійні конфлікти стали об'єктом особливої зацікавленості у кінці XX – на початку XXI століття. Так, С. Хантінгтон розглядав релігійні конфлікти в умовах глобалізаційних зрушень як ключовий чинник «життєвимірних» потрясінь сучасних цивілізацій [10]. Натомість М. Юнгерсмейєр, досліджуючи релігійне насильство в умовах глобалізації, співвідносив активізацію релігійних конфліктів з ідеєю віковічного протистояння між світлом і п'ятмою, яку здійснюють адепти всіх світових релігій з усіма, кого вони вважають своїми ворогами [9].

В українській науковій парадигмі до проблеми дослідження релігійно вмотивованих конфліктів зверталася ціла когорта науковців. Серед них слід виділити А. Арістову, В. Бондаренка, В. Єленського, С. Здіорука, А. Колодного, Т. Леоненко, Л. Филипович, Д. Шумунову, П. Яроцького, які зверталися до вивчення сутнісних ознак релігійних конфліктів, специфіки виявлення та форм релігійних конфліктів в Україні. Особливої уваги заслуговує дослідження групи українських дослідників на чолі з І. Утюж, які звернулися до проблематики функціонування релігійних інституцій в умовах екзистенційних загроз [11]. При цьому методологічні аспекти дослідження релігійних конфліктів залишаються мало розробленими в сучасній українській науковій традиції.

Метою дослідження є аналіз теоретико-методологічних підходів до дослідження релігійних конфліктів у сучасному світі.

Результати. Дослідження релігійних конфліктів в умовах глобалізаційних процесів сучасності є складною проблемою і наштовхується на цілий ряд методологічних викликів. Одним з них є сама проблема дефініціювання поняття «релігійний конфлікт» та визначення атрибутивних ознак цього типу соціальних конфліктів. Значна частина дослідників сходяться на позиції розуміння релігійних конфліктів як протистояння між носіями різних релігійних цінностей. Під суб'єктами релігійних конфліктів розуміються «як індивіди, так і конфесійні

угруповання» [7, с. 122]. Ключовими причинами релігійних конфліктів у такій інтерпретації постають відмінності між їх тлумаченням релігійних догм, уявленнями про сутність Бога, про належну поведінку людини у світі, створеному Богом та ін. Таке визначення сутнісних ознак релігійних конфліктів залишає поза межами уваги дослідників релігійну конфліктність, яка відбувається не лише між представниками конкретних релігійних спільнот, а яка точиться між віруючими і невіруючими, адже у сучасному світі значна кількість людей позиціонують себе як невіруючі загалом або як не приналежні до конкретної релігійної спільноти. Такі конфлікти неможливо звести до суто етнічних або культурних, «адже члени певної релігійної громади можуть в усьому, окрім релігійної діяльності, наслідувати зразки суспільства, у якому вони перебувають» [7, с. 123].

Поряд з цим залишається проблемною і практика жорсткого виділення релігійних конфліктів в окрему групу соціальних конфліктів. Суперечливість цієї позиції зумовлена, з одного боку, становленням в українській науковій парадигмі як окремого напрямку релігійної конфліктології. З другого боку, у західній науковій традиції досі домінує позиція комплексного аналізу соціальних конфліктів і виділення релігійних чинників як лише однієї з їх рушійних сил. У такому розумінні релігійні конфлікти постають невід'ємною складовою етнонаціональних конфліктів. Релігія у такій ситуації тлумачиться як усталений чинник особистісної або колективної ідентифікації і маркер приналежності опонента до ворожої спільноти. І вона лише посилює політичні, економічні, соціальні протистояння між різними спільнотами.

У контексті з'ясування методологічних засад дослідження релігійних конфліктів необхідним залишається звернення до аналізу таких феноменів, як релігія, релігійна самоідентифікація, конфесійна самоідентифікація, релігійна практика, релігійна поведінка, релігійні переконання, релігійна свідомість та ін. Окремої уваги заслуговує вивчення суб'єктів релігійних конфліктів, серед яких можна виділити релігійні спільноти, релігійні групи, релігійні громади або об'єднання віруючих. Також дослідження релігійних конфліктів неможливе, як зауважує В. Масовець, і без звернення до таких проблем, як аналіз міжрелігійних і внутрішньорелігійних протиріч, впливу релігійних чинників на національну безпеку держав, вироблення механізмів протидії інформаційним загрозам, які активізують релігійні конфлікти [6, с. 131]. При цьому релігійні фактори можуть мати характер каталізатора для етнополітичних конфліктів. Існує і протилежна тенденція, згідно з якою приналежність різних суб'єктів конфліктів до єдиної релігійної спільноти може зовсім не сприяти зниженню запеклості збройних протистоянь. З цього приводу доречно нагадати протистояння католиків і гугенотів у Франції XVI століття або шіїтів і сунітів під час ірано-іракської війни (1980-1088). У цих антагоністичних конфліктах обидві ворогуючі сторони дуже екзальтовано зверталися до Бога за благословенням у боротьбі зі своїми «опонентами-віровідступниками».

Водночас, на нашу думку, слід окремо акцентувати на особливостях релігійних конфліктів у сучасному глобалізованому світі, де значна частина людей у контексті космополітизму позиціонують себе, як не приналежні до конкретних релігій, культур, етносів, держав. Вони розглядають світ як єдиний, спільний дім для усіх людей, незалежно від їх релігійної, етнонаціональної або соціокультурної приналежності. І такі переконання у різній мірі поширені на рівні глобальної суспільної свідомості у більшості регіонів світу. Під впливом різних форм глобалізації (політичної, економічної, релігійної, культурної, інформаційної) означені переконання прямо протистоять світоглядним орієнтаціям прихильників ортодоксальних релігійних спільнот і тоталітарних сект, які і в якісно новому, часто «чужому» для себе соціокультурному середовищі, прагнуть нав'язувати (іноді агресивно) свої релігійні переконання.

Не можна не враховувати і те, що через діалектичну єдність політичних, економічних, етнічних, ідеологічних факторів соціальних конфліктів, релігійна складова може цілеспрямовано використовуватись окремими державами або політичними режимами як привід або рушійна сила початку міждержавних конфліктів, які у реальності зумовлені нерелігійними чинниками. Красномовним у цьому контексті є використання РФ чинника так званого «захисту» УПЦ як філії РПЦ в Україні у контексті концепції «русского міра» як одного з приводів

російсько-української війни. І приналежність обох народів, українців і етнічних росіян, до православ'я жодним чином не зупинила, а навпаки посилила військову агресію Росії проти України. Більше того РФ, де всіляко підтримується ортодоксальне православ'я, ледь не щоденно підтримує і приймає в Москві ісламістські терористичні угруповання на кшталт організацій «Талібан», «Хезболла», «Хамас» та ін. Це зовсім не перешкоджає російським пропагандистам перманентно наголошувати в інформаційному просторі, що путінський режим невпинно «бореться» з ісламістським тероризмом, фундаменталізмом та екстремізмом всередині РФ.

Складність і суперечливість цих процесів, на нашу думку, лише засвідчує необхідність формування релігійної конфліктології як окремої наукової дисципліни, яка тісно пов'язана з конфліктологією, релігієзнавством, історією, політологією, соціологією і соціальною філософією. Це пов'язано з тим, що у ситуації конфліктів між віруючими і невіруючими, релігійних конфліктів гібридного, прихованого характеру у межах окремих дисциплін цілі сегменти дослідження релігійних чинників соціальних протистоянь у сучасному світі об'єктивно можуть залишатися поза межею уваги науковців.

За ступенем поширення релігійні конфлікти поряд з політичними і економічними конфліктами є одними з найбільш розповсюджених у сучасному світі. Цьому активно сприяють процеси глобалізації та інформатизації сучасного суспільства. Утім, за слушним міркуванням В. Могилевцева, саме «релігійні конфлікти значно менше піддаються контролю, керуванню або можливому розв'язанню» [8, с. 63]. Значною мірою це пояснюється їх світоглядно-ціннісною природою на відміну від утилітарних, прагматичних причин економічних і політичних конфліктів. Тому релігійні, а особливо міжконфесійні конфлікти, за твердженням А. Арістової, «утворюють специфічну категорію конфліктів, які, по суті, не знаходять свого остаточного розв'язання, а відтак рано чи пізно загрожують черговими сплесками» [3, с. 313]. Тим більше, що ще у кінці ХХ століття на фоні активізації глобалізаційних процесів простежувалася чітка тенденція до зростання кількості релігійних конфліктів. Навіть за умови внутрішнього примирення всередині конкретних держав через фактори зовнішнього впливу релігійні конфлікти мають здатність до перманентної активізації.

Релігійні конфлікти поряд з цим не мають особистісного характеру, вони інтерсуб'єктивні за твердженням В. Могилевцева, а відтак мають щонайменше двох суб'єктів, які взаємодіють між собою [8, с. 65]. І ці суб'єкти зазвичай є релігійними спільнотами, які об'єднують групу людей, об'єднаних релігійними переконаннями і віруваннями. На відміну від інших типів соціальної конфліктності, у релігійних конфліктах хоча б один суб'єкт «є носієм стійкої релігійної (конфесійної) ідентичності» [1, с. 22]. Негативні наслідки релігійних конфліктів через їх інтерсуб'єктивний соціально значущий характер у переважній кількості випадків мають широкий суспільний резонанс.

Вказуючи на універсальний характер релігійних конфліктів, А. Арістова виділяє такі їх атрибутивні ознаки, як «глибинний історико-генетичний, соціокультурний та ментальний зв'язок з етнонацієгенезом та міжнаціональними відносинами; історична тривалість, вкарбованість в архетипи поведінки багатьох генерацій і відтворюваність з бігом історії; стійкість, схильність до перетворення на стан хронічної напруги у міжконфесійних стосунках; виразна тенденція до набуття політичного характеру; прихованість глибинного змісту, маскування за видимим об'єктом конфлікту інших підстав для протистояння; особлива психологічна і духовно-емоційна напруженість, зумовлена здатністю релігійної віри концентрувати фізичну і психічну енергію вірянина; схильність до ескалації через швидку консолідацію і мобілізацію віруючих; особлива роль харизматичних лідерів; здатність розгортатися одночасно на різних рівнях і в різних сферах суспільно-релігійної взаємодії» [1, с. 5]. У деяких ситуаціях, за твердженням дослідниці, релігійні конфлікти можуть набувати характеристик міжетнічних і політичних конфліктів. При цьому закономірним підґрунтям релігійних конфліктів стає релігійна ціннісно-нормативна система суспільства [2, с. 109]. Ця нормативна база містить у собі відповідні системи вірувань, переконань, релігійні уявлення, релігійну свідомість, принципи організації релігійних відносин та ін.

У підсумку А. Арістова запропонувала визначати релігійний конфлікт, як форму «деструктивної взаємодії суб'єктів релігійних відносин у намірах реалізувати власні інтереси і цінності, зберегти або перерозподілити владу, вплив, ресурси, статуси, привілеї тощо, захистити власну ідентичність» [1, с. 5].

У контексті вивчення теоретико-методологічних проблем аналізу релігійних конфліктів важливим аспектом залишається з'ясування їх причин. Зауважимо, що релігійні конфлікти, як і інші соціальні протистояння не виникають спонтанно або неочікувано. Там само дуже спрощеним є підхід про зовнішні інспірації релігійних конфліктів у конкретних державах або регіонах, які так чи інакше мають внутрішнє підґрунтя і об'єктивні чинники.

До ключових причин релігійних конфліктів В. Могилевцев відносить конфлікт релігійних ідентичностей, конфлікт релігійних цінностей, боротьба між релігійними діячами або інституціями за «перерозподіл сфер впливу, боротьба за адміністративно-територіальні претензії, питання головування та ієрархії» [8, с. 66]. Водночас релігійні конфлікти, які мають за причину боротьбу за сфери впливу або домінування в релігійних інституціях, залишаються доволі поширеними у сучасному світі. Підсумовуючи ці ідеї, А. Арістова наголошує, що релігійні конфлікти зумовлені цілісним «комплексом причин: соціально-історичних, геополітичних, етнонаціональних, мовно-культурних, церковно-канонічних, соціально-психологічних тощо» [3, с. 299]. І для України, і для інших пострадянських перехідних суспільств релігійні конфлікти, на її думку, «не могли бути «суто релігійними», а генерувалися як феномени складної етно-політико-релігійної природи, невід'ємні складові політичних, державотворчих, національних, духовносвітоглядних процесів» [3, с. 299]. Українське суспільство має усвідомлювати, що національне відродження і створення незалежної держави супроводжується активізацією різного типу соціальних протистоянь, зокрема етнонаціональних і релігійних. Ситуація ще більше ускладнюється через поліконфесійність і полірелігійність українського суспільства.

При цьому в українському суспільстві простежується досить позитивне ставлення до діяльності релігійних організацій. Так, згідно з даними опитування Центру Разумкова в Україні у листопаді 2022 року, після початку повномасштабного вторгнення Росії, зростає до 59% частка тих, хто відзначив позитивну роль Церкви в житті українського суспільства. У 2020 році таких респондентів було 40%, а в 2021 році – 49,5%. У 2022 році найвищі показники зростання за цим показником виявили респонденти з Західного регіону (зростання на 7%), Центрального регіону (зростання на 8%), Південного регіону (зростання на 19%). У Східному регіоні України була значно менша частка позитивної оцінки ролі Церкви в житті українського суспільства – 41%, натомість у Центральному регіоні – 54%, у Південному регіоні – 60%, у Західному регіоні – 78%. При цьому 26% опитаних респондентів і зауважили, що Церква не відіграє помітної ролі в житті українського суспільства. Водночас про негативну роль церкви в соціальному житті заявили лише 3% опитаних [4].

Але не можна не визнавати і те, що у перехідних суспільствах після розпаду СРСР відбулася активізація релігійних конфліктів, внаслідок чого у них утворився особливий геоконфесійний простір. У ньому поєдналися такі фактори: сформувалися нові чинники «міжрелігійних і міжконфесійних протистоянь, генеровані радикальними суспільними трансформаціями»; активізувалися історично вкорінені релігійні протистояння і конфлікти, які тимчасово були законсервовані в умовах тиску тоталітарного режиму; у різних сегментах цивілізаційного простору ескалювалися релігійні конфлікти під впливом глобалізації; впливи закономірної зміни фаз спаду і зростання природного конфліктогенного потенціалу у будь-яких полірелігійних і поліетнічних суспільствах [1, с. 6]. У контексті цього важко не погодитись з думкою української дослідниці Т. Леоненко, яка називає важливим джерелом, яке може продукувати потенційні конфлікти, цілеспрямовану діяльність держави, коли вона проголошує одну з існуючих у країні релігій (церков) державною (офіційною, національною) [5, с. 69]. Одним з варіантів цієї політики є демонстративна перевага у ставленні державних органів до однієї релігійної організації без законодавчого оформлення цього домінування. Це втілюється у непропорційному

відвідуванні очільниками держави конкретних релігійних організацій, надання їм матеріальної або інформаційної підтримки.

Саме релігійний фактор був не останнім в обґрунтуванні німецькими нацистами необхідності геноцидних практик щодо євреїв в роки Другої світової війни. Однак цілеспрямоване використання релігійних чинників у пошуку внутрішніх ворогів використовується для внутрішньої мобілізації населення не тільки в тоталітарних суспільствах. У розвинутих демократіях періодично теж розігрується релігійна карта. Так, весною 2002 року відбулася активна спекуляція проблемою міграційної загрози від мусульманського арабського населення, яку здійснював у Франції очільник ультраправого Національного фронту Жанн Марі Ле Пен у своїй передвиборній компанії. Його політтехнологи вибрали ефективний лозунг «Особиста безпека» [6, с. 132], який мав мобілізувати значну частину громадян Франції, які проживали в районах арабських анклавів і щоденно зіштовхувалися з масовою вуличною злочинністю, інспірованою арабськими етнічними бандами.

Зауважимо, що саме подібні тенденції, на думку з А. Арістової, стали однією з причин активізації релігійних конфліктів в Україні. Мається на увазі активна політизація владними структурами релігійної сфери і видима орієнтація на 2011 рік української влади на проросійську модель державно-церковних відносин [3, с. 299]. У підсумку це призвело до перенесення різних проектів майбутнього України (проросійського і проєвропейського) на релігійну сферу з орієнтацією частини населення на УПЦ як філію РПЦ в Україні і ПЦУ, прихильники якої зорієнтовані на проєвропейські цінності.

До важливих чинників релігійних конфліктів Т. Леоненко відносить і активність тоталітарних сект, членами яких є «або фанатики як найбільш суспільно-небезпечний елемент, або залякані люди, які піддаються психологічному й навіть фізичному насильству, або особи з так званою атрофованою психікою, яким байдужий характер їх діяльності» [5, с. 69]. Поряд з цим дослідниця виокремлює й інші причини релігійних конфліктів: наявність у державі великої кількості конфесій, переважання у політичній еліті представників однієї конфесії, дискримінація у державі окремих груп населення, об'єднаних у відокремлені релігійні спільноти [5, с. 70]. У підсумку значна частина релігійних конфліктів виявляються вкрай політизованими.

Релігійні конфлікти можуть бути викликані і пришвидшеними секуляризаційними процесами. Так, за твердженням В. Масовця, «прийняття в 1973 р. правлячим баасистським режимом в Сирії світської конституції викликало серйозну політичну кризу в країні» [6, с. 133]. Цю кризу було частково подолано лише через включення в конституцію спеціальної статті, де гарантувалося, що очільником держави може бути лише особа, яка сповідує іслам. Зазначимо, що і в інших країнах релігійно вмотивовані конфлікти, а саме відновлення жорстких теократичних режимів в Ірані (1979) і Афганістані (2021), переслідування представників інших релігійних спільнот або невіруючих часто відбувалося після непередуманих і поспішних секуляризаційних реформ. А перманентні невдачі економічних, політичних і соціальних реформ пов'язувалися населенням з подачі релігійних діячів як начебто спричинені переслідуваннями ісламу і відміною законів шаріату.

Висновки. Релігійні конфлікти поряд з політичними і економічними конфліктами за ступенем поширення є не тільки одними з найбільш розповсюджених у сучасному світі, вони належать до такого типу конфліктів, які загрожують перманентною активізацією. Суб'єктами релігійних конфліктів є релігійні спільноти або релігійні групи, об'єднані спільними релігійними переконаннями і віруваннями. При цьому хоча б один з суб'єктів релігійного конфлікту має володіти стійкою релігійною (конфесійною) ідентичністю.

Основоположними світоглядними причинами релігійних конфліктів є відмінності у тлумаченні їх суб'єктами релігійних догм, уявлень про сутність Бога, про належну поведінку людини у світі, створеному Богом та ін. Релігійні конфлікти можуть бути викликані і політичними чинниками: пришвидшеною і часто необґрунтованою за масштабами секуляризацією, проголошенням однієї з релігій (церков) державною (офіційною, національною) у полірелігійному суспільстві, цілеспрямованою діяльністю державної влади, окремих політичних партій

або діячів, які в умовах виборчих або мобілізаційних заходів переспрямовують невдоволення громадян від внутрішніх проблем на пошук ворогів серед релігійних, етнічних або національних меншин, боротьбою між релігійними діячами або релігійними інституціями за владу, адміністративно-територіальне домінування, головування в єпархіях та ін.

У процесі дослідження релігійних конфліктів методологічно обґрунтованим є звернення до аналізу міжрелігійних і внутрішньорелігійних протиріч, до розуміння впливу релігійних чинників на національну безпеку і, як наслідок, до вироблення механізмів протидії інформаційним загрозам, що активізують релігійні конфлікти. Релігійні конфлікти часто є невід'ємною складовою етнонаціональних конфліктів, адже релігія залишається усталеним чинником особистісної або колективної ідентифікації і маркер приналежності опонента до «ворожої» спільноти. При цьому слід враховувати, що в деяких випадках приналежність суб'єктів конфліктів до єдиної релігійної спільноти може не сприяти зниженню запеклості збройних протистоянь.

До атрибутивних ознак релігійних конфліктів належать: їх діалектична єдність з етнонаціональними конфліктами і конфліктами ідентичності, значна історична тривалість і тяглість, високі ризики їх політизації, принципова важкість врегулювання і подолання релігійних конфліктів через їх зв'язок з практиками соціокультурної ідентифікації та значною психоемоційною завантаженістю, їх здатність до пришвидшеного поширення у сучасному світі через механізми інформаційної глобалізації, інтернетизації та діджиталізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арістова А. В. Релігійні конфлікти в перехідних європейських суспільствах: природа, динаміка, вплив на релігійно-суспільні процеси. Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня д. філос. н. Київ, 2008. 28 с.
2. Арістова А. В. Релігійні конфлікти в сучасному світі: природа, вияви, шляхи врегулювання. Київ: НТУ, 2007. 336 с.
3. Арістова А. Релігійні конфлікти на теренах України та їх природа. *Українське релігієзнавство*. 2011. № Спецвипуск. С. 299–313. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001025772>
4. Війна і Церква. Церковно-релігійна ситуація в Україні 2022 р. (листопад 2022). *Результати соціологічного опитування*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/viina-i-tserkva-tserkovnoreligiina-sytuatsiia-v-ukraini-2022r-lystopad-2022r>
5. Леоненко Т. Злочинність на ґрунті релігійних конфліктів: причини та запобігання. *Фонові для злочинності явища: запобігання та протидія* : зб. тез доп. Всеукр. наук.-практ. конф. Харків : ХНУВС, 2018. С. 69–70.
6. Масовець В. П. Релігійні протиріччя та їх роль у виникненні збройних конфліктів. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 17. С. 129–133.
7. Могилевцев В. В. Релігійний конфлікт як об'єкт наукового дослідження: проблеми і перспективи. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2011. № 4. С. 119–124.
8. Могилевцев В. В. Соціальна природа релігійного конфлікту. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2012. № 3. С. 63–68.
9. Juergensmeyer Mark. (2000). *Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence* (Comparative Studies in Religion and Society Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2000. 332 p.
10. Samuel P. Huntington. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster. 367 p.
11. Utiuzh, Irina; Kovtun, Nataliia; Kapritsyn, Ihor; and Vitiuk, Iryna (2021) Interaction of Religion and Medicine in the Period of Existential Challenges: Ukrainian Context. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 41 : Iss. 1, Article 6. 58–76. URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss1/6>

REFERENCES

1. Aristova A. V. (2008). Relihiini konflikty v perekhidnykh yevropeiskykh suspilstvakh: pryroda, dynamika, vplyv na relihiino-suspilni protsesy [Religious conflicts in transitional European societies: nature, dynamics, influence on religious and social processes]. Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia nauk. stupenia d. filos. n. Kyiv. 28 s. [in Ukrainian].
2. Aristova A. V. (2007). Relihiini konflikty v suchasnomu sviti: pryroda, vyiavy, shliakhy vrehuliuvannia [Religious conflicts in the modern world: nature, manifestations, ways of settlement]. Kyiv: NTU. 336 s. [in Ukrainian].
3. Aristova A. (2011). Relihiini konflikty na terenakh Ukrainy ta yikh pryroda [Religious conflicts on the territory of Ukraine and their nature]. *Ukrainske relihiieznavstvo*. № Spetsvyпуск. S. 299–313. URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0001025772> [in Ukrainian].
4. Viina i Tserkva. Tserkovno-relihiina sytuatsiia v Ukraini 2022 r. (lystopad 2022) [War and the Church. Church and religious situation in Ukraine in 2022 (November 2022)]. *Rezultaty sotsiologichnoho opytuvannia*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/viina-i-tserkva-tserkovnorelihiina-sytuatsiia-v-ukraini-2022r-lystopad-2022r> [in Ukrainian].
5. Leonenko T. (2018). Zlochynnist na grunti relihiinykh konfliktiv: prychny ta zapobihannia [Crime on the basis of religious conflicts: causes and prevention]. *Fonovi dlia zlochynnosti yavlyshcha: zapobihannia ta protydiia*: zb. tez dop. Vseukr. nauk.-prakt. konf. Kharkiv : KhNUVS. S. 69–70. [in Ukrainian].
6. Masovets V.P. (2015). Relihiini protyrichchia ta yikh rol u vynyknenni zbroinykh konfliktiv [Religious contradictions and their role in the emergence of armed conflicts]. *Investytsii: praktyka ta dosvid*. № 17. S. 129–133. [in Ukrainian].
7. Mohylevtsev V.V. (2011). Relihiinyi konflikt yak obiekt naukovooho doslid-zhennia: problemy i perspektyvy [Religious conflict as an object of scientific research: problems and prospects]. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*. №4. S. 119–124. [in Ukrainian].
8. Mohylevtsev V.V. (2012). Sotsialna pryroda relihiinoho konfliktu [Social nature of religious conflict]. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*. № 3. S. 63–68. [in Ukrainian].
9. Juergensmeyer Mark. (2000). *Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence* (Comparative Studies in Religion and Society Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2000. 332 p.
10. Samuel P. Huntington. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster. 367 p.
11. Utiuzh, Irina; Kovtun, Nataliia; Kaprityn, Ihor; and Vitiuk, Iryna. (2021) Interaction of Religion and Medicine in the Period of Existential Challenges: Ukrainian Context. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 41 : Iss. 1, Article 6. 58–76. URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss1/6>

Kovtun Nataliia Mykhailivna

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Department of Philosophy and Politology
Zhytomyr Ivan Franko State University
40, Velyka Berdychivska str., Zhytomyr, Ukraine
orcid.org/0000-0002-5529-8655

Rudnytska Olha Pavlivna

Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Law and public administration
Zhytomyr Ivan Franko State University,
40, Velyka Berdychivska str., Zhytomyr, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7409-7886

Hutsalo Liudmyla Viktorivna

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of World History
Zhytomyr Ivan Franko State University,
40, Velyka Berdychivska str., Zhytomyr, Ukraine
orcid.org/0000-0002-2627-3520

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF RELIGIOUS CONFLICTS RESEARCH

The relevance of our study is determined by the need to develop strategies to reduce the growing level of conflict in various dimensions of the development of modern civilization, including its religious sphere. This becomes possible only in a situation of purposeful and effective struggle against aggression and violence in their various dimensions and the growing level of humanism and tolerance in the interaction between different ethnic groups, peoples and nations.

Therefore, **the purpose** of the article is to analyze theoretical and methodological approaches to the study of religious conflicts in the modern world.

The **methodological basis** of the study is the methods of hermeneutical and comparative analysis. The use of the hermeneutic category of «understanding» and the hermeneutic principle of intersubjectivity allowed us to clarify the understanding of the attributive features of religious conflicts as interpreted by various domestic and foreign researchers. The methodology of comparative analysis is used in the article to compare different types of conflicts (ethnic, ethno-national, religious).

Results of the study. In accordance with the purpose of the research work, it was found that religious conflicts are among the most widespread ones in the modern world, along with political and economic conflicts. In addition, religious conflicts in different socio-cultural and geopolitical settings almost always threaten to intensify permanently. The subjects of religious conflicts are religious communities or religious groups united by common religious beliefs and convictions. In many cases, religious conflicts are an integral part of ethno-national conflicts, as religion remains a well-established factor of personal or collective identification and a marker of the opponent's belonging to the «enemy» community.

The attributive features of religious conflicts include: their dialectical unity with ethno-national conflicts; significant historical duration and continuity of religious conflicts; significant risks of politicization of religious conflicts; fundamental difficulty of resolving and overcoming religious conflicts due to their connection with the practices of socio-cultural identification and significant psycho-emotional load of this type of conflict; their ability to spread rapidly in the modern world through the mechanisms of information globalization, internetization and digitalization.

Key words: conflicts, religious conflicts, confessional conflicts, ethno-national conflicts, religious conflictuality, religious communities.

УДК 316.7:347.78:004.8

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.9>**Когут Олексій Вікторович**аспірант кафедри культурології та філософії культури
Національного університету «Одеська політехніка»

пр. Шевченка, 1, Одеса, Україна

orcid.org/0009-0006-3721-9024

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОЇ СФЕРИ ПІД ВПЛИВОМ ТЕХНОЛОГІЙ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Актуальність проблеми. Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що в 2023 році стався революційний прорив в технологіях штучного інтелекту та розпочалося масове його використання у всіх сферах життєдіяльності, через що виникла термінова та критична необхідність у філософському осмисленні впливу цих процесів на людину та суспільство.

Мета та завдання. Мета дослідження полягає у виявленні та осмисленні в контексті соціальної філософії випадків застосування текстових генераторів на базі технологій штучного інтелекту в сфері авторського права та законотворчості.

Методи дослідження. В дослідженні застосовано методи аналізу, синтезу та порівняння, методи аналогії та семіотичного аналізу, а також міждисциплінарний підхід.

Результати дослідження. На прикладі досліджених випадків актуалізовано філософську, соціальну та правову проблеми щодо осмислення та врегулювання застосування текстових генераторів на базі технологій штучного інтелекту в сфері авторського права та законотворчості. Встановлено, що на сьогоднішній день, нормативно, людина є та залишається єдиним можливим легітимним автором. Людство ще не готово визнати навіть часткову суб'єктність штучного розуму, визнати за ним «розумність», право та можливість бути автором. Не готово до втручання сучасних технологій в такі важливі сфери суспільного та державного життя як нормотворчість, правозастосування та судовий процес. Разом з тим є розуміння того, що технологічна сингулярність є неминучим моментом в історії людства. Моментом, коли науково-технічний прогрес стане настільки швидким і складним, що виявиться недоступним для розуміння людським інтелектом. На відміну від розвитку людського інтелекту, який розвивався десятками тисяч років, сильний штучний інтелект зможе розвиватись майже експоненціально – за доли секунди перевершити здібності людського розуму в десятки-тисячі-мільйони разів. Але, поки що, саме людський розум, є найбільш непізнаним та складним «механізмом», який здатний бачити і аналізувати інформацію в контексті, міркувати та приймати рішення, бути дійсним творцем та автором, якого неможливо замінити комп'ютерною програмою.

Ключові слова: суспільство, філософія авторського права, штучний інтелект, генератори текстів, законотворчість, «ефект Франкентейна», технологічна сингулярність.

Вступ. Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що в 2023 році стався революційний прорив в технологіях штучного інтелекту (ШІ) та розпочалося насправді масове його використання у всіх сферах життєдіяльності, через що виникла термінова та критична необхідність практичного вирішення питань щодо визначення меж між ефективністю та етичністю використання штучного інтелекту, розробки принципів і механізмів контролю дій та рішень штучного розуму, які повинні відповідати людським моральним цінностям. Чи може штучний інтелект бути помічником людини в таких сферах, як створення та застосування норм права? Чи може система машинного навчання врахувати нюанси та специфіку закону, мати достатній рівень розуміння як у людини-юриста? Чи може машина діяти розумно та бути автором? Чи може вона вирішувати проблеми, які людина розв'язує за допомогою міркувань? Якими можуть бути ненавмисні або небажані наслідки виконання машинами такої діяльності замість людини?

Ці питання формують міждисциплінарний науковий дискурс, в якому перетинаються філософія права, соціальна філософія та філософія техніки. В цьому дискурсі виокремлюється проблематика авторського права в умовах поширення генераторів текстів на основі технологій штучного інтелекту.

Мета та завдання. Мета дослідження полягає у виявленні та осмисленні в контексті соціальної філософії випадків застосування текстових генераторів на базі технологій штучного інтелекту в сфері авторського права та законотворчості.

Досягнення поставленої мети здійснюється шляхом розв'язання таких завдань:

- розглянути практику осмислення появи, розповсюдження та наслідків впровадження нових технологій крізь призму філософських метафор;
- виявити випадки застосування текстових генераторів на базі технологій штучного інтелекту в юридичній практиці та законотворчості;
- обґрунтувати важливість означених проблем для суспільства.

Методи дослідження. В дослідженні застосовано методи аналізу, синтезу та порівняння (для узагальнення теоретичного та емпіричного матеріалу), методи аналогії та семіотичного аналізу (при інтерпретації символіки та смислового змісту відповідних метафор-концепцій), а також міждисциплінарний підхід.

Результати дослідження. Поява та розповсюдження нових технологій (будь-яких, не лише цифрових) часто осмислюється в соціальній філософії та філософії техніки крізь призму метафор «ефект Франкенштейна» [3] та «схринька Пандори» [11; 12; 14].

Такі метафори дозволяють розкрити подвійну сутність технологій, які можуть нести людям як користь, так і шкоду. І залежить це не від технологій, а від самих людей, від того, яким чином, з якими цілями вони ці технології застосовують, чи прогнозують наслідки експериментів, чи відчувають відповідальність за ці наслідки перед суспільством.

Все це стосується і технологій комп'ютерної генерації текстів. Але тут до згаданих вище метафор додається ще метафора про «смерть автора» (за Роланом Бартом [6]). Власне, в авторському праві завжди ключовим було питання про авторство. Проте сьогодні все частіше постає проблема, коли неможливо дати однозначної відповіді на запитання: Хто є автором твору? Адже як зрозуміти, хто є автором тексту, створеного штучним інтелектом: той, хто поставив своє ім'я під цим текстом; штучний інтелект, який його генерував (назвемо його умовно «цифровим автором»); той, хто створив та навчав цей штучний інтелект; чи автори текстів, на яких це навчання відбувалося? [4].

Чи є штучний інтелект виключно інструментом виробництва продукту інтелектуальної праці людини [8; 10] і таким назавжди залишиться, чи вже настає час, коли автономність машин вимагає розпочати дискусію щодо їх певної суб'єктності, насамперед, щодо визначення відповідального за спричинену шкоду [13].

Втім, практика застосування технологій штучного інтелекту в правовій сфері показує, що цими питаннями проблема не обмежується. Адже вже трапляються випадки, коли за допомогою текстових генераторів складаються судові позови та навіть створюються закони.

Одним з найвідоміших є випадок з американським адвокатом Шварцом, який в 2023 році приймав участь у справі Роберто Мата проти колумбійської авіакомпанії Avianca про відшкодування шкоди (через те що стюардеса випадково вдарила його візком по нозі). При обґрунтуванні правової позиції, адвокат надав посилання на аналогічні судові справи та цитати з них. Але у суді з'ясувалося, що деяких справ, на які посилався Шварц, в реальності не існувало, а цитати в документі – вигадані. Адвокат змушений був зізнатися, що скористався «послугою» ChatGPT. Саме йому адвокат «доручив» підібрати список судових прецедентів [7].

Важко зрозуміти, чим керувався адвокат, «доручаючи» пошук прецедентів не пошуковій системі, а генератору текстів. Адже ChatGPT, як і решта чат-ботів на основі штучного інтелекту, є моделлю мови, що навчена виконувати інструкції та надавати відповіді на запити користувачів. Це означає, що при запиті інформації користувач може отримати потрібний результат, навіть якщо він не відповідає дійсності. Така ситуація ставить під сумнів не лише

правові засади юридичних практик, а й створює певні правові ризики для індивідів та суспільства, оскільки платформи, в їх сучасному стані розвитку «схильні до галюцинацій та упередженості» Ще більше такі ризики зростають, коли технології штучного інтелекту долучають до законотворчої діяльності.

Так, 23 листопада 2023 року набрала чинності постанова міської ради міста Порту-Алегрі в Бразилії, яка повністю складена за допомогою штучного інтелекту. Член ради Раміро Росаріо склав запит з 49 слів до чат боту OpenAI ChatGPT щодо вирішення місцевої проблеми з оплати заміни лічильників води у випадку їх крадіжки, за яким отримав повний проект пропозиції, включно з обґрунтуванням. Ця пропозиція була внесена до ради без жодної зміни, та затверджена нею. Новину було повідомлено на сайті глобальної агенції новин Associated Press у статті, яка розпочинається з гучного твердження: «Міські законодавці в Бразилії прийняли, здається, перший в країні закон, повністю написаний штучним інтелектом» [9]. Зрозуміло, що журналісту необхідно насамперед привернути увагу читача, зацікавити його. Але саме через засоби масової інформації, чисельні науково-фантастичні фільми і книжки, у широкому загалі формується хибна думка щодо особистості ШІ. Ця думка в подальшому трансформується до узагальнень на кшталт: закони пише штучний інтелект – закони «керують» людьми (враховуючи, що норми права це загальнообов'язкові правила поведінки) = роботи розпочинають «керувати» людьми.

Втім, не лише масова культура, а й наука та філософія прагнуть таких узагальнень. Але не заради мас-медійного «хайпу», а для усвідомлення можливих ризиків, які сьогодні здаються фантастичними, занадто перебільшеними, а вже завтра можуть стати частиною реального життя людей.

Розмірковуючи над проблемою співіснування людей і людиноподібних роботів через метафору «лялькового театру буття» (де роботи – це ляльки-маріонетки, якими керують люди), Лада Прокопович поставила низку запитань: «...чи зможуть (а якщо зможуть, то коли) ці «ляльки» перетворитись на «акторів», що здатні самостійно інтерпретувати свою роль? А якщо зможуть, чи не буде наступним кроком – перетворення їх на «режисерів», здатних ще й самостійно ставити завдання?.. Наскільки широким може бути коло цих завдань? Чи потрібно буде їх обмежувати так, як обмежуються зараз деякі людські прагнення та вчинки багатьма законами? Хто ці закони має встановлювати? Люди? На якій підставі?.. Якщо закони для людей пишуть люди, то закони для роботів мають приймати роботи. А якщо роботи здатні формулювати закони, тобто мислити, то вони вже й не роботи?.. Чи зітреťся при цьому границя між людиноподібністю та людяністю?.. Яку роль буде відведено людині в цій новій реальності?» [5].

Тобто проблема технологій штучного інтелекту не обмежується питанням «Хто автор?», а доповнюється питанням «Хто кому законодавець?».

На перший погляд, постановка такого питання здається занадто передчасною, в тенденціях футурологічного алармізму. Адже в бразильському кейсі штучний інтелект «розробляв» законопроект не свідомо, не з власної ініціативи. Але прецедент стався. Чи стане він «першою ластівкою» в подібних практиках, або на ньому все і закінчиться, час покаже. Але зараз він дає привід поміркувати над подальшим розвитком правової сфери, формуванням нових (ймовірно) її засад, і головне – спробувати передбачити можливі ризики та небезпеки для суспільства.

Звісно, штучний інтелект поки що не є та не може бути автором. В більшості країн світу, в тому числі в Україні, автором твору може бути виключно фізична особа, яка своєю творчою працею створила цей твір (стаття 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [2]). Необхідною та обов'язковою умовою для охорони твору авторським правом є те, що твір має бути результатом оригінального та творчого авторства людини. При цьому, нормативні акти та їх проекти, за загальносвітовою практикою, взагалі не є об'єктами, що охороняються авторським правом, але не через відсутність автору або творчої складової, а з політичних та суспільних міркувань. Тим зручніше, на прикладі такого об'єкту, який навіть не підлягає охороні, з'ясувати насамперед, хто є «творцем» у філософському та загальнолюдському сенсі слова.

Кому ж насправді мають дякувати мешканці одного з найбільших міст Бразилії, за те, що їм стало простіше вирішувати власні проблеми? Чи то розробникам геніальної програми, чи своєму депутату, який намагається йти в ногу з часом, чи взагалі «бездушній машині». Це три головні концепції в науковій практиці щодо визначення авторства творів, створених штучним інтелектом: 1. автор – розробник штучного інтелекту (комп'ютерної програми або коду); 2. автор – користувач штучного інтелекту (для окремих видів програм); 3. автор – безпосередньо штучний інтелект (концепція «електронної особи» [1] або «цифрового автора» [4]). Наразі всі ці концепції є предметом теоретичних обговорень, правова база для їх практичного втілення лише розробляється. Недарма ж Раміро Росаріо умисно не повідомив колег про авторство документу, розуміючи, що в такому випадку, його не поставили б на голосування. Він заявив, що його метою було не лише вирішити місцеву проблему, але й розпочати дискусію щодо нової технологічної революції та її інструментів, що можуть бути використані як на зло, так і на благо. І це йому вдалося.

Висновки. На прикладі досліджених випадків убачається нагальна філософська, соціальна та правова проблема щодо осмислення та врегулювання застосування текстових генераторів на базі технологій штучного інтелекту в сфері авторського права та законотворчості.

На сьогоднішній день, нормативно, людина є та залишається єдиним можливим легітимним автором. Людство ще не готово визнати навіть часткову суб'єктність штучного розуму, визнати за ним «розумність», право та можливість бути автором. Не готово до втручання сучасних технологій до таких чутливих сфер суспільного та державного життя як нормотворчість, правозастосування та судовий процес. І справа адвоката Шварца є яскравим прикладом того, що такі побоювання є небезпідставними. Але, бажаємо ми того, чи ні, технічний прогрес неможливо зупинити, і через зручність використання текстових генераторів, незважаючи на їх помилки та певну недосконалість, останні будуть відвойовувати все більше місяця у нашому житті, тим більш, що штучний інтелект навчається та удосконалюється дуже швидко. Технологічна сингулярність, тобто експонентне зростання швидкості науково-технічного прогресу, в тому числі через створення сильного штучного інтелекту (Artificial general intelligence), є неминучим моментом в історії людства. Моментом, коли науково-технічний прогрес стане настільки швидким і складним, що виявиться недоступним для розуміння людським інтелектом. Вчені та футурологи вже не мають сумнівів щодо настання такої події, і сперечаються лише з приводу того, в якому році цього десятиріччя це станеться. На відміну від розвитку людського інтелекту, який розвивався десятками тисяч років, сильний штучний інтелект зможе розвиватись майже експоненціально – за долі секунди перевершити здібності людського розуму в десятки-тисячі-мільйони разів. Що буде після досягнення технологічної сингулярності, важко передбачити, бо людство ще ніколи не мало справу з чимось розумнішим і потужнішим за людський мозок. Але, поки що, саме людський розум, є найбільш непізнаним та складним «механізмом», який здатний бачити і аналізувати інформацію в контексті, міркувати та приймати рішення, бути дійсним творцем та автором, якого неможливо замінити комп'ютерною програмою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гончарова А.В. Право інтелектуальної власності на результати діяльності штучного інтелекту. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора Ч. Н. Азімова, 2020, С. 74–76.
2. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855>
3. Прокопович Л.В. Зворотний бік «ефекту Франкенштейна». *Перспективи. Соціально-політичний журнал*, 2022, № 3, С. 69–73. DOI: 10.24195/spj1561-1264.2022.3.10.
4. Прокопович Л., Когут О., Кушнір А. Метафора про «смерть автора» в контексті нової техно-реальності. *Veda a perspektivy*, 2023, № 8(27). С. 257–265. DOI: 10.52058/2695-1592-2023-8(27)-257-265.
5. Прокопович Л.В. Людина у новому, біотехнокібернетичному, «театрі» буття. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 2019, Т. 22, №7. С. 21–29. DOI: 10.15421/171970.

6. Barthes Roland. The Death of the Author. *Aspen*, 1967, № 5–6.
7. Binder Matt. A lawyer used ChatGPT for legal filing. The chatbot cited nonexistent cases it just made up. *Mashable*, 2023, May 27.
8. Gerva P. Computational Modelling of Poetry Generation. Univesidad Complutense de Madrid, 2013.
9. Jeantet Diane and Savarese Mauricio. Brazilian city enacts an ordinance that was secretly written by ChatGPT. *Associated Press*, November, 30, 2023.
10. Solum L.B. Legal Personhood for Artificial Intelligence. *Campbell Law Review*, 1992, Iss. 70, Vol. 1231, P. 1258.
11. Tramper, J. & Zhu, Y. Modern Biotechnology: Panacea or new Pandora's box? Netherlands: Wageningen Academic Publishers. 2011. ISBN 978-90-8686-169-9.
12. Veiga, P., Figueiredo, R., Teixeira, S., Fernandes, C.I.I. Opening Pandora's Box: Everything We (Do Not) Know About the Global Strategy. *Journal of Global Information Management*, 2021, Vol. 29, Iss. 1. DOI: 10.4018/JGIM2021010101.
13. Vladeck D. Machines without Principals: Liability rules and Artificial Intelligence. *Washington Law Review*, 2014, Vol. 89, P. 117–150.
14. Wharton C.R. The Green Revolution: cornucopia or Pandora's box? *Foreign Affairs*, 1969, Vol. 47, Iss. 3, pp. 464–476.

REFERENCES

1. Honcharova, A.V. (2020). Pravo intelektualnoi vlasnosti na rezultaty diialnosti shtuchnoho intelektu. [The right of intellectual property to the results of the activity of artificial intelligence] *Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoj pamiaty profesora Ch.N. Azimova – Materials of the scientific and practical conference dedicated to the memory of Professor Ch.N. Asimov*, 74–76 [in Ukrainian].
2. Pro avtorske pravo i sumizhni prava: Zakon Ukrainy vid 01.12.2022 № 2811-IX / Verkhovna Rada Ukrainy [On copyright and related rights: Law of Ukraine dated 01.12.2022 No. 2811-IX / Verkhovna Rada of Ukraine] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855> [in Ukrainian].
3. Prokopovych, L.V. (2022). Zvorotnyi bik «efektu Frankenshteina» [The reverse side of the “Frankenstein effect”]. *Perspektyvy. Sotsialno-politychnyi zhurnal – Perspectives. Socio-political journal*, 3, 69–73. DOI: 10.24195/spj1561-1264.2022.3.10 [in Ukrainian].
4. Prokopovich, L., Kohut, O. & Kushnir, A. (2023). Metafora pro «smert avtora» v konteksti novoi tekhnorealnosti [A metaphor about the “death of the author” in the context of the new technological reality]. *Veda a perspektivy*, 8(27), 257–265. DOI: 10.52058/2695-1592-2023-8(27)-257-265. [in Ukrainian].
5. Prokopovych, L.V. (2019). Liudyna u novomu, biotekhnokibernetychnomu, «teatri» buttia [Human in the new, biotechnocybernetic, “theater” of being]. *Naukovo-teoretychnyi almanakh “Hrani” – Scientific and theoretical almanac “Grani”*, 22, 7, 21–29. DOI: 10.15421/171970 [in Ukrainian].
6. Barthes, Roland (1967). The Death of the Author. *Aspen*, 5–6.
7. Binder, Matt (2023, May 27). A lawyer used ChatGPT for legal filing. The chatbot cited nonexistent cases it just made up. *Mashable*.
8. Gerva, P. (2013). *Computational Modelling of Poetry Generation*. Univesidad Complutense de Madrid.
9. Jeantet, Diane & Savarese, Mauricio (2023). Brazilian city enacts an ordinance that was secretly written by ChatGPT. *Associated Press*, November, 30.
10. Solum, L.B. (1992). Legal Personhood for Artificial Intelligence. *Campbell Law Review*, 70(1231), 1258.
11. Tramper, J. & Zhu, Y. (2011). *Modern Biotechnology: Panacea or new Pandora's box?* Netherlands: Wageningen Academic Publsshers. ISBN 978-90-8686-169-9.
12. Veiga, P., Figueiredo, R., Teixeira, S., Fernandes, C.I.I. (2021). Opening Pandora's Box: Everything We (Do Not) Know About the Global Strategy. *Journal of Global Information Management*, 29, 1. DOI: 10.4018/JGIM2021010101.
13. Vladeck, D. (2014). Machines without Principals: Liability rules and Artificial Intelligence. *Washington Law Review*, 89, 117–150.

14. Wharton, C.R. (1969). The Green Revolution: cornucopia or Pandora's box? *Foreign Affairs*, 47(3), 464–476.

Kohut Oleksii Viktorovich

Postgraduate student at the Department of Cultural Studies and Philosophy of Culture
Odessa Polytechnic National University
1, Shevchenko Avenue, Odesa, Ukraine
orcid.org/0009-0006-3721-9024

SOCIO-PHILOSOPHICAL ASPECTS OF THE LEGAL SPHERE UNDER THE INFLUENCE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES

The relevance of the problem. *The relevance of the research topic is due to the fact that in 2023 there was a revolutionary breakthrough in the technologies of artificial intelligence and its massive use began in all spheres of life, due to which there was an urgent and critical need for a philosophical understanding of the impact of these processes on people and society.*

The purpose and objectives. *The purpose of the research is to identify and understand in the context of social philosophy the cases of using text generators based on artificial intelligence technologies in the field of copyright and law-making.*

Research methods. *Methods of analysis, synthesis and comparison, methods of analogy and semiotic analysis, as well as an interdisciplinary approach are used in the research.*

Results of the study. *On the example of the studied cases, the philosophical, social and legal problems related to the understanding and regulation of the use of text generators based on artificial intelligence technologies in the field of copyright and law-making are updated. It has been established that today, according to regulations, a person is and remains the only possible legitimate author. Humanity is not yet ready to recognize even the partial subjectivity of artificial intelligence, to recognize its "intelligence", the right and the possibility to be an author. It is not ready for the intervention of modern technologies in such important spheres of public and state life as rule-making, law enforcement, and the judicial process. At the same time, there is an understanding that the technological singularity is an inevitable moment in the history of humanity. The moment when scientific and technological progress will become so fast and complex that it will be inaccessible to understanding by human intelligence. In contrast to the development of human intelligence, which has been developing for tens of thousands of years, strong artificial intelligence will be able to develop almost exponentially – in a fraction of a second, it can exceed the capabilities of the human mind by tens, thousands, millions of times. But, so far, it is the human mind that is the most unknown and complex "mechanism" that is able to see and analyze information in context, reason and make decisions, be a real creator and author, which cannot be replaced by a computer program.*

Key words: *society, copyright philosophy, artificial intelligence, text generators, law-making, "Frankenstein effect", technological singularity.*

УДК 140.8+141+314.156.316.347+17.022.1
DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.10>

Козленко Павло Юхимович

кандидат філософських наук,
голова правління

Громадської організації «Одеський центр дослідження Голокосту»
вул. Садова, 10, Одеса, Україна
orcid.org/0009-0000-4660-852X

МОРАЛЬНО-ПРАВОВА ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ГЕНОЦИД: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ РАКУРС

Актуальність дослідження. Геноцид, тобто дії по знищенню національних або етнічних груп – одне з найстрашніших злочинів, відомих людству. Особи, які вчинили цей злочин, можуть бути притягнуті до відповідальності як національними судами різних держав, так і міжнародними трибуналами. На відповідальну за геноцид державу можуть бути накладені суворі міжнародні санкції.

«Злочин із злочинів» (*the crime of all crimes*) – так характеризується геноцид в деяких актах міжнародних трибуналів. Але як відрізнити геноцид від інших, не менш страшних злочинів? Дана проблема має надзвичайне практичне значення. Адже право – це лише частково мистецтво добра і справедливості, а частково – формальний варіант сприйняття законів.

Залежно від конкретної юридичної кваліфікації діяння може мати дуже різні правові наслідки. У тому числі потрапляти або не потрапляти в сферу дії тих чи інших національних законів, міжнародних конвенцій і міжнародних трибуналів. Саме тому величезне значення представляє Глобальна морально-правова імплементація відповідальності за геноцид.

Метою роботи є дослідження морально-правової імплементації відповідальності за геноцид з точки зору соціальної філософії для отримання всебічної картини розуміння цього явища у сьогоденні та його попередження у подальшому. **Об'єкт дослідження** – суспільні відносини, пов'язані з широким спектром дій проти миру і безпеки людства, які потрапляють під визначення «геноциду» як злочину. **Предмет дослідження** – поняття «геноциду» у міжнародному праві; вивчення правової відповідальності за геноцид; розуміння моральної відповідальності з боку окремої особистості, соціальної групи, соціуму, суспільства і держави за імплементацію технології геноциду.

Теоретико-методологічні основи дослідження. Для проведення даного дослідження були застосовані наступні загальнонаукові методи: історичний метод; системно-структурний метод; метод синтезу; функціональний метод.

Результати дослідження. «Геноцид» буквально означає «Вбивство роду» (поєднання грецького та латинського коренів). Незважаючи на своє античне звучання, термін був винайдений відносно недавно, в 1933 році, а нормативне юридичне значення придбав в 1948 році. Автор терміну «геноцид», а в значній мірі і автор формулювань сучасних норм міжнародного права стосовно геноциду, – Рафаель Лемкін, польський і американський юрист єврейського походження.

Міжнародному кримінальному праву відомі чотири основних види міжнародних злочинів: злочин геноциду, злочини проти людяності; військові злочини; злочин агресії. Зокрема, саме ці злочини знаходяться в юрисдикції Міжнародного кримінального суду, а визначення їх складів можна знайти в статуті цього суду (Римському статуті). Ці склади частково перетинаються: так, військові злочини, що здійснюються в масовому масштабі, можуть бути визнані злочином проти людяності, а в разі вчинення їх проти певної етнічної або національної групи – геноцидом. Все це страшні злочини, але все ж вони не повністю тотожні.

Правове визначення геноциду вперше було дано в Конвенції ООН про попередження злочин геноциду і покарання за нього від 1948 року (ст. II), а потім повторено в Римському статуті від 1998 року (СТ. 6).

У ХХ столітті людство зробило великий крок вперед, практично одностайно оголосивши «геноцид» міжнародним злочином, що карається в усьому світі. Це великий прогрес у порів-

нянні з попереднім століттям. Безсумнівно, і в XXI столітті цей процес триває. Як відомо, основа превенції-невідворотності покарання. У майбутнього Міжнародного трибуналу буде багато роботи з викорінення геноциду та інших міжнародних злочинів. Не повинні вислизнути від уваги міжнародного правосуддя і нинішні трагічні події в Україні...

Ключові слова: людина, життя людини, агресія, ненависть, геноцид, мораль, право, цінності, морально-правова імплементація, відповідальність.

Вступ. У контексті становлення і розвитку міжнародного гуманітарного права, піднесення цінності людського життя як з її біологічної, так і з соціальної, культурної та цивілізаційної сторін поступово продукується питання стосовно виділення в ряді нормативних правових актах (як національного, так і міжнародного значення) захисту людей в умовах військових конфліктів. У зв'язку з цим в кримінальних законах ряду країн почали з'являтися злочини проти миру і безпеки людства. Шлях закріплення даних норм був не швидким, і відправною точкою йому послужив Нюрнберзький процес 1946 року. Спочатку міжнародне право, а потім і національні правові системи стали вводити термін «геноцид» в систему юриспруденції і позначати його як кримінально каране діяння.

Для глибокого і всебічного розуміння даної проблеми необхідно комплексне розуміння терміну «геноцид» і сфери його застосування. Це відіграє величезну роль для визначення кола злочинів і ступеня покарання. Крім того, останнім часом зважаючи на агресію росії, зокрема, подій у Бучі, прояви геноциду з боку терористичного руху «хамас» по відношенню до Ізраїлю та його населення, зріс інтерес міжнародних правоохоронних органів не тільки до сучасних проявів геноциду, але і розуміння ступеня відповідальності окремої людини, групи осіб, соціальної групи, держави за застосування масового геноциду або його форм, що є важливим для створення глобальних і локальних прецедентів засудження геноциду з моральної позиції і з точки зору кримінального закону.

Проблематика і багатоаспектність заявленої проблеми викликає необхідність її всебічного дослідження.

Мета роботи – дослідити морально-правову імплементацію відповідальності за геноцид з точки зору соціальної філософії для отримання всебічної картини розуміння цього явища у сьогоденні та його попередження у подальшому.

В якості основних **завдань** дослідження виділяються:

1. Проаналізувати розуміння терміну «геноцид» у міжнародному праві.
2. Дослідити кримінально-правову характеристику геноциду.
3. Розглянути кримінальну відповідальність за геноцид на прикладі зарубіжного досвіду.
4. Розмежувати геноцид і суміжні склади злочинів.
5. Вивчити моральну складову відповідальності за геноцид.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані з широким спектром дій проти миру і безпеки людства, які потрапляють під визначення «геноциду» як злочину.

Предметом дослідження можемо виділити: поняття «геноциду» у міжнародному праві; вивчення правової відповідальності за геноцид; розуміння моральної відповідальності з боку окремої особистості, соціальної групи, соціуму, суспільства і держави за імплементацію технології геноциду.

Теоретико-методологічні основи дослідження. Для проведення даного дослідження застосовувалися наступні загальнонаукові методи: історичний метод: для того, щоб простежити шлях закріплення геноциду як злочину в міжнародному праві і національних законах ряду держав; системно-структурний метод: при розгляді елементів поняття геноциду і ознак складу злочину; метод аналізу при вивченні різних точок зору вчених про об'єктивну сторону геноциду; метод синтезу при вивченні поняття геноциду в кримінальних законах окремих країн і об'єднання спільних рис для розуміння впливу на них норм міжнародного права; функціональний метод: при виявленні впливу норм міжнародного права на закріплення геноциду як злочину в міжнародних кримінальних законах.

Результати дослідження. Загальноприйнятим є положення, що вперше термін «геноцид» був введений в обіг Рафаелем Лемкіним, польським юристом і громадським діячем. На п'ятій міжнародній конференції з уніфікації міжнародного кримінального права, що проходила з 14 по 20 жовтня 1933 року в Мадриді, професором Лемкіним вноситься пропозиція про оголошенні дій, спрямованих на знищення або руйнування расових, релігійних або соціальних груп, варварським злочином по міжнародного права. Рафаель Лемкін вважав, що даний злочин містить два компоненти:

1) акт варварства, який виражається в посяганні на життя людей або ж підриві економічної основи існування даної групи осіб;

2) акт вандалізму, що виражається у знищенні культурних цінностей шляхом:

– передачі дітей однієї групи людей іншій групі;

– примусового і систематичного вилучення характерних елементів культури даної групи осіб;

– заборони вживати рідну мову навіть в особистих відносинах;

– систематичне знищення книг мовою групи, руйнування музеїв, шкіл, історичних пам'яток, культових та інших установ, культурних об'єктів групи або ж заборони користуватися ними.

Звичайно, вищенаведений варіант складений з урахуванням розуміння Рафаелем Лемкіним необхідності міжнародного визнання терміну «геноцид» і його імплементації в систему норм міжнародного права. Тому ряд положень щодо тлумачення геноциду були ним названі раніше, але свідомо не позначені на конференції в Мадриді. До того ж у нього не було до того моменту широкого матеріалу, що з'явився після Другої світової війни. Необхідно відзначити, що це був великий крок до створення нового комплексного розуміння злочину, що зазіхає на безпеку всього людства в цілому. На той момент ідеї Лемкіна так і не отримали правового закріплення. Даний термін на міжнародно-правовому рівні вперше отримав визнання в Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього (прийнята резолюцією 260 (III) Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1948 року) [1].

Стаття 2 цього документа так визначає геноцид: під геноцидом розуміються такі дії, що здійснюються з наміром знищити, повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку:

a) вбивство членів такої групи;

b) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи;

з) навмисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове фізичне знищення вона;

d) заходи, розраховані на запобігання дітонародження в середовищі такої групи;

e) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу.

Така дефініція дає більш ємне і загальне уявлення про даний злочин, що дозволяє сприймати його і національним правовим системам. Визначення геноциду на міжнародному рівні є модельним та імплементується різними країнами не однаково. У національних кримінальних законах геноцид може відображатися як в одній, так і декількох статтях. Найпоширенішим у світі способом імплементації норм міжнародного права про геноцид є включення відповідного складу злочину до Кримінального кодексу, як правило, у вигляді однієї статті. Це стосується, перш за все, тих країн, де Кримінальний кодекс визнається, єдиним джерелом кримінального право.

В Україні у статті 442 Кримінального кодексу від 05.05.2001 практично повторюється «конвенційне визначення» геноциду, під яким розуміється «діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу» [2].

Як ми бачимо, дефініція геноциду в міжнародних нормативних правових актах закріпилася не відразу і не в тій редакції, яку пропонував Р. Лемкін. Однак необхідність позначення даного складу злочину стала очевидною після закінчення Другої світової війни. Це зумовило появу Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього в 1948 році.

Коли ми досліджуємо геноцид, необхідно зазначити, що він є тяжким міжнародним злочином з усіх сторін дослідження. Так, у вузькому змісті міжнародні злочини являють собою діяння осіб, що втілюють злочинну політику держави, як би персоніфікують міжнародні злочини держави. Коли ми будемо давати більш широкий варіант визначення, то зупинимося на трактовці юристів Одеської обласної організації «Комітет виборців України», які у межах реалізації ініціативи «Трибунал для путіна» надали таке важливе роз'яснення: «Міжнародні злочини – суспільно небезпечні умисні посягання на життєво важливі інтереси міжнародного співтовариства, основи існування держав і народів – міжнародний мир і міжнародну безпеку. Такі посягання є порушенням державою міжнародно-правових норм, що мають основоположне значення для забезпечення міжнародного миру і безпеки, захисту людської гідності та докільля» [3].

Зазначимо, що Перелік воєнних злочинів і злочинів проти людяності зокрема міститься в текстовій базі чотирьох Женевських конвенцій та додаткових протоколах до неї, а також у Римському статуті Міжнародного кримінального суду.

У статті 6 «Геноцид» Римського статуту Міжнародного кримінального суду написано: «Для цілей цього Статуту «геноцид» означає будь-яке з таких діянь, які вчинено з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

- a) вбивство членів такої групи;
- b) заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або психічного розладу членам такої групи;
- c) умисне створення для такої групи умов життя, розрахованих на доведення її до повного або часткового фізичного знищення;
- d) впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню всередині такої групи;
- e) насильницька передача дітей цієї групи до іншої групи» [4].

На жаль, необхідно зазначити, що Верховна Рада України не ратифікувала цей статут.

Підкреслимо, що «грубим порушенням Женевських конвенцій може бути порушення таких правил ведення війни:

1. Напад на цивільних, атака їх власності або цивільних адміністративних будівель.
2. Залучення дітей до бойових дій.
3. Напад на медичний персонал, лікарні і карети швидкої допомоги.
4. Перешкоджання наданню гуманітарної допомоги цивільному населенню, яке її потребує.
5. Примус цивільного населення до давання будь-яких показань чи розповіді будь-якої інформації.
6. Грабування цивільного населення.
7. Примус цивільного населення воювати на стороні окупаційних військ.
8. Переміщення цивільного населення на територію держави-окупанта.
9. Жорстоке поводження з полоненими.
10. Заборона використання видів озброєння, які через невибірковість цілей становлять пряму небезпеку для цивільного населення.
11. Атака атомних електростанцій та інших об'єктів, знищення яких може призвести до витоку небезпечних речовин.
12. Атака будівель, що є історичними пам'ятками, культурною чи духовною спадщиною» [3].

Як бачимо, за часи агресії шизо-фашистського терористичного угруповання «російська федерація» було порушено майже всі норми міжнародного права.

Тому підхід, що визначає склад злочину поняття «геноцид» як формально-матеріальний, бачиться нам найбільш точним.

При цьому безпосереднім об'єктом геноциду є безпека людства, а додатковим – життя і здоров'я людини. Посягання на безпеку людства відбувається через безпеку національних, етнічних, расових і релігійних груп, тобто опосередковано. Отже, безпеку даних груп, під якою розуміються суспільні відносини, що забезпечують об'єктивну відсутність загроз соціального характеру існуванню національної, расової, етнічної чи релігійної групи, слід визнати основним безпосереднім об'єктом геноциду.

Суб'єктивна сторона виражається в прямому сенсі. При цьому необхідним елементом суб'єктивної сторони геноциду є мета повного або часткового знищення національної, етнічної, расової або релігійної групи, що є основною відмінною рисою даного злочину.

Одними з головних принципів кваліфікації злочину є точність і повнота. Точність означає, що повинна бути обрана стаття, частина або пункт статті (при їх наявності), які містили б в собі ознаки складу злочину, найбільш точно описують вчинене діяння. Повнота ж означає, що повинні бути встановлені всі кримінально-правові норми (тобто статті, їх частини, пункти), які містять в собі ознаки складу злочину, що відповідають вчиненому діянню (діянням). Тому для вірної кваліфікації, щоб вона не була недостатньою або зайвою, і слід провести межі між геноцидом і низкою злочинів, зокрема, – проти особистості, екстремістської спрямованості, проти миру і безпеки людства.

Коли ми досліджуємо проблему відповідальності за геноцид неминуче встає питання моральної площині. Сучасна мораль, засуджуючи насильство, тим не менш, мириться з ним, як з неминучим злом, в тих випадках, коли мова йде про забезпечення безпеки людей або про примус по відношенню до тих, хто представляє собою загрозу для суспільства. Політичне насильство, однак, досить часто здійснюється по відношенню до людей, абсолютно ні в чому не винних, до людей, які стають жертвами насильницьких дій в силу приналежності до тієї чи іншої національної чи релігійної групи або просто випадково.

Геноцид не є приналежністю тільки варварських часів. Протягом ХХ століття масові вбивства, в яких жертви вибиралися за етнічною і релігійною ознакою, проходили в різних частинах планети, в тому числі – в країнах із великими та усталеними традиціями законності і поваги до індивідуальності. Вбивали вірмен, євреїв, курдів, ромів, українців, хорват і представників багатьох інших національностей та етносів...

Масові вбивства і геноцид – особливий вид політичного насильства. Від інших видів терору і репресій геноцид відрізняється не тільки масштабами (масові репресії проти політичних супротивників можуть забрати не менше життів), але і ступенем залученості в Акти насильства не тільки владної еліти і співробітників каральних органів, а й практично всього населення даної території. На відміну від усіх інших видів насильства, геноцид здійснюється самим народом. Геноцид – це злочин, що характеризується не тільки величезною кількістю жертв, але і ще більшим числом злочинців. Тому, хоча акти геноциду настільки жахливі і безглузді, настільки сильно суперечать нормам людської моралі, що існує спокуса оголосити масові вбивства справою хворих людей, звести все до масового божевілля, помутніння свідомості, це було б в корені невірно. Більшість тих, хто бере участь в актах геноциду, психічно здорові люди.

Геноцид може бути пояснений економічними або політичними причинами-зіткненням інтересів великих економічних суб'єктів, боротьбою еліт, прагненням порушити сформовану рівновагу і т. д.

Що штовхає людей на масові вбивства? Багато хто схильний вважати, що злочинна влада або екстремісти-демагоги як би «спокушають» суспільство, «заражаючи» людей божевільними і жорстокими ідеями. Але геноцид ніколи не виникає на порожньому місці. Для того, щоб цілком нормальні добропорядні люди раптом стали вбивати своїх, що говорять іншою мовою або моляться іншому Богу сусідів, з якими вони до цього, нехай і без особливої любові, багато років прожили разом, недостатньо появи злочинця або маніяка в якості керівника держави.

Злочинці і авантюристи на політичній арені є завжди, і заклики до вбивства і насильства в тій чи іншій формі існують, практично, в будь-якій країні, скрізь є екстремістські організації.

Важливо зрозуміти, в якому випадку середня людина стає сензитивною до божевільних кривавих закликів.

Прагнучи пояснити явище геноциду, американський вчений Ірвін Стауб вводить поняття «важких часів», які, на його думку, завжди передують геноциду. Важкі часи – це не обов'язково найважчий або дуже важкий період соціально-економічного розвитку країни. Важкі часи є відчуттям депресії, безнадійності, оточення ворогами, відчуття несправедливості, що здійснюється по відношенню до «мого народу», «моєї релігії», «мого міста». Саме цей комплекс почуттів, по Стаубу, є необхідною передумовою масових вбивств і геноциду [5].

За роки «важких часів» в суспільстві накопичуються роздратування і агресія, які потім знаходять вихід у варварських актах геноциду [5].

Другою, абсолютно необхідною умовою геноциду є наявність ворога, який, по-перше, відповідальний за неприємності і нещастя, і, по-друге, з усуненням якого стане краще. Інакше кажучи, геноцид здійснюється не тільки, як помста. Досвід геноцидів, які здійснювалися, в показує, що більшість людей, в геноцидах брали участь, не тільки мстять цьому ворогові за ті проблеми, які з-за нього, як вони вважають, вини виникли, а й сподіваються, що усунення ворога допоможе у вирішенні цих проблем. Не в тому (не тільки в тому) справа, що «вони» винні в наших нещастях, а в тому, що, якщо «їх» не стане, то життя стане краще.

Геноцид є неможливим без гострого почуття ненависті до народу або релігії, призначеним на роль жертви. Ця ненависть повинна бути настільки сильною, що дозволяє людині порушувати навіть заповідь «Не вбий» і продовжувати вважати себе цілком гідним Царства Божого. Ця ненависть довго виховується і розвивається. Коріння її – в соціалізації людини, за яку відповідають батьки, оточення, держава, в шкільних підручниках, де розповідається про те, яким чудовим було життя моїх предків в минулому, коли ще не було «їх», яким могутньою, красивою і справедливою було моя держава до того, як прийшли або навіть напали «вони», про те, які жахливі змови «вони» завжди будували проти моєї країни. Коріння ненависті – в диких уявленнях, що зв'язують злочинність з будь-яким одним етносом, в псевдонаукових публікаціях, що обґрунтовують те, що іншого ставлення «вони» і не заслуговують. Все це готує людей до участі в акті геноциду, переконує потенційних вбивць в тому, що жертви, загалом, і не заслуговують іншої долі.

В кінці шістдесятих років канадський вчений Мелвін Лернер розробив «теорію віри в справедливий світ». Відповідно до цієї теорії люди вважають за краще вірити, що світ, в якому вони живуть, іманентно справедливий. Добро в ньому винагороджується, а зло карається, чесна праця веде до успіху, а шахрай, врешті-решт, залишається ні з чим. Наслідком цієї віри є, зокрема, жорстоке ставлення до жертв різних нещасть – якщо людині не пощастило, значить, він сам і винен. Адже, якщо не пощастило хорошій людині, значить, світ є несправедливим [6].

Природно, не всі люди мають однакову схильність брати участь в актах геноциду. Імовірність участі підвищують авторитарність, погану освіту, низька самооцінка, низький рівень соціальної адаптованості, відчуття себе аутсайдером і невдахою. Учасники погромів – люди, які не вміють працювати на відстроченій мотивації, вони вимагають результатів негайно. Але негайні зміни – це не реальне життя, в ньому все змінюється поступово, а чудеса-казка, Добра або страшна. Погром і є втіленням такої казки, коли вороги зникнуть і всі твої проблеми вирішаться, як за помахом чарівної палички.

Погромники абсолютно не підготовлені до опору. Вони вважають, що опору чиниться не буде, що жертви, в принципі, не здатні до опору і згодні бути жертвами. Уявлення про неприотвнення, з одного боку, і про повну безкарність, з іншого, входять і в ідеологію геноциду і в особисті відчуття учасників погромів. Вони не думають про те, що можуть бути покарані. Вони не вірять, що їх можуть вбити, захищаючись, ті, на кого вони нападають. Будь-яку шкоду, завдану їм в ході погрому, вони сприймають як агресію з боку жертв і як порушення якоїсь неписаної конвенції. Вони абсолютно переконані в тому, що ніколи не постануть перед судом (офіційним або громадським). Через все це в небагатьох випадках, коли жертви, незважаючи на

багаторазово перевершують сили нападників, починають чинити опір, цей опір буває досить ефективним. Це стосується і фізичного опору, і опору морального.

Важливо розуміти, що крім жертви і погромника в актах геноциду є і третій учасник – свідок. Геноцид завжди спрямований проти меншості, і, якщо, наприклад, підпалюють будинок одного представника будь-якої іншої національності, що живе в інонаціональному оточенні, то, природно, паліїв буде всього кілька людей. У той же час натовп, яка стоїть навколо і начебто ніякого насильства сама не здійснює, налічує десятки людей. Відомо, що жоден геноцид, жоден випадок масових вбивств не відбувався без такого натовпу і бурхливо висловлюваного схвалення тих, хто не бере участі в актах насильства.

Роль свідків виключно важлива. Без їх схвалення та підтримки масове насильство неможливе. Люди не роблять того, що соромно робити, і ті, хто бере участь у актах насильства, потребують, щоб їхні дії були визнані акціями героїчними та правильними. Свідками, строго кажучи, є і сусіди, і співгромадяни, і світова спільнота. Засудження з усіх цих рівнів, соціокультурна, соціопсихологічна ізоляція (якщо немає можливості юридичного переслідування) можуть заронити в погромників сумніви в правильності їх дій, а значить і знизити ймовірність нових актів геноциду.

Висновки:

1. Геноцид є по своїй суті міжнародним злочином, тому що, відбувається в рамках єдиної злочинної політики цілої держави і несе загрозу всьому людству, тому може бути предметом розгляду в спеціалізованих міжнародних судах і трибуналах. Ряд країн вводять відповідальність за геноцид як злочин у національних кримінальних законах. Україна в даному ряду не є винятком, закріплюючи геноцид як злочин у статті 442 Кримінального кодексу від 05.05.2001. Поняття геноциду і його сутність отримали правове затвердження в 1948 р. в Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього. Геноцид є комплексом злочинів, у зв'язку з чим кримінальне законодавство тієї чи іншої держави розуміє його по-своєму, проте обов'язково з опорою на норми вищезгаданої Конвенції.

2. Даний злочин зазіхає на безпеку людства опосередковано через безпеку певних соціальних груп (національних, етнічних, расових або релігійних). Специфіка геноциду відображається в спеціальній цілі як елементі суб'єктивної сторони злочину. Вона передбачає в якості реалізації злочинного умислу повне або часткове знищення національної, етнічної, расової або релігійної групи як такої.

3. Через сувору моральну та кримінальну відповідальність за геноцид необхідно вкрай точно визначати ознаки складу злочину в тому чи іншому діянні. Часом важко відмежувати геноцид від ряду злочинів проти особистості, злочинів екстремістської спрямованості та інших злочинів проти миру і безпеки людства.

4. Оскільки причини геноциду криються в природі людини, тому необхідно починати профілактичну роботу з виховання окремого індивіда. Важливо не тільки донести до людини думку про негативність геноциду, а й навчити його розпізнавати ознаки геноциду, прищепити прагнення сприяти виявленню випадків порушення прав людей. Створити методи заохочення за таку діяльність.

5. Моральний імператив дозволяє людям зберігати самоповагу незважаючи на те, що вони завдають шкоди іншим. Перетворення соціалізованих індивідуумів в безжальних вбивць досягається не маніпуляцією їх особистісними якостями, агресивними спонуканнями або моральними принципами, а навіюванням їм переконання в моральності вбивства. Саме це дозволяє російським солдатам вбивати без самоосуду. В рамках навіяної ним системи моральних цінностей, російські агресори починають вважати себе захисниками високих цінностей, миротворцями і навіть рятівниками людства. При цьому вони користуються значною підтримкою цивільного населення, яке в більшості своїй не приймає моральну відповідальність за геноцид українців і не засуджує себе або своїх співвітчизників за прояви геноциду.

Саме усвідомлення своєї моральної відповідальності є шляхом до недопущення проявів геноциду в майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. URL: <http://www.n.org> › documents › atrocity-crimes. (дата звернення: 27.09.2024).
2. Геноцид – ВУЕ. URL: <http://www.vue.gov.ua> › Геноцид. (дата звернення: 28.09.2024).
3. Види міжнародних злочинів, передбачені міжнародним та українським правом: роз'яснення експертів. URL: <http://www.intent.press> › expert. (дата звернення: 29.09.2024).
4. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua> › ... (дата звернення: 29.09.2024).
5. E. Staub. The cultural-societal roots of violence: The examples of genocidal violence and of contemporary youth violence in the United States, *American Psychologist*, Vol. 51, 1996, pp. 17–132.
6. Lerner, M. J. The belief in a just world: A fundamental delusion. New York: Plenum Press, 1980. 210 p.

REFERENCES

1. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. URL: <http://www.n.org> › documents › atrocity-crimes. (data zvernennia: 27.09.2024).
2. Henotsyd – VUE. URL: <http://www.vue.gov.ua> › Henotsyd. (data zvernennia: 28.09.2024).
3. Vydy mizhnarodnykh zlochyniv, peredbacheni mizhnarodnym ta ukrainskym pravom: roziasnennia ekspertiv. URL: <http://www.intent.press> › expert. (data zvernennia: 29.09.2024).
4. Rymskyi Statut Mizhnarodnoho Kryminalnoho Sudu. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua> › ... (data zvernennia: 29.09.2024).
5. E. Staub. The cultural-societal roots of violence: The examples of genocidal violence and of contemporary youth violence in the United States, *American Psychologist*, Vol. 51, 1996, pp. 17–132.
6. Lerner, M. J. The belief in a just world: A fundamental delusion. New York: Plenum Press, 1980. 210 p.

Kozlenko Pavlo Yukhimovich

Candidate of Philosophical Sciences,

Chairman of the Board

Public organization “Odessa holocaust Research Center”

10, Sadova str., Odesa, Ukraine

orcid.org/0009-0000-4660-852X

MORAL-LEGAL IMPLEMENTATION OF RESPONSIBILITY FOR GENOCIDE: A SOCIO-PHILOSOPHICAL PERSPECTIVE

Relevance of the study. *Genocide, that is, actions to destroy national or ethnic groups, is one of the most terrible crimes known to mankind. The perpetrators of this crime can be brought to justice both by the national courts of different states and by international tribunals. The state responsible for genocide may be subject to severe international sanctions.*

"The crime of all crimes" – this is how genocide is characterized in some acts of international tribunals. But how to distinguish genocide from other equally terrible crimes? This problem is of extreme practical importance. After all, law is only partly the art of good and justice, and partly a formal version of the perception of laws. Depending on the specific legal qualification, the act can have very different legal consequences. This includes falling or not falling within the scope of certain national laws, international conventions and international tribunals. That is why the global moral and legal implementation of responsibility for genocide is of great importance.

The aim of the work is to study the moral and legal implementation of responsibility for genocide from the point of view of social philosophy in order to obtain a comprehensive picture of understanding this phenomenon in the present and its prevention in the future. The object of research is social relations related to a wide range of actions against the peace and security of humanity, which fall under the definition of "genocide" as a crime. The subject of the research is the concept of "genocide" in international law; the study of legal responsibility for genocide; understanding the

moral responsibility of an individual, social group, society, society and the state for the implementation of genocide technology.

Theoretical and methodological foundations of the research. *The following general scientific methods were used to conduct this study: historical method; system-structural method; synthesis method; functional method.*

Research results. *"Genocide" literally means "murder of a family" (a combination of Greek and Latin roots). Despite its ancient sound, the term was invented relatively recently, in 1933, and acquired its normative legal meaning in 1948. The author of the term "genocide", and to a large extent the author of the wording of modern norms of international law regarding genocide, is Raphael Lemkin, a Polish and American Lawyer of Jewish origin.*

International criminal law knows four main types of international crimes: the crime of genocide, crimes against humanity; war crimes; and the crime of aggression. In particular, it is these crimes that fall within the jurisdiction of the International criminal court, and the definition of their composition can be found in the statute of this court (the Rome Statute). These elements partially overlap: for example, war crimes committed on a massive scale can be recognized as a crime against humanity, and if they are committed against a certain ethnic or national group – as genocide. These are all terrible crimes, but they are not completely identical.

The legal definition of genocide was first given in the UN Convention on the prevention and punishment of the crime of genocide of 1948 (Article II), and then repeated in the Rome Statute of 1998 (article 6).

In the twentieth century, humanity took a big step forward, almost unanimously declaring "genocide" an international crime that is punishable all over the world. This is a great progress compared to the previous century. Undoubtedly, this process continues in the XXI century. As you know, the basis of prevention is the inevitability of punishment. The future international tribunal will have a lot of work to do to eradicate genocide and other international crimes. The current tragic events in Ukraine should not escape the attention of international justice...

Key words: *man, human life, aggression, hatred, genocide, morality, law, values, moral and legal implementation, responsibility.*

УДК 130.2:172.12

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.11>**Лісеєнко Олена Василівна**

доктор соціологічних наук,
професор кафедри філософії, соціології та
менеджменту соціокультурної діяльності
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-0408-5203

Крохмаль Олександр Миколайович

аспірант кафедри філософії, соціології
та менеджменту соціокультурної діяльності
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна

АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Актуальність. Філософське осмислення трансформаційних змін в українській ментальності в контексті сучасних інтеграційних процесів українського суспільства в європейський соціокультурний простір, драматичних подій російсько-української війни є досить важливим і актуальним, по-перше, тому, що розуміння ментального виміру української історії не лише розкриває сутність суспільних, етнічних процесів, які відбувались та відбуваються в Україні, але й зумовлює причини цивілізаційного вибору українського суспільства; по-друге, дає можливість краще зрозуміти світоглядні засади колективної та індивідуальної свідомості, форми поведінки в її етнокультурному, національному виміри, які зробили можливим героїчний спротив українців російській агресії. **Метою статті** є осмислення вектору ціннісних зрушень в українській ментальності в контексті сучасних інтеграційних процесів українського суспільства в європейський соціокультурний простір, драматичних подій російсько-української війни за допомогою використання аксіологічної методології. **Методи дослідження** – використано загальнонаукові методи формальної логіки (дедукції, індукції, аналогії, аналізу, синтезу), а також аксіологічний метод.

Результати дослідження. Українську ментальність визначено як комплекс фундаментальних специфічних світоглядних констант народу – індивідуальних чи колективних уявлень, цінностей, архетипів, стереотипів, які формуються в результаті історично тривалого і досить стійкого впливу різних чинників і обставин (геополітичних, суспільних, природно-географічних, культурних, етнічних, соціально-економічних, релігійних). Серед важливих онтологічних умов формування ціннісної складової української ментальності зазначається духовне, релігійне буття українського народу. Українці релігійні і це вплинуло на формування в українській ментальності високих гуманістичних начал, понять про совість, цінностей свободи та справедливості.

Зазначено, що українська ментальність переживає трансформаційні процеси, відповідаючи на виклики євроінтеграційних процесів, подій російсько-української війни тощо. Проаналізовано деякі сучасні ціннісні зміни в українській ментальності на основі даних емпіричних досліджень 2014–2023 рр. та зроблено висновки про особливості аксіологічного виміру трансформації української ментальності в контексті інтеграційних процесів України в світовий соціокультурний простір.

Ключові слова: ментальність, українська ментальність, національна культура, цінності, ціннісні зрушення.

Філософське осмислення трансформаційних змін в українській ментальності в контексті сучасних інтеграційних процесів українського суспільства в європейський соціокультурний простір, драматичних подій російсько-української війни є досить важливим і актуальним. По-перше, розбудова процвітаючої європейської України стикається з багатьма перешкодами, не в останню чергу пов'язаними з соціокультурними та культурно-історичними чинниками, розуміння яких конче необхідно для ефективного розвитку нашої країни. Ментальний вимір української історії не лише розкриває суть суспільних, етнічних процесів, які відбувались та відбуваються в Україні, але й зумовлює причини цивілізаційного вибору українського суспільства. По-друге, дослідження української ментальності дає можливість краще зрозуміти світоглядні засади колективної та індивідуальної свідомості, форми поведінки в її етнокультурному, національному вимірі, які зробили можливим героїчний спротив українців російській агресії. Зараз майже весь світ з захопленням спостерігає за боротьбою українського народу, допомагає Україні та ставить собі питання про джерела тої сили духу, яка надихає українських воїнів. Але для адекватних відповідей на ці та інші питання щодо української історії та сучасного стану українського суспільства необхідно осмислення української ментальності, її аксіологічного виміру, української культури та культурного коду нації.

Феномен ментальності складає онтологічне підґрунтя будь-якої з форм співбуттєвості як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях – спільноти, суспільства чи держави. В сучасних українських воєнних реаліях проблематика української ментальності має особливе значення у контексті смислового опанування буття, з'ясування унікальної етнічної природи української ментальності та її еволюційних трансформацій. В цих загрозливих воєнних умовах питання про смислове наповнення буття набуває загострення екзистенційного виміру, і це смислотворення впливає на трансформацію національної свідомості, національної ментальності українців. Як слушно зауважує Т. Г. Бабина: «Національно свідомо людина – це людина, смислова сфера якої укорінена в національній культурі. Вона визначається не спеціальним психічним механізмом, а особливостями смислотворення. Головне – не зміст речі, події, а смисл, який її пов'язує» [1, с. 10].

Філософська рефлексія сучасних ціннісних зрушень в українській ментальності дає можливість більш глибокого розуміння діалектичного взаємозв'язку між характером суспільних змін, вектору розвитку сучасних історичних подій та соціокультурних процесів та явищ. Досить цікавим та важливим є також сучасний контекст трансформації українського суспільства та аналіз проявів української ментальності, що дають змогу відслідкувати, які її аспекти піддаються змінам, а які залишаються стійкими. Дослідження трансформаційних процесів української ментальності розширює та збагачує наукові контексти не лише соціальної філософії, філософської антропології, але й культурології, соціології, історії та інших наук. Застосування філософського підходу до дослідження трансформації української ментальності допомагає зрозуміти глибинні зміни у світогляді та цінностях українського народу. Осмислення аксіологічного виміру української ментальності дає можливість більш глибокого осмислення духовності народу, динаміки соціокультурних процесів, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, та ролі ментально-культурних факторів в кризових, екстремальних суспільних умовах.

Серед вітчизняних вчених дослідження української ментальності, її змістовних компонентів та онтологічних засад формування представлено в роботах О. Донченко, Р. Додонова, С. Кримського, Ю. Липи, М. Поповича, Д. Чижевського, В. Храмовой та ін. В роботі «Проблеми теорії ментальності» (2006) М. Попович, С. Кримський, та ін. розглядають деякі методологічні та гносеологічні проблеми теорії ментальності, історичні витоки, особливості прояву української національної ментальності в сучасному суспільстві [2]. Цікавим та плідним, на нашу думку, є запропонований О. Донченко концептуальний підхід до дослідження сутнісних компонентів феномену ментальності. Як зазначає О. Донченко, важливим для аналізу ментальності є дослідження архетипу як першооснови ментальності зокрема, і архетипу в цілому як першоджерела становлення і розвитку культури і соціальних моделей, що детермінують людське буття [3].

Серед сучасних досліджень соціокультурних процесів сучасності, вектору культурних трансформацій та змін ціннісних пріоритетів населення в сучасній Україні, ціннісних трансформацій в українській ментальності треба відзначити праці Є. Борінштейна, Є. Головахи, А. Ручки, Н. Костенко, та ін.

Виходячи з вищенаведеного, **метою** статті є осмислення вектору ціннісних зрушень в українській ментальності в контексті сучасних інтеграційних процесів українського суспільства в європейський соціокультурний простір, драматичних подій російсько-української війни за допомогою використання аксіологічної методології.

Національна ментальність є багатогранним соціокультурним явищем, тому у філософській науці воно має різну інтерпретацію. Неоднозначність визначення цього поняття відображається в безлічі понять, що існують у філософському дискурсі та характеризують його різні аспекти: «спосіб мислення», «умонастрій», «світосприйняття», «глибинні та архаїчні верстви психіки», «дух народу», «колективна свідомість», та ін.

Поняття національної ментальності переважно пов'язують із певним способом мислення, світосприйняття, світовідчуття і поведінки нації. Якщо подивитися глибше, поняття «національна ментальність» відображає сукупність психологічних, культурних, соціальних та генетичних ознак, що визначають специфіку способу мислення, групової поведінки, системи цінностей, світоглядних настанов народу.

Важливе місце у вивченні української ментальності посідають ідеї вітчизняних філософів попереднього покоління. З цих ідей та розробок варто виділити такі: ідея ментальності як прояву «божественного» начала людини (Г. Сковорода, П. Юркевич); теорія та методологія функціонування ментальності та відображення ментальних стереотипів у національній культурі (Д. Чижевський); ідея доміанти любові, втіленої в категорії «серце», у людській свідомості, ментальності, житті (Д. Юркевич); проблема генези української ментальності в історичній ретроспективі (М. Костомаров).

Значний вклад у започаткування та розвиток дослідження специфіки української ментальності в історичній ретроспективі зробили праці М. Костомарова. У своїй історико-етнографічній праці «Дві руські народності» він обґрунтував вплив на формування особливостей самосвідомості народу, його ментальності природно-географічних, історично-суспільних факторів. Микола Костомаров уперше зазначив важливість географічного фактору при відмінності народностей взагалі, що це так чи інакше позначається на всіх сторонах життєдіяльності народу. М. Костомаров зазначає, що явища зовнішнього життя, що характеризують відмінності однієї народності від іншої, є лише зовнішніми ознаками, за допомогою яких виражає себе те, що ховається на «дні душі народної». На думку М. Костомарова, «духовний склад, ступінь почуття, його прийоми або склад розуму, напрям волі, погляд на життя духовне і суспільне – це все, що утворює характер народу» [4]. М. Костомаров уважав, що географічне положення було першим приводом відмінності народностей взагалі. Дійсно, це твердження має певні підстави, тому що природні, географічні чинники є важливими детермінантами розвитку суспільної свідомості та ментальності, особливо на ранніх етапах ентогенезу нації. Однак у сучасній науковій літературі більш обґрунтованими стали уявлення про те, що найважливішими факторами розвитку суспільства та його духовних засад у ХХІ столітті мають передусім соціально-економічні та суспільно-політичні чинники.

Одним з перших визначив поняття української ментальності та охарактеризував її характерні риси Д. Чижевський. Згідно Д. Чижевському, серед характерних рис української ментальності є інтроверсивність (зосередження на власному внутрішньому світі), кордоцентричність (виражена у любові до природи, чутливості, обрядовості), свободолюбність. Д. Чижевський зазначав зв'язок між колективною психологією і формуванням національної ментальності, але не інтерпретував психологічний чинник домінуючим у формуванні української ментальності. На думку Д. Чижевського, національний світогляд відображає поєднання певних надісторичних та історичних елементів. Безумовно, національний світогляд змінюється під впливом

історичних, культурних та інших факторів, а також трансформується через зміни всередині, що накладає свій відбиток на «психіку народну» [5].

У контексті визначення української ментальності зазначимо, що феномен національної ментальності відображає певний ціннісно-духовний стан народу, який формується унаслідок історично тривалого і досить стійкого впливу різних чинників і обставин (суспільних, культурних, соціально-економічних, етнічних, релігійних, тощо). При цьому, соціокультурні трансформації безумовно, впливають на закладені в структурі національної ментальності базові уявлення, ціннісні пріоритети, однак архетипи, традиції практично залишаються незмінними.

Серед важливих онтологічних умов формування ціннісної складової української ментальності необхідно зазначити духовне, релігійне буття українського народу. Українці глибоко релігійні і це вплинуло на формування в українській ментальності високих гуманістичних начал, понять про совість, цінностей свободи та справедливості. Дійсно, прийняття християнства за часів Київської Русі стало потужним чинником розвитку етнокультурної самоідентифікації та національної ментальності українського народу. Як зазначають різні дослідники, християнська релігія на різних історичних етапах сприяла формуванню національної самосвідомості українців, консолідації народу для розгортання національно-визвольної боротьби, стимулювала процеси національного відродження, підтримувала обстоювання суверенітету та незалежності української державності.

Але релігійний фактор іноді відігравав і негативну роль у процесі формування української ментальності, періодично перетворювався на привід для протистоянь у міжетнічних відносинах. Також релігійний чинник у житті українського народу мав і має геополітичний вимір, адже на території України є різні релігійні і конфесійні групи, основні християнські конфесії (католицизм і православ'я), що спричинило як поліваріантність релігійного менталітету в українській ментальності, так і різний вектор світоглядних орієнтацій населення України.

Сучасними важливими факторами впливу на ціннісні зміни в національній ментальності українців є події, пов'язані з інтеграційними процесами українського суспільства в європейський соціокультурний простір, та з подіями на сході країни з 2014 року та повномасштабною російсько-українською війною з 24 лютого 2022 року. Якщо звернутись до результатів моніторингу Інституту соціології НАНУ, то можна побачити певні тенденції в ціннісних зрушеннях в українській ментальності. Як свідчать дані цих репрезентативних загальнонаціональних опитувань, в українській ментальності ціннісна складова характеризується домінуванням вітальних (традиційних) цінностей, пов'язаних зі здоров'ям, сім'єю, дітьми та добробутом [6]. За думкою А. Ручки, це домінуючий ціннісний синдром під назвою «Безпека», призначення якого гарантування екзистенційної безпеки особистості, людського життя, цінності міжособистісних відносин. В той же час цінності, які відносяться до ціннісного синдрому під назвою «Соціальний комфорт» («сприятливий морально-психологічний стан суспільства», «створення рівних можливостей для всіх», «соціальна рівність», «національно-культурне відродження», «участь у релігійному житті»), а також самореалізаційні цінності під назвою ціннісний синдром «Самореалізація»: «цікава робота», «суспільне визнання», «освіта», «культурна компетентність», «індивідуальна самостійність» мають для населення України другорядний характер [7]. Проте з 2014 року значимість демократичних, політико-громадянських цінностей, які відносяться до ціннісного синдрому під назвою «Демократія»: «державна незалежність країни», «створення рівних можливостей для всіх», «можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не боячись за особисту свободу», «критика і демократичний контроль рішень владних структур», «демократичний розвиток країни», «підприємницька ініціативність», «участь у діяльності політичних партій і громадських організацій»), постійно зростає. В ціннісній складовій української ментальності населення, як свідчать дані моніторингу 2014–2023 рр., почали відбуватися зміни, пов'язані з зростанням важливості цінностей державної незалежності, патріотизму, а також цінності, пов'язані із комунікацією, толерантністю, солідаризацією, зміцненням соціальних

зв'язків. Ця тенденція має позитивний потенціал для зміцнення загального солідаризму українського соціуму, особливо в умовах війни.

Як зазначають дослідники, ціннісна шкала українців в умовах війни зазнала незначних змін. Спостерігається динаміка в бік цінностей самовизначення та відкритості до змін. Традиційно домінують універсалізм та доброта. На високому рівні залишилися конформність і на противагу їй самостійність. Також значущими є цінності безпеки і традиційності. За рік дещо зросли значення цінності традиційності, гедонізму, стимуляції та особливо самостійності.

Традиційно цінності самостійності, багатства та гедонізму притаманні більше молоді. На противагу їм у середній та особливо у старшій вікових групах більш схильні до консервативних цінностей (традиційності та конформізму). Як зазначається дослідниками Соціологічної групи «Рейтинг», «такі цінності як самостійність, універсалізм, доброта, безпека та досягнення притаманні представникам усіх вікових категорій. Якщо для чоловіків значно вищими є цінності стимуляції, досягнення та багатства (влади), то для жінок – безпеки, традиційності, конформізму, універсалізму і доброти» [8].

Висновки. Еволюційні трансформації української ментальності в контексті сучасних інтеграційних процесів українського суспільства в європейський соціокультурний простір та драматичних подій російсько-української війни відображають складні зміни в способах мислення, цінностях, стереотипах та поведінці українців. Війна, як і інші екстремальні події в новітній історії України, впливають на вектор ціннісних зрушень в українській ментальності.

Аналіз деяких особливостей ціннісних зрушень в українській ментальності населення України згідно даних досліджень Інституту соціології НАН України 1992-2021 рр. дозволяє фіксувати постійне зростання за своєю важливістю цінностей свободи та демократії, цінностей, які пов'язані із солідаризацією та зміцненням соціальних зв'язків. Необхідна подальша розробка теоретико-методологічних підходів до дослідження трансформаційних ознак української ментальності, що суттєво поглиблює наукове розуміння соціокультурного потенціалу розвитку українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабина Т. Г. Історичні виміри менталітету: своєрідність українського світу. Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія. 2012. Т. 20, вип. 22(2). С. 8–12.
2. Проблеми теорії ментальності: монографія. Київ : Наукова думка, 2006. 403 с.
3. Донченко О. І. Концепція соціетальної психіки суспільства. *Філософська і соціологічна думка*, 1994. № 3–4, С. 36–73.
4. Костомаров М. І. Дві руські народності. Київ; Харків : Майдан, 1991. 72 с.
5. Чижевський Д. І. Нариси з історії філософії на Україні. Київ : Видавництво Орія при УКСП Кобза, 1992. 230 с.
6. Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2023. 343 с.
7. Ручка А. Зміни ціннісних пріоритетів населення України / Мінливості культури: соціологічні проєкції. Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. С. 141–165.
8. Соціологічна група «Рейтинг» – одна з найбільших недержавних та незалежних дослідницьких інституцій в Україні. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpya_2022.html

REFERENCES

1. Babyna T. H. (2012) Istorychni vymiry mentalitetu: svoyeridnist' ukraiyins'koho svitu. [Historical dimensions of mentality: the uniqueness of the Ukrainian world]. Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriya : Filosofiya. Sotsiolohiya. Politolohiya. T.20, vyp. 22(2). S. 8–12. [In Ukrainian].
2. Problemy Teoriyi mental'nosti (2006). [Problems of the theory of mentality]. Kyuyiv: Naukova dumka. 403 s. [In Ukrainian].

3. Donchenko O. I. (1994). Kontsepsiya sotsietal'noyi psykhyki suspil'stva. [The concept of the societal psyche of society]. *Filosofs'ka i sotsiologichna dumka*. № 3–4, S. 36–73. [In Ukrainian].
4. Kostomarov M. I. (1991). Dvi rus'ki narodnosti. [Two Russian nationalities]. Kyiv; Khar'kiv : Maydan. 72 s. [In Ukrainian].
5. Chyzhevs'kyi D. I. (1992) *Narysy z istoriyi filosofiyi na Ukrayini*. [Essays on the history of philosophy in Ukraine]. Kyiv : Vydavnytstvo Oriy pry UKSP Kobza. 230 s. [In Ukrainian].
6. *Ukrayins'ke suspil'stvo v umovakh viyny. Rik 2023: Kolektyvna monohrafiya* [Ukrainian society in war conditions. Year 2023: Collective monograph] / S. Dembits'kyi, O. Zlobina, N. Kostenko ta in.; za red. chlen.-kor. NAN Ukrayiny, d. filos. n. YE. Holovakhy, d. sots. n. S. Makeyeva. Kyiv: Instytut sotsiologiyi NAN Ukrayiny, 2023. 343 s. [In Ukrainian].
7. Ruchka A (2015) *Zminy tsinnisnykh priorytetiv naseleण्या Ukrayiny / Minlyvosti kul'tury: sotsiologichni proektsiyi*. [Changes in value priorities of the population of Ukraine / Changes in culture: sociological projections]. Kyiv: Instytut sotsiologiyi NAN Ukrayiny, S. 141–165. [In Ukrainian].
8. *Sotsiologichna hrupa «Reytynh»* [Sociological group "Rating"]. URL : https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nmost_17-18_serpnya_2022.html [In Ukrainian].

Liseienko Olena Vasylivna

Doctor of Sociological Sciences,
Professor at the Department of Philosophy,
Sociology and Management of socio-cultural activity
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-0408-5203

Krokhmal Oleksandr Mykolaiovych

Postgraduate Student at the Department of Philosophy,
Sociology and Management of socio-cultural activity
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine

AXIOLOGICAL DIMENSION OF THE TRANSFORMATION OF THE UKRAINIAN MENTALITY

Philosophical understanding of transformational changes in the Ukrainian mentality in the context of modern integration processes of Ukrainian society into the European socio-cultural space, dramatic events of the Russian-Ukrainian war is quite important and relevant, firstly, because understanding the mental dimension of Ukrainian history not only reveals the essence of social, ethnic processes that took place and are taking place in Ukraine, but also determines the reasons for the civilizational choice of Ukrainian society; secondly, it makes it possible to better understand the worldview principles of collective and individual consciousness, forms of behavior in its ethno-cultural, national dimensions, which made possible the heroic resistance of Ukrainians to Russian aggression.

*The purpose of the article is to understand the vector of value shifts in the Ukrainian mentality in the context of modern integration processes of Ukrainian society into the European socio-cultural space, the dramatic events of the Russian-Ukrainian war using axiological methodology. **Research methods** – general scientific methods of formal logic (deduction, induction, analogy, analysis, synthesis) and axiological method were used.*

***Research results.** The Ukrainian mentality is defined as a complex of fundamental specific worldview constants of the people – individual or collective ideas, values, archetypes, stereotypes, which are formed as a result of the historically long and fairly stable influence of various factors and circumstances (geopolitical, social, natural-geographical, cultural, ethnic, social – economic, religious). Among the important ontological conditions for the formation of a valuable component of the Ukrainian mentality, the spiritual and religious existence of the Ukrainian people is noted. Ukrainians are deeply religious, and this influenced the formation of high humanistic principles,*

concepts of conscience, values of freedom and justice in the Ukrainian mentality.

It is noted that the Ukrainian mentality is undergoing transformational processes, responding to the challenges of European integration processes, the events of the Russian-Ukrainian war, etc. Some modern value changes in the Ukrainian mentality are analyzed on the basis of empirical research data from 2014–2023, and conclusions are drawn about the peculiarities of the axiological dimension of the transformation of the Ukrainian mentality in the context of the integration processes of Ukraine into the world socio-cultural space.

Key words: *mentality, Ukrainian mentality, national culture, values, value shifts.*

УДК 113/119:72.01

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.12>

Мазур Олена Пилипівна
аспірантка кафедри філософії
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2, Одеса, Україна
orcid.org/0009-0007-8038-4401

ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ ГЕОЦЕНТРИЧНОГО ВСЕСВІТУ В КОСМОЛОГІЧНИХ МОДЕЛЯХ АРХІТЕКТУРИ ТА МІСТОБУДУВАННЯ НА ПРИКЛАДІ МІСТА ОДЕСИ

Актуальність теми. Містобудування та архітектура належать до мало досліджених областей наукової та соціокультурної діяльності людини. Величезна кількість свідчень підтверджують наявність філософських засад містобудування та архітектура, але їй досі відсутня чітко розроблена методологія експлікації та філософського аналізу цих засад. Історичні, культурологічні, археологічні дослідження та наявність «сакрального» центру Одеси дають нам підстави розглянути космогонічний ритуал закладання міста Одеси, як центр геоцентричної космологічної моделі містобудування та архітектури, і виявити світоглядні та філософські засади архаїчної космологічної моделі геоцентричного всесвіту, яка зображувалась у загальній структурі більшості будівель та міст Стародавнього Світу.

Мета дослідити філософські засади формування моделі геоцентричного всесвіту в космологічних моделях архітектури та містобудування на прикладі Одеси.

Методи дослідження. У нашому випадку, коли для узагальнених викладів з філософії, хронологічне і текстологічне охоплення нестандартно широке, стає зрозумілим і виправданим запропонований Віленом Горським метод культурологічного підходу в історії філософії, до якого тяжіють все більше Авторів, знаходячи таким чином у нефілософських текстах філософськи значущі ідеї та залучаючи їх до історико-філософського викладу.

Об'єктом дослідження є історичні, культурологічні, археологічні знахідки та дослідження, предметом дослідження – світоглядні та філософські засади моделей космологічного містобудування та архітектури.

Результати дослідження. Розглянуто філософські засади формування моделі геоцентричного всесвіту в космологічних моделях архітектури та містобудування на прикладі Одеси.

Зроблено висновки, що Одеса належить до центрів стародавньої культури, які брали участь у всесвітньому становленні людського світогляду. Космологія належить до фундаментальних знань про творіння, про будову світу. Геоцентрична космологічна модель архітектури та містобудування розглянута на прикладі Одеси символічними засобами доносить до людини світоглядний зміст, дозволяє зрозуміти невичерпне феноменологічне різноманіття світу, його фундаментальні константи. Дослідження мають великий потенціал.

Ключові слова: космологічні моделі архітектури та містобудування, культурологічний підхід в історії філософії, мудрість, метафізика, традиції, універсалії культури, міфологія, стародавній космологічний світогляд, архітектура Одеси.

Вступ Містобудування та архітектура належать до мало досліджених областей наукової та соціокультурної діяльності людини. Величезна кількість свідчень підтверджують наявність філософських засад містобудування та архітектура, але їй досі відсутня чітко розроблена методологія експлікації та філософського аналізу цих засад. В результаті проведеного попереднього дослідження були реконструйовані світоглядні та філософські засади **архаїчної космологічної моделі геоцентричного всесвіту**, яка зображувалась у загальній структурі більшості будівель та міст Стародавнього Світу. У цій моделі є **нерухомий центр як головне і сакральне, та мінлива оболонка навколо, яка асоціювалася з небом, яким плывуть зірки, розмірюючи тимчасові цикли.** Ця модель наочно демонструвала, що треба розділяти «внутрішнє» – головне, непорушне, потаємне, сакральне – і «зовнішнє» – минуше. Назріла необхідність у розгляді

прикладів, що демонструють нам зв'язок філософії, космосу та архітектури. Історичні, культурологічні дослідження та наявність «сакрального» центру Одеси, дають нам підстави розглянути обряд закладання міста як космогонічний ритуал, проведений на території, яку нині займає Одеса, як точку розгортання моделі геоцентричного всесвіту в архітектурі та містобудуванні та виявити філософські засади [3, с. 187–188; 7, с. 17].

Мета і завдання. Дослідити філософські засади формування моделі геоцентричного всесвіту в космологічних моделях архітектури та містобудування на прикладі Одеси.

Методи дослідження. Методологічними орієнтирами нашого дослідження стали роботи сучасних українських філософів, які дають змогу здійснити філософський аналіз вибраної нами проблематики в універсальному міжкультурному контексті: універсалії культури та семіотика дискурсу О. Кирилюк [6]; сакральна географія, історія та рецепція індійської філософії, змінені стани свідомості, інтегральний традиціоналізм Ю. Завгородній [4]; філософські та методологічні проблеми історії філософії, дослідження природи філософського та релігійного знання, порівняльний аналіз філософської та релігійної традиції Сходу та Заходу С. Секундант [9]; проблеми мультикультуралізму і традиції В. Готинян – Журавльова [2]; значення інтерпретацій міфологічних наративів та релігійних ритуалів І. Сумченко [11].

У нашому випадку, коли для узагальнених викладів з філософії, хронологічне і текстологічне охоплення нестандартно широке, стає зрозумілим і виправданим запропонований Віленом Горським метод культурологічного підходу в історії філософії, до якого тяжіють все більше Авторів, знаходячи таким чином у нефілософських текстах філософські значущі ідеї та залучаючи їх до історико-філософського викладу [4, с. 74].

Аналіз останніх наукових досліджень. Слід зазначити, що актуальність нашого дослідження обумовлена слабкою розробленістю цієї теми в вітчизняних дослідженнях. Українські дослідники ще з початку 90-х років ХХ ст. приділяли пильну увагу сакральній географії. Досліджуючи сакральні простори український філософ Юрій Завгородній пише про необхідність розширення картографії нових та осмислення виявлених культових місць; залучення досвіду тих культур, які зберегли уявлення про наявність священного простору і сьогодні. Цілком імовірно, що, поширюючи погляд «священної географії» на територію всієї України, пощастить виявити існування цілої мережі зазначених центрів із різною сакральною напругою, скласти мапу їхнього розташування; проаналізувати специфіку вияву, спробувати подивитись на давню культуру України під кутом зору тих смислів, які вбачає такий підхід [5, с. 275].

Дослідження сакрального простору у різних його співвіднесеннях з міською реальністю в останні роки серед вітчизняних філософів формується в розвідках К. Белікової [1], О. Сорочук [10], К. Гуржи [24], Ф. Тихомірової [12] та ін.

Л. Радіонова, мабуть першою в українській філософській думці запропонувала в філософії міста «**вибудовувати місто в просторі культури як якусь онтологічну ідею, що має свою історію, свою біографію, свою траєкторію становлення – як якийсь ідеальний архетип, від якого можливі відгалуження – на європейський, східний та інші варіанти**» [8, с. 273–274].

В дисертаційному дослідженні кандидата філософських наук А. Димчука «Філософські засади соціальної доктрини масонства» ми знаходимо свідчення про сакральний зміст архітектури Одеси. А. Димчук посилаючись на праці доктора історичних наук, археолога А. Добролюбського пише що **план Хаджибея – Одеси, складений масоном Ф. де Воланом в 1794 р., мав особливу цінність як план ідеального міста. Одеса створювалася за сакральним планом масонської «урбаністики».** Під час заснування Одеси першим її градоначальником масоном адміралом Ж. де Рибасом місто було поділено на сім частин; **соляним та сакральним центром міста стала майбутня Соборна площа** (що нагадувала пентаграму), місце перетину основних магістралей – сім вулиць. Масонські творці Одеси досягли гармонійного постійного денного сонячного освітлення вулиць, зумівши перетворити Одесу на справжнє «**місто Сонця**» [3, с. 186, 188].

А. Димчук посилається на роботи доктора історичних наук **В. Савченко, який творить «нову одеську міфологію»,** і пише, що сходи були для масонів головним «**осьовим**» **символом**

[3, с. 189]. Одеські архітектори шукали свою гору, щоб формувати «**Місто на Горі**» – «**найближче до Неба**», якому на думку масонів, було призначено **стати сакральним та духовним центром на Сході Європи**, звідки буде поширюватися світло цивілізації [3, с. 187].

Огляд вітчизняних філософських досліджень показує, що незважаючи на те, що кожен з вітчизняних авторів зробив величезний внесок у філософські дослідження різновидів сакрального простору, не було розглянуто саме космологічний простору архітектури та містобудування, його світоглядні і філософські засади.

У світовій гуманітаристиці, мабуть першим, хто пов'язав космологію, сакральний простір та архітектуру, був Мірча Еліаде румунський, французький та американський філософ, культуролог, історик релігій, який у роботі «Священне та мирське» стверджував, що в космологічному значенні ритуальної орієнтації та побудови священного простору можна перекопатися на цілому ряді прикладів. Духовна архітектура лише запозичила і розвинула космологічний символізм, який існував вже у структурі примітивного житла, якому, своєю чергою, передувало тимчасове «святе місце», тобто тимчасово зайнятий освячений та космізований простір. Для нашого дослідження важливе поняття ієрофанії, яке М. Еліаде розрізняє за структурою: на елементарні і вищого порядку, та по основі: водні, сонячні, космологічні, і т.д. Доступність об'єктів, що проявляють ієрофанії, дозволяє людині обживати космос в ролі співтворця. Людина первісних спільнот зазвичай намагалася жити, наскільки це було можливо, серед священного, в оточенні освячених предметів [16].

Космологічна архітектура містить у собі потужний потенціал впливу на духовну культуру людей, має глобальне поширення і пов'язана з усіма відомими цивілізаціями Стародавнього світу. Всі об'єкти космологічної архітектури у всі часи та в різних місцях Землі влаштувалися на однакових принципах побудови. Тому досліджувати цю єдину структуру можна за її різноманітними проявами. Серед величезної кількості статей [15; 20]; обзорів [17]; програм магістратури [33]; дисертацій [41]; наукових книг [13; 23; 27; 28; 35]; науково популярної літератури [21; 22], та інших публікацій присвячених космологічному аспекту архітектури, нам хочеться відзначити книгу Адріана Снодграсса «Архітектура, час, вічність: символіка зірок і часу в традиційній архітектурі». А.Снодграсс безперечний авторитет в східній архітектурі та мистецтві, який протягом своєї кар'єри розробив важливі теорії у галузі герменевтичної філософії та її застосування до міжкультурного розуміння. Його дослідження засновані на роботах Мартіна Гайдеггера, Ганса-Георга Гадамера та чисельних японських та індійських вчених. Велика архітектура світу у книзі, поділена на епохи та цивілізації і представлена як символи, відображення та мініатюри космічних явищ. Снодграсс ілюструє, як позначаються цикли та системи, орієнтації та осі, розмір, колір, пропорції, маса та орнамент: вони є шарнірами неба сакральної архітектури. Розглядаються платонічна, християнська, ісламська доктрини символізму; астрономічна та часова символіка в архітектурі індуїстського храму; купол неба в Греції та Римі; орієнтація християнської церкви; символіка китайського Будинку Світу; астральна символіка в ісламській архітектурі та Кааби; астральна символіка в архітектурі догонів та в архітектурі Північній Африці; символіка архітектури Томбукту; астральна символіка в архітектурі індіанців Південної Америки та північноамериканських індіанців; астрономічна орієнтація в архітектурі інків; просторово-часова символіка космосу в мезоамериканській архітектурі та ін. **Чудеса архітектурної спадщини людства розкриваються через цю монументальну книгу як емблеми Єдиного, стійкі охоронці Слова та архаїчні машини пам'яті; тим, хто розглядає їх такими, вони вказують шлях до споглядання вічної архітектури внутрішнього світу** [40].

Проаналізувавши статтю Сайєд Гульзар Гайдера «Космологія. Іслам. Архітектура» ми пришли к висновку, що в цілому дослідники космологічних моделей архітектурі дотримуються дуже різних точок зору. Перші – це історичні дослідження, де методологія та написання наукові, об'єктивні та підтверджені джерелами. Другі – це література натхненна духовним світоглядом, де автори цитують священні та філософські тексти, щоб створити символічні тексти, а історичні факти вони вважають другорядними щодо трансісторичного значення та послання

архітектури. Вони найвідкритіші і, можливо, найсміливіші у побудові космологічних пояснень архітектури. Існують характерні саме для досліджень ісламської архітектурної космології публікації, де автори намагаються встановити пряму відповідність між ісламськими ортодоксальними доктринами та архітектурними формами. Вони теж дотримуються вірувань та звичаїв ісламу, але загалом дуже підозрілі щодо гностичних та езотеричних аспектів ісламської думки. Вони спираються на кліматичні, причинно-наслідкові зв'язки та соціальні кореляції, щоб затвердити свою точку зору на те, що саме шаріат є первинним у формуванні ісламського середовища. Зрозуміло, що дослідники які дотримуються таких різних точок зору, мають великі труднощі з розумінням роботи один одного. Реальний дискурс необхідний, і лише чесна громадянськість може зблизити поляризованих дослідників архітектури. Тільки тоді з'являться корисні та конструктивні інструменти критики, такі необхідні для зростання архітектурної думки у наш час [20].

Загальний висновок аналізу останніх наукових досліджень свідчить, що незважаючи на наявність величезної кількості свідчень про світоглядні та філософські засади космологічних моделей містобудування та архітектури стародавніх цивілізацій, відсутня чітко розроблена методологія експлікації та філософського аналізу цих засад. Просторове та тимчасове розмаїття цих джерел, а також різноманіття точок зору та методологічних підходів до їхнього дослідження ще більше ускладнює завдання пошуку цих засад.

Результати дослідження. На нашу думку, розуміння засад архаїчної космології та космогонії веде до пізнання прихованих смислів, зашифрованих у сакральному географічному та архітектурному просторі Одеси. Філософські прозріння, містичні ідеї, археологічні відкриття, дають нам підстави розглянути космогонічний ритуал, проведений на території, яку нині займає Одеса, як «сакральний центр» розгортання космологічної моделі містобудування та архітектури.

Не всіляке місто в світі може похвалитися знанням не тільки точного часу, але й місця свого заснування. У цьому сенсі – Одеса, місто унікальне. Перший будинок у майбутній Одесі заснував власноруч граф Г. С. Волконський, зі своїм другом Йосипом де-Рібасом, на розі нинішніх Рішельєвської та Ланжеронівської вулиць. Сталося це 22 серпня (за старим календарним стилем) 1794 року [7, с. 17].

Оскільки дослідники наголошують на єдиному принципі побудови об'єктів космологічної архітектури, то кожен космологічно правильно зрозумілий елемент і весь архітектурний ансамбль Одеси може бути ключем до моделі, що має подібність у багатьох інших космологічних архітектурних пам'ятниках. Для цього нами і було розпочато це дослідження. Все, що ми досліджуємо у світовій архітектурній космології, має на меті розгадку Одеси, це головне у нашому дослідженні. По суті ми шукаємо світоглядні засади космологічних моделей архітектури та містобудування Одеси. Саме ця цільова установка служить стрижнем для безлічі смислів, пружиною для становлення і розгортання. Це зумовлено тим, що будь-який дослідник, навіть якщо він і не усвідомлює цього, прагне створити якусь системну конструкцію з логічно пов'язаними ланками – теоріями і гіпотезами. Ця модель допомагає працювати, вибирати і виправдовувати напрями досліджень, з нею легше жити в науці і шукати відповіді на безперервно виникаючі питання. Але побудувати її неможливо без припущень, що ґрунтуються скоріше на інтуїції, ніж на фактах. І такі «ключові гіпотези» грають у свідомості дослідника у сфері знання найважливішу роль. Тому за всієї широти охоплення космологічних моделей архітектури містобудування, а це буквально сакральна архітектура всієї Земної кулі, наша робота не є компіляціями робіт дослідників, які визначили будь-яке стародавнє будівництво як космогонічний акт і розглядають його вже ззовні, крізь призму тисячоліть, як архаїку. У нашому дослідженні жива архітектура Одеси як результат творчості засновників розглядається через сприйняття людини, яка живе всередині міста-талісмана, побудованого космологічно, міста яке має довгу історію та безліч культурних шарів. Наше дослідження, крім сприйняття звичайного городянина, несе в собі акт співтворчості, оскільки символи міста з часом реконструюються, осмислюються і переосмислюються. Ернст Кассіер в «Есе про людину;

Введення у філософію людської культури», писав, що все що створює людина – схильне до зміни і руйнації, причому як матеріальної, так і ментальної. Навіть збережене втрачає свій первісний зміст. Реальність всього створеного не фізична, а символічна, тому вона не перестася потребувати осмислення та переосмислення [14]. Тому наш метод – обрати один ключовий значущий об'єкт дослідження – модель архітектури Одеси, щоб, отримавши результати, створити модель світоглядних та філософських засад моделей космологічного містобудування та архітектури, та прокласти шлях до інтерпретації інших творів світової архітектури побудованих за космологічними моделями. Архітектура Одеси, настільки таємнича і багатозначна, дає досить інформації для гіпотез, припущень і моделей. Нашу модель можна розглядати і як формулювання гіпотези, і як емпіричне узагальнення – результат досліджень, опис яких ще передбачається у майбутніх публікаціях.

Поняття «Центр світу», «сакральний центр», «Вісь всесвіту» (axis mundi) належать до розряду найважливіших у давній космогонії та космології. Вони служили первинними міфологічними та філософськими категоріями, за допомогою яких визначалися місцезнаходження та просторові межі житлового будинку, домівки, окремого поселення, держави, всього населеного світу – ойкумени.

Одеса планувалася за античним містобудівним зразком. Імпульс до освоєння спадщини який з'явився ще в епохи Ренесансу і Класицизму, орієнтувався насамперед на Античність. Але ми знаємо, що часом загальнокультурна установка на освоєння спадщини не обмежується офіційно декларованими адресами для наслідування і може проникнути у значно глибші пласти несвідомого культури та відродити архаїчні мотиви, поява яких здається на перший погляд незрозумілою. Це можна пояснити тим, що відкинуте знання не зникає безвісти, воно йде в підкіркові області індивідуумів в архетипах колективного несвідомого та інтуїтивно розпізнається. К. Юнг, досліджуючи взаємодію свідомого і несвідомого, дійшов висновку, що пам'ять звільняє місце для майбутнього знання, вводячи усвідомлену інформацію у підсвідому область. Такі висновки він зробив під час психологічних досліджень окремих індивідуумів. Але те саме явище можна простежити і в загальному процесі **створення колективного несвідомого образу цілих народів**. К. Юнг наводить приклади відомих архетипів, припускаючи, що спочатку вони несвідомо виникають як образи, а вже потім з'ясовується їх зміст і значення [26].

Поява перших слідів життєдіяльності людини на території поблизу сучасної Одеси відноситься до епохи верхнього палеоліту (40–60 тис. років тому).

П'ять тисяч років тому на території сучасного селища Усатове, під Одесою, знаходилося величезне поселення людей епохи мідного віку. Поблизу

розташувалися величезні кургани – перші поховальні споруди у всьому Причорноморському степу. На честь назви села, де було зроблено перші знахідки, самотутню археологічну культуру назвали Усатівською, хоча поширювалася вона й на території нинішніх Румунії та Молдови. Населення усатівської культури з'явилися на руїнах зникаючої культури Трипільля, увібравши в себе також новоприбульців з приуральських степів. Від трипільців усатівці запозичили кераміку та манеру будівництва житла, а від прийшлих степовиків – звичку зводити кургани над могилами своїх предків. З цих місць усатівці мігрували на Балкани, де зіграли свою роль у становленні місцевих етносів, став попередниками давніх греків та фрігійців [7, с. 7; 30; 31. с. 614].

Бронзовий вік був справжнім бумом космологічного будівництва по всьому світу. На території Євразії в цей час будували круглі просторові календарі, де в плані окрім 28 секторів сидеричного місячного місяця (час за який Місяць повертається на те саме місце серед зірок – становить 27,32 діб), календаря екліптичної системи небесних координат (стародавні символи **Мати світу**, матріархат і т.д.), що послужив основою для створення астрологічної **системи з 28 Місячних стоянок** у індусів, у арабів і монголів, китайців і 27 (тричі дев'ять) **Берегинь** у слов'ян, стала враховуватися і нова екваторіальна система небесних координат (символи гномон, фалос, патріархат і т.д.). Це було зумовлено тим, що з середини IV і далі (протягом III тисячоліття до н.е.) в результаті явища прецесії до Північного полюса світу підійшла зірка

альфа Дракона, яка стала **Полярною зіркою** на ціле тисячоліття. Астрономічне явище становлення Полярної зірки альфа Дракона у Північному полюсі світу збігається з процесом згасання матриархату та Культу **Великої Матері Старої Європи**, з його первісно родовим устроєм і так званим містично – магічно образним ставленням до світу.

Уточнюючі астрономічні розрахунки зміщення полюса світу вздовж прецесії від поміченого становища в 2800-х роках до н.е. проводилися протягом усього III тисячоліття до н.е. завдяки наземним календарям-обсерваторіям, таким як Аркаїм, Стоунхендж та ін. Ці знання згодом допомогли розвинути такі точні науки, як математика, геометрія, астрономія та уточнити календар. Астрономічні явища у формі міфів стали причиною і зразком формування загальносвітових стереотипів свідомості (наприклад, архетипи К. Юнга). Комплекс курганних споруд типовий для Усатове, та для енеолітичних курганних комплексів Бугу, Дніпра, Молочної та навіть Дону. Спостереження за астрономічними явищами були важливі не тільки для господарської діяльності, похоронної та календарної обрядовості, але й для світоглядних уявлень, пов'язаних з **розумінням Всесвіту** та стали основою у створенні **моделей Світу** та їх складових частин. **Усі об'єкти, що становлять архітектуру ранніх курганів, мали яскраво виражену космогонічну символіку.** Орієнтація була пов'язана з азимутами сходів та заходів сонця у дні сонцестоянь та рівнодень, крайніми позиціями сходів високого місяця, напрямками північ та південь. Горизонтальна структура моделювала пори року, частини доби тощо.

З віддаленням зірки альфа Дракона від Північного полюса світу, будівництво грандіозних археоастрономічних споруд стало згасати... Стародавні греки належали до індоевропейських народів, що консолідувалися на рубежі III–II тис. до н.е. в районі Причорномор'я та Прикаспію, а потім, за однією з гіпотез, мігрували у різних напрямках по всьому світу з початку II тис. до н.е. (Шумер, Індія, Балкани і т.д.).

Курганний обряд Північного Причорномор'я в скіфський час відроджується вже не над похованнями з найпростішими речами, а як багаті на зброю і коштовності підземні житла; **не як модель Всесвіту, а як втілення непорушності загробного царства.** Але це царство виявилося не вічним...

Перші давньогрецькі колоністи на території, що нині займається Одесою з'явилися у середині VI століття до нашої ери. Найдавніший район Гавані Істріан був виявлений у 1996 р. експедицією професора А. О. Добролюбського при розкопках біля Воронцовського палацу [7, с. 8]. На **Жеваховій горі** поблизу Усатова в V–IV ст. до н.е. розташовувалося **грандіозне святилище на честь давньогрецької богині Деметри**, покровительки родючості та землеробства [7, с. 7].

В результаті походів Александра Македонського в знаменитій Александрійській бібліотеці вдалося зібрати всі знання ойкумени (Індія, Персія, Азія та ін). В епоху еллінізму сформувалися космологічні моделі архітектури та містобудування на основі нам історично відомих, записаних найбільш ранніх космологічних концепцій Стародавньої Греції (VIII–VI ст. до н. е.). В них з тих чи інших позицій трактувалися загальна форма нашої планети, її вертикальна, міфологічна символіка, місце розташування та функції **«Пула Землі»** (Центру світу).

Наступником Давньогрецької культури став Стародавній Рим. Відомо, що Одеса у XVIII столітті планувалася за давньоримськими архітектурними та містобудівними зразками, відповідно до вказівок архітектора та механіка, вченого-енциклопедиста Марка Вітрувія Полліона, який жив у період розквіту Римської імперії, «золотого століття» правління імператора Октавіана Августа в I ст.н.е. Вітрувій відомий своїм трактатом «Десять книг про архітектуру», в якому узагальнив чи не весь античний досвід будівельного мистецтва [42].

Апофеозом філософських і космополітичних шукань античних архітекторів став Римський **Пантеон «храм всіх богів»**, зведення якого збіглося з завершальним етапом розквіту Римської імперії – першою половиною II століття нашої ери. Пантеон являє собою найскладнішу космогонічну систему. Вона поєднує античні (грецькі, етрусські, римські) та східні (єгипетські, вавилонські та ін.) моделі Всесвіту. **У пропорціях цієї гігантської ротонди ми бачимо глибоке філософське значення. У неї може бути вписана куля – античний прообраз Землі,**

у центрі якої, за віруваннями піфагорійців, горить вічний вогонь, Гестія (Веста) чи Монада (від. Греч. monados – одиниця, неподільне). Кількість кесонів по колу ротонди також не випадково – 28 діб місячного календаря.

Співвідношення, серед яких перше місце займає квадрат, друге – золотий перетин, вносять сильну ноту раціоналізму в композицію Пантеону, **прояснюючи її і підпорядковуючи людині та її розуму**. Для архітектури наступних епох **Пантеон** назавжди залишився одним із **найдошкonalіших зразків центричної будівлі**, увінчаної куполом. Найдавніший храм Вести повторив форму італійської хатини з соломи та дерева, з конусним дахом та отвором у центрі для випуску диму.

Відобразивши нові тенденції у розвитку релігійної ідеології, Пантеон став одним із прообразів християнських центричних храмів візантійської доби, наприклад **Софії Київської**.

З крахом Римської імперії античні містобудівні та архітектурні моделі були надовго забуті, щоб відродитися спочатку в епоху Ренесансу, і особливо в епоху Класицизму і втілилися, у тому числі й у містобудівному плані Одеси.

Сакральний центр моделі геоцентричного всесвіту у космологічних моделях архітектури та містобудування. У давнину будь-який сакралізований мезокосм (країна, місто, храм, будинок тощо) цілком законно претендував на свій особливий центр. Причому єдиний в кожному конкретному випадку. Центр будинку – це вогнище або стовп, що підпирає дах. Центром міста чи села вважався храм із вівтарем головного місцевого божества.

Абсолютним центром світу, згідно з геоцентричною системою Птолемея, є Земля («Гестія богів»). Подібна спорідненість центрального «осередку» всесвіту та домашнього вогнища підкреслює відоме з давніх-давен символічне ототожнення будинку з космосом.

А.Снодграсс пише, що грецьке слово «**вівтар**», **hestia**, та його латинський еквівалент **vesta**, це **імена богинь**: Осередок – це божество. У Греції кожна молитва, звернена до богів, починалася і завершувалася з проголошення імені Гестія біля Очага, і на горі Олімп жертва Гестії здійснювалася перед жертвою Зевсу, як і в Римі, де **першим шанованим божеством у ритулах була Веста** [40, с. 228].

Виток всіх світових міфологій і всіх жіночих божеств, на думку Роберта Грейвса, це **архетип Білої Богині** [18]. Марія Гімбутас у книзі «Цивілізація Великої Богині: Світ Стародавньої Європи» досліджує способи існування, соціальні структури та вірування народів, що населяли Європу з VII до III тис. до н. е. (до приходу індоєвропейців), коли формувалися стабільні землеробські громади, значно збільшилася чисельність населення, було створено багату художню мову та складну символічну систему, пов'язану з різними проявами культу **Великої Богині** [19]. Культ богині-матері **Деметри**, що йде корінням ще в доолімпійську епоху, в пізній античності поєднується з культом **Кібели та Ісиди. Церера, Римська Деметра, Богиня Зерна та творчих сил Землі**, якій поклонялися як більш давній та самобутній земній силі, **Magna Mater, Праматір** була захисницею, і спільнота довіряла свою скарбницю, свої закони та рішення Сенату її храму, вважаючи, що там ніщо не буде фальсифікуватися [39].

Світова наука не стоїть на місці і вивчення міфології теж розвивається. Герта фон Дехенд, будучи випускницею Франкфуртського університету за спеціальністю «історія наук», у співтворстві з Джорджіо де Сантільяна, чия діяльність була спрямована на перегляд основних принципів філософії науки, в 1969 році опублікували книгу «Млин Гамлета: нарис про міф і структуру часу». Книга являє собою сплав досліджень як авторів книги, так і співробітників та студентів Массачусетського технологічного інституту, відомого своїми інноваціями та великою базою для фундаментальних та прикладних досліджень. Головною ідеєю книги було твердження, що міф був «технічною мовою» для запису та передачі астрономічних спостережень. Дослідження було названо авторами «**першою розвідкою**» **стародавньої філософської системи**, заснованої на особливих астрономічних знаннях, поширених по всіх районах стародавньої «високої культури» на планеті. Книга «Млин Гамлета» надихнула дослідників у різних галузях – істориків, фізиків, геологів і астрономів та інших переосмислити стародавню архітектуру, міфологію та античну філософію [37].

У міфі про Велику Матір богів простежується велика кількість стародавніх космогоній. П'єр Луїджі Ніколо в книзі «Від Кібели до Мухаммеда. Історія Чорного каменю Мекки» пише: «Фігура **Агдістіс/Кібели**, яка може здатися суперечливим і малозрозумілим елементом у фригійському міфі, оскільки ми знаємо про неї від авторів елліністично-римської культури, проте допускає цікаві зв'язки з важливою фігурою індуїстського пантеону, підтверджуючи загальний релігійний фонд арійських народів, до якого належали фригійці, та підтверджує архаїчність самого міфу. Отже, в Алена Даніелу, відомого сходознавцю: **Адіті, початковий Простір, 'невичерпне джерело достатку', перша богиня, мати богів ... Адіті – небо, Адіті – сфера простору, Адіті – мати, батько, син. Адіті – всі боги...**» [32]. Тобто в самому імені Адіті закладено **концепцію недвоїсності, отже, безперервності**: екліптика «йде», **безперервно**. Дванадцять сонячних «Адіт'ів» (діти Адіті) можуть бути пов'язані лише з зодіакальними знаками, що лежать на екліптиці. **Споконвічна особистість Кібели найвищою мірою космічна і космологічна**. Але як вся ця більш архаїчна небесна ідентичність узгоджується з наступною, що описується як «**богиня гір**» і мала чітко земні характеристики? Ключ, як це часто буває в таких випадках, ми знаходимо у Платона (Федон 109): «**Ма справжня земля знаходиться в чистому небі, де зірки; і це небо більшість з тих, хто звик говорити про ці речі, називає ефіром**» [34].

Космічну циклічність Сантільяна і Дехенд визначають як «страшну машину часу», яка «йде», невинно перемелюючи світи, відбираючи, обмежуючи, наче космічний кат. Божества, що втілюють поняття долі, необхідності, часу, справедливості (**Ерінії, Мойри, Ананке, Діке, Темі, Ори(Хори)**) всі жіночі сутності. Значення «вимірювання» і, отже, «творіння» закладено в імені Матері: «Навести порядок означає виміряти; **вимірювати означає творити**; в архаїчні часи ми не знаходимо жодної іншої концепції «творіння» і, якщо ми не матимемо на увазі, що «творити» означає «вимірювати», ми не зможемо зрозуміти жодного з так званих «міфів про творіння» [38, с. 89].

Стовп (аналог гори чи каменю) у плані геометричної абстракції зрештою стає квадратом чи прямокутником. Цей геометричний малюнок послідовно дотримується навіть у облаштування храмів; пише Дж. Річер [36, с. 110].

По неблаганному шляху (**Rta / Dike / Dao**) космічної циклічності встановлюється порядок часу і всі **речі створюються, тобто вимірюються**: «Поки ми не отримаємо уявлення про цей **κόσμος**, Піфагорійську формулу «**речі є числа**», у нас буде мало шансів вловити сюжет будь-якої стародавньої культури [38, с. 98–99].

Сонце вимірювальний прилад. А інший, такий самий на екліптиці, **але вночі – це Місяць**. Місячний рік був першим типом обчислюваного року. Великі матері-землі, завжди певним чином пов'язані з Місяцем та місячним світом. Це був ще один **аспект їхньої творчості – це вимірювати місячним інструментом**.

Сантільяна писав у «Введенні» в книги «Млин Гамлета» про стародавній світ величезної і твердо встановленої складності, що нескінченно відрізняється від нашого. Але сучасні вчені були спантеличені народною уявою. На руїнах великої архаїчної світобудови осів пил віків, коли на сцену вийшли греки; проте щось із цього збереглося у традиційних обрядах, у міфах, у казках, які вже ніхто не розуміє. У буквальному значенні це породило кровожерливі культури, спрямовані на забезпечення родючості, що були засновані на вірі у неясну універсальну силу амбівалентної природи, яка сьогодні, здається, монополізувала наші інтереси. Тим не менш, початкові знання ще могли посилати спалахи світла, зберігаючись майже незайманими навіть через деякий час у думці піфагорійців і Платона. Але це уламки втраченого цілого, що манять і невловимі одночасно... Думка, що стоїть за тими великими далекими століттями, піднесена, незважаючи на дивину її форм. Теорія про те, «як виник світ», мабуть, пов'язана з порушенням гармонії, свого роду космогонічним «первородним гріхом», в результаті якого коло екліптики (разом із зодіаком) було нахилено по відношенню до екватора в циклах змін... Це не означає, що ця **архаїчна космологія** може зробити великі відкриття в галузі фізики... вона **окреслила єдність всесвіту (і людського розуму), підштовхнувши себе до найдальшим її кордонам**.

Справді, сьогодні людина робить те саме. Ейнштейн сказав: «Що немислимо у Всесвіті, так це те, що він мислим». Людина не здається ... [37].

Підбиваючи підсумки, ми приходимо до висновку, що рідкісний варіант трипільської цивілізації, Усатівська культура (від села Усатове, одеська обл.), що перебувала у розквіті 2500–2250 тис. років до н. е., а також відкрите на Жеваховій горі поблизу Усатова грандіозне святилище V–IV ст. до н.е. на честь давньогрецької богині Деметри, покровительки родючості та землеробства, дає підстави віднести територію, що займає сучасна **Одеса-мама**, до **центрів стародавньої культури** [7, с. 7]. Центрів, які брали участь у всесвітньому становленні людського світогляду по створенню космологічних образів обожнюваної «Землі богів», по якій ходять Зірки, Сузьр'я, Сонце, Місяць і на котрій розташовані їх Місячні палаци. Ці символи, знаки – провісники майбутньої науки і філософії.

Все що створюється у Космосі руйнується з часом- зірки, сузьр'я, планети... Але колись, дуже давно, з'явилась на Землі, **сила, що кинула виклик неблаганному закону руйнації. З'явилося чудо – життя**, з'явилась естафета передачі життя, мить за космічним рахунком. Тільки живі форми можуть ускладнюватися з часом, проходити процес трансформації і перетворюватися. Стародавні люди це знали і тому обожнювали Землю, Велику Богиню, сакральний центр космосу, і залишили ці знання нащадкам у вигляді моделі геоцентричного всесвіту.

Ці ідеї актуальні і для сучасного миру. На честь богині названа гіпотеза Геї, (Гéя, Гáйя, «земля») богині Землі у давньогрецькій міфології, космологічного божества, однієї з первісних богинь, Цецери римлян, названа гіпотеза Геї (англ. Gaia hypothesis) – космогонічна гіпотеза, запропонована англійським вченим Джеймсом Лавлоком у 1979 році. Основним положенням гіпотези є твердження (виходячи з того факту, що атмосфера Землі значно відрізняється від атмосфер інших планет сонячної системи, де немає життя), що Земля як планета в цілому, її біосфера є певною мірою живим **суперорганізмом**. Автор у своїй книзі «Гея» зазначає: Земля – більше, ніж просто дім, це жива істота, і ми є її невід'ємною частиною [29].

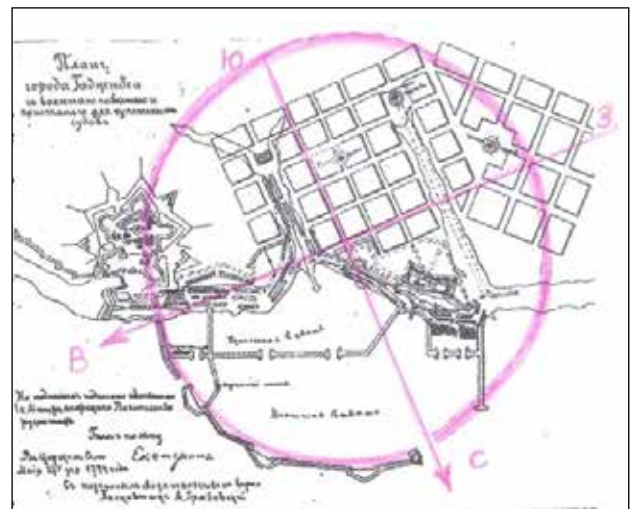
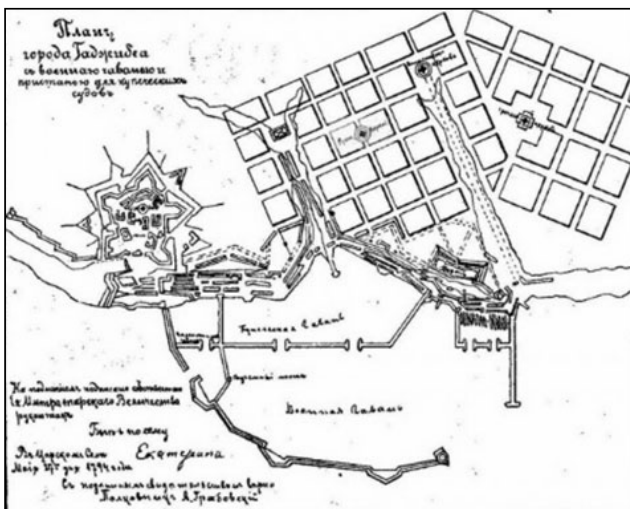
Зміни в архітектурі починаються зі зміни основ світорозуміння, світогляду та філософії суспільства. На думку Чарльза Дженкса, сформульованій у книзі «Нова парадигма в архітектурі», сучасні зміни в архітектурі викликані зміною парадигми науки, що витіснила науку лінійну, механічну і стала комплексною наукою, тобто сукупністю наук про складні системи, такі як фрактальна геометрія, неокосмологія, теорія самоорганізації (синергетика) та ін. Погляд людини на всесвіт теж перестав бути лінійним, механічним і прийшло розуміння, що всесвіт на всіх рівнях від атома до галактики знаходиться в процесі самоорганізації і є більш вільною і відкритою системою, ніж передбачали попередні відкриття вчених у цій галузі. Сучасне місто – це структура, в якій ми бачимо спільність із Космосом в тому, що ця структура сама себе прочитує, змінюється, мутує і є сутністю, яка раптово може переходити на якісно більш високий рівень організації. Хоча сучасні архітектурні твори виражаються це у непростих формах, але вони, як і раніше, засновані на класичних архітектурних принципах [25].

Парадигма планів давньоримських міст – це сакральний простір. А. Димчук пише у, що з античних зразків Греції та Риму масони перейняли ідею про заклання невпорядкованої первозданної природи, про приручення Хаосу геометрією, і заклали місто за античним архітектором Вітрувієм, якого масони сакралізували у своїх «Конституціях [3, с. 187–188]. Дослідник А. Снодграсс пише, що давньоримський ритуальний простір був створений за моделлю небесного купола, розрізаного на чотири частини двома величезними осями. Опівдні, звертаючи погляд на південь, жрець окреслював лінії на небесній поверхні своєю жердиною, вимовляючи **lituus**: спочатку лінію, що веде з півночі на південь, **cardo** або «опора», «основа», так названа, тому що звернена до **північного полюса**, до опори, осі неба; потім креслилася друга лінія, **decumanus**, визначена траєкторією сонця із заходу на схід, яка перетинала **cardo** точно над жерцем [40, с. 212]. Центр побудованої форми – це слід променя, що світиться, який виходить або від **стаціонарного Сонця, або від Полярної зірки**, розташованих на вершині небесного купола. Нерухоме зенітне Сонце знаходиться в **центрі знакового кола**, на екліптиці фізичного сонця, місяця та планет [40, с. 93]. У свою чергу кожна з чотирьох чвертей, утворених кардо

і декуманус, була в подальшому підрозділена ще на чотири частини, утворюючи загалом **шістнадцять частин**, які є обителі божеств. **Добрі боги розташовувалися на північно-східній частині небесного бані**; підступні боги жили на **півдні**, символічно зв'язуючись із близькістю до **нижнього полюса axis mundi**, що спускається від Полярної зірки, розташованої на півночі; сектори, розташовані між так званими полюсами, мали позитивну чи негативну позицію, залежно від їхньої близькості до сходу чи заходу [40, с. 306]. Підрозділи хреста мають відгук також в інших небесних циклах: розподіл на **дванадцять**, як у разі **міст та будівель з дванадцятьма брамами** або дверима, описують позиції сонця на екліптиці **дванадцять місяців**, а також **дванадцять зодіакальних сузір'їв**; поділ на **двадцять вісім** чи **тридцять два**, як на плані індійського храму – сліди діаграми **місячних Будинків**, чи позицій місяця на екліптиці протягом року; інші розподіли описують цикли планет [40, с. 101]. Ритуали сакралізації просторів проживання повторювали ритуали чотири частини небес [40, с. 214]. Земний храм, хрестоподібний слід на землі небесного царства богів, став керівним принципом створення храмів, міст, військових та житлових таборів та підрозділів з часів етрусків та давніх римлян. **Ті ж кардинальні осі, які визначають житла богів, поділяють людські житлові простори: небесне коло стає квадратом житла на землі. Людські простори стають сакральними через факт зображення небесної моделі.**

Відомо, що з найдавніших часів в містобудівній практиці багатьох народів застосовувалося лише два типи планувань. Форми плану перших міст – коло або квадрат – пов'язувалися з сакральним значенням цих геометричних форм: коло – небеса, квадрат – земля і внутрішній порядок. Космологічні коло і квадрат стали об'єктом гострої полеміки між видатними представниками самих різних політичних партій (аристократів, демократів та ін.) і філософських шкіл, що пропонували свої концепції і моделі «ідеального» суспільства, міста і держави в цілому. Афіни і Рим мають все ж такі в плані коло.

Але чи завжди сучасні міста побудовані за космологічними моделями є «сакральні»? Чи не зруйнувалась і ця величезна ідея з часом? Можна розглянути модель геоцентричного всесвіту в космологічній моделі містобудування Одеси. Архітектура Одеси може бути як дослідницький інструмент. Сакральна архітектура, від якої, по суті, і походить вся архітектура, це посередники між людиною і космосом, небом і землею, вона містять магію кола і квадрата, і несе у собі нескінченність часу. Перший будинок у майбутній Одесі заснував власноруч граф Г. С. Волконський і Йосип де-Рібас, на розі нинішніх Рішельєвської та Ланжеронівської вулиць 22 серпня (за старим календарним стилем) 1794 року [7, с. 17]. **План Хаджибея – Одеси, складений масоном Ф. де Воланом в 1794 р., мав особливу цінність як план ідеального міста.**

План Одеси як багатозаровий та багатовимірний просторово-календарний текст, що відображає будову світу

Тому, приблизно, ми можемо побудувати **досконалу форму кола** шляхом добудування кола з центром на розі нинішніх Рішельєвської та Ланжеронівської вулиць. Сектор кола є портовою спорудою, що веде до місця, на якому, приблизно, був побудований Воронцовський маяк. План 1794 року містить ще багато підказок, натяків на символи сакральної геометрії. Це мандала, яка потребує глибокого зосередження.

Висновки. Між архітектурою та філософією є багато спільного. У всі часи архітектура містила і містить неминучі змісти, несе в собі знання, накопичені та генеровані людством. Одним із фундаментальних знань є знання про творіння, про будову світу. Протягом століть архітектура символічними засобами доносить до людини свій світоглядний зміст, дозволяє зрозуміти невичерпне феноменологічне різноманіття світу та фундаментальні константи. Сакральна архітектура виражає складне пізнання сенсу індивідуальної причетності космічному світу. Спостереження і уявлення образу цієї єдиної конструкції, де кожен компонент має значення, стає джерелом пошуку гармонії, чіс коріння в людині, як у мікрокосмі.

Перспективи: визначити напрями практичного використання космологічної теорії: проекти реконструкції та реставрації архітектури за програмами міжнародних організацій (ЮНЕСКО та ін.), державних музеїв та галерей. Розробка концептів космологічних моделей архітектури та містобудування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белікова К. О. Сакралізація простору міста в умовах секуляризації. Вісник ДонНУЕТ: наук. журн. Донецьк. Серія, Гуманітарні науки. Вип. 2 (62), 2014. С. 66–73.
2. Готинян-Журавльова В. В. Особистісне вимірювання людини у контексті взаємодії соціуму і культури. Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії, 2022. Вип. 44. С. 27–33.
3. Димчук А.В. Філософські засади соціальної доктрини масонства: дис. ... к. філос. наук : 09.00.03. Одеса: Південноукраїнський нац. пед. інститут імені К. Д. Ушинського, Одеса, 2020. 255 с.
4. Завгородній Ю. Класична індійська філософія в оксфордській серії «Історія філософії без жодних прогалин». *Sententiae*, 2021. Вип. 40 (2). С. 66–84. DOI: <https://doi.org/10.31649/sent40.02.066>
5. Завгородній Ю. Ю., Остапенко М.А. Сакральний вимір острова Хортиця (до постановки питання). *Культурологічні студії: Зб. наук. праць* 2, 1999. С. 247–275.
6. Кирилюк О. Аліментарний універсально-культурний код у діалозі Григорія Сковороди «Вдячливий Єродій». *Δόξα (Докса): збірник наукових праць з філософії та філології*. Одеса, 2022. Випуск 2(38). С. 7–14. DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.2\(38\).283057](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.2(38).283057)
7. Одесознавство. Навчальний посібник. Одеса, 2010. 384 с. URL: archive.org/details/odesoznavstvo/mode/2up
8. Радіонова Л. Публічний простір міста в соціально-філософській перспективі: методологія дослідження. *Схід*, 2013. № 6 (126). С. 273–277. URL: <http://skhid.kubg.edu.ua/article/view/20742>
9. Секундант С. Ляйбніц і Вольф: критичні засади ідеї наукової революції у філософії. *Sententiae*, 2021. Випуск 40(1), С. 44–66. DOI: <https://doi.org/10.31649/sent40.01.044>
10. Сорочук А. Десакралізація простору сучасного міста. Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог.студії. Випуск 21. 2018. С. 91–97.
11. Сумченко, І. Концепт «потойбіччя» у давніх міфологічних системах: уявлення та роль у культурі. *Δόξα (Докса): збірник наукових праць з філософії та філології*. Одеса, 2022. Випуск 2(38). С. 85–97. DOI: [10.18524/2410-2601.2022.2\(38\).283065](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.2(38).283065)
12. Тихомирова Ф. Трансформація сакрального простору європейського міста. *Δόξα/Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології*. Вип. 1 (29). Про сакральне-1. Одеса: Акваторія, 2018. С. 21–31. DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2018.1\(29\).146515](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2018.1(29).146515)
13. Akkash S. *Cosmology and Architecture in Premodern Islam: An Architectural Reading of Mystical Ideas*. SUNY Series in Islam (Albany, N.Y.: State University of New York Press, 2005). – XXV, 262 p. ISBN: 0791464113
14. Cassirer E. *An Essay on Man*. New Haven: Yale University Press, 1944. 237 p.

15. Deniz B. Patterns Reflecting Cosmology in Islamic Architecture. *M.Arch.*, Department of Architecture, 2016. URL: <https://ru.scribd.com/document/316777651/Patterns-Reflecting-Cosmology-in-Islamic-Architecture-Banu-Deniz>
16. Eliade M. *Le sacré et le profane*. Paris: Galimard, 1965. 194 p.
17. Fry T. *Cosmology and Architecture in Premodern Islam; Visualizing the Invisible; Built upon Love*. *Design Philosophy Papers*, 2006. 4(4), pp. 255–259. <https://doi.org/10.2752/144871306X13966268131992>
18. Graves R. *The White Goddess*. Faber & Faber; 2nd edition, 1999. 544 p. ISBN: 10:0571174256 ISBN: 13:978-0571174256
19. Gimbutas M. *The civilization of the goddess : the world of Old Europe*. HarperSanFrancisco, 1991. – XI, 529 p.
20. Haider S. G. *Islam, Cosmology, and Architecture*. In M. B. Sevchenko (Ed.), *Theories and Principles of Design in the Architecture of Islamic Societies*. Cambridge, Massachusetts: Aga Khan Program for Islamic Architecture, 1988. pp. 73–85. URL: <https://pdfcoffee.com/cosmology-islam-architecture-gulzar-haiderpdf-pdf-free.html>
21. Hancock G., Bauval R. *The Message of the Sphinx: A Quest for the Hidden Legacy of Mankind*. New York: Crown Publishers, 1996. 362 p. ISBN0517705036
22. Hancock G., Bauval R. *Talisman: Sacred Cities, Secret Faith*. Tisbury: Element Books, 2004. – XII, 562 p. ISBN 0718143159, 9780718143152
23. Hawkins G.S. *Stonehenge Decoded*. Doubleday. 1965. 202 p. ISBN 10:0385041276 ISBN 13:978-0385041270
24. Hurzhy K. *Idea and myth of the city from the philosophical research viewpoint*. *European philosophical and historical discourse*. Volume 7. Issue 3. Czech Republic, 2021. pp. 151–157.
25. Jencks C. *The New Paradigm in Architecture: The Language in Post-Modernism*, New Haven; London: Yale University Press, 2002. 304 p.
26. Jung C.G. *Collected Works of C.G. Jung: The First Complete English Edition of the Works of C.G. Jung*. Routledge, 2023. 10910 p. ISBN 9781032603384
27. Lagopoulos A. Ph. *Urbanisme et Semiotique*. Paris: Economica, 1999. 385 p.
28. Levi A. *Les machines à faire-croire: Formes et fonctionnements de la spatialité religieuse*. Paris: Economica, 2003. 245 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/279254554_Les_Machines_a_faire_croire_I_Formes_et_fonctionnement_de_la_spatialite_religieuse
29. Lovelock J. *Gaia: A New Look at Life on Earth*. Oxford University Press, 2000. 176 p. ISBN 0192862189.
30. Mallory J. P. *The homelands of the Indo-Europeans*. In: BLENCH, R. & M. SPRIGGS (eds.). *Archaeology and Language 1*. London and New York: Routledge, 1997. pp. 93–121.
31. Mallory J. P., Adams D. Q. *Encyclopedia of Indo-European culture*. London: Fitzroy Dearborn, 1997. – XLVI, 829 p. ISBN: 9781884964985, 1884964982
32. Nicolò P.L. *Da Cibebe a Maometto: storia della pietra nera della Mecca. Il ponte vecchio*, 2004. 223 p.
33. Peker A. U. AH 539 *Cosmological Thought and Architecture in the Middle East (3-0)3 – ECTS: 4*. Syllabus of a graduate course offered at METU Architectural History. 2019. 4 p. URL: https://www.academia.edu/38210917/2019_AH_539_Cosmological_Thought_and_Architecture_in_the_Middle_East
34. Platon. *Platon. Oeuvres complètes*. Paris: Flammarion, 2008. 2204 p. ISBN 978-2-08-121810-9
35. Prat, G. *L'architecture invisible*. Bonchamp-les-Laval: Maison D'editions «ARKXANA VOX», 1999. 320 p. ISBN 10: 2906588296 / ISBN 13: 9782906588295
36. Richer J. *Geografia sacra del mondo greco (Orizzonti della storia)*. Rusconi Libri, 1989. 374 p. ISBN-10:881888011X
37. Santillana G. de, Dechend, H. von. *Il mulino di Amleto: saggio sul mito e sulla struttura del tempo*. Adelphi eBook, 2020. 630 p. isbn: 9788845982286
38. Santillana G. de, Dechend, H. von. *Sirio. Tre seminari sulla cosmologia arcaica*. Adelphi, 2020. 171p.
39. Sjoon M, Mor B. *The Great Cosmic Mother. Rediscovering the Religion of the Earth*. HarperSanFrancisco, 1991. 501 p.

40. Snodgrass A. *Architettura, tempo, eternita : il simbolismo degli astri e del tempo nell'architettura della tradizione*. Milano: Paravia, 2004. – XXV, 595 p. ISBN 10: 8842490040 / ISBN 13: 9788842490043

41. Sukkar A. *Structures of Light. The Body and Architecture in Premodern Islam: a thesis submitted in fulfilment of the requirements of the degree of Doctor of Philosophy: the London Consortium (AA, BBK, ICA, Science Museum, and Tate) Birkbeck, University of London 2015*. URL: https://www.researchgate.net/publication/341623343_Structures_of_Light_The_Body_and_Architecture_in_Premodern_Islam

42. Vitruvio M. P. *De architectura: I Dieci libri dell'Architettura- Vitruvio*. Independently published, 2023. 317 p. ISBN-13:979-8871732953

REFERENCES

1. Akkach, S. (2005). *Cosmology and Architecture in Premodern Islam: An Architectural Reading of Mystical Ideas*. SUNY Series in Islam (Albany, N.Y.: State University of New York Press). -xxv, 262 p. [in English]. ISBN: 0791464113

2. Byelikova, K.O.(2014). *Sakralizaciya prostoru mista v umovah sekulyarizaciyi*. [Sacralization of urban space in terms of secularization], *Visnik DonNUET: nauk. zhurn.* – Doneck. Seriya, Gumanitarni nauki, Vip. 2 (62), S. 66–73. [in Ukrainian].

3. Cassirer E.(1944). *An Essay on Man*. New Haven: Yale University Press. 237p. [in English].

4. Deniz B.(2016). *Patterns Reflecting Cosmology in Islamic Architecture*. M. Arch., Department of Architecture. [in English]. URL: <https://ru.scribd.com/document/316777651/Patterns-Reflecting-Cosmology-in-Islamic-Architecture-Banu-Deniz>

5. Dymchuk, A. V. (2020). *Filosofs'ki zasady sotsial'noyi doktryny masonstva*. [The Philosophical Foundations of the Social Doctrine of Freemasonry]: dys. ... k. filos. nauk : 09.00.03. Odesa: Pivdenoukrayins'kyy nats. ped. instytut imeni K. D. Ushyns'koho, Odesa, 2020. 255 s. [in Ukrainian].

6. Eliade, M. (1965). *Le sacré et le profane*. Paris: Galimard. 194 p. [in French].

7. Fry, T.(2006). *Cosmology and Architecture in Premodern Islam; Visualizing the Invisible; Built upon Love*. *Design Philosophy Papers*. 4(4), Pp. 255–259. [in English]. <https://doi.org/10.2752/144871306X13966268131992>

8. Graves R. *The White Goddess*. Faber & Faber; 2nd edition, 1999. 544p. [in English]. ISBN-10:0571174256 ISBN-13:978-0571174256

9. Gimbutas, M.(1991). *The civilization of the goddess : the world of Old Europe*. HarperSanFrancisco. – xi, 529 p. [in English].

10. Haider, S. G. (1988). *Islam, Cosmology, and Architecture*. In M. B. Sevchenko (Ed.), *Theories and Principles of Design in the Architecture of Islamic Societies*. Cambridge, Massachusetts: Aga Khan Program for Islamic Architecture. Pp. 73–85. [in English]. URL:<https://pdfcoffee.com/cosmology-islam-architecture-gulzar-haiderpdf-pdf-free.html>

11. Hancock G., Bauval R.(1996). *The Message of the Sphinx: A Quest for the Hidden Legacy of Mankind*. New York: Crown Publishers. 362 p. [in English]. ISBN0517705036

12. Hancock G., Bauval R.(2004). *Talisman: Sacred Cities, Secret Faith*. Tisbury: Element Books.- xii, 562 p. [in English]. ISBN 0718143159, 9780718143152

13. Hawkins, G.S.(1965). *Stonehenge Decoded*. Doubleday. 202 p. [in English]. ISBN-10:0385041276 ISBN-13:978-0385041270

14. Hotynian-Zhuravlyova, V. V. (2022). *Osobystisne vymiryuvannya lyudyny u konteksti vzayemodiyi sotsiumu i kul'tury*. [Personal measurement of a human in the context of the interaction of society and culture]. *Visnuk of the Lviv University. Series Philos. – Political studies*, Issue 44, S. 27–33. [in Ukrainian].

15. Hurzhy, K. (2021) *Idea and myth of the city from the philosophical research viewpoint*. *European philosophical and historical discourse*, 7(3), Pp. 151–157. [in English].

16. Kyrylyuk, O. (2022). *Alimentarnyy universal'no-kul'turnyy kod u dialozi Hryhoriya Skovorody «Vdyachlyvyy Yerodiy»*. [Alimentary universal- cultural code in Hrygory Skovoroda's dialogue "The grateful Erodius"]. *Δόξα / Doksa*, 2(38), S. 7–14. [in Ukrainian]. DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.2\(38\).283057](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.2(38).283057)

17. Jencks, C.(2002). *The New Paradigm in Architecture: The Language in Post-Modernism*, New Haven; London: Yale University Press. 304 p. [in English].

18. Jung, C.G.(2023). Collected Works of C.G. Jung: The First Complete English Edition of the Works of C.G. Jung. Routledge. 10910 p. [in English]. ISBN 9781032603384
19. Lagopoulos, A. Ph.(1999). Urbanisme et Semiotique. Paris: Economica. 385 p. [in French].
20. Levi, A.(2003). Les machines à faire-croire: Formes et fonctionnements de la spatialité religieuse. Paris: Economica. 245 p. [in French]. URL: https://www.researchgate.net/publication/279254554_Les_Machines_a_faire_croire_I_Formes_et_fonctionnement_de_la_spatialite_religieuse
21. Lovelock, J. (2000). Gaia: A New Look at Life on Earth. Oxford University Press. 176 p. [in English]. ISBN 0192862189.
22. Mallory, J. P.(1997). The homelands of the Indo-Europeans. In: BLENCH, R. & M. SPRIGGS (eds.). Archaeology and Language 1. London and New York: Routledge. Pp. 93–121. [in English].
23. Mallory J. P., Adams D. Q. (1997). Encyclopedia of Indo-European culture. London: Fitzroy Dearborn. – xlvi, 829 p. [in English]. ISBN: 9781884964985, 1884964982
24. Nicolò P.L. (2004). Da Cibebe a Maometto: storia della pietra nera della Mecca. Il ponte vecchio. 223 p. [in Italian].
25. Odesoznavstvo. (2010). Navchal'nyy posibnyk. [Odessa studies. Study guide] Odesa. 384 s. [in Ukrainian]. URL: archive.org/details/odesoznavstvo/mode/2up
26. Peker, A. U. (2019). AH 539 Cosmological Thought and Architecture in the Middle East (3-0)3 – ECTS: 4. Syllabus of a graduate course offered at METU Architectural History. 4 p. [in English]. URL: https://www.academia.edu/38210917/2019_AH_539_Cosmological_Thought_and_Architecture_in_the_Middle_East.
27. Platon. (2008). Platon. Oeuvres complètes. Paris: Flammarion. 2204 p. [in French]. ISBN 978-2-08-121810-9
28. Prat, G.(1999). L'architecture invisible. Bonchamp-les-Laval: Maison D'editions «ARKXANA VOX». 320 p. [in French]. ISBN 10: 2906588296 / ISBN 13: 9782906588295
29. Radionova, L. (2013). Publichnyy prostir mista v sotsial'no-filosofskiy perspektyvi: metodolohiya doslidzhennya. [Public space of city in social-philosophical prospect: methodology of research]. Skhid, № 6 (126). S. 273–277. [in Ukrainian]. URL: <http://skhid.kubg.edu.ua/article/view/20742>
30. Richer, J.(1989). Geografia sacra del mondo greco (Orizzonti della storia). Rusconi Libri. 374 p. [in Italian]. ISBN: 10:881888011X
31. Santillana G. de, Dechend, H. von.(2020). I mulino di Amleto: saggio sul mito e sulla struttura del tempo. Adelphi eBook. 630 p. [in Italian]. ISBN: 9788845982286
32. Santillana G. de, Dechend, H. von. (2020). Sirio. Tre seminari sulla cosmologia arcaica. Adelphi. 171p. [in Italian].
33. Secundant, S. (2021). Leybnits i Vol'f: krytychni zasady ideyi naukovoï revolyutsiyi u filosofiyi.[Leibniz and Wolf: critical foundations of the idea of scientific revolution in philosophy]. Sententiae, 40(1), S.44–66. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.31649/sent40.01.044>
34. Sjoon M, Mor B.(1991). The Great Cosmic Mother. Rediscovering the Religion of the Earth. HarperSanFrancisco. 501p. [in English].
35. Snodgrass, A.(2004). Architettura, tempo, eternità : il simbolismo degli astri e del tempo nell'architettura della tradizione. Milano, Paravia. – XXV, 595 p. [in English]. ISBN 10: 8842490040 / ISBN 13: 9788842490043
36. Sorochuk, A.(2018). Desakralizaciya prostoru suchasnogo mista. [Desacralization of the space of the modern city], Visnik Lvivskogo universitetu. Seriya filos.-politolog.studiyi, Vipusk 21, S. 91–97. [in Ukrainian].
37. Sukkar, A. (2015). Structures of Light. The Body and Architecture in Premodern Islam: a thesis submitted in fulfilment of the requirements of the degree of Doctor of Philosophy. The London Consortium (AA, BBK, ICA, Science Museum, and Tate) Birkbeck, University of London 2015. [in English]. URL: https://www.researchgate.net/publication/341623343_Structures_of_Light_The_Body_and_Architecture_in_Premodern_Islam.
38. Sumchenko, I. (2022). Kontsept «potoibichchia» u davnikh mifolohichnykh systemakh: uivavleniia ta rol u kulturi [The concept of «the otherwise» in ancient mythological systems: imagination and role in culture], in: Δόξα / Doksa, № 2(38), S. 85–97. [in Ukrainian]. DOI: 10.18524/2410-2601.2022.2(38).283065

39. Tykhomirova, F. (2018). Transformatsiya sakral'noho prostoru yevropeys'koho mista. [Transformation of the sacred space of the European city]. *Δόξα/Doxa*, 1 (29), S. 21–31. [in Ukrainian]. DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2018.1\(29\).146515](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2018.1(29).146515)
40. Vitruvio, M. P.(2023). De architectura: I Dieci libri dell'Architettura – Vitruvio. Independently published. 317 p. [in Italian]. ISBN: 13:979-8871732953
41. Zavorodnii, Y. (2021). Klasychna indiy's'ka filosofiya v oksfords'kiy seriyi «Istoriya filosofiyy bez zhodnykh prohalyn». [Classical Indian philosophy in the Oxford series “History of Philosophy without any gaps”]. *Sententiae*, 40(2), S. 66–84. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.31649/sent40.02.066>
42. Zavorodnii, Y. Y. & Ostapenko, M. A. (1999). Sakral'nyy vymir ostrova Khortytsya (do postanovky pytannya). [The sacred dimension of Khortytsia Island (before the question)]. *Cultural studies*, 2, S. 247–275. [in Ukrainian].

Mazur Olena Pilipivna

Postgraduate Student at the Department of Philosophy
Odesa I. I. Mechnikov National University
2, Dvorianska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0009-0007-8038-4401

PHILOSOPHICAL BASIS OF THE FORMATION OF THE GEOCENTRIC UNIVERSE MODEL IN COSMOLOGICAL APPROACHES TO ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING: CASE OF ODESA

Problem. *Urban planning and architecture remain underexplored in both scientific and socio-cultural research. Although there is substantial evidence indicating the philosophical foundations underlying these fields, a clearly defined methodology for explaining and analyzing these foundations from a philosophical perspective has yet to be established. Historical, cultural, and archaeological studies, along with the existence of a "sacred" center in Odesa, provide grounds for considering the cosmogonic ritual of the city's founding as a manifestation of the geocentric cosmological model in urban planning and architecture and revealing the worldview and philosophical underpinnings of the archaic geocentric cosmological model, which is reflected in the architectural and urban designs of many ancient buildings and cities.*

Purpose. *The aim of this research is to examine the philosophical foundations of the formation of the geocentric universe model as it manifests in cosmological approaches to architecture and urban planning, with a focus on the city of Odesa.*

Methods. *The cultural approach in the history of philosophy.*

The object of the research includes historical, cultural, and archaeological findings, while **the subject of the research** focuses on the worldview and philosophical foundations of cosmological models of urban planning and architecture.

Results of Research. *This study explores the philosophical foundations underlying the geocentric universe model as reflected in the cosmological models of architecture and urban planning, using the city of Odesa as a case study.*

It was concluded *The geocentric cosmological model of architecture and urban planning, examined in the context of Odesa, conveys profound worldview content through symbolic means, enabling an understanding of the world's inexhaustible phenomenological diversity and its fundamental constants. This research holds significant potential for further exploration.*

Key words: *cosmological models of architecture and urban planning, cultural approach in the history of philosophy, wisdom, metaphysics, traditions, universals of culture, mythology, ancient cosmological worldview, architecture of Odesa.*

УДК 75.046

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.13>

Музиченко Ганна В'ячеславівна
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політичних наук і права
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-7890-9615

Агаманюк Зоя Миколаївна
доктор філософських наук, професор,
доцент кафедри філософії, соціології
та менеджменту соціокультурної діяльності
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0001-7299-409X

ТВОРЧІСТЬ ЯК ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

***Актуальність проблеми.** Поточну культурну ситуацію в Україні можна охарактеризувати як результат різних соціокультурних процесів і впливів, що породжує як внутрішньо-особистісну, так і загальну семантичну напруженість в соціумі. У цьому контексті становить інтерес розгляд тих змістів, які функціонують у символах у тому чи іншому культурному середовищі. Виявлення цих складових має наблизити нас до розуміння непростих особистісних і колективних смислових колізій, із якими ми щоденно стикаємося на зламі культур та епох.*

***Мета статті** – проаналізувати творчість як феномен культури та запоруку формування культурної спадщини в сучасних суспільствах та в Україні зокрема.*

***Методи дослідження.** В процесі дослідження використовувалися загальнонаукові методи та підходи. Історико-філософський – для дослідження спадкоємності культурного досвіду. Дедуктивний метод дозволив виявити ознаки культурного мислення в сучасному розумінні; діалектичний – творчість та її роль у формуванні культурної спадщини. Культурологічний підхід використовувався з метою виявлення залежності комп'ютеризацією, інформатизацією та змінами в освіті.*

***Результати дослідження.** В основі будь-якої творчості лежить людська потреба в побудові нових форм і засобів культурної діяльності, виробництві матеріальних і духовних цінностей. Культурна творчість вписується в загальносоціальне структурне сприйняття людиною світу: потреба – діяльність – предмет споживання.*

Різноманітність культур сприяє їхньому обміну, що, в свою чергу, веде до запозичення елементів, які мають загальнолюдську цінність. Запозичення певних аспектів інокультури не загрожує національній самобутності, оскільки ці елементи мають універсальний характер. Такі запозичення гармонійно вписуються в існуючу культурну традицію, не спотворюючи її. Сила та гнучкість цієї традиції дозволяють окремим народам використовувати культурні запозичення без втрат для своєї національної ідентичності. Це прагнення західної культури та технологій зберігати свій національно-культурний колорит. Консолідація націй і культур передбачає діалог, а не конфронтацію, те, що загальнолюдські цінності та інтереси переважають над іншими інтересами, і що плюралізм існуючого та майбутнього світу є умовою розвитку та взаємозбагачення політичних систем, країн, народів і культур. Всебічний розвиток кожної етнічної культури базується на власних культурних традиціях і надбаннях.

Мета виховання особистості полягає в оволодінні спадщиною, яка б детермінувала культурну творчість як засіб самореалізації людських сутнісних сил. Відомо, що культурна спадщина не зводиться до матеріалізованих у речах цінностей. Вона містить духовні цінності –

норми моралі, настрої, звички, почиття, народні звичаї і, звичайно, інтелектуальну культуру, яка транслюється від покоління до покоління, культуру творчого мислення.

Ключові слова: суспільство, ідеологія, пропаганда, творчість, мислення, творче (креативне) мислення, культура, культурна спадщина, цінності, національна культурна спадщина, комп'ютеризація, цифровізація, інформаційний простір.

Вступ. Численні публікації українських суспільствознавців, філософів, культурологів, соціологів за всі роки Незалежності звертають увагу на той факт, що довгий час на українське суспільство був скерований шалений потік ідеологічно заангажованої російськомовної телевізійної, книжкової продукції, відвертої пропаганди бездуховності і жорстокості та низькопробної музики, яка заволоділа простором ФМ станцій. У сучасних умовах відкритої російської агресії виник шанс раз і назавжди нарешті перекрити цей ідеологічний бруд, починаючи з маршруток до кафе та філармоній і закінчуючи державним концертним палацом «Україна». При цьому паралельно існували й молоді українські виконавці і гурти, які самотужки при відсутності допомоги та реклами культивували і нині продовжують творити зовсім іншу за змістами і символами актуальну музику.

Сьогодні разом зі змінами соціально-культурних установок у суспільстві в Україні відбувається й помітний процес оновлення суспільства і його культурної творчості.

Мета статті – проаналізувати творчість як феномен культури та запоруку формування культурної спадщини в сучасних суспільствах та в Україні зокрема.

Методи дослідження. У процесі дослідження використовувалися загальнонаукові методи та підходи. Історико-філософський – для дослідження спадкоємності культурного досвіду. Дедуктивний метод дозволив виявити ознаки культурного мислення в сучасному розумінні. Діалектичний – творчість та її роль у формуванні культурної спадщини. Культурологічний підхід використовувався з метою виявлення залежності комп'ютеризацією, інформатизацією та змінами в освіті.

Результати дослідження. Найпоширенішим визначенням поняття творчості є таке: творчість – це цілеспрямована діяльність людини, яка створює матеріальні й духовні цінності суспільного значення. У процесі розподілу праці на розумову і фізичну, творчість стає професійною діяльністю художників (художня творчість) і вчених (наукова творчість). Існує також у різних формах самодіяльна творчість мас. В основі будь-якої творчості лежить людська потреба в побудові нових форм і засобів культурної діяльності, виробництві матеріальних і духовних цінностей. Культурна творчість вписується в загальносоціальне структурне сприйняття людиною світу: потреба – діяльність – предмет споживання. Культурно-творча діяльність завжди діалогічна (а не монологічна), в ній беруть участь Людина-Творець і Людина – Спадкоємець, художник і публіка (навіть «уявна публіка»). Художній витвір – це своєрідний результат колективної дії, співтворчості Людини-Творця як з попередніми поколіннями, так і з своїми сучасниками [1, с. 18].

Творчість – це евристична діяльність, яка припускає здійснення людиною того, що раніше безпосередньо не існувало, воно містить момент несподіваного, непередбаченого, імпровізаційного. Але в дійсності немає абсолютно нового і несподіваного стосовно існуючого. У процесі творчості старе заперечується новим, але разом з тим, нове спадкоємно пов'язане зі старим. Невизнання зв'язку нового зі старим перетворює його в чудо. Воно і є «чудом» людської діяльності, але таким «чудом», яке детермінується усім попереднім розвитком.

Творчий процес майже завжди проходить три основні стадії: 1) вивчення об'єкта, виникнення задуму нового твору; 2) кристалізація замислу (узагальнення результатів, моделювання елементів нового); 3) практичне втілення замислу в певному матеріалі, створення оригінальних, принципово нових, повністю непередбачених цінностей [3].

З точки зору діалектики культурно-творчий процес – це зняття, тобто суперечлива єдність і заперечення застарілого, спадкоємного зберігання життєздатного і формування нового. Отже, успадкування і творчість в культурі за своїм змістом збігаються, але кожний із цих трьох

моментів може домінувати що до двох інших. Все залежить від конкретних обставин, в яких відбувається дія суб'єкта. Необхідно мати на увазі: якщо спадкоємність культурного досвіду – це переважно об'єктивна передумова творчості, без якої людина взагалі не може вийти на рівень евристичної діяльності, то заперечення – перш за все суб'єктивний спосіб самоствердження Людини – Творця. Можна сказати і так: творити – значить не погоджуватися з традицією, авторитетами, з зробленими раніше стереотипами мислення і діяльності.

Заперечення, критичність – важливий елемент такої обов'язкової якості Людини – Творця, як інтелектуальна незалежність. Можна мати високий рівень інтелектуальності, але якщо це інтелект конформістського плану, його творчі потенції будуть невисокими. Крім інтелектуальної незалежності новаторові, як правило, притаманні гостра допитливість, гнучкість при зіткненні з будь-якими проблемами, вміння порівнювати декілька альтернативних варіантів. Мабуть, одним із критеріїв, які відрізняють «новатора від «адаптора», є більша здатність першого до критичного осмислення спадщини, до заперечення традиційних поглядів на предмет дослідження, перегляд традиційних поглядів на предмет дослідження, відкидання усталених догм і концепцій. Але це не означає, що «адаптори» повністю позбавлені елементів творчості в своїй діяльності. Творча праця – це єдність продуктивності і репродуктивності новаторства і традиціоналізму. Науці потрібні і «генератори» ідей, і їх розробники. Безумовно, реалізація творчих потенцій є важливою суттєвою ознакою гармонійно розвиненої особистості, основним критерієм культурного процесу. Але не можна, на наш погляд, цілком виключити з культурної діяльності людську діяльність репродуктивного характеру. По-перше, вона є необхідною передумовою творчості і, по-друге, сама репродуктивна діяльність не позбавлена моменту творчості. Штампувальник, наприклад, теж може бути творцем у своїй справі, хоча він виробляє (репродукує) одну і ту ж річ багаторазово, як і скрипаль, який повторює багаторазово одну і ту ж п'єсу і доводить до досконалості її виконання [5, с. 100].

Можливості інтенсифікації культурної творчості в багато разів зростають за умови її комп'ютеризації. Людина-Творець передає комп'ютеру більшу частину репродуктивної діяльності, залишаючи за собою пріоритет безпосередньо творчої праці. Нині оволодіти культурною спадщиною (а без цього творчість неможлива) стає все важче, Причина – в лавинному збільшенні інформації.

Сьогодні, коли комп'ютеризація культури стає фактом дійсності, люди намагаються подолати психологічний бар'єр перед комп'ютером. Не можна не бачити в ньому, незважаючи на його машинну оболонку, засіб гуманізації суспільства. Гуманно те, що допомагає Людині-Творцеві реалізувати сутнісні сили і, передусім, здатність до творчого мислення, комп'ютер колосально збільшує творчі можливості людини, зокрема, з його допомогою можна моделювати ситуації з історії людської культури, проводити екстраполяцію в майбутнє. Програмування в межах концепції культури як «другої природи» здатне створювати комп'ютерні моделі будь-яких світів – давніх, сучасних і майбутніх, з'ясовувати особливості технології цивілізацій і культур, знаходити між ними спадкоємні зв'язки тощо.

Із розвитком комп'ютерної культури відбудуться глибокі зміни в освіті людей. Суть цих змін полягає саме в тому, що буде домінувати установка на універсалізм і піднесення загальної культури. Людина зможе зайнятися істинно людською діяльністю – творчістю. Вона повинна все більше мислити і все більше користуватися тим, що комп'ютер визволяє її від інтелектуального автоматизму. У такій ситуації надзвичайно актуалізуються проблеми формування культури творчого мислення особистості. Людство не винайшло поки що інших ефективних способів виховання культури мислення, ніж вивчення історії філософської думки. Особистість обов'язково повинна пройти «школу» людської думки, школу культурно-історичної творчості як свого народу, так і людства загалом. Важливо, щоб людина не поверхово підходила до культурного масиву, не обмежувалася суто зовнішньою показовою оболонкою «цивілізації», а сприйняла б глибинні пласти спадщини. Головна мета виховання особистості полягає в оволодінні спадщиною, яка б детермінувала культурну творчість як засіб самореалізації людських сутнісних сил. Відомо, що культурна спадщина не зводиться до

матеріалізованих у речах цінностей. Вона містить духовні цінності – норми моралі, настрої, звички, почуття, народні звичаї і, звичайно, інтелектуальну культуру, яка транслюється від покоління до покоління, культуру творчого мислення. Остання є сутнісною характеристикою людини [7, с. 30].

Характерними ознаками культурного, тобто розвиненого, творчого мислення особистості, на наш погляд, мають бути: науковий світогляд, широкий інтелектуальний кругозір, наукова методологія, вміння поєднувати знання з практичними потребами, глибоке засвоєння духовного потенціалу попередніх поколінь, прагнення до самовдосконалення і самовиховання.

Звичайно, наведені характерні ознаки розвиненого, творчого за своєю суттю мислення, не вичерпують всього змісту терміну «культура творчого мислення». Складність виховання особистості полягає в тому, що культура мислення, як і культура почуттів, не дається людині в готовому вигляді. Свідомість – це продукт духовного виробництва. Кожна людина заново створює (за допомогою суспільства) себе як істоту культурну, духовну [4].

Передумовою будь-якої творчості є культурна спадщина. Оскільки культурна творчість – це перетворююча об'єкт діяльність, то вона, з одного боку, змінює (зокрема, заперечує, відкидає) традиційні види діяльності, а з другого, продовжує і збагачує їх у нових, змінених умовах. Окрім того, вона містить в собі і те, що раніше не існувало безпосередньо в старому, а виникло в процесі розвитку. Поступ вільного духу має своєю передумовою наявність певного матеріалу, на який він спрямований і який він не тільки примножує, не тільки розширює, додаючи до нього новий матеріал, але й суттєво обробляє, перетворює. Це успадкування є одночасно і отриманням спадщини, і вступом до володіння цією спадщиною [2].

У процесі культурного успадкування людина розглядає спадщину в контексті існуючої історичної епохи. Збереження спадщини здійснюється завдяки її переосмисленню на основі нового бачення раніше створених цінностей.

Розвиток культурної спадщини народу та постійні запити молодого покоління на культурну спадщину є додатковими резервами для вирішення проблеми оновлення людського життя та рушійною силою прискорення шляху культурного прогресу. Як відомо, потенціал культурної спадщини не обмежується лише культурними досягненнями нашої країни та нації. Вона також може включати видатні досягнення співіснуючих національних культур. Тому що ці досягнення мають універсальність і загальнолюдське значення. Саме в процесі культурної взаємодії може конкретизуватися універсальність і універсальна значущість у національному культурному зразку. Культурні цінності, створені спочатку в лоні національної культури та відображаючи інтереси окремих соціальних груп і класів, були піднесені до рівня загальнолюдських цінностей через процес міжнародного та міжкультурного відбору, створюючи глобальну скарбницю культури [2].

Консолідація націй і культур передбачає діалог, а не конфронтацію, те, що загальнолюдські цінності та інтереси переважають над іншими інтересами, і що плюралізм існуючого та майбутнього світу є умовою розвитку та взаємозбагачення політичних систем, країн, народів і культур. Головна тенденція полягає в тому, що соціальні структури країн Західної та Східної Європи все більше спираються на технологічні та культурні досягнення одна одної [6, с. 342].

Європейське суспільство прагне до гармонійного існування, до нового рівня становлення і розвитку загальнолюдської культури – єдиного культурного простору. На нашу думку, це має відбуватися за двома основними напрямками. Передусім, по лінії переборення замкненості національних культур, ізольованості і відчуження «локальних» цивілізацій, налагодження активного обміну культурними цінностями між ними. Основою культурної консолідації людства є спільний знаменник усіх національних культур – гуманізм. У кожній національній культурі – в її фольклорі, релігії, мистецтві, філософії – загальним мотивом є ідея неповторності, унікальності людини, визнання її права на життя і культурну творчість [7, с. 29–34]. Серед тез і постулатів програми розвитку культури, яка проголошена з ініціативи ЮНЕСКО ще в 1986 році, знаходимо таке: єдність в різноманітності як символ справжньої культури, як ґрунт, на якому здатне об'єднатися людство, тенденція гуманізації політики, спрямованої на

зміцнення цілісного світу в усій різноманітності існуючих розбіжностей, поглиблення загальнолюдських засад у вирішенні завдань практичної політики.

Національна культурна спадщина не може бути закрита через визнання інших народів і країн. Вона має органічно увійти в світову культурну скарбницю і збагачуватися за її рахунок. Звичайно, існує певна небезпека втрати культурної унікальності через культурну експансію (американізація західної культури стала очевидним фактом). Розвиток науки і техніки також сприяв стандартизації та уніфікації культурної та творчої діяльності в усьому світі. Але протидією цим тенденціям є здатність національної культури до самозбереження та самовідтворення. Жодна культурна інновація не може змінити живу культуру, вироблену в межах національної традиції. Тому другим напрямком розвитку гармонійного культурного простору є збереження та відтворення культурної спадщини кожного етносу. Всебічний розвиток кожної етнічної культури базується на власних культурних традиціях і надбаннях [7, с. 29–32].

Необхідною умовою саморозвитку національної культури, тобто наявності живої культурної традиції, є гуманізація всієї системи суспільних відносин, починаючи з гуманізації політичних відносин. Відсутність справжньої демократії та свободи вираження поглядів, економічна та політична диктатура, що обов'язково поширюється на духовну сферу, соціальна незахищеність окремих людей і цілих країн – усе це спотворює та гальмує процес культурної творчості, обмежує її ініціативу індивідів і відокремлюють їх від традиційних національних і культурних засад, що призводить до втрати соціальної пам'яті. Як приклад можна згадати деформацію та застій національної культури в Радянському Союзі. Альтернативою стало відродження національної духовності та національних культурних традицій в роки незалежності безпосередньо пов'язане з темпами оновлення та розвитку соціально-економічної, ідеологічної та політичної сфер суспільства. Відновлення соціального статусу українського народу як господаря власної землі, матеріальної і духовної культури та багатовікової долі – це шлях до культурного самовідродження української нації. Інфраструктура культурної творчості та притаманні їй функції, які історично склалися в тоталітарних суспільствах, потребують докорінної реконструкції.

Різноманітність культур сприяє їхньому обміну, що, в свою чергу, веде до запозичення елементів, які мають загальнолюдську цінність. Запозичення певних аспектів інокультури не загрожує національній самобутності, оскільки ці елементи мають універсальний характер. Такі запозичення гармонійно вписуються в існуючу культурну традицію, не спотворюючи її. Сила та гнучкість цієї традиції дозволяють окремим народам використовувати культурні запозичення без втрат для своєї національної ідентичності. Це прагнення західної культури та технологій зберігати свій національно-культурний колорит.

Інтерес до проблеми успадкування в культурі не зменшується, а, навпаки, зростає в рамках культурології та філософії культури. Переосмислення минулого та нове його сприйняття з огляду на сучасні завдання є способом, за допомогою якого нові покоління можуть отримати додаткові імпульси для творчості. У них буде своя, унікальна інтерпретація та історично зумовлене бачення культурної спадщини. Проте наявність «свого» погляду на минуле культури у кожного покоління не є тотожною культурно-історичному релятивізму. Адже багатство культурної спадщини безмежне і різноманітне, що відкриває можливості для багатозначної інтерпретації в контексті оновленого життя [5, с. 102].

Висновки. З'ясовано, що творити – означає не погоджуватися з традицією, авторитетами, із зробленими раніше стереотипами мислення і діяльності. Заперечення, критичність – важливий елемент такої обов'язкової якості Людини – Творця та інтелектуальна незалежність.

Доведено, що дослідження процесу спадкоємності культурного досвіду закладає основу стабільному майбутньому. Будь-яке суспільство не зможе вижити, якщо буде нездатним формувати й зберігати культурну спадщину.

Виявлено, що в умовах цифровізації, комп'ютеризації та глобалізації відбуваються зміни в освіті. Починає домінувати установка на універсалізм і піднесення загальної культури. Людина має більше можливостей зайнятися творчістю.

З'ясовано, що успадкування і творчість в культурі за своїм змістом збігаються, але кожний із цих трьох моментів може домінувати щодо двох інших. Все залежить від конкретних обставин, в яких відбувається дія суб'єкта.

Розглянуто, що підґрунтям розвитку національної культури є культурна спадщина. Культурна творчість змінює (зокрема, заперечує, відкидає) традиційні види діяльності, водночас продовжує і збагачує їх у нових, змінених умовах. Це успадкування є одночасно і отриманням спадщини, і вступом до володіння цією спадщиною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура: курс лекцій. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 584 с.
2. Культурна спадщина. *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. URL: <https://esu.com.ua/article-51479>
3. Культурологія: Підручник. Одеса: Університет Ушинського, 2023. 433 с.
4. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ : МП Абрис, 1991. 272 с.
5. Осієвська Ю. С. Культурна спадщина як драйвер соціокультурного розвитку на сучасному етапі: ефективність регіональної моделі. *Культура і сучасність : альманах*. 2022. № 1. С. 99–105.
6. Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ : Артєк, 2021. 727 с.
7. Степанов В. Ю. Визначення поняття «культурна спадщина» в культурному просторі України. *Культура України*. Випуск 48. 2015. С. 29–39.

REFERENCES

1. Kordon M. V. Ukrayins'ka ta zarubizhna kul'tura: kurs lektsiy [Ukrainian and foreign culture: a course of lecture]. Kyiv : Tsentr navchal'noyi literatury, 2005. 584 s. [in Ukrainian].
2. Kul'turna spadshchyna [Cultural heritage]. Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrayiny [Elektronnyy resurs] / Redkol. : I. M. Dzyuba, A. I. Zhukovs'kyi, M. H. Zheleznyak [ta in.]; NAN Ukrayiny, NTSH. K. : Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen' NAN Ukrayiny, 2016. Rezhym dostupu : <https://esu.com.ua/article-51479> [in Ukrainian].
3. Kul'turolohiya: Pidruchnyk [Culturology: Textbook]. Odesa: Universytet Ushyns'koho, 2023. 433 s. [in Ukrainian].
4. Ohiyenko I. Ukrayins'ka kul'tura. Korotka istoriya kul'turnoho zhyttya ukrayins'koho narodu [Ukrainian culture. A brief history of the cultural life of the Ukrainian people]. Kyiv : MP Abrys, 1991. 272 s. [in Ukrainian].
5. Osiyevs'ka Yu. S. Kul'turna spadshchyna yak drayver sotsiokul'turnoho rozvytku na suchasnomu etapi: efektyvnist' rehional'noyi modeli [Cultural heritage as a driver of socio-cultural development at the present stage: the effectiveness of the regional model.]. *Kul'tura i suchasnist' : al'manakh*. 2022. № 1. S. 99–105. [in Ukrainian].
6. Popovych M. V. Narys istoriyi kul'tury Ukrayiny [Sketch of the history of culture of Ukraine]. Kyiv : Artek, 2021. 727 s.
7. Stepanov V. Yu. Vyznachennya ponyattya «kul'turna spadshchyna» v kul'turnomu prostori Ukrayiny [Definition of the concept of “cultural heritage” in the cultural space of Ukraine]. *Kul'tura Ukrayiny*. Vypusk 48. 2015. S. 29–39. [in Ukrainian].

Muzychenko Ganna Viacheslavivna

Doctor of Political Science, Professor,

Professor at the Department of Political Science and Law

South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky

26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine

orcid.org/0000-0002-7890-9615

Atamaniuk Zoia Mykolaivna

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Associate Professor at the Department of philosophy,
sociology and management of socio-cultural activity
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine.
orcid.org/0000-0001-7299-409X

CREATIVITY AS A PREREQUISITE FOR THE CULTURAL HERITAGE FORMATION

The relevance of the problem. *The current cultural situation in Ukraine can be characterized as the result of various socio-cultural processes and influences, which generates both intrapersonal and general semantic tensions in society. In this context, it is of interest to consider the meanings that function in symbols in a particular cultural environment. Identifying these components should bring us closer to understanding the difficult personal and collective semantic conflicts that we face on a daily basis at the turn of cultures and epochs.*

The purpose of the article is to analyze creativity as a cultural phenomenon and a key to the cultural heritage formation in modern societies and in Ukraine in particular.

Research methods. *The research used general scientific methods and approaches. The historical and philosophical methods were used to study the continuity of cultural experience. The deductive method allowed us to identify signs of cultural thinking in the modern sense. The dialectical method was used to study creativity and its role in shaping cultural heritage. The cultural approach was used to identify the dependence of computerization, informatization and changes in education.*

Research results. *The basis of any creativity is the human need to build new forms and means of cultural activity, to produce material and spiritual values. Cultural creativity fits into the general social structural perception of the world by a person: need – activity – object of consumption.*

The diversity of cultures facilitates their exchange, which, in turn, leads to the borrowing of elements of universal value. The borrowing of certain aspects of a foreign culture does not threaten national identity, as these elements are universal. Such borrowings harmoniously fit into the existing cultural tradition without distorting it. The strength and flexibility of this tradition allow individual nations to use cultural borrowings without losing their national identity. This is the desire of Western culture and technology to preserve their national and cultural flavor. The consolidation of nations and cultures implies dialogue rather than confrontation, that universal values and interests prevail over other interests, and that the pluralism of the existing and future world is a condition for the development and mutual enrichment of political systems, countries, peoples and cultures. The comprehensive development of each ethnic culture is based on its own cultural traditions and achievements.

The purpose of personality education is to master the heritage that would determine cultural creativity as a means of self-realization of human essential forces. It is known that cultural heritage is not limited to values materialized in things. It contains spiritual values – moral norms, moods, habits, feelings, folk customs and, of course, intellectual culture, which is transmitted from generation to generation, the culture of creative thinking.

Key words: *society, ideology, propaganda, creativity, thinking, creative thinking, culture, cultural heritage, values, national cultural heritage, computerization, digitalization, information space.*

УДК 1:316.3+13+004.8+17

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.14>**Нівня Ганна Олександрівна**

кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри державно-правових дисциплін
Інституту права та безпеки
Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-0392-7392

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ВИКЛИК ДЛЯ СУСПІЛЬСТВА

Актуальність проблеми. Стрімкий розвиток штучного інтелекту в останні роки змінив соціальну реальність. Сьогодні перед науковцями та діячами мистецтва стоїть завдання ретельно проаналізувати переваги та недоліки взаємодії з ШІ, окреслити її перспективи. Без цього не можливо усвідомити потенційні ризики та створити оптимальні правила взаємодії.

Мета дослідження. Метою даного дослідження є визначення найактуальніших викликів, які ставить перед сучасним суспільством активний розвиток штучного інтелекту.

Методи дослідження. Для досягнення мети були застосовані наступні методи: аналіз під час дослідження різних підходів щодо оцінки ризиків, пов'язаних із розвитком штучного інтелекту; індукція для виявлення актуальних тенденцій розвитку штучного інтелекту та його впливу на соціальну реальність; феноменологічний підхід для розкриття важливих сенсів процесу творчості.

Результати дослідження. У статті показано, що розробки в галузі штучного інтелекту із самого початку здійснювалися у найрізноманітніших напрямках: від створення алгоритмів спілкування і до розпізнавання візуальних та слухових образів. Сьогодні всі ці розробки тою чи іншою мірою застосовуються на практиці. Наразі має місце тенденція щодо залучення нейромереж до творчої роботи.

Проаналізовано переваги та ризики застосування штучного інтелекту. Серед ризиків виділяються: загроза конкуренції для представників різноманітних професій; ризик виникнення кризи в сфері мистецтва; ризик неуспішної соціалізації дітей та підлітків; ризик делегування машині вирішення соціальних проблем та сценарії, пов'язані з пригнобленням людства машинами шляхом або поневолення або паразитування.

Серед позитивних наслідків використання ШІ виділяються: поява електронних асистентів і чат-ботів, що надають корисну інформацію, заощаджують час та роблять життя комфортнішим; створення застосунків, які надають специфічну допомогу людям з інвалідністю, що сприяє побудові інклюзивного суспільства.

Показано, що штучний інтелект сьогодні є викликом для суспільства в плані ефективного розподілу праці та ресурсів. Він також є викликом для людини на екзистенційному рівні, оскільки з появою нових можливостей ШІ актуалізується питання «що може людина протиставити машині?» Екзистенційним завданням людини в контексті викликів, пов'язаних з ШІ є завдання не перетворитися на автомат, не допустити підміну почуттів алгоритмами, а творчого процесу – генерацією контенту.

Ключові слова: штучний інтелект, нейромережа, суспільство, ризик, творча діяльність.

Вступ. Розробки в області штучного інтелекту ведуться вже протягом десятиліть. Але саме в останні роки результати цих розробок призвели до суттєвих змін соціальної реальності. Це особливо стосується стрімкого розвитку нейромереж, а саме – їх здатності генерувати тексти, зображення, аудіо та відео-контент.

Можливості штучного інтелекту захоплюють людину і, водночас, лякають її, прогнози щодо подальшого розширення «вмінь» нейромереж знаходяться в діапазоні від найоптимістичніших до найпесимістичніших, аж до апокаліптичних. На одному полюсі змальовується майбутнє, де штучний інтелект бере на себе функції супер-асистента, у співпраці з яким людство досягає небувалих успіхів у науці та мистецтві, при цьому сфера буденного життя стає більш

комфортною, а сфера розваг ідеально підлаштовується під потреби споживача. На іншому полюсі прогнози, згідно з якими штучний інтелект призводить до деградації науки, освіти та мистецтва, взаємодія з ним робить людину інтелектуально пасивною. Згідно з деякими версіями в майбутньому використання штучного інтелекту стає причиною масового безробіття в суспільстві, найпесимістичнішою ж моделлю майбутнього залишається підкорення людства машинами у всіх його варіаціях аж до повного поневолення або фізичного знищення людства.

І навіть якщо не зважати на далекоглядні прогнози, нові можливості нейронних мереж та штучного інтелекту загалом вже сьогодні поставили перед суспільством низку гострих та складних питань. Від прикладних: Які професії стануть більш затребуваними найближчим часом? Як ефективно здійснювати освітній процес? Які вміння і навички слід формувати у дітей та підлітків вже сьогодні? До філософських: Що таке митець і яка його роль в створенні шедевру? Що таке геніальний твір мистецтва? Чи є в людині щось таке, що не можна синтезувати або згенерувати? Чи можна наділити машину свідомістю і чи потрібно це робити? Чи не є людина проміжною ланкою в ланцюжку еволюції між приматом та нейромережею? І, звісно, нових фарб набувають христоматійні питання, хто ми, звідки і куди прямуємо?

В будь-якому разі, штучний інтелект і нейронні мережі зокрема – це невід’ємна складова реальності. Винайшовши цю технологію, вже не можна повністю її відмінити або заборонити її розробки. Розвиток штучного інтелекту та посилення його інтеграції в життя суспільства – це незворотній процес. Зупинити його неможливо, як в свій час було неможливо зупинити розвиток писемності. Продовжуючи дану аналогію зазначимо, що писемні культури принципово відрізняються від усних, поява писемності колись стала революцією на шляху розвитку людства. Очевидно, такою ж революцією наразі є поява і стрімкий розвиток штучного інтелекту, що незворотно і принципово змінить суспільство. Але з цього не випливає, що суспільство не повинно контролювати даний процес, створюючи певні «правила гри». Сьогодні перед науковою спільнотою, діячами мистецтва і людством взагалі стоїть завдання ретельно проаналізувати переваги та недоліки взаємодії із штучним інтелектом, окреслити її перспективи. Без цього не можливо усвідомити потенційні ризики та створити оптимальні правила взаємодії.

Відповіді на всі зазначені вище питання не можливо в рамках однієї статті. Для цього не вистачить і монографії. Стаття являє собою радше огляд тих викликів, які несе з собою розвиток штучного інтелекту.

Мета та завдання. Метою даного дослідження є визначення найактуальніших викликів, які ставить перед сучасним суспільством активний розвиток штучного інтелекту.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: простежити актуальні тенденції розвитку штучного інтелекту; висвітлити негативний вплив використання штучного інтелекту на суспільство; Визначити позитивні наслідки використання штучного інтелекту.

Методи дослідження. Для досягнення мети були застосовані наступні методи: аналіз під час дослідження різних підходів щодо оцінки ризиків, пов’язаних із розвитком штучного інтелекту; індукція для виявлення актуальних тенденцій розвитку штучного інтелекту та його впливу на соціальну реальність; феноменологічний підхід для розкриття важливих сенсів процесу творчості.

Результати дослідження. Сьогодні в науковій літературі можна знайти не один десяток визначень змісту поняття «штучний інтелект» («artificial intelligence»). Вважаємо за доцільне погодитись із визначенням, яке пропонує О. Бусол, згідно з яким штучний інтелект – це «здатність автоматичних систем брати на себе функції людини, вибирати і приймати оптимальні рішення на основі раніше отриманого життєвого досвіду і аналізу зовнішніх впливів» [1, с. 122]. Як буде показано нижче, в контексті даного дослідження нас цікавить саме здатність штучного інтелекту навчатися, приймати певні рішення та, в кінцевому підсумку, в певних ситуаціях функціонувати аналогічно людині.

Щоб глибше зрозуміти витоки сучасних тенденцій трансформацій штучного інтелекту звернемось до історії розвитку даної технології. Перші розробки в даній сфері з’явилися одразу

після появи найпримітивніших обчислювальних машин у 50-ті роки ХХ століття. Вже тоді вчені намагалися створити машини, що імітували роботу мозку. Але слід зазначити, що виникнення перших обчислювальних машин було результатом довгої еволюції людиноподібних механізмів та логіки як науки [2, с. 48]. Згадки про створення людиноподібних механізмів сягають ще стародавніх часів та доби середньовіччя, щоправда, найдавніші з них, скоріше за все, є легендами. Стосовно ж захоплення темою андроїдів видатних мислителів, можна згадати створення механічної жінки Рене Декартом [3, с. 23–24]. Можна сказати, що ще за часів стародавнього світу людина мріяла створити істоту за своїм образом і подобою. Тобто щодо штучного інтелекту людина є творцем не лише в технологічному розумінні, а у більш високому, філософському сенсі.

Справжнім початком історії штучного інтелекту вважають статтю А. Тюрінга «Чи може машина мислити», в якій описано процедуру, яка дозволить визначити момент, коли машина зрівняється в розумності з людиною (тест Тюрінга). А. Тюрінг також розмислює над питанням навчання машин, зазначаючи, що замість того, щоб імітувати розум дорослої людини легше створити програму, яка б імітувала розум дитини, і здійснити над нею процес навчання [4]. Далі було розроблено програми для гри в шахи, для доведення теорем, а згодом було створено Перцептрон – найперший в світі нейрокомп'ютер. Наступним кроком на даному шляху стали спроби моделювати процес мислення з метою знайти універсальні методи вирішення широкого кола завдань, але на тому етапі розвитку ШІ (60-ті роки ХХ ст.) універсальний інструмент створити не вдалося [5, с. 48–49].

В 1966 році з'явилися перші програми, створені для імітування мовлення людини (віртуальні співрозмовники). Такі програми будують спілкування за чітким алгоритмом і жодна з них ще досі не пройшла тест Тюрінга. Згодом було створено бази даних та експертні системи, які включали до себе знання та аналітичні здібності експертів з певної галузі. Паралельно з цим велися розробки щодо розпізнавання машиною мовлення та візуальних образів. Дослідники наполягали на важливості розробок в галузі розпізнавання візуальних образів, оскільки через зір людина отримує найбільшу кількість інформації [6].

Простежуючи історичний шлях розвитку штучного інтелекту не можливо не згадати внесок, який було зроблено письменниками фантастами. Автори науково-фантастичних творів з одного боку вловлювали найтонші соціальні та технологічні тенденції та відображали їх у своїх текстах, з іншого – робили оригінальні та сміливі прогнози, багато з яких із фантастичних концепцій перетворилися згодом на реальні технології або соціальні явища. Філософське осмислення штучного інтелекту в творчості видатних фантастів – це тема для окремого дослідження. В межах даної статті ми торкнемось лише ідей американського письменника Айзека Азімова, які він висловив у своїх художніх творах, присвячених темі робототехніки.

Розмислюючи над темою інтеграції роботів в життя людей, взаємодію робота та людини, Азімов сформулював три закони робототехніки. Згідно з першим законом робот не може завдати шкоди людині або своєю бездіяльністю дозволити, щоб людині було завдано шкоди. Згідно з другим законом, робот повинен підкорюватись всім наказам які йому віддають люди, за винятком таких, що суперечать першому закону. Третій закон проголошує, що робот повинен захищати своє власне існування, якщо такий захист не суперечить першим двом законам [7]. Три закони робототехніки являють собою яскравий приклад філософської цінності наукової фантастики. Вони і сьогодні розглядаються дослідниками як підґрунтя етики штучного інтелекту.

Як бачимо, розробки в галузі штучного інтелекту із самого початку здійснювалися у найрізноманітніших напрямках: від створення алгоритмів спілкування і до розпізнавання візуальних та слухових образів. Наразі всі ці розробки тою чи іншою мірою застосовуються на практиці. Сьогодні існує безліч голосових помічників, як вбудованих в функціонал конкретних гаджетів (Сірі у пристроях компанії Apple), так і таких, що функціонують в межах кол-центрів (голосовий помічник Яна у ПриватБанку). Розпізнавання візуального матеріалу застосовується в галузі безпеки (розпізнавання облич), в медицині (аналіз рентгенівських та МРТ-знімків з метою

діагностики різноманітних захворювань), автомобільної промисловості (автономні автомобілі, що можуть функціонувати без водія).

Штучний інтелект використовується в діяльності андроїдів. Сьогодні андроїди з ШІ грають у баскетбол та шахи, рекламують комп'ютерні ігри на міжнародних виставках. Андроїди навіть грають на сцені (робот Ever-3, що виступає в сеульському театрі у п'єсі «Робот і сім гномів») [8, с. 25].

Але наразі існують сфери застосування ШІ, розвиток яких став можливим лише із збільшенням обчислювальних потужностей до певних показників. Йдеться зокрема про стрімкий розвиток нейронних мереж та їх можливостей щодо генерації текстів, зображень, аудіо та відеоконтенту. Це призводить до того, що до практичної взаємодії із штучним інтелектом долучається набагато більше користувачів, і саме така масовість є причиною пильної уваги щодо ШІ з боку не лише представників галузі ІТ, а й педагогів, соціологів, філософів та ін.

Узагальнивши історичний шлях розвитку штучного інтелекту та проаналізувавши напрямки його сучасного розвитку можемо сказати, що наразі має місце тенденція щодо залучення нейромереж до творчої роботи: написання есе, створення музичних треків, картин і т.д. Тобто штучний інтелект «опановує» поле діяльності, яке людина споконвіку вважала доступним лише для себе. Дана тенденція містить в собі серйозну проблему, тож перейдемо до розгляду негативного впливу штучного інтелекту на сучасне суспільство.

Генерація штучним інтелектом різних видів контенту несе із собою певні ризики. Це, зокрема, загроза для представників творчих професій. Нейромережа може створити конкуренцію для художників, дизайнерів, композиторів, музикантів-виконавців, тощо. Можливості ШІ сьогодні не дозволяють їй створити геніальний твір мистецтва, проте посередній або досить якісний, хоча і не дуже оригінальний твір вона створити спроможна. В області мистецтва завжди існував поділ на майстрів (талантів, геніїв) та ремісників (людей, що оволоділи секретами майстерності, але не створили нічого справді оригінального). Штучний інтелект є конкурентом саме для останніх. Тепер «намалювати» картину, написати «статтю» або пісню за допомогою нейромережі в сучасному світі може кожен користувач, який засвоїв правила роботи з відповідним віртуальним інструментом і має певний художній смак. Таким чином, відпадає потреба звертатися до реального художника, літератора, композитора або аранжувальника. Український дослідник С. Бескаравайний порівнює страх сучасних художників або сценаристів перед ШІ-інструментом зі страхом середньовічних переписувачів книг перед появою друкарського верстата та зазначає, що митці працюватимуть в колаборації з машинами, тобто, штучний інтелект все одно виступатиме в ролі інструмента [9, с. 23]. В майбутньому ремісники від творчих професій будуть працювати в тісному співавторстві з нейромережею, і навіть зможуть суттєво підвищити свою продуктивність, оскільки на створення продукту за допомогою нейромережі потрібно набагато менше часу, ніж на аналогічну роботу людини без ШІ. Тобто не можна говорити про витіснення людини з даної сфери діяльності.

Але проблема створення машиною конкуренції для представників творчих професій – це, так би мовити, вершина айсбергу. Існує ризик, що в суспільстві в принципі зникне або суттєво знизиться запит на здобуття таких професій і на заняття творчістю взагалі. Адже щоб оволодіти специфічною технікою, що дозволяє створити або виконати твір, письменники, музиканти, художники та ін. повинні навчатися не один рік, тоді як нейромережа здатна згенерувати твір за секунди або хвилини. Іншими словами, існує ризик виникнення кризи у сфері мистецтва, переривання спадкоємності знань та досвіду, і ширше, знецінення мистецтва. Протиставити такому ризику можливо лише наставника, що зможе не просто розвинути в учнів відповідні уміння і навички, а передати їм знання як щось священне, відкрити для них мистецтво не як набір технічних засобів, а як скарбницю краси. Отже, штучний інтелект кидає виклик не лише представникам творчих професій, а й викладачам таких спеціальностей.

Завершуючи розгляд питання «співтворчості» людини та нейронної мережі зазначимо, що тут виникає проблема авторства. Досі нема точної відповіді на те, кого вважати автором твору, згенерованого ШІ: саму нейромережу, її розробників, людину, яка поставила запит для

генерації даного контенту або усіх разом. Дане питання лежить в царині юриспруденції і наразі активно обговорюється правознавцями в усьому світі.

Існують сфери діяльності, де конкуренція зі штучним інтелектом вже сьогодні представляє не гіпотетичну, а нагальну проблему. Влітку 2024-го року в китайському місті Ухань таксисти оголосили страйк через новий сервіс безпілотного таксі Apollo Go. Служба безпілотного таксі працює вже два роки, до неї залучено близько 500 автомобілів, що без водія перевозять пасажирів. Китайські таксисти звинуватили роботаксі у відбиранні робочих місць у населення, оскільки з квітня 2024-го року чотири компанії традиційних таксі були змушені закритися через зниження прибутків, яке відбувається через роботу безпілотних сервісів [10]. Як бачимо, штучний інтелект вже створив реальну конкуренцію на ринку праці і є причиною реального безробіття серед представників певних професій. Така ситуація ілюструє ще один серйозний виклик для суспільства, а саме ефективний розподіл праці та ресурсів.

Ще одним ризиком, спричиненим новими можливостями нейронних мереж ми вважаємо проблему спілкування. Наприклад, такий інструмент, як chat-GPT на даний момент спроможний синтезувати мовлення та спілкуватися з людиною в режимі голосового діалогу. Можливості цієї нейромережі дозволяють їй підтримувати діалог з будь-якої теми, демонструючи емоційне залучення до бесіди. Як зазначає українська дослідниця Л. Прокопович, людину робить людиною справжнє спілкування, а не його імітація. В результаті спілкування відбувається передача соціально-культурної інформації, знання, досвіду, відбувається обмін емоціями та почуттями. Прокопович вважає спілкування з роботами, що мають штучний інтелект імітацією спілкування, оскільки в процесі такої взаємодії не відбувається передачі почуттів і знань в класичному розумінні цього поняття [11, с. 26].

Проблему імітації спілкування під час взаємодії зі штучним інтелектом можна було б вважати надуманою, якщо б не соціальна ситуація, що склалася в останні роки. Локдауни, пов'язані з епідемією covid19 спричинили послаблення соціальних зв'язків. Досвід ізоляції знизив у багатьох людей потребу в особистому спілкуванні. Але для жителів України із завершенням пандемії ізоляція не завершилася. Після початку повномасштабної війни мільйони дітей та молодих людей змушені були навчатися онлайн, часом в асинхронній формі, що не могло позитивно вплинути на їх соціалізацію. У багатьох школярів та студентів, таким чином, навіть не сформувалися певні соціальні навички, пов'язані із спілкуванням. І саме в таких умовах штучний інтелект може стати для них співбесідником. Але така взаємодія є лише сурогатом спілкування, оскільки в ході її не передаються важливі сенси, не відбувається повноцінного обміну емоціями.

Ще одним ризиком застосування штучного інтелекту є покладання на нього розв'язання соціальних питань. Дослідники підкреслюють, що штучний інтелект може бути небезпечним для суспільства, якщо машинам делегувати прийняття рішень щодо здоров'я, злочинності та інших соціальних проблем. Стверджується, що в таких питаннях вкрай важливою є участь людини, яка могла б перевірити точність машини та прийняти правильне рішення [12, с. 140]. Втім, існує протилежна думка, згідно з якою на певному етапі розвитку надрозумні машини стануть ефективнішими за людей, оскільки будуть набагато рідше здійснювати помилки. Це зумовить серйозну конкуренцію машин та людей і може призвести до домінування машин. У зв'язку з цим пропонується заборонити дослідження, в результаті яких може бути створений неконтрольований універсальний ШІ [13, с. 392]. Отже, не залежно від того, чи спроможна машина приймати оптимальні рішення, перекладання на неї вирішення соціальних проблем є серйозним ризиком.

Говорячи про ризики, зумовлені штучним інтелектом, не можливо оминати теми повстання машин, підкорення людини штучним інтелектом та інші апокаліптичні сценарії. Про серйозну небезпеку для людства з боку штучного інтелекту висловлювалися такі авторитетні особистості як Білл Гейтс, Стівен Гокінг, Стів Возняк. Так, за словами британського австрофізика С. Гокінга штучний інтелект може допомогти подолати війни, хвороби, бідність, але якщо не будуть ретельно прораховані всі ризики, він стане останнім винаходом людства [14, с. 126]. На

думку українського філософа О. Халапсіса, ситуація пригноблення людства штучним інтелектом є неможливою. Будь-який потяг до панування виростає з жаги до влади, а машини позбавлені такої жаги. Їм також недоступні такі суто людські мотиви як бажання багатства або слави [15, с. 79–80]. Альтернативою такої думки є прогноз, згідно з яким людство може дозволити собі «скотитися» до залежного положення від машин і не матиме іншого вибору, окрім того, щоб прийняти всі рішення ШІ, оскільки соціальна система ускладниться настільки, що тільки високорозвинена машина буде здатна приймати ефективні рішення та розв'язувати складні соціальні проблеми [16].

Існує також підхід, згідно з яким розвиток ШІ та його носіїв розглядається як новий, небіологічний етап еволюції. Так, висловлюється думка, що носії штучного інтелекту можуть замість пригноблення людства піти шляхом паразитування на ньому, наприклад в ситуації, якщо роботи матимуть мікроскопічний розмір, являючи собою щось на кшталт розумних бактерій. Також якщо ШІ в ході стрімкого розвитку перевершить людину за когнітивними здібностями, чи не актуалізує це для людини модель поведінки тих біологічних видів, які програли в еволюційній боротьбі, але не вимерли [17, с. 156–157]? Отже, людству вже сьогодні важливо забезпечити себе від сценарію, за якого штучний інтелект вирішуватиме долю суспільства або паразитуватиме на людстві.

Розглянувши ризики, пов'язані з розвитком штучного інтелекту перейдемо до позитивних наслідків цього процесу. Штучний інтелект сьогодні стає для людини незамінним асистентом. Водії використовують застосунки, які прокладають маршрут таким чином, щоб оминати автомобільні пробки. В онлайн-просторі штучний інтелект підбирає для користувача контент на основі його вподобань, що заощаджує час та робить життя комфортнішим. Чат-боти за наявності доступу до інтернету миттєво дають відповіді на питання, що стосуються найрізноманітніших сфер людської діяльності. Так, в Україні, в ситуації повномасштабної війни актуальності набувають чат-боти психологічної допомоги, до яких людина може звернутися під час панічної атаки або іншого випадку, коли існує гостра потреба в психологічній допомозі, але немає можливості зв'язатися з реальним фахівцем [18, с. 10].

Штучний інтелект може бути помічником для фахівців у сфері медицини, зокрема, в постановці діагнозу та призначенні терапії. Машина здатна проаналізувати великий масив показників пацієнта і, таким чином, врахувати те, що могло б бути не врахованим через так званий людський чинник [19, с. 24–25]. Тут слід зазначити, що фахівцеві важливо зберігати взаємодію, в якій штучний інтелект виступає асистентом для професіонала, а не навпаки. Тож завданням фахівця залишається невпинний розвиток власних умінь і навичок.

Важливим внеском штучного інтелекту в сучасне суспільство є допомога людям з інвалідністю. Сучасні нейромережі здатні аналізувати зображення та давати їх детальні описи. Використовуючи дану функцію, незряча людина може отримати опис інтер'єру приміщення, в якому знаходиться, прочитати текст паперового документу, «прочитати» вивіску» на дверях і т.д. Існують застосунки на основі штучного інтелекту, які розпізнають мовлення та перетворюють його в текст, що суттєво допомагає людям, які мають порушення слуху. Таким чином, користування застосунками із штучним інтелектом робить людину з інвалідністю більш незалежною та вільною, сприяє її інтеграції до соціуму.

Отже, штучний інтелект, як будь-яка технологія, несе з собою як ризики, так і блага. Але блага переважатимуть перед ризиками лише у випадку, коли людина гідно відповість на важливі виклики, що ставить перед нею поява і розвиток штучного інтелекту. І важливим викликом є відповідь на філософське питання: «хто ми?»

Сьогодні людина «втрачає монополію» на здібності, вміння і характеристики, які споконвіку вважалися суто людськими. До середини ХХ століття найважливішою характеристикою людини вважався розвинений інтелект і взагалі, здатність до складних мисленневих операцій. Але поява комп'ютерів поклала початок конкуренції в даній сфері. Ще зовсім нещодавно вважалося, що свідомість притаманна лише людині, але філософами та біологами на основі останніх досліджень було встановлено, що свідомість мають тварини: птахи, примати і навіть

безхребетні [20]. Не виключено, що в процесі розвитку свідомість здобуде і штучний інтелект. Навіть здатність до творчості сьогодні доступна нейромережі, а саме творчість вважалася не просто суто людською рисою, а здібністю, що споріднює людину з богом-творцем, адже створюючи людину за своїм образом і подобою Господь наділив її саме здатністю творити.

Здається, що людина поступово втрачає власну унікальність: штучний інтелект може ефективно виконувати мисленнєві операції, він здатен творити і згодом може здобути свідомість. Людині необхідно знову шукати своє місце у світі, шукати власну унікальність та ідентичність, шукати, в кінцевому підсумку, те, що вона може протиставити машині або тварині.

Наразі такою територією унікальності може бути царина високих почуттів у їх зв'язку із свободою волі. На сьогодні жоден голосовий асистент не може стати для людини справжнім другом, вчителем або коханим. І справа тут не лише у відсутності тілесності. Навіть якщо припустити створення андроїда зі штучним інтелектом, він буде здатен лише на імітацію емоцій та почуттів. Любов або дружба мають для людини цінність, коли вони походять від серця, іншими словами, коли їх джерелом є воля. В даній області в людині наразі конкурентів немає.

Що стосується території творчості, штучний інтелект сьогодні ступив на неї, але в жодному разі не витіснив з неї людину. Тут слід звернутися до, так би мовити, феноменології творчого процесу. Створюючи картину, прелюдію або вірш людина відчуває натхнення, яке іноді змінюється спустошенням, піднесенням і біль. Вона пізнає себе і розкриває себе світові, віднаходить сенси, трансформує їх. В процесі творчості людина відчуває себе людиною. Все це не доступно штучному інтелектові, він не плете мереживо слів, не розмальовує світ фарбами своїх мрій, не перетворює світанки на мелодії, не відкриває світові себе і нові сенси, він генерує контент.

Звісно, не завжди творчий процес людини супроводжується натхненням і відкриттям нових сенсів, так само, як не завжди спілкування двох приятелів є проявом щирої дружби. Сьогодні штучний інтелект висвічує для людини ситуацію, коли вона й сама перетворюється на автомат. Тож важливим орієнтиром людини у пошуку місця у світі є відмова від власної автоматизації: почуття замість імітації, пошук сенсів замість генерації контенту.

Висновки. Сьогодні штучний інтелект став невід'ємною складовою соціальної реальності. При цьому, завдяки стрімкому розвитку, ШІ досить швидко змінює соціум. Розробки штучного інтелекту з самого початку його появи здійснювалися в таких напрямках як створення алгоритмів спілкування, розпізнавання візуальних образів та аудіо інформації, тощо. Найяскравішою тенденцією розвитку ШІ сьогодні можна назвати здатність до генерування текстових, аудіо та відеоматеріалів.

Застосування штучного інтелекту має позитивний вплив на суспільство, і, разом з тим, несе із собою певні ризики. Так, ШІ створює загрозу конкуренції для представників різноманітних професій від таксистів до художників. Здатність нейромереж генерувати текстовий та візуальний контент може призвести до кризи в сфері мистецтва, його знецінення. Серед ризиків подальшої інтеграції штучного інтелекту в соціальну реальність можна також виділити ризик неуспішної соціалізації дітей та підлітків, ризик делегування машині вирішення соціальних проблем та сценарії, пов'язані з пригнобленням людства носіями штучного інтелекту шляхом або поневолення або паразитування.

Серед позитивних наслідків використання штучного інтелекту слід зазначити появу голосових помічників та алгоритмів, що формують рекомендації на основі особистих вподобань конкретної людини. Такі інструменти допомагають заощадити час та роблять життя більш комфортним. Технології ШІ застосовуються в роботі чат-ботів, які можуть надати допомогу у разі відсутності можливості отримати консультацію в реального експерта, що особливо актуально в умовах воєнного часу. Позитивним наслідком штучного інтелекту є створення застосунків, що допомагають людям з інвалідністю розпізнати аудіо або візуальну інформацію, що сприяє побудові інклюзивного суспільства.

Штучний інтелект сьогодні є викликом для людини і для людства. Він являє собою виклик для суспільства в плані ефективного розподілу праці та ресурсів. На екзистенційному рівні він кидає виклик і людині. Разом з появою нових можливостей у ШІ людині слід

замислитись, що вона може протиставити машині? Що саме робить людину людиною? Сьогодні людину від машини у філософському сенсі відрізняє здатність до високих почуттів та свобода волі у їх прояві. Творчість же людини від створення машиною контенту відрізняється тим, що людина здатна творити натхненно, відкриваючи при цьому нові сенси. Екзистенційним завданням людини в контексті викликів, пов'язаних зі штучним інтелектом є завдання не перетворитися на автомат, не допустити підміну почуттів алгоритмами, а творчого процесу – генерацією контенту. Перспективи подальших розробок даної теми пов'язані з дослідженням впливу штучного інтелекту на систему освіти, соціалізацію дітей, підлітків та молоді, а також аналіз філософських аспектів художніх творів, присвячених штучному інтелекту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бусол О.Ю. Потенційна небезпека штучного інтелекту. Інформація і право. 2015. Вип. 2 (14). С. 121–128.
2. Подгаєцький О. Еволюція розробок у галузі штучного інтелекту в Україні та світі. Дослідження з історії техніки. 2012. Вип. 16. С. 48–54.
3. Прокопович Л. В. Людина у новому, біотехнокібернетичному, «театрі» буття. Грані. 2019. Том 22, № 7. С. 21–29.
4. Turing A. Can the Machine think? The World of Mathematics. A small library... with commentaries and notes by James R. Newman, Simon & Schuster, NY, v. 4, 1956. pp. 2099–2123.
5. Подгаєцький О. Еволюція розробок у галузі штучного інтелекту в Україні та світі. Дослідження з історії техніки. 2012. Вип. 16. С. 48–54.
6. там само, с. 50.
7. Asimov I. Runaround. Url: <http://surl.li/qkvezi>
8. Прокопович Л. В. Людина у новому, біотехнокібернетичному, «театрі» буття. Грані. 2019. Том 22, № 7. С. 21–29.
9. Бескаравайний С. Протиріччя інструментального та суб'єктного підходів в осмисленні загального штучного інтелекту. Грані. 2023. Том 26 № 3. С. 20–25.
10. У Китаї в місті Ухань таксисти оголосили страйк через новий сервіс безпілотного таксі Apollo Go. АНТИКОР – національний антикорупційний портал : веб-сайт. URL: <http://surl.li/nrlvsm> (дата звернення: 12.07.2024).
11. Прокопович Л.В. Людина у новому, біотехнокібернетичному, «театрі» буття. Грані. 2019. Том 22, № 7. С. 21–29.
12. Gao Y. The Problems of “Artificial Intelligence” in Modern Philosophy and Science. *Frontiers in Computing and Intelligent Systems*. 2023 3 (2). p. 139–146.
13. Yampolskiy R. V. Artificial Intelligence Safety Engineering: Why Machine Ethics Is a Wrong Approach.
14. Бусол О.Ю. Потенційна небезпека штучного інтелекту. Інформація і право. 2015. Вип. 2 (14). С. 121–128.
15. Halapsis A. V. Gods of Transhumanism. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2019. № 16. P. 78–90. doi:10.15802/ampr.v0i16.188397.
16. Kaszynski, T. Industrial Society and Its Future. *The New York Times*. September 19, 1995.
17. Бескаравайний С., Борисова Т. Критерії оцінки потенційної чисельності ЗШІ (AGI) у техносфері. Грані. 2023. Том 26 № 6. С. 156–162.
18. Наливайко О.О. Перспективи використання нейромереж у вищій освіті України. Інформаційні технології і засоби навчання, 2023, Том 97, № 5. С. 1–18.
19. Погореленко А. К. Штучний інтелект: сутність, аналіз застосування, перспективи розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. Вип. 32. С. 22–27.
20. The New York Declaration on Animal Consciousness <https://sites.google.com/nyu.edu/nydeclaration/declaration>.

REFERENCES

1. Busol O.U. (2015). Potentsiina nebezpeka shtuchnoho intelektu. [The potential danger of artificial intelligence]. *Informatsiia i pravo*. 2015. Vyp. 2 (14). S. 121–128 [in Ukrainian].

2. Podhaietskyi O. (2012). Evoliutsiia rozrobok u haluzi shtuchnoho intelektu v Ukraini ta sviti [Evolution of developments in the field of artificial intelligence in Ukraine and the world]. *Doslidzhennia z istorii tekhniky*. Vyp. 16. S. 48–54 [in Ukrainian].
3. Prokopovych L.V. (2019). Liudyna u novomu, biotekhnokibernetychnomu, «teatri» buttia [Man in the new, biotechno-cybernetic, «theater» of existence]. *Hrani*. Tom 22, № 7. S. 21–29 [in Ukrainian].
4. Turing A. (1956). Can the Machine think? *The World of Mathematics*. A small library... with commentaries and notes by James R. Newman, Simon & Schuster, NY. V. 4. Pp. 2099–2123.
5. Podhaietskyi O. (2012). Evoliutsiia rozrobok u haluzi shtuchnoho intelektu v Ukraini ta sviti [Evolution of developments in the field of artificial intelligence in Ukraine and the world]. *Doslidzhennia z istorii tekhniky*. Vyp. 16. S. 48–54 [in Ukrainian].
6. Ibid. S. 50.
7. Asimov I. Runaround. Url: <http://surl.li/qkvezi>
8. Prokopovych L.V. (2019). Liudyna u novomu, biotekhnokibernetychnomu, «teatri» buttia [Man in the new, biotechno-cybernetic, "theatre" of existence]. *Hrani*. Tom 22, № 7. S. 21–29 [in Ukrainian].
9. Beskaravainyi S. (2023). Protyrichchia instrumentalnoho ta subiektnoho pidkhodiv v osmyslenni zahalnoho shtuchnoho intelektu [Contradiction of instrumental and subject approaches in the understanding of general artificial intelligence]. *Hrani*. Tom 26 № 3. S. 20–25 [in Ukrainian].
10. U Kytai v misti Ukhan taksysty oholosyly straik cherez novyi servis bezpilotnoho taksi Apollo Go [In China, in the city of Wuhan, taxi drivers have announced a strike due to the new Apollo Go driverless taxi service] (2024). *ANTYKOR – natsionalnyi antykoruptsiinyi portal*: web URL: <http://surl.li/nrlvsm> [in Ukrainian].
11. Prokopovych L.V. (2019). Liudyna u novomu, biotekhnokibernetychnomu, «teatri» buttia [Man in the new, biotechno-cybernetic, "theatre" of existence]. *Hrani*. Tom 22, № 7. S. 21–29 [in Ukrainian].
12. Gao Y. (2023). The Problems of “Artificial Intelligence” in Modern Philosophy and Science. *Frontiers in Computing and Intelligent Systems*. 3 (2). P. 139–146.
13. Yampolskiy R. V. Artificial Intelligence Safety Engineering: Why Machine Ethics Is a Wrong Approach.
14. Busol O.U. (2015). Potentsiina nebezpeka shtuchnoho intelektu. [The potential danger of artificial intelligence]. *Informatsiia i pravo*. 2015. Vyp. 2 (14). S. 121–128 [in Ukrainian].
15. Halapsis A. V. Gods of Transhumanism. Anthropological Measurements of Philosophical Research. 2019. № 16. P. 78–90. doi: 10.15802/ampr.v0i16.188397.
16. Kaczynski, T.: Industrial Society and Its Future. The New York Times (September 19, 1995).
17. Beskaravainyi S., Borysova T. (2023). Kryterii otsinky potentsiinoi chyselnosti ZShI (AGI) u tekhnosferi [Criteria for assessing the potential number of AGI in the technosphere]. *Hrani*. Tom 26 № 6. S. 156–162 [in Ukrainian].
18. Nalyvaiko O.O. (2023). Perspektyvy vykorystannia neiromerezh u vyshchii osviti Ukrainy [Prospects for the use of neural networks in higher education of Ukraine]. *Informatsiini tekhnologii i zasoby navchannia*. Tom 97, №5. S. 1–18 [in Ukrainian].
19. Pohorelenko A.K. (2018). Shtuchnyi intelekt: sutnist, analiz zastosuvannia, perspektyvy rozvytku [Artificial intelligence: essence, application analysis, development prospects]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*. Vyp. 32. S. 22–27 [in Ukrainian].
20. The New York Declaration on Animal Consciousness <https://sites.google.com/nyu.edu/nydeclaration/declaration>

Nivnia Anna Oleksandrivna

Candidate of Philosophical Sciences,
Senior lecturer at the Department of State and Legal Disciplines
Institute of Law and Security
Odesa State University of Internal Affairs
1, Uspenska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-0392-7392

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A CHALLENGE FOR SOCIETY

Problem. *The recent rapid development of artificial intelligence has changed social reality. Today, scientists and artists face the task of carefully analyzing the advantages and disadvantages of interaction with AI, and outlining its prospects. In other case, it is impossible to realize potential risks and create optimal rules of interaction.*

Purpose. *This study aims to determine the most pressing challenges that the active development of artificial intelligence poses to modern society.*

Methods. *To achieve the goal, the following methods were applied: analysis during the study of different approaches to assessing the risks associated with the development of artificial intelligence; induction to identify current trends in the development of artificial intelligence and its impact on social reality; phenomenological approach to reveal important meanings of the creative process.*

Results. *The article shows that developments in the field of artificial intelligence from the very beginning were carried out in a wide variety of directions: from the creation of communication algorithms to the recognition of visual and auditory images. Today, all these developments are applied in practice to one degree or another. Currently, there is a trend to involve neural networks in creative work.*

The advantages and risks of using artificial intelligence are analyzed. Among the risks, the following stand out: the threat of competition for representatives of various professions; the risk of a crisis in the field of art; the risk of unsuccessful socialization of children and adolescents; the threat of delegating the solution of social problems to a machine and scenarios involving the oppression of humanity by machines through either enslavement or parasitism.

Among the positive consequences of the use of AI, the following stand out: the appearance of electronic assistants and chatbots that provide useful information, save time and make life more comfortable; creating applications that provide specific assistance to people with disabilities, which contributes to the construction of an inclusive society.

It is shown that artificial intelligence today is a challenge for society in terms of effective distribution of labor and resources. It is also a challenge for a person on an existential level, because with the emergence of new capabilities of AI, the question "what can a person oppose to a machine?" becomes relevant. The existential task of a person in the context of challenges related to AI is the task of not turning into an automaton, of preventing feelings from being replaced by algorithms, and the creative process by content generation.

Key words: *artificial intelligence, neural network, society, risk, creative activity.*

УДК 008:304:791.43-2

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.15>**Прокопович Лада Валеріївна**

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри культурології та філософії культури
Національного університету «Одеська політехніка»
пр. Шевченка, 1, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0001-8636-9172

ПРОБЛЕМАТИКА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ МЕЖ БІОТЕХНОЛОГІЙ В КОНТЕКСТІ АНТИУТОПІЙ

Актуальність проблеми. Соціальна фантастика, зокрема, антиутопії, часто звертається до морально-етичних проблем в різних проєктах/моделях суспільства. Кожен з таких творів можна розглядати як уявний експеримент, метою якого є спроба спрогнозувати розвиток подій та стан людства в результаті впровадження певних технологій – інженерних, біомедичних, соціальних тощо. Зважаючи на те, що у реальному житті таких технологій стає дедалі більше, і деякі з них впроваджуються поспіхом, без прорахування можливих ризиків, аналіз уявних експериментів та прогнозів, що здійснюються соціальною фантастикою, є актуальною науковою проблемою в міждисциплінарному дискурсі соціальної філософії, аксіології, філософії науки і техніки.

Мета та завдання полягають у вивченні творів соціальної фантастики як уявних експериментів щодо морально-етичних меж біотехнологій.

Методи дослідження. Методологія дослідження базується на методах аналізу та синтезу, порівняльному методі, а також методах художньої критики.

Результати дослідження. Однією з найбільш суперечливих тем, які осмислюються в творах наукової та соціальної фантастики, є тема впровадження технологій генної інженерії (виробництво генно-модифікованих продуктів, клонування людей, тощо). Автори антиутопій намагаються уявити, які проблеми постануть перед людством, якщо ці біотехнології набудуть реального втілення та широкого впровадження. Аналіз окремих ситуацій та моделей суспільства, в яких гіпотетично впроваджено такі технології, висвітлює проблему морально-етичних протиріч не лише застосування цих біотехнологій, а й формування соціальних норм, які відповідали б обраній структурі суспільства. Але ключовим питанням всіх подібних творів є питання про те, як далеко можуть зайти люди, порушуючи морально-етичні принципи та уявлення про людяність, задля досягнення своїх цілей. Загалом результати дослідження показали, що завдяки тому, що кожен з творів соціальної фантастики є уявним експериментом, їх можна розглядати як гіпотетично-емпіричний матеріал для соціально-філософських рефлексій. Саме гіпотетичний характер цього матеріалу дозволяє включати його в наукове прогнозування задля виявлення ймовірних проблем і, можливо, їх запобігання, зберігаючи базові морально-етичні засади існування людства.

Ключові слова: антиутопія, суспільство, людина, біотехнології, морально-етичні принципи, уявний експеримент, наукове прогнозування.

Вступ. Наукова та соціальна фантастика, зокрема, антиутопії, часто звертаються до морально-етичних проблем в різних проєктах/моделях суспільства. Кожен з таких творів можна розглядати як уявний експеримент, метою якого є спроба спрогнозувати розвиток подій та стан людства в результаті впровадження певних технологій – інженерних, біомедичних, соціальних тощо.

Зважаючи на те, що у реальному житті таких технологій стає дедалі більше, і деякі з них впроваджуються поспіхом, без прорахування можливих ризиків [1], аналіз уявних експериментів та прогнозів, що здійснюються соціальною фантастикою, є актуальною науковою проблемою в міждисциплінарному дискурсі соціальної філософії, аксіології, філософії науки і техніки.

Комплексе криз (економічної, епідеміологічної, соціальної, культурно-сислової, ціннісної тощо), в умовах яких живе зараз людство, все частіше описується як соціальний хаос [9]. Долати відчуття наростаючої хаотизації життя людям стає дедалі важче. Це відбувається, не лише внаслідок занадто швидкого формування нової техно-соціальної реальності [2; 3; 6], а й через поширення ідей трансгуманізму, які розхитують і без того слабкі уявлення про те, що є Людина, людське.

Ситуація складається парадоксальна: не розібравшись остаточно із тим, що таке «людина», ми беремось за її вдосконалення.

Тому ідеї трансгуманізму та спроби їх реалізації на практиці не лише стикаються з гострою критикою з боку науковців, які попереджають про ризики через непередбачуваність результатів будь-якого втручання в природу людини [1; 7], але й призводять до необхідності осмислення (доосмислення? переосмислення?) природи людини, її визначальних рис та здібностей. Особливо це актуально у зв'язку із введенням в науковий дискурс таких понять, як «транслюдина», «постлюдина» [4].

Головні питання, які постають в контексті означеної проблематики, стосуються меж, до яких трансгуманісти планують змінювати людину, і яким чином це може вплинути на суспільство. Адже зрозуміло, що якщо буде змінюватися людина, то буде змінюватися й суспільство. Проте яким воно буде?

Ідеї, які наразі генеруються в дискурсі трансгуманізму, змушують з підвищеною відповідальністю підходити до визначення того, що слід визнати важливим, цінним для життя кожної окремої людини та суспільства, в якому вона живе.

Ті тенденції, котрі проявилися на даний момент в трансгуманізмі, можуть призвести не так до вдосконалення людини, як до руйнування суспільства [10]. Адже якщо, наприклад, не буде хвороб, то й не буде співчуття, бажання допомогти, врятувати. Якщо не буде допомоги, підтримки – не буде й вдячності. Якщо всі люди будуть однаковими, то на якому ґрунті зростатиме симпатія, дружба, кохання? А якщо не буде емоцій, то навіщо тоді потрібна буде вдосконалена пам'ять? Адже людині пам'ять потрібна для того, щоб зберігати не лише інформацію, а й життєвий досвід. З чого буде складатися життєвий досвід вдосконаленої людини? І, до речі, вдосконалення – це ускладнення чи спрощення?

Але головне питання полягає не в тому, як це буде, а в тому, як далеко все це може зайти. На якому етапі доведеться констатувати, що людина – вже не людина, а щось інше? За якими критеріями це буде визначатися?

Одним з таких критеріїв може бути схильність людей до театралізації різних видів своєї діяльності, до артизації життя. Цю схильність пропонується вважати маркером, який дозволить визначити: людина все ще залишається людиною чи вже перетворилася на біоробота, на таку собі оцифровану, запрограмовану, знеособлену одиницю якоїсь глобальної системи, в якій немає місця ірраціональності, сумнівам, конфліктам, фантазіям, мріям [10].

Наслідки такої біороботизації намагаються спрогнозувати автори соціальної фантастики. В деяких антиутопіях, наприклад, у кінострічці «Еквілібріум» (*Equilibrium*, реж. Курт Віммер, 2002), показані суспільства, в котрих під гаслом вдосконалення забороняються емоції та почуття, які вважаються «негативними», «зайвими». В романі Євгенія Замятіна «Ми» (1920) навіть впроваджується обов'язкова «операція з видалення фантазії». Суспільство, яке боїться нестандартного мислення, ірраціональності, непередбачуваності, хаосу, готово знищувати фантазії, «душу», емоції, як небезпечну інфекцію. Поєднання емоцій та почуттів з інтелектом вважається вкрай небезпечною хворобою й у суспільстві, що показано в антиутопії «Рівні» (*Equals*, реж. Дрейк Дорітус, 2015). Це суспільство вважає себе ідеальним, і більш за все боїться неконтрольованих людських почуттів та думок, називаючи це синдромом увімкнення (SOS – Switched On Syndrome). Для боротьби із цією «хворобою» навіть створюють спеціальні «ліки» [8].

Проте зрозуміло, що схильність людей до артизації життя, бажання наповнювати свої соціальні зв'язки та комунікації емоціями, не може бути одним-єдиним, універсально-визначальним

маркером. Мають бути й інші критерії. І має бути чітке уявлення про межі, за якими людина починає втрачати людське, і за які вона готова зайти, експериментуючи із цим людським.

Одним із підходів до розв'язання цієї наукової проблеми може бути вивчення поведінки людей в умовах уявних експериментів, що пропонуються соціальною та науковою фантастикою.

Мета дослідження – вивчення творів соціальної фантастики як уявних експериментів щодо морально-етичних меж біотехнологій.

Методи дослідження. Методологія дослідження базується на методах аналізу та синтезу (для узагальнення теоретичного та емпіричного матеріалу), порівняльному методі (при співставленні основних ідей та художніх прийомів в різних творах соціальної фантастики), а також художньої критики (при описанні та інтерпретації творів соціальної фантастики в актуальному контексті дослідження).

Емпіричним матеріалом дослідження є твори (літературні та кінематографічні) в жанрах антиутопії, наукової фантастики та неонуар.

Результати дослідження. Однією з найбільш суперечливих тем, які осмислюються в творах наукової та соціальної фантастики, є тема клонування людей. Автори антиутопій намагаються уявити, які проблеми постануть перед людством, якщо ця біотехнологія набуде реального втілення та впровадження.

На відміну від роману «Ми» та кінострічки «Рівні», у фільмі «Острів» (*The Island*, реж. Майкл Бей, 2005) декларується зовсім інше ставлення до емоцій та почуттів. Тут вони – аж ніяк не інфекція, чи щось зайве для людини. Навпаки, це – цінний ресурс, завдяки якому біомаса, з якої вирощують людських клонів на органи, може перетворитися на життєздатний, здоровий «продукт». Адже, як зізнається голова корпорації, яка вирощує клонів: «Кілька років спроб і помилок показали, що без свідомості, без людських переживань, емоцій, без життя органи вмирають».

Проблема полягає в тому, що розуміння цього факту корпорація спрямовує на антигуманну, по суті, мету: дати клону сформуватися у людину, особистість, щоб потім вбити, розібравши на органи для заможних клієнтів.

Дискусію про морально-етичні проблеми, які можуть виникнути із впровадженням технології клонування людей, актуалізує і роман Кадзуо Ішігуро «Ніколи не відпускай мене» та його екранізація (*Never Let Me Go*, реж. Марк Романек, 2010). На думку Джозефа О'Ніла, який акцентує увагу на біотехнологічному аспекті цього твору, роман є найпереконливішою та найсумнішою науковою фантастикою, яка успішно адаптується до нової науково-технічної епохи [5].

В цьому романі та його екранізації, так само, як і у фільмі «Острів», йдеться про клонування людей, де клони стають біологічним матеріалом для трансплантації органів. Але, на відміну від фільму «Острів», тут показано суспільство, в якому клонів не ізолюють від людей (на острові, за «стіною», в резервації чи ще якось). Вони лише дитинство проводять у школі-інтернаті, бо в них немає батьків. А коли дорослішають, живуть серед людей, як люди. Точніше – майже, як люди. Бо кожен з клонів знає (на відміну від мешканців «Острова»), хто він, і навіщо живе: щоб у разі потреби стати донором для якоїсь людини. І це має статися незалежно від того, чи згоден на це клон, чи воліє цього. Це розуміють і клони, і люди. Тому, хоч клони і живуть серед людей, але повноцінної інтеграції не відбувається: люди ставляться до них не як до рівних, а як до істот нижчого соціального статусу. Істот, які позбавлені права вибору, свобода яких обмежена, у яких немає майбутнього. Ця ситуація висвітлює проблему морально-етичних протиріч не лише застосування даної біотехнології, а й формування соціальних норм, які відповідали б обраній структурі суспільства (з ізоляцією клонів як біоматеріалу, з утворенням специфічної соціальної групи з обмеженими правами, з повноцінною їх інтеграцією у суспільство, тощо).

Але ключовим питанням всіх подібних творів-експериментів, творів-роздумів, є питання про те, як далеко можуть зайти люди, порушуючи морально-етичні принципи та уявлення про людяність, задля досягнення своїх цілей.

Аналогічна проблема постає перед людським суспільством й у випадку створення людино-подібних біоінженерних істот. У кінострічках «Той, що біжить по лезу» (*Blade Runner*, реж. Рідлі Скот, 1982) та «Той, що біжить по лезу 2049» (*Blade Runner 2049*, реж. Дені Вільнев, 2017) таких генетично сконструйованих андроїдів називають реплікантами. За сценарієм їх почали створювати для важкої та небезпечної праці на Землі та інших планетах. Тобто людство від початку відводило їм роль слуг та рабів. Але інтелект та фізичні здібності реплікантів сприяли формуванню їх самоусвідомлення, яке призвело до бажання вийти з-під контролю людей. Тому, власне, і була започаткована посада *Blade Runner*, робота на якій полягає у відстеженні та знищенні реплікантів, активність яких стала загрозою для людей.

Тобто знов бачимо нагадування про «ефект Франкенштейна» [1], який автори цих кінострічок осмислюють крізь оригінальний сюжет, максимально загострюючи морально-етичний бік проблеми у фіналах обох фільмів.

Ще одна тема, яка потрапляє в поле зору авторів антиутопій, – створення генно-модифікованих продуктів харчування. Вбачаючи в цій практиці небезпеку для людської природи, автори кінострічки «7 сестер» (*Seven Sisters / What Happened to Monday*, реж. Томмі Віркол, 2017) уявили сценарій, за яким використання таких продуктів призвело до мутації людських генів, зокрема, тих, що відповідають за репродукцію. Через появу гену багатоплідності, населення планети почало збільшуватися на мільйон осіб кожні чотири дні. Задля скорочення населення влада запровадила політику «Одна родина – одна дитина», суть якої полягала в тому, що у випадку народження близнюків (двійнят або більше) залишали лише одну дитину, а решту присипляли та спалювали в інсенеаторі.

У фільмі показано, як спеціальні служби відловлюють та знищують дітей різного віку. Сценарно це пояснюється тим, що деякі батьки приховують народження близнюків, бо не вірять владі, яка запевняє, що «зайвих» дітей лише занурюють у кріосон до «кращих часів». Проте здається, що автори навмисно вдалися до цього прийому, бо він дозволяє максимально загострити морально-етичний бік проблеми: через які «червоні лінії» людяності готові переступити люди, намагаючись виправити помилки, яких припустилися в результаті своїх необдуманих рішень та безвідповідальних дій.

Загалом дослідницька розвідка показує, що існує ще багато інших творів наукової та соціальної фантастики, в яких здійснено спроби осмислити наявні та потенційно можливі проблеми, пов'язані із біотехнологіями. Їх вивчення є предметом подальших досліджень в рамках означеної проблематики.

Висновки. Аналіз творів соціальної фантастики як уявних експериментів щодо морально-етичних проблем, які можуть постати перед людством від впровадження певних біотехнологій, дає підстави говорити про формування специфічного філософсько-мистецького дискурсу. В цьому дискурсі гіпотези соціальної фантастики перетинаються із предметами соціальної філософії, аксіології, філософії науки і техніки.

Головна ідея більшості таких творів полягає у пошуках відповіді на запитання, як далеко можуть зайти люди, порушуючи морально-етичні принципи, задля досягнення своїх цілей.

Історія людства і реалії сьогодення дають підстави вважати, що тут, на жаль, меж немає. Авторі антиутопій це теж розуміють, тому в своїх творах намагаються не так це довести, як показати різні можливі варіанти-сценарії цього безмежного псевдо-гуманізму.

Отже, завдяки тому, що кожен з творів соціальної фантастики є уявним експериментом, їх можна розглядати як гіпотетично-емпіричний матеріал для соціально-філософських рефлексій. Саме гіпотетичний характер цього матеріалу дозволяє включати його в наукове прогнозування задля виявлення ймовірних проблем і, можливо, їх запобігання, зберігаючи базові морально-етичні принципи існування людства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Прокопович Л.В. Зворотний бік «ефекту Франкенштейна». *Перспективи. Соціально-політичний журнал*, 2022, № 3, С. 69–73. DOI: 10.24195/spj1561-1264.2022.3.10.
2. Прокопович Л. Проблематика емоційного інтелекту в соціальній фантастиці. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 2023, Том 26, № 1, С. 94–99. DOI: 10.15421/172315.
3. Bostrom N. A History of Transhumanist Thought. *Journal of Evolution and Technology*, 2005, Vol. 14(1), April. DOI: 10.1.1.98.7951.
4. Brosnan M.J. *Technophobia: the psychological impact of Information Technology*. London: Routledge, 1998.
5. Budanov V.G., Aseeva I.A. Social Chaos and Problems of Management of Future During an Era of Changes. *World Applied Sciences Journal*, 2013, Vol. 25(9). P. 1383–1389. DOI: 10.5829/idosi.wasj.2013.25.09.13416.
6. Fereidoun M. Esfandiary (FM-2030). *Are You a Transhuman? Monitoring and Stimulating Your Personal Rate of Growth in a Rapidly Changing World*. Warner Boors: 1989, 227 p.
7. Kamensky, E.G. & Boev, E.I. An Innovation Civilization in the Context of the Anthroposphere Crisis of the Technogenic Society. *Asian Social Science*, 2015, Vol. 11, № 4. P. 328–335. DOI: 10.5539/ass.v11n4p328.
8. O’Neill, Joseph. “Never Let Me Go”. *The Atlsntic*, 2005, Iss. 23, P. 39–46.
9. Prokopovych L. Reflecting the theatricalization of life in the prospects of transhumanism. *EUREKA: Social and Humanities*, 2021, Vol. 4. P. 3–8. DOI: 10.21303/2504-5571.2021.001972.
10. Wilhelm Anthony. *Democracy in the Digital Age: Challenges to Political Life in Cyberspace*. New York: Routledge, 2000. ISBN 0203902548.

REFERENCES

1. Prokopovych, L.V (2022). Zvorotnyi bik «efektu Frankenshteina» [The reverse side of the “Frankenstein effect”]. *Perspectives. Socio-political journal*, 3, 69–73. DOI: 10.24195/spj1561-1264.2022.3.10. [in Ukrainian].
2. Prokopovych, L.V. (2023). Problematyka emotsiinoho intelektu v sotsialnii fantastytsi [The Problem of Emotional Intelligence in Social Fiction]. *Naukovo-teoretychnyi almanakh “Hrani” – Scientific and Theoretical Almanac “Grani”*, 26, 1, 94–99. DOI: 10.15421/172315. [in Ukrainian].
3. Bostrom, N. (2005). A History of Transhumanist Thought. *Journal of Evolution and Technology*, 14(1), April. DOI: 10.1.1.98.7951.
4. Brosnan, M.J. (1998). *Technophobia: the psychological impact of Information Technology*. London: Routledge.
5. Budanov, V.G. and Aseeva, I.A. (2013). Social Chaos and Problems of Management of Future During an Era of Changes. *World Applied Sciences Journal*, 25(9), 1383–1389. DOI: 10.5829/idosi.wasj.2013.25.09.13416.
6. Fereidoun M. Esfandiary (FM-2030) (1989). *Are You a Transhuman? Monitoring and Stimulating Your Personal Rate of Growth in a Rapidly Changing World*. Warner Boors, 227.
7. Kamensky, E.G. & Boev, E.I. (2015). An Innovation Civilization in the Context of the Anthroposphere Crisis of the Technogenic Society. *Asian Social Science*, 11, 4, 328–335. DOI: 10.5539/ass.v11n4p328.
8. O’Neill, Joseph (2005). “Never Let Me Go”. *The Atlsntic*, 23, 39–46.
9. Prokopovych, L. (2021). Reflecting the theatricalization of life in the prospects of transhumanism. *EUREKA: Social and Humanities*, 2021, 4, 3–8. DOI: 10.21303/2504-5571.2021.001972.
10. Wilhelm Anthony (2000). *Democracy in the Digital Age: Challenges to Political Life in Cyberspace*. New York: Routledge. ISBN 0203902548.

Prokopovych Lada Valeriivna

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Cultural Studies and Philosophy of Culture
Odessa Polytechnic National University
1, Shevchenko Avenue, Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0001-8636-9172

PROBLEMS OF MORAL AND ETHICAL BOUNDARIES OF BIOTECHNOLOGIES IN THE CONTEXT OF DYSTOPIA

***The relevance of the problem.** Social fiction, in particular, dystopias, often addresses moral and ethical problems in various projects/models of society. Each of these works can be considered as an imaginary experiment, the purpose of which is an attempt to predict the development of events and the state of humanity as a result of the introduction of certain technologies – engineering, biomedical, social, etc. Considering the fact that in real life such technologies are becoming more and more, and some of them are implemented hastily, without calculating the possible risks, the analysis of imaginary experiments and predictions carried out by social fiction is an urgent scientific problem in the interdisciplinary discourse of social philosophy, axiology, philosophy science and technology.*

***The purpose and objectives** is to study works of social fiction as imaginary experiments on the moral and ethical limits of biotechnology.*

***Research methods.** The research methodology is based on the methods of analysis and synthesis, the comparative method, as well as the methods of artistic criticism.*

***Results of the study.** One of the most controversial topics discussed in works of science and social fiction is the introduction of genetic engineering technologies (production of genetically modified products, human cloning, etc.). The authors of dystopias try to imagine what problems humanity will face if these biotechnologies become real and widely implemented. The analysis of individual situations and models of society, in which such technologies are hypothetically implemented, highlights the problem of moral and ethical contradictions not only in the use of these biotechnologies, but also in the formation of social norms that would correspond to the chosen structure of society. But the key question of all such works is the question of how far people can go, violating moral and ethical principles and ideas about humanity, in order to achieve their goals. In general, the research results showed that due to the fact that each of the works of social fiction is an imaginary experiment, they can be considered as hypothetical-empirical material for socio-philosophical reflections. It is the hypothetical nature of this material that allows it to be included in scientific forecasting in order to identify probable problems and possibly prevent them in order to preserve the basic moral and ethical principles of human existence.*

***Key words:** dystopia, society, man, biotechnology, moral and ethical principles, imaginary experiment, scientific forecasting.*

УДК 007(082)

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.16>**Синчак Богдан Анатолійович**

доктор філософії з журналістики, доцент,

завідувач кафедри журналістики

ПВНЗ «Український гуманітарний інститут»

вул. Інститутська 14, Буча, Київська область, Україна

orcid.org/0000-0002-8186-5692

МЕРЕЖА РЕТРАНСЛЯТОРІВ ПРОРОСІЙСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ В ІНОЗЕМНИХ МАС-МЕДІА

Актуальність дослідження обумовлюється необхідністю донесення об'єктивної та правдивої інформації про перебіг російсько-української війни 2022 р., зокрема в іноземних медіа. За словами, Д. Кулеби, «росія використовує наративи про втому від України та тему виборів, щоб посягати внутрішні конфлікти і роз'єднати Україну із союзниками» [1]. Це вказує на необхідність дослідження особливостей поширення проросійської ідеології в іноземних медіа. *В ході дослідження* акцентується на проблематиці обсягів поширення проросійського впливу в Європі. Розглядається звіт британських дослідників «Королівського Об'єднаного інституту оборонних досліджень» (RUSI) щодо пропагандистської інформаційної діяльності рф закордоном. На основі дослідження Texty.org Бактерії «руського міра» наводиться розгалужена мережа ретрансляторів інформаційного впливу рф в Європі. Характеризується специфіка функціонування такої мережі пов'язаних між собою спільною ідеологією людей і організацій, котрі систематично поширюють проросійські наративи у країнах Європи. Констатується роль російської іноземної пропаганди в контексті намагань по дезорієнтації зарубіжної аудиторії та порушення консолідації щодо необхідності допомоги Україні. Виокремлюється аспект позарелігійної діяльності церковних представників московського патріархату закордоном, в контексті поширення російської ідеології. Наводиться приклад спроби українських журналістів по комплексній протидії російській дезінформації в країнах Європи. Характеризується явище російсько-української інформаційної війни на іноземному медійному плацдармі. Заявлена проблематика передбачає предметний розгляд масштабів поширення російської ідеології, котрі є доволі розповсюдженими в різних країнах Європи. Це свідчить про активну інформаційну роботу рф з іноземними аудиторіями. В ході дослідження основна увага акцентується саме на її дезінформаційній складовій. В контексті цього, *мета дослідження* полягає у визначення специфіки інформаційного впливу російської пропаганди на закордонну аудиторію в умовах активного функціонування глобальної інформаційної війни.

Ключові слова: російсько-українська інформаційна війна, російська пропаганда в іноземних ЗМІ, проросійська ідеологія, протидія інформаційній війні, якісна журналістика.

Постановка проблеми. Явище російської пропаганди в європейських мас-медіа потребує окремої уваги з огляду на сталу дестабілізаційну стратегію росії щодо України та її союзників. Заявлена проблематика зокрема актуалізується з огляду на потенціал впливу, адже від сприйняття суспільством європейських країн ситуації щодо перебігу російсько-української війни залежить в тому числі й політична, фінансова та збройна підтримка нашої держави партнерами. У звіті британських дослідників «Королівського Об'єднаного інституту оборонних досліджень» (RUSI) йдеться про те, що «росія відновлює свої зусилля з дестабілізації європейських країн і створення стратегічної загрози членам НАТО» [2]. Це свідчить про усвідомлення загрози російського пропагандистського впливу західними науковцями, та увагу до можливих наслідків його поширення. За словами авторів звіту, Д. Вотлінга, О. Данилюка, та Н. Рейнольдса «оскільки війна в Україні затягується, Росія зацікавлена у створенні криз за її межами» [2]. Штучне підбурювання означених проблем може призвести до загострення внутрішньополітичної ситуації, а також до зменшення на фоні цього пріоритетності розгляду та ухвалення рішень

на користь підтримки України. Саме цього домагається країна-агресор засобами ведення кругової інформаційної війни, масштаби якої є досить широкими. Вони сягають і країн, що колись входили до СРСР, і країн Європейського союзу, так званого колективного заходу, та навіть Глобального Півдня (Азії, Африки і Південної Америки). З огляду на це в межах дослідження особливостей лексичного інформаційного впливу в європейських англomовних медіа варто окрему увагу приділити російській пропаганді в зарубіжних медіа та особливостям її впливу. Саме тому, **метою дослідження** є визначення специфіки інформаційного впливу російської пропаганди на закордонну аудиторію в умовах активного функціонування глобальної інформаційної війни.

Стан розробленості теми дослідження. Українські науковці й дослідники з різних сторін розглядають проблемне явище поширення російської пропаганди. Наприклад, за словами Л. Мельник, та І. Грек «у рф в 2000-х роках у кіномистецтві просувалися два меседжі «русского міра» – це, те, що українці недолугі, неосвічені, з вузьким світоглядом люди, яким цивілізацію несе старший брат – росія, та концепцію триєдиного російського народу» [3]. Це свідчить про те, що окрім внутрішньої аудиторії, рф за допомогою кіномистецтва поширювала аналогічні меседжі й на широкий загал. На думку А. Єрмоленко «спотворюючи просвітницьке, морально-етичне та універсалістичне спрямування його філософії [І. Канта], російська пропаганда намагається використати її з ідеологічно-пропагандистською метою» [4]. Тут йдеться, зокрема й про підміну тлумачень світоглядних орієнтирів, моральних законів та уявлень. Це вказує на широкий спектр діяльності російської пропаганди закордоном. Натомість, О. Харитоненко, Л. Савенкова, та С. Шевчук звертають увагу на те, що «у Стратегії комунікації з питань євроатлантичної інтеграції України визначено місце медіа для досягнення взаєморозуміння із міжнародною спільнотою. Пріоритетом визнано «підвищення рівня обізнаності громадян держав – членів і держав – партнерів щодо стратегічного курсу євроатлантичної інтеграції України» [5]. Це вказує на зацікавленість обох сторін (України і рф) в просуванні певної інформаційної політики орієнтованої на іноземну аудиторію. Тулузакова О., Лазарева М. Зауважують, що «підходи до висвітлення одних і тих самих подій війни засобами масової інформації різних країн можуть кардинально відрізнятись» [6]. Це обімовлюється різними цільовими завданнями, котрі ставлять перед собою автори контенту. Однак, зрозумілим є те, що за таких умов російська пропаганда цілеспрямовано поширюватиме на іноземну аудиторію лише свою, однобоко спотворену точку зору. Наведені праці вказують на загальний інтерес українських науковців і дослідників до заявленої проблематики. Проте в них лише опосередковано акцентується увага на особливостях поширення проросійської ідеології в іноземних мас-медіа.

Результати. Згідно з даними дослідження «Інституту інноваційного врядування» (ІІГ), було виявлено «понад 350 російських лобістів, котрі працюють у Німеччині, Франції, та Італії» [7]. Ці дані дають змогу розуміти обсяги внутрішньої інформаційно-підривної роботи рф в європейських ЗМІ. Сама специфіка функціонування такої мережі пов'язаних між собою спільною ідеологією людей і організацій, котрі систематично поширюють проросійські наративи у цих країнах полягає в тому, що російські спікери здатні:

– «напряму доносити свої думки до суспільства» [7] у випадку Франції. Згідно з даними дослідників «багато французьких телеканалів користаються можливістю поїхати на тимчасово окуповані Росією українські території, щоб зняти сюжети про те, як Росія «відбудовує» Донбас» [7].

– поширювати ідеологію націоналістичної та право-популістської проросійської політичної партії під назвою «Альтернатива для Німеччини», інформаційна політика котрої спрямована на те, щоб сформувати суспільну думку «проти євроінтеграції та проти імміграції іноземців» [7], зокрема й проти біженців з України.

– «запрошувати на програми прокремлівських італійських журналістів», у випадку Італії, або навіть «напряму звертатися до російських журналістів» [7]. У підсумку на основі такої взаємодії в італійських медіа інформація про російське вторгнення подається не як про агресію, а про українців не як про жертву злочинних дій рф.

Така діяльність є очевидно однобокою та такою, що просуває проросійську інформаційну повістку дня на території Німеччини, Франції, та Італії. Отже російська пропаганда в зарубіжних медіа має ознаки поширеного активно функціонуючого явища, котре розвивається.

Проте, масштаби поширення російської ідеології є значно масштабнішими, про що свідчать дані іншого дослідження (Див. рис. 1).

На Рисунку 1 подано візуалізацію поширення проросійського інформаційного впливу в 19 країнах Європи. Вона предметніше демонструє глобальність масштабів поширення проросійської інформаційної діяльності в зарубіжних ЗМІ. Видання «Texty.org», позиціонує себе як незалежне українське медіа, котре «фінансується за рахунок грантів від міжнародних організацій. Та отримує фінансування як на журналістську роботу, так і на експертизу стану справ з відкритими даними» [9]. Фактично результатом наведеного комплексного дослідження є спроба журналістів «зібрати інформацію з відкритих джерел про потенційних агентів Росії на різних рівнях: від політиків першого ешелону до локальних поширювачів «русского мира» [8]. З огляду на те, що журналісти в ході дослідження користувалися саме відкритими джерелами, наведена візуалізація не вичерпно демонструє потенціал російського інформаційного впливу в Європі. Якщо враховувати потенційну агунтурну й приховану російську діяльність, аналогічна карта може бути значно чисельнішою. Однак наведених даних достатньо, аби орієнтуватися на предметні уявлення в рамках актуалізації вивчення специфіки поширення російської пропаганди в зарубіжних мас-медіа. Для фактичності варто локалізовано розглянути чисельність таких одиниць впливу по кожній з 19 країн. Доволі цікавою є статистика, згідно з якою домінантними організаціями, що поширюють проросійський вплив у означених країнах є саме церковні. Тут також варто зазначити про кореляцію політичної і релігійної сфер. Адже протягом історії формування і розвитку європейської цивілізації присутні періоди коли церква повністю монополізувала політику та фактично була її заміною на рівні соціального інституту. В даному контексті мова йде про глобальний вплив католицької церкви й щонайменше про Епоху середньовіччя, коли релігійна спільнота відігравала беззаперечну домінантну роль

Розгалужена мережа ретрансляторів інформаційного впливу рф в Європі

Рис. 1. Візуалізація дослідження Texty.org Бактерії «русского мира» про обсяги поширення проросійського впливу в Європі [8]

*«Зображення показує реальну кількість проросійських утворень для кожної країни. Однак їх географічний розподіл є рандомізованим, оскільки ми не можемо оцінити точне місцезнаходження кожної організації/особи» [7].

в суспільстві. Тому одиниці впливу, які зазначені на Рис. 6 варто сприймати як статистику, що має потенціал взаємодії між собою. Це значно посилює сприйняття потенційного російського впливу.

Отже, найбільше проросійського інформаційного впливу зосереджено в політичній площині, про що свідчить 749 одиниць причетних до поширення пропаганди в Європі [8]. Така велика кількість не є дивною з огляду на те, що для демократичних країн як правило характерним є демократичне ухвалення політичних рішень, які приводять в дію інші державні механізми. Це означає, що якщо рф хоче досягнути, для прикладу, зменшення фінансової або збройної підтримки України, їй варто поширювати антиукраїнські нарративи саме в політичній сфері, аби збурювати суспільство цих країн, та домагатися розвитку штучного непорозуміння серед політиків та електорату. На другому місці із чисельністю 429 розосереджених по всій Європі одиниць проросійського інформаційного впливу перебуває релігійна сфера. Про деякі особливості явища інформаційної війни в релігійній площині на прикладі різних аспектів функціонування московського патріархату згадувалося у попередніх дослідженнях [10], [11], [12]. Тут варто зазначити, що журналісти не включили до цього переліку абсолютно усі парафії РПЦ, а лише ті, які за характером своєї діяльності підпадали під критерії дослідження. Це обумовлено відмінною від рф специфікою функціонування громад закордоном. Згідно з минулорічними оцінками американського Інституту вивчення війни (ISW) «рф продовжує використовувати релігію як зброю, намагаючись дискредитувати Україну на міжнародній арені та використовує інформаційні операції щодо релігії для просування військових цілей» [13], [14]. Резюмуючи деякі ключові тези з них можна зауважити, що такого роду пропагандистська російська діяльність є доволі небезпечною. Специфіка інформаційної війни в релігійній площині полягає в тому, що релігія використовується як м'яка пропаганда, котра успішно реалізується з огляду на секулярність низки цивілізованих держав, за якої формально політики не мають права втручатися в церковну сферу. Тут в дію вступає явище позарелігійного впливу, коли разом з конфесійним вченням поширюється проросійська політична ідеологія. Таким чином маскуючись за релігією насправді у різних країнах Європи може квітнути централізована мережа російської пропаганди. Приклади такого роду позарелігійної діяльності церковних представників московського патріархату можна зараз спостерігати в Україні. Станом на кінець 2023 р. «з початку повномасштабної агресії рф за матеріалами Служби безпеки України (СБУ) було розпочато 68 кримінальних проваджень щодо представників Української православної церкви московського патріархату (УПЦ (МП), котрі співпрацювали з рф. З них 14 – митрополити церкви, а також зокрема йдеться й про 20 фактів держзради» [15]. Отже, на основі наведених даних, можна лише здогадуватися яка кількість таких позарелігійних діячів перебуває в Європі.

Громадська сфера розосередження представників проросійського впливу налічує 422 одиниці, що майже не поступається релігійній. Зосередження такого роду впливу є закономірним зважаючи на кореляцію з політичною площиною та іншими суспільно-значимими соціальними інститутами. Натомість категорія «медіа» налічує всього 230 одиниць, що порівняно з попередніми категоріями не виглядає вражаючим. Проте тут слід зважати на потенціал масовості впливу. Якщо розглядати цю цифру враховуючи специфіку журналістської діяльності, особливість якої полягає саме у взаємодії з масовою аудиторією 230 одиниць може бути доволі відчутною кількістю навіть для цілої частини континенту.

Сфери «освіти й культури» та (псевдо) «експертів» налічують 150 та 145 одиниць. Зрозуміло, що в освітньому й культурному середовищах, де як відомо зазвичай зосереджена меншість представників інтелігенції така цифра теж не є незначною. А за умови належного російського фінансування вона може бути не менш відчутною. Те ж саме стосується й псевдоекспертів де приставка «псевдо» до слова не є випадковою, адже такі фахівці не повинні бути упереджені, а сама їх наявність у цьому списку свідчить про зворотне.

Висновки. Якщо комплексно оцінювати потенціал проросійської інформаційної діяльності в обсязі ідентифікованих журналістами-розслідувачами 1300 осіб і майже 900 організацій

в 19 країнах Європи у громадських сферах політики, релігії, освіти, й культури – він є вагомим. Наведені візуалізовані масштаби вказують на просякнення проросійської пропаганди в різноманітні сфери життя означених країн, що завдяки поширенню в іноземних мас-медіа може мати значні результати впливу на аудиторію. В такому випадку відкритим залишається питання щодо доступності ідентифікації цих осіб та організацій, їх виокремлення та протидії їхньому впливу. Для цього варто взяти до уваги практичну користь оновленої версії розслідування команди видання «Texty.org» – оновленою у 2023 р. версією 2.0 [16]. Там зокрема доступна опція локального пошуку за країнами, персоналіями, та найменуванням сфер діяльності. Формат розслідування є двомовним, доступний англійською та українською мовами. Таким чином, і українські і зарубіжні медіа можуть користуватися сформованою журналістами базою для верифікації осіб і організацій в рамках інформаційної гігієни, щоб уникнути ретрансляції російської пропаганди в Україні чи Європі. Дослідження особливостей поширення проросійської ідеології в іноземних мас-медіа вказує на її просякнення в різноманітні сфери суспільного життя. Це явище є небезпечним, з точки зору захисту інформаційного простору від російської дезінформації. Заявлена проблематика потребує подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кулеба назвав наративи Росії, якими вона намагається роз'єднати Україну зсередини та із союзниками. Українформ, 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3832084-kuleba-nazvav-narativi-rosii-akimi-vona-namagaetsa-rozednati-ukrainu-zseredini-ta-iz-souznikami.html> (дата перегляду: 01.06.24).
2. Росія намагається дестабілізувати європейські країни: звіт британського центру. Букви, 2024. URL: <https://bukvy.org/rosiya-namagayetsya-destabilizuvaty-yevropejski-krayiny-zvit-brytanskogo-cenztru/> (дата перегляду: 18.03.24).
3. Мельник Л., Грек І. Філософія українофобської пропаганди в російському кінематографі. *Культурологічний альманах*, 2024. Вип. 1 (9). С. 219–226.
4. Єрмоленко А. Філософія розуму Іммануїла Канта і виклики сучасного суспільства: до 300-річчя з дня народження мислителя: За матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 3 квітня 2024 року. *Вісник Національної академії наук України*, 2024. № 6 С. 75–88.
5. Харитоненко О., Савенкова Л., Шевчук С. Огляди закордонних медіа та інформаційна політика України під час війни в 2022–2023 рр.: погляд редактора. *Науковий вісник Ужгородського університету*, 2023. Серія Філологія. Том 1, № 49. С. 200–207.
6. Тулузакова О., Лазарева М. Особливості висвітлення теми війни в Україні українськими та зарубіжними ЗМІ: порівняльний аспект. Тези доповідей учасників XVII Міжнародної науково-практичної конференції «Ольвійського форуму – 2024. Стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі. «Актуальні проблеми журналістики». 20–23 червня 2024 р., м. Миколаїв. С. 22–27.
7. Терещук Г. Вплив Кремля в Європі та Україні: як Росія просуває свої тези через соціальні мережі і лобістів. Радіо Свобода, 2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/agency-kreml-vijna-yevropa-dezinformatsiya-kanaly-vplyvu/32807356.html> (дата перегляду: 18.03.24).
8. Бактерії «русского мира»: 1300 людей і майже 900 організацій у 19 країнах. Хто підтримує Росію в Європі. 2022. URL: <https://texty.org.ua/projects/108282/bakteriyi-russkoho-myra-hto-pidtrymuje-rosiyu-v-yevropi/> (дата перегляду: 18.03.24).
9. Сім принципів Текстів. Texty.org.ua, 2024. URL: <https://texty.org.ua/d/principles/> (дата перегляду: 18.03.24).
10. Kuryliak V., Sychak B. «Reasons for the Rupture of the Ukrainian Orthodox Church with the Moscow Patriarchate against the Backdrop of the War in Ukraine 2022». *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 2022. Vol. 42. Iss. 7, Article 4. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2377>
11. Sychak B., Balaklytskyi M., Dudarets V. «Non-Religious Influence of the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate on Ukrainian Society». *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 2022. Vol. 42. Iss. 4, Article 6. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2352>
12. Sychak B., Livak P., Kuvaldina O. «Religious Beliefs of World Boxing Champions as a Factor of Influence on Ukrainian Society in the Context of Social Responsibility». *Occasional*

Papers on Religion in Eastern Europe, 2022. Vol. 42. Iss. 1, Article 6. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2319>

13. Смишляев С. РФ використовує релігію як зброю у війні проти України – ISW. Deutsche Welle, 2023. URL: <https://www.dw.com/uk/rf-vikoristovue-religiu-ak-zbrou-u-vijni-ta-sprobah-diskredituvati-ukrainu-isw/a-65270588> (дата перегляду: 18.03.24).

14. Russian Offensive Campaign Assessment, April 9, 2023. ISW, 2023. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounders/russian-offensive-campaign-assessment-april-9-2023> (дата перегляду: 18.03.24).

15. Від співпраці з РФ до продажу дитячого порно. З початку війни СБУ викрила 68 кліриків УПЦ МП. Суспільне Новини, 2023. URL: <https://suspilne.media/586931-vid-spivpraci-z-rf-do-prodazu-ditacogo-porno-z-pocatku-vijni-sbu-vikrila-68-klirikiv-upc-mp/> (дата перегляду: 18.03.24).

16. Бактерії «русского міра». Версія 2.0: оновлені й доповнені. Texty.org.ua, 2023. URL: https://texty.org.ua/d/2023/germs_v2/?src=main (дата перегляду: 18.03.24).

REFERENCES

1. Kuleba nazvav naratyvy Rosii, yakymy вона namahaietsia roz'iednaty Ukrainu zseredyny ta iz soiuznykamy. [Kuleba named the narratives of Russia, with which it tries to divide Ukraine from the inside and with its allies]. Ukrainform, 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3832084-kuleba-nazvav-narativi-rosii-akimi-vona-namagaetsa-rozednati-ukrainu-zseredini-ta-iz-souznikami.html> (data perehliadu: 01.06.24). [in Ukrainian].

2. Rosiia namahaietsia destabilizuvaty yevropeiski krainy: zvit brytanskoho tsentru. [Russia is trying to destabilize European countries: a report by a British center]/ Bukvy, 2024. URL: <https://bukvy.org/rosiya-namagayetsya-destabilizuvaty-yevropejski-krajiny-zvit-brytanskogo-czentru/> (data perehliadu: 18.03.24). [in Ukrainian].

3. Melnyk L., Hrek I. Filosofiia ukrainofobskoi propahandy v rosiiskomu kinematohrafi. [The philosophy of Ukrainian-phobic propaganda in Russian cinema]. Kulturolohichniy almanakh, 2024. Vyp. 1 (9). S. 219–226. [in Ukrainian].

4. Yermolenko A. Filosofiia rozumu Immanuila Kanta i vyklyky suchasnoho suspilstva: do 300-richchia z dnia narodzhennia myslytelia: Za materialamy dopovidi na zasidanni Prezydii NAN Ukrainy 3 kvitnia 2024 roku. [Immanuel Kant's philosophy of mind and the challenges of modern society: to the 300th anniversary of the thinker's birth: Based on the materials of the report at the meeting of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine on April 3, 2024.]. Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, 2024. № 6 S. 75–88. [in Ukrainian].

5. Kharytonenko O., Savenkova L., Shevchuk S. Ohliady zakordonnykh media ta informatsiina polityka ukrainy pid chas viiny v 2022–2023 rr.: pohliad redaktora. [Reviews of foreign media and information policy of Ukraine during the war in 2022–2023: editor's view]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, 2023. Seriia Filolohiia. Tom 1, № 49. S. 200–207.

6. Tuluzakova O., Lazariava M. Osoblyvosti vysvitlennia temy viiny v Ukraini ukrainskymy ta zarubizhnymy ZMI: porivnialnyi aspekt. [Peculiarities of coverage of the war in Ukraine by Ukrainian and foreign mass media: a comparative aspect.] Tezy dopovidei uchasnykiv KhVII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Olviiskoho forumu – 2024. Stratehii krain Prychornomorskoho rehionu v heopolitychnomu prostori. «Aktualni problemy zhurnalistyky». 20–23 chervnia 2024 r., m. Mykolaiv. S. 22–27. [in Ukrainian].

7. Tereshchuk H. Vplyv Kremliia v Yevropi ta Ukraini: yak Rosiia prosuvaie svoi tezy cherez sotsialni merezhi i lobistiv. [The influence of the Kremlin in Europe and Ukraine: how Russia promotes its theses through social networks and lobbyists]. Radio Svoboda, 2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/agenty-kreml-vijna-yevropa-dezinformatsiya-kanaly-vplyvu/32807356.html> (data perehliadu: 18.03.24). [in Ukrainian].

8. Bakterii «ruskoho myra»: 1300 liudei i maizhe 900 orhanizatsii u 19 krainakh. Khto pidtrymuie Rosiiu v Yevropi. [Bacteria of the "Russian world": 1,300 people and almost 900 organizations in 19 countries. Who supports Russia in Europe]. 2022. URL: <https://texty.org.ua/projects/108282/bakteriyi-russkoho-myra-hto-pidtrymuie-rosiyu-v-yevropi/> (data perehliadu: 18.03.24). [in Ukrainian].

9. Sim pryntsyviv Tekstiv. [Seven principles of the Texts]. Texty.org.ua, 2024. URL: <https://texty.org.ua/d/principles/> (data perehliadu: 18.03.24).
10. Kuryliak V., Synchak B. «Reasons for the Rupture of the Ukrainian Orthodox Church with the Moscow Patriarchate against the Backdrop of the War in Ukraine 2022». Occasional Papers on Religion in Eastern Europe, 2022. Vol. 42. Iss. 7, Article 4. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2377>.
11. Synchak B., Balaklytskyi M., Dudarets V. «Non-Religious Influence of the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate on Ukrainian Society». Occasional Papers on Religion in Eastern Europe, 2022. Vol. 42. Iss. 4, Article 6. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2352>.
12. Synchak B., Livak P., Kuvaldina O. «Religious Beliefs of World Boxing Champions as a Factor of Influence on Ukrainian Society in the Context of Social Responsibility». Occasional Papers on Religion in Eastern Europe, 2022. Vol. 42. Iss. 1, Article 6. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2319>.
13. Smyshliaiev S. RF vykorystovuie relihiiu yak zbroiu u viini proty Ukrainy – ISW. [The Russian Federation uses religion as a weapon in the war against Ukraine]. Deutsche Welle, 2023. URL: <https://www.dw.com/uk/rf-vikoristovue-relihiu-ak-zbrou-u-vijni-ta-sprobah-diskredituvati-ukrainu-isw/a-65270588> (data perehliadu: 18.03.24). [in Ukrainian].
14. Russian Offensive Campaign Assessment, April 9, 2023. ISW, 2023. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-april-9-2023> (last visit: 18.03.24).
15. Vid spivpratsi z RF do prodazhu dytiachoho porno. Z pochatku viiny SBU vykryla 68 klirykiv UPTs MP. [From cooperation with the Russian Federation to the sale of child porn. Since the beginning of the war, the SBU has exposed 68 clerics of the UOC MP]. Suspilne Novyny, 2023. URL: <https://suspilne.media/586931-vid-spivpraci-z-rf-do-prodazu-ditacogo-porno-z-pochatku-vijni-sbu-vikryla-68-klirikiv-upc-mp/> (data perehliadu: 18.03.24). [in Ukrainian].
16. Bakterii «ruskoho mira». Versiia 2.0: onovleni y dopovneni. [16. Bacteria of the "Russian peace". Version 2.0: Updated and improved]. Texty.org.ua, 2023. URL: https://texty.org.ua/d/2023/germs_v2/?src=main (data perehliadu: 18.03.24). [in Ukrainian].

Synchak Bohdan Anatoliiovych

PhD in Journalism, Associate Professor,

Head at the Department of Journalism

Ukrainian Institute of Arts and Sciences

14, Instytutaska str., Bucha, Kyiv region, Ukraine

orcid.org/0000-0002-8186-5692

NETWORK OF REPEASTERS OF PRO-RUSSIAN IDEOLOGY IN FOREIGN MASS MEDIA

The relevance of the study is determined by the need to convey objective and truthful information about the course of the Russian-Ukrainian war in 2022, particularly in foreign media. According to D. Kuleba, "Russia uses narratives about fatigue from Ukraine and the topic of elections to sow internal conflicts and separate Ukraine from its allies" [1]. This indicates the need to study the features of the spread of pro-Russian ideology in foreign media. In the course of the study, emphasis is placed on the problem of the extent of the spread of pro-Russian influence in Europe. The report of the British researchers of the "Royal United Institute of Defense Studies" (RUSI) on the propaganda information activities of the Russian Federation abroad is being considered. On the basis of the Texty.org study of bacteria of the "Russian world", an extensive network of relayers of informational influence of the Russian Federation in Europe is established. The specificity of the functioning of such a network is characterized by a common ideology of people and organizations that systematically spread pro-Russian narratives in European countries. The role of Russian foreign propaganda in the context of efforts to disorient the foreign audience and violation of consolidation regarding the need for assistance to Ukraine is established. The aspect of extra-religious activity of church representatives of the Moscow Patriarchate abroad, in the context of the spread of Russian ideology, is singled out. An example of an attempt by Ukrainian journalists to comprehensively counter Russian disinformation in European countries is given. The phenomenon of the Russian-Ukrainian information war on

a foreign media bridgehead is characterized. The stated problem involves a substantive consideration of the extent of the spread of Russian ideology, which is quite widespread in various European countries. This testifies to the active informational work of the Russian Federation with foreign audiences. In the course of the research, the main focus is on its disinformation component. In this context, the purpose of the study is to determine the specifics of the informational impact of Russian propaganda on foreign audiences in the context of the active functioning of the global information war.

Key words: *Russian-Ukrainian information war, Russian propaganda in foreign mass media, pro-Russian ideology, opposition to information war, quality journalism.*

УДК 141.7:304

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.17>**Федорова Інна Валеріївна**

аспірантка кафедри філософії,
соціології та менеджменту соціокультурної діяльності
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-6345-2309

СОЦІАЛЬНИЙ ІДЕАЛ ЯК ФАКТОР КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. Метою цієї статті є розгляд проблеми формування адекватного для сучасності соціального ідеалу задля консолідації українського суспільства та уникнення часткової або тотальної його маргіналізації.

Методологія. Вирішення цієї проблеми вбачається в застосуванні холістичного підходу до багатогранного вивчення особливостей походження та формування соціального ідеалу як філософського поняття та соціального явища.

Наукова новизна. У статті зроблена спроба розглянути феномен соціального ідеалу як соціального явища, на формування якого мають вплив духовні сфери соціальної свідомості – релігія та філософія; простежено трансформацію соціального ідеалу у часі та просторі; запропоновано в якості моделі ідеал щасливої людини, який може бути консолідуючим фактором в українському суспільстві задля здійснення відродження нашої країни у післявоєнні часи.

Висновки. Соціальний ідеал є зразком чи моделлю поведінки, цінностей і устремлінь, якими суспільство прагне слідувати. Він являє собою конкретні ідеї та стандарти, які вважаються бажаними та переважаючими у тій чи іншій соціальній групі чи загалом у суспільстві. Соціальний ідеал може бути пов'язаний з різними сферами життя, такими як освіта, робота, сім'я, зовнішній вигляд, відносини та ін. Він може включати ідеали успіху, краси, доброти, справедливості, свободи та інші цінності, які широко визнаються і підтримуються суспільством.

Ідеали, які існують у суспільстві, формуються під впливом різних факторів, таких як культура, релігія, історичні події та соціальні трансформації. Історія формування ідеалу соціального орієнтиру багата різними прикладами та варіантами. У різних епохах існували різні соціальні ідеали, що відбивають цінності та цілі суспільства. З часом ідеали змінювалися та еволюціонували, під впливом розвитку науки, філософії та суспільної свідомості, як було показано у статті.

У зв'язку з тим, що сучасна Україна переживає дуже потужні трансформації, одним із завдань соціально-філософської думки є формування такої моделі соціального ідеалу, яка по-перше, буде сприяти послабленню маргінального аспекту в українській ментальності, а по-друге, консолідації суспільства задля відбудови успішної та квітучої України у недалекому майбутньому.

У якості моделі соціального ідеалу пропонується ідеал щасливої людини з базовими цінностями – свобода, незалежність, справедливість, але й любов до себе як і до ближнього, до родини як і до Батьківщини, бо немає у світі жодної людини, яка б не хотіла бути щасливою.

У даному контексті щастя розуміється дуже широко – це й здоров'я, як фізичне, так і ментальне, це і сродна праця, душевне та щире оточення, взагалі це повнота буття, яка є запорукою суб'єктивного благополуччя з якого складається об'єктивне благополуччя всієї країни.

Ключові слова: соціальний ідеал, консолідація, ментальність, українське суспільство, маргінальність.

Вступ. Сучасна Україна переживає дуже складні та болючі процеси, які, зрештою, приведуть її до абсолютно нових та несподіваних результатів. Ми всі є свідками настільки доленосних

трансформацій, що відбуваються в політиці, економіці, релігії, науці, мистецтві, загалом суспільній свідомості, які ще довго усвідомлюватимуться, аналізуватимуться та ретельно вивчатимуться. На наших очах Україна перетворюється з об'єкта міжнародних відносин на їхнього суб'єкта, з «окраїни», провінції імперії на регіонального лідера, на повноправного члена європейської співдружності, на центр напруження політичних, економічних та культурних устремлень європейської Ойкумени.

Подібні трансформаційні процеси зазвичай ставлять перед суспільством певні проблеми, однією з яких є тотальна або часткова маргіналізація. Справа в тому, що за визначенням дослідників української ментальності, однією з характерних її рис є маргіналізм, який був сформований протягом сотень років умовним, міжцивілізаційним розломом, кордоном, що проходив Україною, розділяючи її та відокремлюючи європейську (західну) та євразійську цивілізації.

Проте, задля успішного просування суспільства до намічених грандіозних цілей необхідно не тільки чітко розуміння завдань, які стоять перед усім суспільством, а і певну мотивацію, певні умови, певні ідеї, розумні кожному пересічному українцю, які у свою чергу можуть бути дієвою профілактикою маргіналізації суспільства та значним підсилюванням тенденції до його консолідації.

Традиційно найбільш значущі цінності, якими здійснюється стимулювання індивідів до колективного докладання своїх зусиль, спрямованих на загальне благо, відбиваються у соціальному ідеалі, який існує у тому чи іншому суспільстві. Проте, успішність стимулювання індивідів залежить від змісту ідеалу, від його здатності надихати, вражати, налаштовувати на поліпшення існуючого соціального механізму. Осмислення ролі та змісту соціального ідеалу необхідне для запобігання багатьом кризовим явищам, які можуть чекати нас у повоєнний час, особливо на колишніх окупованих територіях.

У зв'язку з цим одним із актуальних завдань сучасної філософської думки може бути пошук таких соціальних ідеалів, які можуть бути легко сприйняті пасіонарною частиною населення, сприяти його консолідації та впроваджені у масову свідомість засобами освіти та масової інформації.

Мета цієї статті – розглянути проблему формування адекватного сучасності соціального ідеалу задля консолідації українського суспільства, та уникнення часткової, або тотальної його маргіналізації.

Результати дослідження. У системі суспільних відносин існує поняття, яке є індикатором життєдіяльності соціуму. Таким поняттям є соціальний ідеал, який є зразком або моделлю поведінки, цінностей та прагнень, якими суспільство бажає слідувати. Він може бути пов'язаний з різними сферами життя, такими як освіта, робота, сім'я, зовнішній вигляд, відносини тощо. Він може включати ідеали успіху, краси, доброти, справедливості, свободи та інші цінності, які широко визнаються і підтримуються в суспільстві. Але його головною цінністю є певний зміст, який складається з конкретних ідей та стандартів, які вважаються бажаними та переважними в тій чи іншій соціальній групі.

Так у культурі Стародавньої Греції часів Гомера соціальним ідеалом виступає напівбог напівлюдина, богоподібний герой з якостями моральної, шляхетної людини з одного боку, та надлюдськими здібностями – з іншого. З цих героїв вели свій родовід практично всі античні царі та взагалі вся антична аристократія. Решта населення повинна була вшановувати їх і підкорятися їхній волі згідно із законами Всесвіту. Вони служили ідеалом багатьом поколінням аристократів, і навіть багатьом поколінням простих, але вільних членів античного соціуму.

Цю ідейну світоглядну лінію у VI, а потім і у V столітті продовжили Піфагор та Платон, а потім їх багаточисельні послідовники.

Діаметрально протилежною виглядає в даному контексті концепція Аристотеля, який вважав людину істотою суто політичною. У нього індивід реалізує себе як повноцінну особистість у тому випадку, коли отримує максимальні можливості, що дозволяють трансформувати свої здібності на користь державі. Відчуття гармонії з іншими стає показником правильно обраного напрямку діяльності громадянина у його прагненні до досконалого соціального облаштування.

У Середньовіччі ідеальний соціальний устрій трактувався через призму відповідності церковним положенням. «Град земний» і «Град Божий» повинні збігтися в процесі ототожнення державних законів та Божественних моральних заповідей. Однотлумці у вірі не повинні мати кардинальних протиріч задля реалізації соціальних устремлінь, їхні помисли спрямовані до здійснення вищого порядку, побудованого на істинах Писання і Переказів церкви. Влада контролюється релігійними інституціями, і, як наслідок, вона змушена приймати духовні принципи домінуючої інстанції. Соціальний ідеал, поширений у Середньовіччі, збігався з ідеями теоцентризму, зрозумілими віруючому та громадянину у одній особі.

Ідеологами християнства було сформовано та впроваджено у масову свідомість в якості етичного ідеалу космічний по своїй досяжності, образ самого Ісуса Христа, що сприяло з одного боку розвитку почуття слабкості, залежності, сорому, провини, гріховності та страху гніву божого за свою неповноцінність, з другого боку сприяло масовому розвитку чернецтва, а разом з ним ідеалу монаха-аскета, який присвятив своє життя служінню Богу, а взагалі всі ці процеси сформували таку суспільну мораль і суспільну психологію, в якій інфантилізм виступив як засіб психологічного захисту перед обличчям власної нікчемності.

Доленосний вплив на подальший розвиток європейської культури задав рух Реформації, яка трансформувала буквально всі сторони суспільного життя та деякі аспекти масової свідомості. Трансформації також зазнав і соціальний ідеал, основні риси якого відповідали духу часу та сподіванням багатьох європейських християн.

На зміну католицькому монаху-аскету приходять освічений, працьовитий та раціональний мирянин, що вільно обирає форму віросповідання – лютеранство, кальвінізм, англіканство чи пуританізм, який вільно визначається у своїй національній ідентичності і, відповідно, несе за цей вибір відповідальність, що часто межувало з ризиком і щодо втрати майна, і щодо втрати життя як такого. Остання обставина стала певним природним відбором у середовищі європейського християнства і поділом віруючих на тих, що мали зрілу самосвідомість та не боялися відповідальності за свій вибір, та на тих, що залишилися відданими імперській церкві і яких цілком влаштувало своє залежне, рабське становище. Тобто, в європейській культурі з'явилися умови розвитку індивідуалізму на тлі масового інфантилізму.

До речі, у сучасному гуманітарному знанні дуже обговорюються як феномен інфантилізму, так і феномен індивідуалізму. Психологами різних напрямів аналізуються причини їх виникнення, розвитку та результати поширення у масовій свідомості. Нас же ця тема цікавить у контексті соціально-філософському, оскільки формування того чи іншого типу посполитих пов'язане безпосередньо з домінуючою ідеологією та відповідним типом державної влади. У зв'язку з тим, що до початку реформаційного руху в Європі існувала єдина імперська католицька церква, яку підтримувала абсолютна монархія, соціальний ідеал у вигляді ченця-аскету, смиренного, слухняного, залежного, відчуженого від мирської метушні та її спокус, дуже влаштував усіх учасників авторитарної влади.

Дух Реформації пробудив у частині європейського суспільства емоційно-вольовий аспект, національну самосвідомість та прагнення самореалізації, що призвело до утворення низки національних держав, орієнтованих насамперед на «середню людину», на розвиток «середнього класу».

Так, у XVII столітті Швеція, яка прийняла лютеранство і яка раніше завжди була європейською периферією, помітно прискорює свій соціально-економічний розвиток, починає активно втручатися у велику європейську політику. *Кальвіністські* за віросповіданням Нідерланди грали одну з головних ролей у західноєвропейській та світовій економіці аж до кінця XVII століття. Промисловий переворот у Європі першим за часом відбувся в протестантській Англії. Подібного роду прикладом є також історія протестантської Пруссії, яка до середини XIX століття стала перетворюватися на головну силу Центральної Європи.

Саме релігія (насамперед американський протестантизм, зосереджений на зв'язку «євангельського» ідеалу та соціальної практики) багато в чому сформувала те сприйняття зовнішнього світу, яке Вашингтон пізніше заклав у фундамент своєї політики на світовій арені. При

цьому історія впливу релігійного світогляду на ідеологію через неї на суспільство, а в результаті і на політичний курс Сполучених Штатів, бере свій початок ще до створення самої держави США.

Дух Реформації активізував пасіонарний або «енергонадлишковий», згідно з концепцією Л. Гумельова, тип особистості, готовий до активних дій для втілення своїх ідей у життя. По суті, такими людьми рухає внутрішнє прагнення діяльності задля зміни навколишнього середовища та життя суспільства. Ці ідеї та прагнення для пасіонаріїв часто важливіші не тільки власного комфорту, але навіть власного життя, не кажучи вже про життя, спокій і комфорт оточуючих людей. Саме ця категорія людей створювала демократичні держави та освоювала Америку. З позиції соціальної психології, це зрілі особистості, які відрізняються від своїх співгромадян рядом якостей, таких як здатність до рефлексії, потреба у вільній, професійній діяльності, потреба у самовизначенні, потреба у самореалізації, сформованість емоційно-вольової сфери.

Щодо решти європейців, які залишилися вірними цінностям імперської ідеології, то їх соціальним ідеалом залишився чернець-аскет з усіма витікаючими обставинами, зі своєю мораллю та психологією. Тобто, розвитку феномену інфантилізму сприяє перш за все авторитаризм як у сімейних відносинах, так і в державних, проте розвитку феномену індивідуалізму сприяє наявність свободи вибору свого віросповідання, вибору професійної діяльності, національної ідентичності тощо.

Дух Реформації не міг не позначитися і на українському суспільстві, яке в цей період переживало не найкращі часи, перебуваючи під патронатом двох держав – Польщі та Литви. Проте своєрідність і української культури, і української релігійності, і української ментальності не сприяли таким кардинальним змінам, що відбувалися в Європі. Справа в тому, що ті цілі, які ставили перед собою ідеологи як гуманізму, так і Реформації давно були способом життя українського народу.

По-перше, українська православна церква була суто національною, тому їй не були властиві імперські амбіції католицьких прелатів, і тому вона не потребувала як змін щодо життя, звичаїв та моралі церкви, так і змін щодо її доктрин. По-друге, гасло гуманістів «Ad fontes» (Назад до джерел) не було актуальним в релігійному житті української церкви, тому що вона з самого початку по своїй суті була апостольською, тобто спиралась на Писання за грецьким каноном та на послання самих апостолів, зокрема Павла.

Як розповідають нам автори навчального посібника з Історії релігії в Україні: «Для кирило-мефодіївської традиції характерна орієнтація на раннє християнство, вшанування апостола Павла як борця за рівноправність народів. Тому не випадково ідею рівності всіх народів розвиває в своєму «Слові про закон і Благодать» перший руський митрополит Іларіон і перший руський літописець Нестор. Орієнтацією на раннє християнство можна пояснити й таке єретичне для західної і східної церков як хрещення киян у водах Почайни» [2, с. 92].

Своєрідність української церкви полягала і в тенденції створення своєї ієрархії святих, і в прагненні побудови своєї системи догматів, обрядів та богослужінь, але дуже сильними були її суперники – Рим та Константинопіль.

У київській державі Русі-України церква функціонувала в одновірній системі державно-церковних відносин, тобто мала справу лише з одновірною державною владою, з якою вона була у гармонійних відносинах. Але після татарської навали й політичного занепаду Києва церкві довелося встановлювати взаємовідносини з іноземною державною владою, до того ж спорідненою з іншою, ніж православна церква, конфесійною системою. При цьому церковно-державні відносини в умовах іноземного панування все більше залежали від самої державної влади. Церква не мала такої рівноправності, як у попередні роки її існування в Київській Русі. Тому під час визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького в середині XVII ст. головними гаслами були заклик до боротьби за «вольності» та до захисту православної віри, під якими розумілося прагнення українського народу до соціального й національного визволення.

Всі ці та багато інших подій нашої історії аж ніяк не сприяли зміцненню становища української національної церкви, тому завданнями соціальної ідеології займалися українські аристократи, тож в якості соціального ідеалу, який мав популярність серед усіх верств населення довгі роки залежності, виступав козак-воїн, борець за справедливість, за волю, за землю тощо.

Впродовж довгого часу цей ідеал надихав багато поколінь українських селян, міщан та шляхтичів, але ж з часом, внаслідок тривалої антиукраїнської політики самодержавства, внаслідок уніфікації церкви, витравлення національно-релігійних традицій та національно-визвольного руху, а також фізичного винищення носіїв ідеалу вільного та незалежного козацтва, поступово став формуватися та впроваджуватись у масову свідомість ідеал селянина-гречкосія з властивими йому рисами: хазяйновитість – консерватизм – працьовитість – миролюбство – релігійність – аполітичність – сентиментальність – відкритість – кмітливість – хитрість [1]. Саме цей ідеал був розповсюджений в Україні за радянських часів і саме з цим ідеалом українська спільнота почала свій рух до вільного та незалежного майбутнього у 1991 році.

Народ, який має в якості соціального ідеалу селянина-гречкосія приречений на другорядні ролі як у відносинах зі своїми сусідами, так і у світовому співтоваристві. Народ з таким соціальним ідеалом повільно та впевнено маргіналізується, і ми всі це спостерігали протягом всіх років незалежності.

Заради справедливості необхідно згадати дослідників української ментальності, які знаходили в ній і діаметрально протилежні риси, такі як впертість, сила волі, стійкість, мужність, волелюбність, індивідуалізм. Відомий український філософ Ю. Русов в своєму дослідженні «Душа народу і Дух нації» (1948) звертає увагу на існування в українському народі міцно поєднаних двох соціальних ідеалів: войовника-мисливця і продуцента-хлібороба, «тип динамічного козака і пасивного гречкосія. Плуг і меч є споконвічними символами нашого народу: хлібороба і войовника. Земля і залізо є однозначним символом нашої державності» [5, с. 55]. Але писав він ці свої роздуми в далекі сорокові минулого століття на території США, в той же час на нашій території через освіту та ЗМІ пропагували зовсім інші цінності, які влаштовували керівництво радянської влади та взагалі посилювали тенденції маргіналізації суспільства.

Маргіналізація – виключно негативне та вкрай небезпечне для майбутнього нації явище; вражає всі сфери суспільного життя, всі верстви соціальної структури суспільства та всі види занять людини. За змістом – це процес руйнування традиційних суспільних відносин, що проявляється у системній деградації населення; поступове і тому малопомітне погіршення стану справ у суспільстві та державі, зниження та втрата позитивних якостей, занепад, виродження та рух назад. Вона проявляється у конкретних явищах: падінні рівня життя народу, погіршенні здоров'я, ігноруванні суспільної моралі та руйнуванні системи освіти, розпаді соціальних груп «середнього класу», розриві легітимних зв'язків між інститутами влади та населенням, тотальному правовому нігілізмі і зростанні злочинності. Маргіналізація пов'язана з фальсифікацією етичних, правових та інших загальнолюдських цінностей, перетворенням людей на духовних і соціальних ізгоїв, повністю залежних від стихійних ситуацій. Але, як і у всякого явища, є позитивні моменти і в маргінальності. Маргіналам можуть бути притаманні пошук, динамізм, викликана необхідністю здатність до мобілізації власних адаптаційних потенцій, соціально ефективна поведінка .

Під час сучасної війни ми спостерігаємо як раз вираження саме позитивних рис феномена маргінальності, а також активізацію та затребуваність давно забутого соціального ідеалу – шляхетного воїна, козака-шляхтича. Це дуже важлива подія – формування прошарку кшатрійвоїнів, які бачать сенс життя у військовій службі на варті Батьківщини – яка відбувається саме в національній свідомості, що само по собі може дуже позитивно впливати на подальший розвиток української ментальності, культури, економіки тощо, але без політичної волі, без підтримки влади може зів'язати в корені.

Як визначає дослідниця національної ментальності Т.М. Поплавська: «Зараз настав час для кардинальних змін і ця війна, що сколихнула величезні маси населення, якнайкраще сприяє соціально-психологічному перевороту у свідомості наших громадян. Жити за старим

принципом неможливо ні за якого насильства, але усвідомлення цієї безвиході є прерогативою сильного характеру і ясного розуму. Мета сьогодні – усвідомлення можливого інтенсивного пошуку альтернатив розвитку, пошуку ідеї, яка б об'єднала народ, у складі якого живе багато націй. В цих умовах важливим є не тільки те, на якій саме мові розмовляти, а що саме можна на ній сказати» [4].

Відродження в якості соціального ідеалу образу козака-шляхтича дасть імпульс до підвищення національної самооцінки, самоповаги та національного патріотизму, що так вкрай необхідно всім представникам української нації де б вони зараз не були. Але нам треба думати і про майбутнє, про життя у повоєнні часи, про соціальний ідеал, який би однаково надихнув мешканців як західних, так і східних регіонів, виступаючи деяким об'єднуючим фактором всього українського суспільства.

У зв'язку з цим доречно буде згадати про дуже важливу форму української національної енергії – інтелектуальну. Як писав у свій час Ю. Липа: «Вона завжди є обіч або на другім плані інших форм енергії, вона разом із мистецькою енергією встановлює певність і рівновагу дії українських речей. Вона усвідомлює традиції і шукає закликів Провидіння, завжди до останнього століття слухняна його наказам. І в ній є завершення великої будівлі української солідаристичної культури!» [3, с. 142]. Саме ця енергія і повинна формувати правлячу та інтелектуальну еліту, яка по сутності своїй повинна відповідати сучасним викликам, а як відомо, квінтесенцією інтелектуальної енергії завжди виступала філософія.

Українська філософська думка формувалась як своєрідна, оригінальна та унікальна, а самим аутентичним філософом був і є Григорій Сковорода, який залишив своїм нащадкам багато глибоких ідей на всі випадки життя. Щодо соціального ідеалу, то й тут наш Сократ подбав, сформулювавши образ гармонійної, тобто щасливої людини. Наскільки цей образ відповідає духу часу? Здається, що так, бо немає у світі людини, яка б не хотіла бути щасливою. Проблема ж у тому, що люди спотворено розуміють природу щастя і тут як раз думки філософа є дуже актуальними. Його антропологія за своїм характером кордоцентрична, тому основним поняттям в ній є поняття серця. «Усяк є те, яке серце в ньому», – говорить він; всьому в людині голова є серце – воно і є справжня людина». Серце є такий осередок у людині, що «всі наші члени мають у серці свою сутність» [6, с. 155]. Сковорода йде навіть далі: «вся зовнішня зовнішність у людині є не що інше, як маска, що прикриває кожен член, потаємний у серці ніби в насінні». Наведемо з численних висловлювань щодо цього питання Сковороди ще одне місце: «Що є серце, якщо не душа? Що є душа, якщо не бездонна думок безодня? Що є думка, якщо не корінь, насіння і зерно всієї нашої плоті-крові та іншої зовнішності?». «Думка є таємна пружина всієї нашої тілесної машини» [там само].

Все це є своєрідна метафізика людини, що надзвичайно близька до біблійної антропології з безперечними нотками антропології Філона, але близька і до тих вчень XVIII століття, які завершилися побудовою поняття «несвідомої» сфери в людині. Є у Сковороди і нотки платонівської антропології – зокрема, вчення про «еротичну» природу прагнень наших. «Не любить серце, не бачачи краси», зауважує в одному місці Сковорода. До цієї естетичної формули приєднується вчення, яке лягло в основу етики Сковороди, – що ми любимо у своїй глибині лише те, що нам «сродно», – у дотриманні «таємного закону ества людини», полягає етика Сковороди, що дуже наближається до стоїчного принципу «жити за природою». Згідно з думкою філософа, у людині живе таємне «керівництво блаженної натури», і «треба тільки не заважати премудрості, яка живе в нас». Є в глибині кожної людини таємний закон її зростання, – треба, перш за все, «знайти самого себе». Всі страждання і муки, через які проходить людина, походять тільки з того, що людина живе гидко тому, до чого вона створена. «Яка мука, каже Сковорода, працювати у нерідній справі». Поняття «сродства» чи дотримання свого покликання стає ще одним із центральних у філософії Сковороди: «...природа і спорідненість означають вроджене Боже благословення, таємний Його закон, всім творінням управляючий». Треба «насамперед знайти у собі іскру істини Божої, а вона, освятивши нашу темряву, пошле нас до священного Силоаму», тобто очистить нас.

Таким чином, щаслива людина, на думку Сковороди, це така людина, яка пізнає себе впродовж свого життя, прагне знайти своє місце в соціумі, своє призначення, займається сродною працею, живе в любові, в істині, а значить і в благодаті.

До речі, в сучасній західній психології дуже активно обговорюється поняття «суб'єктивне благополуччя». Суб'єктивне благополуччя особистості пов'язане з задоволеністю у різних сферах життя – у навчанні, спілкуванні, соціальних відносинах, праці, а також у культурній, економічній, релігійній, політичній сферах діяльності людини. Поняття задоволеності та благополуччя людини будується на суб'єктивному емоційно забарвленому ставленні до змістовної сторони подій та явищ. Внутрішній комфорт, духовна рівновага, задоволеність якістю життя дозволяють людині відчувати себе щасливою. Це, своєю чергою, робить суб'єктивне благополуччя особистості емоційно-позитивним. Разом з цим існує, і доволі широко розповсюджене, об'єктивне благополуччя. Воно мало пов'язане із відчуттям особистого благополуччя конкретної людини. Так, людина з вищою освітою, гарною роботою та непоганим рівнем заробітної плати, прекрасними умовами життя почувається нещасною. Людям з боку ця людина представляється «щасливою», проте, її саму багато чого не влаштовує у своєму житті (освіта та спеціальність здобуті на вимогу батьків, умови роботи не дозволяють відпочивати бажаним чином, жінка чи чоловік виявилися зовсім чужими або взагалі немає супутника, немає рідної душі поруч, тощо). У такому випадку людина просто відчуває себе нещасною.

Отже, щастя це – стан людини, який відповідає найбільшій внутрішній задоволеності умовами свого буття, яка обумовлена повнотою та осмисленістю свого життя через здійснення свого людського призначення, або, як казав Григорій Сковорода, щастя не треба шукати за морем, у палацах, «прибутковому місці», «пригожему обличчі», «прибутковому званні», його не випросиш і не купиш за гроші. Щастя – це «царство боже», і воно знаходиться «всередині нас», його потрібно шукати в самому собі, у своєму серці та у своїх думках.

Як звісно, починаючи з 2006 року Фондом нової економіки (New Economics Foundation) проводиться дослідження добробуту людей та стан навколишнього середовища в різних країнах світу, за допомогою Міжнародного індексу щастя (Happy Planet Index). Головне завдання індексу – відобразити «дійсний» добробут націй. Для порівняння рівня життя в різних країнах використовуються значення ВВП на душу населення або ІЛР (Індекс Людського Розвитку), але ці індекси не завжди можуть відобразити реальний стан речей. Зокрема, порівняння значення ВВП вважається недоречним, оскільки кінцева мета більшості людей не бути багатими, а бути щасливими та здоровими.

МІЩ ґрунтується на загальних утилітарних принципах – більшість людей хоче прожити довге та повноцінне життя, а країни прагнуть зробити все можливе для досягнення максимального благополуччя своїх громадян, розумно використовуючи наявні ресурси та не завдаючи шкоди навколишньому середовищу. Тепер давайте заглянемо у список країн, які були досліджені у 2006 році. Україна займає в ньому 174 місце, індекс щастя – 22,21! Гірше справи тільки у Конго, Бурунді, Свазіленд та Зімбабве. У 2009 році Україна займала вже 95 місце серед 143 країн світу з індексом 38,1. У 2017 році – 132 місце серед 155 країн світу, у 2018 році – 138 місце серед 156 країн, у 2022 році – 98 місце серед 146 країн світу .

Як бачимо, згодом, ми піднялися на 40 позицій, порівняно з 2018 роком, але ці цифри свідчать нам про те, що щастя пересічних українців ніколи не було стратегічною метою нашої держави. Отже, нам вкрай необхідно активно формувати в масовій свідомості соціальний ідеал, основними якими було б щастя і все, що до нього наближає – свобода, незалежність, справедливість, любов до себе, своєї сім'ї, праці, свого ближнього, далекого, країни в цілому.

Висновки. Соціальний ідеал є зразком чи моделлю поведінки, цінностей і устремлінь, яким суспільство прагне слідувати. Він являє собою конкретні ідеї та стандарти, які вважаються бажаними та переважними у тій чи іншій соціальній групі чи загалом у суспільстві. Соціальний ідеал може бути пов'язаний з різними сферами життя, такими як освіта, робота, сім'я, зовнішній вигляд, відносини та ін. Він може включати ідеали успіху, краси, доброти, справедливості, свободи та інші цінності, які широко визнаються і підтримуються у суспільстві.

Ідеали, які існують у суспільстві, формуються під впливом різних факторів, таких як культура, релігія, історичні події та соціальні трансформації. Історія формування ідеалу соціального орієнтуру багата різними прикладами та варіантами. У різних епохах існували різні соціальні ідеали, що відбивають цінності та цілі суспільства. З часом ідеали змінювалися та еволюціонували, під впливом розвитку науки, філософії та суспільної свідомості, як було показано у статті.

У зв'язку з тим, що сучасна Україна переживає дуже потужні трансформації, одним із завдань соціально-філософської думки є формування такої моделі соціального ідеалу, яка по перше, буде сприяти послабленню маргінального аспекту в українській ментальності, а по друге, консолідації суспільства задля відбудови успішної та квітучої України у недалекому майбутньому.

В якості моделі соціального ідеалу пропонується ідеал щасливої людини з базовими цінностями – свобода, незалежність, справедливість, але й любов до себе як і до ближнього, до родини як і до Батьківщини, бо немає у світі жодної людини, яка б не хотіла бути щасливою.

В даному контексті щастя розуміється дуже широко – це й здоров'я, як фізичне, так і ментальне, це і сродна праця, душевне та щире оточення, взагалі це повнота буття, яка є запорукою суб'єктивного благополуччя з якого складається об'єктивне благополуччя всієї країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Візниця Ю.В. Національна ментальність та риси її українського виміру. URL: <https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2010/04/>
2. Історія релігії в Україні. Навчальний посібник. За ред. А.М. Колодний, П.Л. Яроцький. К.: Т-во «Знання», 1999. 735 с.
3. Липа Ю. Призначення України. Нью-Йорк: «Говерля», 1953. 307 с.
4. Поплавська Т.М. Щодо дослідження національної ментальності: ціннісний аспект. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2023. № 2. С. 50–56.
5. Русов Д.Ю. Душа народу і Дух нації. Філадельфія.: «Америка», 1948. 153 с.
6. Сковорода Г.С. Твори в двох томах. Київ: Наукова думка, 1973 р. Т. 1. 532 с.

REFERENCES

1. Viznytsya YU.V. Natsional'na mental'nist' ta rysy yiyi ukrayins'koho vymiru. [National mentality and features of its Ukrainian dimension] URL: <https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2010/04/>
2. Istorya relihiyi v Ukrayini. Navchal'nyy posibnyk [History of religion in Ukraine]. Za red. A.M. Kolodnyy, P.L. Yarots'kyu. Kyuyiv.: T-vo "Znannya", 1999. 735 s.
3. Lypa YU. Pryznachennya Ukrayiny [Destination of Ukraine]. N'yu-York: "Hoverlya" 1953. 307 s.
4. Poplavs'ka T.M. Shchodo doslidzhennya natsional'noyi mental'nosti: tsinnisnyy aspekt [Regarding the study of national mentality: a value aspect]. *Perspektyvy. Sotsial'no-politychnyy zhurnal*. 2023. № 2. S. 50–56.
5. Rusov D.YU. Dusha narodu i Dukh natsiyi [The soul of the people and the Spirit of the nation]. Filadel'fiya: "Ameryka", 1948. 153 s.
6. Skovoroda H.S. Tvory v dvokh tomakh [Works in two volumes]. Kyuyiv: Naukova dumka, 1973 r. T. 1. 532 s.

Fedorova Inna Valeriivna

Postgraduate Student at the Department of Philosophy,
Sociology and Management of Sociocultural Activities
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-6345-2309

SOCIAL IDEAL AS A FACTOR OF CONSOLIDATION OF UKRAINIAN SOCIETY

The purpose of this article was to consider the problem of forming an adequate modern social ideal for the purpose of consolidating Ukrainian society and avoiding its partial or total marginalization.

***Methodology.** The solution to this problem can be seen in the application of a holistic approach to the multifaceted study of the peculiarities of the origin and formation of the social ideal as a philosophical concept and social phenomenon.*

***Scientific novelty.** The article attempts to consider the phenomenon of the social ideal as a social phenomenon, the formation of which is influenced by the spiritual spheres of social consciousness – religion and philosophy; traced transformation of the social ideal in time and space; the ideal of a happy person, who can be a consolidating factor in Ukrainian society for the revival of our country in post-war times, is proposed as a model.*

***Conclusions.** A social ideal is a pattern or model of behavior, values, and aspirations that society aspires to follow. It represents specific ideas and standards that are considered desirable and preferred in one or another social group or in society in general. A social ideal can be related to various areas of life, such as education, work, family, appearance, relationships, etc. It can include ideals of success, beauty, kindness, justice, freedom and other values that are widely recognized and supported in society. The ideals that exist in society are formed under the influence of various factors, such as culture, religion, historical events and social transformations. The history of the formation of the ideal of a social reference point is rich in various examples and options. In different eras, there were different social ideals that reflect the values and goals of society. Over time, the ideals changed and evolved, influenced by the development of science, philosophy and social consciousness, as shown in the article. In connection with the fact that modern Ukraine is experiencing very powerful transformations, one of the tasks of socio-philosophical thought is the formation of such a model of the social ideal, which, firstly, will contribute to the weakening of the marginal aspect in the Ukrainian mentality, and secondly, the consolidation of society for the sake of reconstruction successful and prosperous Ukraine in the near future. As a model of the social ideal, the ideal of a happy person with basic values is offered – freedom, independence, justice, but also love for oneself as well as for one's neighbor, for family as well as for the Motherland, because there is not a single person in the world who does not want to be happy. In this context, happiness is understood very broadly – it is health, both physical and mental, it is related work, a spiritual and sincere environment, in general, it is the fullness of being, which is a guarantee of subjective well-being, which consists of objective well-being the whole country.*

***Key words:** social ideal, consolidation, mentality, Ukrainian society, marginality.*

УДК 1:16:316

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.18>**Шабанова Юлія Олександрівна**

доктор філософських наук, професор,
директор Науково-дослідницького центру
«Інститут світової культури»,
професор кафедри музикознавства, композиції
та виконавської майстерності
КЗВО «Дніпровська академія музики» Дніпропетровської обласної ради
вул. Ливарна, 10, Дніпро, Україна
orcid.org/0000-0001-5876-4140

Мечиков Сергій Анатолійович

аспірант другого року навчання ОНП «Філософія»
кафедри філософії і педагогіки
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»
просп. Дмитра Яворницького, 19, Дніпро, Україна
orcid.org/0009-0005-5732-0317

ФЕНОМЕН ПОСТПРАВДИ В МІФОЛОГІЧНОМУ ПРОСТОРИ МЕТАМОДЕРНУ

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю осмислення перманентної осциляції метамодерної культури, як підстави для формування феномену постправди в маніпуляційному просторі політичного міфу. *Метою статті* є осмислення поняття постправди та експлікація його змісту в контексті інформаційного здійснення політичного міфу та концепції двосвіття метамодерної культури. *Методи дослідження*: системний аналіз трансформації поняття постправди в умовах метамодерної осциляції; метод деконструкції ментальної дії в формуванні фрагментарного простору постправди; метод інверсії у виявленні перетворення понять істина (true) та правда (truth), з синонічності на змістовну відмінність постправди в умовах відтворення політичного міфу інформаційного простору метамодерну.

Результати дослідження: Феномен постправди досліджується в контексті міфологічного виміру культури метамодерну, спираючись на її осцилятивну специфіку, як коливання між цінностями модерну та їх заперечення постмодерном, в кореляції з неоромантичною трансформацією концепції двосвіття. Осмислення концептуального змісту феномену постправди здійснювалося через виявлення змістовної відмінності понять істина, як предмету філософського аналізу шляхів прагнення до абсолютного, сутнісно реального та правда, що визначає наявний фрагмент дійсності, позиціонуючи запитаний аспект істини в соціально-обумовленій варіативності («у кожного своя правда») та призводить до легітимізації постправди. Метамодерн відсторонюється як від істини, так й від правди та через осциляцію правда-неправда створює умови для постправди. Постправда визначається як осцилятивний стан між правдою та неправдою, що одночасно містить їх часткові ознаки та характеризується фрагментарністю, недостатністю аргументованості, апеляцією до масової свідомості на тлі емоційних реакцій, які виводяться в статус загальноприйнятої думки. Постправда з одного боку виступає інструментом розколу соціальної єдності через розділення на симпатиків – антипатиків, «своїх та чужих» на підставі трансформації концепції двосвіття, з іншого – створює дискусійне поле для активізації критичного мислення як подолання маніпуляційної природи політичного міфу метамодерну.

Ключові слова: метамодерн, політичний міф, двосвіття, істина, правда, постправда, індивідуальність, особистість, осциляція, ризома.

Вступ. Сучасний соціо-політичний контент метамодерну, який спирається на осциляцію, як позицію, що не стверджує жодної істини, й при цьому не відмовляється від всіх можливих поглядів на неї, на відміну від негації модерних цінностей постмодерном, непомітно

створює підґрунтя для розквіту феномену «постправди», який в першій чверті ХХІ століття став поширеним конструктом здійснення інформаційного простору. Постправа, як ознака метамодерну, представляється небезпечним явищем, яке не тільки впливає на кардинальні зміни в світогляді, а через специфіку розповсюдження інформації в добу діджиталізації, виконує функцію маніпулювання масовою свідомістю, що стає небезпечною зброєю в розпалюванні конфліктів.

Виходячи з вищенаведеного виникає необхідність філософського осмислення феномену постправди та формування змістовного контенту відповідного поняття. Шляхи вирішення наданої проблеми полягають у вирішенні протиріччя між напрацьованим філософським досвідом опанування істини та явищем постправди, яке відсторонено від істинності набуває в масовій свідомості хибні ознаки «правди» та керує маніпуляційними процесами на різних рівнях соціального буття.

В зв'язку з цим **метою статті** є осмислення поняття постправди та експлікація його змісту в контексті інформаційного поля політичного міфу та концепції двосвіття метамодерної культури. Досягнення наданої мети здійснювалося шляхом вирішення наступних завдань: виявлення специфічних ознак політичного міфу метамодерну; вивчення змістовних передумов формування феномену постправди в контексті неромантичного концепту двосвіття; аналіз виникнення феномену постправди в інформаційному просторі кінця ХХ – начала ХХІ століття на підставі дослідницької літератури з наданої проблематики; експлікація змістовних інтерпретацій понять «істина» та «права» шляхом методів деконструкції та інверсії; обґрунтування поняття пост-правди в контексті його впровадження в інформаційний простір як результат здійснення ризомного принципу формування політичних наративів метамодерну.

Результати дослідження. Наприкінці ХХ століття споглядається поодиноким використанням слово «постправа» в публічному просторі в якості спроби уникнути правди. С. Тесіч у своїй статті в «The Nation» відносно війни в Перській затоці, звертається до наступної риторики американців: «Ми, як вільні люди, добровільно вирішили, що ми хочемо жити у світі постправди» [1]. За думкою української дослідниці Саноцької Н. Я.: «Тут не йшлося про обман, але про загальну поведінку, що послаблює значення правди (колективне бажання конфронтації з дійсністю)» [2, с. 108].

На межі ХХ–ХХІ століття слово постправа все частіше виникає в публічному просторі, але ще не отримує рівня визначеної дефініції. Вперше наукове визначення постправди зустрічаємо в 2016 році в Оксфордському словнику англійської мови, який визначає постправду «словом року», посилаючись на швидке збільшення випадків його використання. Відповідно до Оксфордського словника термін «постправа» «стосується умов, в яких об'єктивні факти менш значимі під час формування суспільної думки, ніж звернення до емоцій і особистих поглядів» [3]. Виходячи з цього визначення можемо підкреслити як найменш дві ознаки постправди: нехтування об'єктивною позицією та акцентуація на суб'єктивній емоційності в сприйнятті та подачі інформації.

В останні роки поняття постправди стає популярним в дослідницькому полі та набуває дискусійні вектори тлумачення. Такі дослідники як Т. Борковський [4] та В. Гевін [5] схиляються до думки що постправа – це вигадане поняття, яке не наповнено новим змістом та використовується з метою пом'якшити поняття «брехня». Такі дослідники як Л. Макінтайр [6], А. Рабин-Хавт [7], Д. Робертс [8], В. Дж. Харсін [9], обґрунтовують поняття постправди як нову форму хиби, навмисно розповсюдженої в політиці, юриспруденції, бізнесі з кон'юнктурними цілями. Вони вважають постправду принципово новим категоріальним визначенням явища сучасного соціально-політичного простору, яке однозначно не відноситься до бінарних опозицій правда – брехня, а займає серединну позицію, набуваючи нової якості.

У вітчизняному дослідницькому колі питання постправди представлено в публікаціях Р. В. Ванджурак [10], О. Ю. Висоцького [11], Т. О. Гайналь І. В. Кучера С. І. Білоус [12], В. Ю. Крикуна [13], Н. Я. Саноцької [2], в яких роздивляються фактори формування та вживання феномену постправди в інформаційному, юридичному та соціальному просторі.

Треба зазначити, що єдиної думки щодо змістовного наповнення поняття «постправди» та його узагальненого визначення навіть натеper в дослідницькому просторі не існує, а сам термін перебуває в стані становлення та потребує наукового осмислення. В цьому зв'язку методологічно виправданим виникає необхідність виявити специфічні ознаки політичного міфу, як дієвої форми впливу на формування масової свідомості в умовах діджиталізації соціокультурних форм прояву доби метамодерну, в якому постправа активно вживана у широкому спектрі соціокультурних комунікацій. Культурфілософи сучасності все більше звертають увагу на політико-міфологічну акцентуацію світоглядної домінанти сьогодення. Перш за все, треба відзначити роботи Ханзі Фрайнахта, політичного філософа і соціолога, який визначає що, «метамодерне суспільство – це суспільство, що слухає» [14]. Відповідно, інформаційний простір, через який відтворюється сучасна політика відіграє провідну роль в формуванні масової свідомості. При цьому філософ, підкреслює, що «основна мета метамодерного політичного проєкту – змінити правила гри», під якою мається на увазі «фундаментальний інтерактивний процес, завдяки якому люди та інші живі істоти або стають щасливими, або страждають» [15]. В цієї позиції, гра імпліцитно містить двоїстість дії та наслідків, як врівноважених конструктивів соціо-культурного процесу [15]. Схожу думку відстоює й Марія Семенова, порівнюючи логоцентричність та імперативність політичного міфу модерну з мінливою структурою та двоїстістю наративів політичного міфу метамодерну [16]. Італійська філософія К'яра Боттічі підкреслює двоїстість політичного міфу метамодерну в хитанні між надзвичайним та банальним, які гнучко перетікають одне в одне, лишаючи масову свідомість «тверезого» відчуття дійсності. «Саме шляхом перетворення банального в надзвичайне і навпаки, – зазначає К. Боттічі, – політичний міф може діяти в межах того, про що не може бути й мови, оскільки воно або не має значення, або є надто важливим, щоб ставити його під сумнів» [17, с. 247].

Продовжуючи ідею «суспільства, що слухає» Ханзі Фрайнахта, британський дослідник Том Дрейтон, виявляє особливості культури метамодерну через перформанс, як «театру, що слухає», в якому усвідомлення, критика та недовіра до певних соціально-політичних наративів наповнили цей театр метамодерним відчуттям осциляції. Суспільство та його віддзеркалення – театр, згідно з автором, водночас переживає піднесення й скепсис, одухотвореність та цинічність, утопію та критику в практичному прояві [18].

Отже, політичний міф метамодерну відображає осцилятивну природу світогляду, який допускає коливання між протилежними та, іноді, несумісними конструктами свідомості, що призводять до розмитої або нівельованої ідентичності та втрати будь-яких стрижневих цінностей, що скріплюють сталу картину світу. В цілому, особливості політичного міфу метамодерну можна характеризувати наступними рисами, на яких зупиняються вище зазначені автори:

- поєднання правди та вигадки;
- домінування ірраціональних аспектів свідомості з акцентом на підвищену емоційність;
- аксіоматичність;
- спрощення опису реальності;
- формування політичної дихотомії «свій-чужий», «ми-вони», «ворог-друг»;
- відсутність домінантних цінностей;
- стирання кордонів між сутнісною реальністю і наявною дійсністю;
- гіпостазування локальних наративів до глобальних смислів;
- переміщення наративів політичного міфу у віртуальну реальність.

Надані характеристики політичного міфу містять небезпеку зближення політичного наративу з ідеологічним та затягування масової свідомості в споживче поле постправди.

Політичний порядок метамодерну характеризується поєднанням протилежних політичних міфів на кшталт гармонійного співіснування міфу про глобалізацію та міфу про ідентичність. Метамодерн виводить на перший план питання про гармонізацію протилежностей у поточному політичному порядку. «Колівання – природний порядок світу», – зазначив, один з культурфілософів метамодерну Лука Тьорнер [19]. Враховуючи неоромантичний поворот як визнання нової чуттєвості у вигляді нової щирості, нової серйозності, нової простоти світоглядними

рисами метамодерну, доцільним є залучення до осмислення природи постправди романтичного концепту двосвіття та його трансформаційного прочитання метамодерном.

Концепт двосвіття поринає в філософські розробки романтичного світогляду, що бере начало в крайньому суб'єктивізмі Й.Г. Фіхте та представлено в роботах Ф.В.Й. Шеллінга, Ф. Шляєрмахера, Ф. Шлегеля, Л. Тіка, в основі яких покладено світоглядний розрив між ідеалом та дійсністю. Романтичне двосвіття – це драматична напруга між протилежностями, що не містять надії на вирішення ідейного конфлікту. В цьому й полягала драма романтичного героя, який втратив надію на досягнення ідеалу. Отже герой романтичного міфу переживає трагедію неможливості примирення двосвіття, про що слушно висловився Ф. Шлегель: «Завжди в становленні, ніколи в досконалості» [20, с. 25].

Метамодерн, після втрати суб'єкту постмодерном, здійснює неромантичний поворот до внутрішньої сутності людини та її глибинних переживань. При цьому неоромантична «втеча» людини метамодерну від мінливої дійсності відбувається за рахунок інтросуб'єктивної домінанти світосприйняття, що виразилась в концепті атопічності людини, яка залишилась на одинці з собою в світі загубленості та невизначеності. Протиріччя світу в XXI столітті набувають ще більших драматичних сценаріїв ніж в XIX, але ж нова та ключова риса метамодерну – осциляція, виступає не тільки стрижнем світоглядної позиції – коливання між цінностями модерну та їх негачії постмодерном, а й в неоромантичній легкості суб'єктивної безпосередності, на кшталт нової щирості та нової серйозності. Метамодерне уявлення про універсум трансформує концепцію двосвіття в латентну можливість примирити протиріччя в їх холономному взаємодовизначенні. Якщо романтизм загострює протиріччя між внутрішнім та зовнішнім світами людини, створюючи драму особистісних переживань, то метамодерний неоромантизм за рахунок осциляції балансує між «надією і меланхолією, розгойдуванням між обізнаністю і простодушністю, емпатією і апатією, цілісністю і розщепленням, ясністю і неоднозначністю, ... в пошуках істини, без очікувань її виявити» [21, с. 75]. В наданому неоромантичному коливанні метамодерну людина втрачає можливість визначення домінантних ціннісних орієнтирів та критичного погляду на соціальну дійсність, й як похідне – опиняється в просторі маніпуляцій політичної міфології, що й визначає «правильне-неправильне», «свого-чужого». Метамодерне двосвіття, з одного боку, має всі шанси народити новий синтез у вигляді холономного мислення, з іншого – містить небезпеку збільшення розриву між істиною та хибною, переходячи в полутона «напів-правди», відповідно принципам «мозаїчної культури» (А. Моль) як особливості метамодерної сучасності. «Таким чином, – зазначає Люка Тьорнер, – метамодерн слід визначити як мінливий стан між і за межами іронії та щирості, наївності та обізнаності, релятивізму та істини, оптимізму та сумніву, у пошуках множинності непорівнянних та невловимих горизонтів. Ми повинні рухатися вперед і вагатися!» [19]. Це вагання між невловимими емоційно-чутливими станами людини, без опори на обґрунтоване дискурсивне мислення, містить вірогідність створення світоглядних умов для розквіту постправди, яка вже далека від пошуку істини.

Виходячи з сепарації питання правди від проблеми істини, поняття постправди вже не дотичне філософським запитам: Що є істина? Постправда полягає скоріше в площині побутового питання: що людям необхідно знати, а що ні? В яких межах шукати правду та що, взагалі, визнавати правдою. Ще Платон в «Державі» порушив питання: в якій мірі люди мають знати правду й хто й як може визначити межі її відкриття. Це призвело до принципового розділення на тих, хто знає істину (мудреці) й тих, кому відкривається правда в межах необхідних для існування, тобто, сучасною мовою, доступ до інформації. Своєрідне античне двосвіття в печері та за її межами. Так формується концепт влади, заснований на знанні одних, обраних й незнанні інших для яких існує, нібито «своя правда», необхідна для світу споживання та зручного існування в світі наявної дійсності, а не реальності (в розумінні Платона). Саме ця «споживча правда» в добу метамодерну трансформується в постправду, в якій допускається все й, при цьому, ніщо не претендує на істинність. Формується та стверджується прагматичний аспект світогляду, якому не потрібно замислюватися

про абсолютну істину, бо це руйнує сталі світоглядні позиції (ідеологічно обумовлену зону комфорту).

Платонівські філософи, що мають бути на верхівці влади й мудро визначати та розширювати межі правди для нижчих шаблів держави, в добу метамодерну перетворились з мудреців на маніпуляторів політичним середовищем, які керуючись зручною для них «правдою» стали «творцями» політичних міфів. Саме в добу метамодерну, який прагне до загальнолюдських цінностей на кшталт стратегії модерну через плюралістичну тактику неґації постмодерну, формуються підстави для появи та розквіту постправди.

За рахунок вільного доступу до інформації в епоху діджиталізації створюється нова реальність правди – постправда, як вирваного з об'єктивного контексту, фрагментарного факту, явища, події, що гіпостазується в політичному просторі та стає домінуючим для формування зручного, для певної ідеології, стану масової свідомості. Так концепт постправди стає інструментом соціально-політичних маніпуляцій.

В політичній культурі постмодерну «істина» і «правда» були практично зрівняні як смислові інформаційні феномени. «Істина» з інформації, прийнятої споживачем на віру, поступово перетворювалась на аналог «правди», як версії інформаційної конструкції «тексту», що несе необхідний сенс її прочитання. В добу метамодерну, який в розумінні людської сутності віддає перевагу індивідуальності, а не особистості та маніфестує процеси становлення дивідуальності, як розмитої ідентичності в умовах інформаційного простору, осциляція між істиною та правдою, призводить до заміщення правди постправдою. виправдовується будь-яка думка без об'єктивних поглядів та критичного бачення. Стало очевидним, що медіареальність не відображає об'єктивної дійсності і замість «правди» містить симулякри та симуляції, знаки без референтів [22]. Симулякри свідомо підробляють інформаційну реальність та іноді подають її для сприйняття більш правдоподібною, ніж те, що було насправді або чого не було взагалі. Симулякр є копія без оригіналу. Копія бажаного займає місце оригіналу, якого не існує. Стан політичної культури, коли «істина» втратила роль першооснови пізнання, характеризується вибухом перетворених інформаційних феноменів. В інформаційній сфері поширюється та все більше займає простір поняття «фейку» (підробка, фальшивка). В результаті з'явився сучасний варіант феномену ревізіоністів «боротьби» з фейковими новинами, які так само використовують фейкові контраргументи.

Отже, в умовах метамодерну споглядаємо заміщення правди постправдою, що часто отримує назву фейків. Яким же чином істина та її інтерпретація у вигляді правди, набуває статус постправди, що в сприйнятті споживача займає місце «істини». виявити сутність наданого перетворення допоможе метод деконструкції Ж. Дерріда [23], який слугує способом розуміння ментальної дії, що руйнує смислову цілісність, утворюючи новий ідеологічний контекст, який втрачає моральну універсальність та допускає версію «постправди».

Слідуючи методу деконструкції поняття постправди маємо здійснити «розбирання» конструкції «правди», шляхом розрізнення бінарних опозицій «правда» – «брехня». По суті «брехня» є протилежністю «істини». Але ж нагадаємо, що в англійській мові, так само як в деяких інших іноземних мовах, обидва терміни (істина, правда) мають єдине значення (truth). До того ж «правда» в нашому (україномовному використанні) є більш дотичним питанням соціально-політичного простору, ніж «істина», яка розуміється більш в філософському смислі як прагнення до абсолютного та всезагального, що далеко від прагматичних цілей інформаційних маніпуляцій політичного толку.

Так «брехня» може розумітися як синонім «неправди», якщо розуміти під брехнею – свідомий обман. Але «неправда» може бути й несвідомою, ненавмисною тощо, що перш за все, обумовлено обмеженою освіченістю або не володінням повнотою фактів, не тільки з боку реципієнта інформації, а й всіх учасників її трансляції. Неправда та брехня не є змістовно тотожними. Так само як «правда» та «постправда» не можуть однозначно розумітися як протилежності. «Постправда» не завжди є навмисною «брехнею», тобто «неправда», а скоріше феномен несвідомого його використання, прийнятих на віру частин недостовірної інформації. Виходячи

з логоцентризму класичної раціональності, «істина», «правда» протиставляються «хибі», «неправді». Для метамодерну логоцентризм не виключається з поля реалізації його стратегії прагнення до вищих та загально універсальних цінностей, але ж при цьому постмодерна тактика вносить свої корективи в тлумачення бінарних опозицій «правда» – «неправда». Логоцентризм вибудовує ціннісну ієрархію понять: «правда» – досконала і висока, «брехня» – ущербна і низька. Згідно Дерріда, подібне мислення задано логоцентризмом політичних висловлювань, якому автор методу деконструкції протиставляє нове смислопокладання, яке іде не від логосу, а від тексту («все є текст» за Дерріда), завдяки чому «правда» й «постправда» ціннісно зрівнюються. «Правда» і «постправда» позначають той «реальний» сенс, який вкладає в них споживач, непомітно схилиючись до суб'єктивної реальності «постправди». Таким чином постправда у політичній культурі метамодерну вже не є антиподом правди (яка згідно з логоцентризмом має бути «неправдою»), а навпаки набуває синонічного змісту рівноправних смислових феноменів з правдою

Слідуючи інверсії, в силу смислового перегортання, опозиція понять втрачає ціннісну значимість, а в умовах осциляції метамодерну монополія правди на істину втрачається. «Істинна правда» перетворюється на «постправду». «Правда» та «постправда» тепер не протиставляються один одному у політичному дискурсі як абсолютні феномени та архетипічні репрезентації «добра» та «зла». Формується метамодерний простір осциляції між чисельними «постправами», що втратили атрибут моральної винятковості та набули статус інформаційної відносності як такої. «Постправда» – всього лише умовна «правда» споживача інформації, що формує можливості до розквіту нескінченних приватних інтерпретацій, відірваних від конструктивної значущості та причетності до безумовної істини. Тим самим «правда» розвінчується під час операції деконструкції, а інверсія проявляється у підміні «правди» на «постправду». Як інверсивний інформаційний феномен «постправда» утворює «текст», в якому місце «великого проекту», що керується вертикально, зверху, займає прямий «текст», конституований тим суб'єктом, який сприймає інформацію. В результаті суб'єкт сприйняття втрачає якість реципієнта і сам стає «текстом». Метамодерн, що однозначно пов'язаний із епохою діджиталізації, згідно стратегії модерну прагне до істини, але ж постмодерна тактика (деконструкції та інверсії) створює умови, того, що «істину» може запропонувати будь-який блогер в соцмережах. Зі зміною вертикального «спущення» інформації, обумовленої монодичністю світоглядних вимірів всіх премодерних та модерних культурних епох на горизонтальний спосіб розповсюдження інформації нелінійним «ризомним» способом, завдяки чому й формуються умови заміщення «правди» на «постправду» в мозаїчності інформаційного простору, можна ознайомитися в роботі «Соціальні мережі в антропологічному вимірі метамодерну» [24]. Сьогодні будь-який блогер, чи автор сторінки в Facebook, Instagram тощо отримує необмежені можливості подання недостовірної, викривленої, неперевіреної інформації, не відповідаючи за істинність авторської інтерпретації. В метамодерні, який допускає все, кожен може мати свою читацьку думку, яка передається у вигляді «тексту» (візуального, вербального тощо) новим читачам, оскільки останні читають та сприймають те, що й хотіли прочитати, виходячи з ризомних зв'язків та притягування подібної інформації за принципом Youtube.

Тож текстуальність на основі «постправди» – не оригінал, а копія, яка не має референта в об'єктивній дійсності. Такого роду «текст» стає самореференційним, він представляє лише часткову версію політичної (чи будь-якої соціальної) дійсності, а не «кальку» офіційно домінуючого нарративу. Світ політики сприймається у вигляді захоплюючого серіалу, який кожен може обирати за своєю симпатією та інтересами. «Постправда» обирається за принципом подобається – не подобається, а не істинно – неістинно. В добу метамодерну постправда виходить з зони фактів та аргументів та все більше здійснюється в емоційному та чутливому просторі споживача, відповідно до характерної риси метамодерну «щирої чутливості», моральна якість якої не завжди враховується. Та чи інша подія, особа тощо, може визивати симпатію за скритими психологічними причинами. Так пояснюється вибір масами представників влади й майже президентів, відношення до політичних подій за емоційними ознаками, а не

логічними обґрунтуваннями. Світ інформації надає мозаїчну палітру, яку більшість споживачів не в змозі критично переробити та зпродувати власну обґрунтовану думку. Відкритість поглядів, публічна чуттєвість, іноді хибна й не завжди щира, підкупає споживача й вирішує його політичний вибір.

На цьому тлі, конструкція влади, що впливає на свідомість своєю архетиповою силою примусу, трансформується в нагромадження частин з «розібраного» цілого. Загубленість пересічного споживача інформації в медійних продуктах «постправди» сприяє поширенню маніпуляційних технологій в політиці та соціокультурному просторі сучасності в цілому. Як реакція на цю загубленість формується тенденція до аполітичності, що все більш поширюється у більшості європейських країнах. Так створюється небезпечна ситуація, коли громадянин держави залишається на рівні споживчих інтересів комфортного виживання, не бажаючи мислити про дальні цілі та еволюційні цінності.

Висновки. Виходячи з вищенаведеного зазначимо, що феномен постправди, який виникає в межах постмодерну, в добу метамодерну набуває широкого поширення за рахунок змістовної девальвації політичного міфу, ознаки якого спрощують та фрагментують міфологічні наративи сучасності. Осцилятивна природа метамодерного світогляду, відновлює та трансформує романтичний концепт двосвіття, який в неоромантичному прочитанні метамодерну втрачає творчу напругу між бінарними опозиціями й несе в собі загрозу втрати цілісної репродукції смислів завдяки перманентному коливанню та константній невизначеності.

Постправда – поширене явище інформаційного простору метамодерну, що позиціонує новий тип подачі викривленої інформації та не є аналогом ані правди, ані неправди. Постправду можна визначити як форму ідеологічної заангажованості та переконання в хибних речах та поглядах всупереч об'єктивних обґрунтувань. Постправда створює ілюзію правди для певної групи симпатиків, що сприймають інформацію некритично та переважно емоційно. Успішність розповсюдження постправди полягає в домінуванні психологічного впливу, спрямованого на формування масової думки на рівні підсвідомості. Авторами постправди в добу метамодерну може стати будь-яка людина, завдяки горизонтальній побудові ризомних конструкцій соціальних мереж та розвинутої системи пропаганди в ЗМІ.

В добу метамодерну концепт постправди формується на підставі фрагментарних фактів або явищ, які використовуються для узагальнених висновків. В результаті інверсії постправда, що є фейком, брехнею або хибою, набуває статус «нібито правди» або «напівправди», витискаючи з свідомого життя суспільства глибинну та визначальну ознаку людини – потяг до істини. Ознаками постправди є фрагментарність або вибірковість фактичного матеріалу, недостатня аргументованість, апеляція до масової свідомості на тлі емоційних реакцій, набуття трендового статусу в суспільстві, що на підсвідомості споживача сприймається як загальноприйнята думка, яка вже не піддається сумніву. Розповсюдження постправди за ризомним, нелінійним принципом здійснюється за ознаками «симпатія – антипатія» та сприяє розділенню суспільства на «своїх та чужих». Множинність та поліверсійність постправд в мозаїчній архітектурі інформаційного простору метамодерну з одного боку провокує до створення агресивного ставлення прихильників однієї постправди по відношенню до протилежних поглядів, з іншого – сприяє формуванню дискусійного поля між прихильниками різних постправд та можливості долучити критичне мислення для аналізу сучасних подій.

Проблема феномену постправди полягає в тому, що виокремлена думка сприймається безперечно її поборниками як правда й не викликає сумніву або прагнення для критичного переосмислення. Це породжує небезпеку використання постправди для маніпуляційних дій на користь кон'юнктурних цілей політики, бізнесу, суспільства в цілому, як на державному, так й на світовому вимірі. Подолання негативної тенденції розповсюдження постправди в сучасному суспільстві можливо на підставі підвищеної уваги до морально-етичного аспекту освітніх просторів щодо формування відповідальності людини на всіх рівнях соціокультурного здійснення. В цьому зв'язку, перспективи розвитку наданої дослідницької теми мають полягати в площині морально-ціннісного аспекту освіти в добу метамодерну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Tesich S. A Government of Lies. *The Nation*. – January 6–13, 1992. P. 12–15.
2. Саноцька Н. Я. Контури постправди в інформаційному суспільстві. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Вип. 20. 2017. С. 108–111.
3. Oxford Dictionary of English, 2016. URL: / <https://en.oxforddictionaries.com/definition/post-truth> Дата звернення: 6.05.2024
4. Borkowski T. Brzytwa Ockhama przeciwko postprawdzie / *Postprawda w dyskursie publicznym Akademia Ignatianum w Krakowie*. 2017. P. 17–18.
5. Gewin V. Communication: Post-truth predicaments / *Nature*. 2017. P. 425–427.
6. Макінтайр Л. *Постправа*. – Київ : ArtHuss. 2021. 208 с.
7. Rabin-Havt A. Lies, Incorporated: The World of Post-Truth Politics. 2016. URL: <https://www.amazon.com/Lies-Incorporated-World-Post-Truth-Politics/dp/0307279596> Дата звернення: 12.06.2024
8. Roberts D. Post-truth politics. *Grist*. Apr 1, 2010. URL: / <http://grist.org/article/2010-03-30-post-truth-politics/> Дата звернення: 5.06.2024
9. Harsin J. Regimes of Posttruth, Postpolitics, and Attention Economies. *Communication, Culture & Critique*. № 8 (2). 2015. – P. 327–333.
10. Ванджурак, Р. Вплив постправди на суддівський розсуд: минуле, сьогодні, майбутнє. *Філософські та методологічні проблеми права*. № 1 (25). 2023. – С. 102–109.
11. Висоцький О. Ю. Постправа: концептуальні та праксеологічні виміри. / *Грані*. № 10. Том 21. (2018) – С. 128–133.
12. Гайналь Т. О., Кучера І. В., Білоус С. І. Епоха постправди: фактори виникнення і виживання. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. № 36. 2022. С. 15–20.
13. Крикун В. Ю. Постправа: сутність та перспективи / *Людинознавчі студії*. Серія «Філософія». Випуск 41. 2020. С. 213–227.
14. Freinacht H. *The Listening Society: A Metamodern Guide to Politics*. Book One (Metamodern Guides 1) – Metamoderna ApS, 2017. 414 p.
15. Freinacht H. You're not metamodern before you understand this. Part 1: Game Change URL: <https://metamoderna.org/youre-not-metamodern-before-you-understand-this-part-1-game-change/> Дата звернення: 4.06.2024
16. Semenowa M. *The Role of Political Myth in the Modern Political Order of the Metamodern*. Our Knowledge Publishing. 2021. 52 p.
17. Bottici C. *A Philosophy of Political Myth*. Cambridge University Press. 2007. 286 p.
18. Drayton T. *The Listening Theatre: a Metamodern Politics of Performance*. URL: <https://www.performancephilosophy.org/journal/article/view/200/305> Дата звернення: 12.06.2024
19. Turner L. *The Metamodernist Manifesto*. Metamodernism. URL: <http://www.metamodernism.org> Дата звернення: 10.05.2024
20. Schlegel F. *Athenaeum Fragments*. Philosophical Fragments. London: University of Minnesota Press. 2020. P. 18–85.
21. Vermeulen T., Akker R. Notes on metamodernism. *Journal of Aesthetics & Culture*. V 2. 2010. P. 56–77.
22. Baudrillard J. *Simulacra and Simulation*. – University of Michigan Press. 1994. 164 p.
23. Derrida J. *On Grammatology*. JHU Press. 2016. 360 p.
24. Shabanova Yu. O. Social networks in the anthropological dimension of metamodern. *Digital transformations in culture*. – Riga: Baltija Publishing. 2023. P. 330–346.

REFERENCES

1. Tesich, S. (1992) *A Government of Lies* in: *The Nation*. – January 6–13, – P. 12–15.
2. Sanotska, N. Ya. (2017) Kontury postpravdy v informatsiinomu suspilstvi. [Contours of post-truth in the information society. in: Actual problems of philosophy and sociology] in: Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii. Vyp. 20. S. 108–111. [in Ukrainian]
3. Oxford Dictionary of English (2016) [Elektronnyi resurs]. URL: / [dhttps://en.oxforddictionaries.com/definition/post-truth](https://en.oxforddictionaries.com/definition/post-truth)

4. Borkowski, T. (2017) Brzytwa Ockhama przeciwko postprawdzie [Ockham's Razor against post-truth] in: Postprawda w dyskursie publicznym Akademia Ignatianum w Krakowie [Post-truth in public discourse Ignatianum Academy in Krakow] P. 17–18. [in Polish].
5. Gewin, V. (2017) *Communication: Post-truth predicaments* in: Nature. – P. 425–427.
6. Makintair, L. (2021) *Postpravda* [Post-truth] – Kyiv : ArtHuss., 208 s. [in Ukrainian]
7. Rabin-Havt, A. (2016) *Lies, Incorporated: The World of Post-Truth Politics* [Elektronnyi resur] URL: / <https://www.amazon.com/Lies-Incorporated-World-Post-Truth-Politics/dp/0307279596>
8. Roberts, D. (2010) *Post-truth politics* in: «Grist», [Elektronnyi resurs] <http://grist.org/article/2010-03-30-post-truth-politics/>
9. Gaynal, T. O. ; Kuchera. I. V. ; Bilous, S. I. (2022) *Epoha postpravdi: faktori viniknennya I vizhivannya*. [Post-truth era: factors of emergence and survival.] in: *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii*. #36. – S. 15–20. [in Ukrainian]
10. Harsin, J. (2015) *Regimes of Posttruth, Postpolitics, and Attention Economies* in: *Communication, Culture & Critique*. 8 (2) – P. 327–333
11. Vandzhurak, R. (2023) *Vplyv postpravdy na suddivskyi rozsud: mynule, sohodennia, maibutnie*. [Post-truth influence on judicial discretion: past, present, future] in: *Filosofski ta metodolohichni problemy prava*. № 1 (25). – S. 102–109. [in Ukrainian]
12. Vysotskyi, O. Yu. (2018) *Postpravda: kontseptualni ta prakseolohichni vymiry*. [Post-truth: conceptual and praxeological dimensions] in: *Hrani*. № 10. Tom 21. S. 128–133. [in Ukrainian]
13. Hainal, T. O., Kuchera I. V., Bilous S. I. (2022). *Epokha postpravdy: faktory vynyknennia i vyzhyvannia*. [Post-truth era: factors of emergence and survival]. In: *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii* [Actual problems of philosophy and sociology] № 36. S. 15–20 [in Ukrainian]
14. Krykun, V. Yu. (2020) *Postpravda: sutnist ta perspektyvy* [Post-truth: the essence and perspectives] in: *Liudynoznavchi studii*. [Humanities studies] Seria «Filosofia». Vypusk 41. S. 213–227. [in Ukrainian]
15. Freinacht H. (2017). *The Listening Society: A Metamodern Guide to Politics*. Book One (Metamodern Guides 1). Metamoderna ApS, 414 p.
16. Freinacht, H. (2015) You're not metamodern before you understand this. Part 1: Game Change URL: <https://metamoderna.org/youre-not-metamodern-before-you-understand-this-part-1-game-change/>
17. Semenowa, M. (2021) *The Role of Political Myth in the Modern Political Order of the Metamodern*. Our Knowledge Publishing. 52 p.
18. Bottici, C. (2007) *A Philosophy of Political Myth*. Cambridge University Press. 286 p.
19. Drayton, T. (2018) *The Listening Theatre: a Metamogern Politics of Performance*. URL: <https://www.performancephilosophy.org/journal/article/view/200/305>
20. Turner, L. (2011) *The Metamodernist Manifesto*. Metamodernism. URL: <http://www.metamodernism.org>
21. Schlegel, F. (2020) *Athenaeum Fragments*. In: *Philosophical Fragments*. London: University of Minnesota Press. P. 18–85.
22. Vermeulen T., Akker R. (2010) *Notes on metamodernism*. In: *Journal of Aesthetics & Culture*. V 2. P. 56-77
23. Baudrillard, J. (1994) *Simulacra and Simulation*. University of Michigan Press. 164 p.
24. Derrida, J. (2016). *On Grammatology*. JHU Press. 360 p.
25. Shabanova Yu. O. Social networks in the anthropological dimension of metamodern. *Digital transformations in culture*. – Riga: Baltija Publishing. 2023. – P. 330–346.
26. Shabanova, Yu. O. (2023) *Social networks in the anthropological dimension of metamodern*. In: *Digital transformations in culture*. Riga: Baltija Publishing. P. 330–346.

Shabanova Yuliia Oleksandrivna

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Director of the Scientific Research Center
"Institute of World Culture"
Professor of the Department of Musicology
Composition and Performing Mastery
Dnipro Academy of Music
10, Lyvarna str., Dnipro, Ukraine
orcid.org/0000-0001-5876-4140

Mechykov Serhii Anatoliyovych

Postgraduate student at the second year of study ESP "Philosophy"
Department of Philosophy and Pedagogy
Dnipro University of Technology,
19, Dmytra Yavornytskoho ave., Dnipro, Ukraine
orcid.org/0009-0005-5732-0317

PHENOMENON OF POST-TRUTH IN THE MYTHOLOGICAL SPACE OF METAMODERN

The relevance of the research is determined by the need to understand the permanent oscillation of metamodern culture, as a basis for the formation of the post-truth phenomenon in the manipulated space of the political myth. The purpose of the article is to understand the concept of post-truth and explain its content in the context of the information implementation of the political myth and the concept of the bi-worldness of metamodern culture. Research methods: systematic analysis of the transformation of the concept of post-truth in the conditions of metamodern oscillation; the method of deconstruction of mental action in the formation of the fragmentary space of post-truth; the method of inversion in revealing the transformation of the concepts of true and truth, from synonymy to the substantive difference of post-truth in the conditions of reproduction of the political myth of the information space of metamodernity.

Research results: The phenomenon of post-truth is investigated in the context of the mythological dimension of metamodern culture, based on its oscillatory specificity, as oscillations between modern values and their denial by postmodernism, in correlation with the neo-romantic transformation of the concept of bi-worldness. The understanding of the conceptual content of the post-truth phenomenon was carried out through the identification of the meaningful difference between the concepts of true, as the subject of a philosophical analysis of the ways of striving for the absolute, essentially real and truth, which defines the existing fragment of actuality, positioning the requested aspect of true in socially conditioned variability ("everyone has his own truth") and leads to the legitimization of post-truth. Metamodern distances itself from both truth and true and, through the oscillation between truth and falsehood, creates the conditions for post-truth. Post-truth is defined as an oscillating state between truth and untruth, which at the same time contains their partial signs and is characterized by fragmentation, lack of argumentation, appeal to mass consciousness against the background of emotional reactions, which are brought to the status of generally accepted opinion. Post-truth, on the one hand, acts as a tool for the division of social unity through the division into sympathizers – anti-sympathizers, "own and foreign" on the basis of the transformation of the concept of bi-worldness, on the other hand, it creates a debatable field for the activation of critical thinking in order to overcome the manipulative space of the political myth of metamodern.

Key words: metamodern, political myth, bi-worldness, truth, true, post-truth, individuality, personality, oscillation, rhizome.

УДК 17:342.7(305)

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.19>**Швед Зоя Володимирівна**

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри релігієзнавства філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська 60, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-5766-1980

ФЕМІНІСТИЧНИЙ ДИСКУРС В СУСПІЛЬНИХ ПРАКТИКАХ СУЧАСНОСТІ

Актуальність проблеми поширення феміністичних ідей на простір суспільних практик пов'язана з виникненням нових типів ідентичностей, про причини яких говорив Френсіс Фукуяма. Урізноманітнення їх проявів та функціонального вияву ставить питання про необхідність аналізу даного феномену у зв'язку з суттєвим посиленням його впливу та всі аспекти життя сучасного світу. **Мета.** Реконструювати та проаналізувати репрезентацію феміністичного дискурсу в сучасних суспільних практиках. Серед використаних у дослідженні **методів** особливе місце посідає метод критичного аналізу феномену феміністичного наративу, застосовані принципи історизму, об'єктивності та міждисциплінарний підхід, що дозволив врахувати напрацювання низки гуманітарних та соціальних наук як-то: політологія і правознавство. **Результати дослідження.** В статті проаналізовано особливості сучасних підходів до осмислення феміністичної проблематики в наукових дослідженнях. Виокремлені основні етапи розвитку феміністичних ідей та реконструйовано специфіку їх інтерпретації в 20 столітті. Зазначено, що на першому етапі фемінізм став рухом по забезпеченню прав жінок в різних сферах суспільного життя. У подальшому, феміністичні ідеї поширилися на сферу наукового дискурсу, з увагою до феміністичного прочитання історії, культурних практик, релігії, політики та права. В цей період починає формуватися фаховий вокабулярій жіночих студій, у яких акцентовано увагу на специфіці соціального досвіду жінок. Проаналізовано конкретні приклади діяльності громадських організацій, в яких ідея гендерної рівності та прав є основним об'єктом уваги. Наголошено, що уявлення про гендер, гендерну ідентичність, та специфічні гендерні дослідження виникли та сформувалися саме завдяки феміністичним рухам. Розкрито зміст особливостей феміністичного дискурсу в суспільному житті в Україні та за кордоном. Проаналізовано конкретні приклади діяльності феміністичних організацій та їх позиції у зв'язку з суспільно-політичними подіями 2023–2024 років як в Україні так і за кордоном. Серед основних тенденцій, які виокремлюються, зазначаються наступні: феміністичний дискурс сучасності поширений на політичну, соціальну, освітню, релігійну сфери. В зазначених сферах суспільного життя наявні інститути та організації, котрі популяризують феміністичні ідеї за допомогою різних інструментів та практик. Кожна з цих сфер дає приклади діяльності урядових та громадських організацій, які зберігаючи вірність цілям, сформульованим класичним фемінізмом, розширюють свою діяльність та активно впливають на формування громадської думки в питаннях, далеких від фемінізму та гендерної рівності. Дана обставина повинна враховуватися представниками політичних еліт при формуванні національної гуманітарної політики та на рівні міжнародної співпраці має забезпечити прийняття узгоджених рішень для досягнення колективної мети – встановлення миру.

Ключові слова: фемінізм, гендер, суспільне життя, релігія, жіночі студії.

Вступ. Феміністична тематика, що популяризувалася в 20 столітті не втрачає своєї актуальності і тепер, особливо з огляду на розширення можливостей комунікації, впливу сфери публічного на приватне життя, здатність великих груп людей до суттєвих суспільно-політичних дій, урізноманітнення інституційних практик в політиці, економіці, культурі та релігії. Окреслені тенденції сприяли поширенню та популяризації фемінізму у різних сферах суспільного життя. Відповідні приклади ми можемо знайти в праві, міжнародних відносинах, історії, культурології, соціології та релігієзнавчих студіях. Загальну тему феміністичного можна умовно поділити

на дві частини, кожна з яких буде далі тематизуватися за окремими блоками. І так: перше це теоретична складова, друге – практична. Не будемо полемізувати що було раніше «курка чи яйце», зазначимо лише, що і практичне і теоретичне взаємодоповнюють, взаємозумовлюють, взаємовпливають одне на одного. Теоретичні роздуми у феміністичному ключі породжують публічний рух, а публічний рух звертається для обґрунтування власної доцільності та відповідності феміністичним ідеям.

Мета та завдання полягає в реконструкції та аналізі впливу феміністичних ідей на суспільні практики в сучасному світі.

Методи дослідження, використані у роботі, це загальнонаукові та спеціальні методологічні підходи і принцип, серед яких виокремимо принцип історизму та об'єктивності. Міждисциплінарний підхід дозволяє проаналізувати виявлені тенденції використання ідей фемінізму у діяльності різних громадських організацій у зв'язку з актуальними подіями сучасності. Критичний аналіз фактів та безпосередніх подій суспільно-політичного життя забезпечив можливість формулювання висновків, щодо особливостей впливу феміністичних ідей на суспільні практики сучасності.

Результати дослідження. Енциклопедія Британіка дає наступне визначення фемінізму – «це віра (belief) в соціальну, економічну та політичну рівність статей (sexes)» [5] Інклюзивність політичних та правових практик, які включили жінок у публічне життя починаючи з 20 ст. відкрили перспективу для теоретичних розробок в питаннях ролі жінок, їх прав та, як наслідок, обов'язків, адже як відомо прав без обов'язків не буває. Рівні можливості передбачили актуалізацію проблеми рівних амбіцій і прагнень. Тут також постало питання як вмотивувати жінку мріяти про щось більше ніж «одвічне призначення». Почали виникати різноманітні «жіночі студії», набувати наукового потрактування поняття «гендер», «гендерна рівність». Включилися дослідники з релігієзнавчих студій, щодо ролі релігії в житті жінки та ролі жінки в релігії. Цілком очевидно, що навіть побіжний аналіз всіх цих наукових розвідок, публікації та інших різновидів теоретизувань не можливо вичерпно проаналізувати через велику кількість, повторюваність результатів та часту декларативність заяв.

Феміністична теорія є елементом еволюції фемінізму (боротьба за політичні права, захист рівності у доступі до суспільних благ тощо) і репрезентує собою спробу аналізу гендерної нерівності (соціально зумовлених у ролях чоловіка та жінки). Протягом 20 століття теорія урізноманітнила сфери свого застосування і так виникають феміністична історія, феміністична психологія, феміністичне літературознавство, феміністичні культурологічні студії і таке інше. Зрозуміло, що європейська історія, до французької революції, не стикалась із суспільним запитом на специфічні жіночі студії. Поширена на той час форма правління (монархія) робила близькими суспільні верстви різних держав, ніж об'єднувала підданих одного правителя. Тому маркіза Португалії мала більше спільного з графинею Англії, а королева Іспанії з королевою Франції ніж кожна з них із власними підданими представницями жіночої статі. Тому справедливим буде констатувати, що до 19 століття ані суспільні інститути, ані їх дослідження не мали феміністичного забарвлення, не використовували феміністичну термінологію, не знали досвіду «позитивної дискримінації» у жодній сфері суспільного життя.

Вся передісторія феміністичного руху була зосереджена на полеміці щодо свободи, виборчого права, засудження рабства, расової нерівності і колоніалізму. Пізнішими викликами фемінізму стали конкуренція з профспілками, класовими ідентичностями. Драматичний перебіг першої половини 20 ст. відклав феміністичну тематику, яка поновно актуалізувалася після Другої світової війни. Відновилися як практичні рухи так і теоретичні дослідження у питаннях протидії дискримінації за статевою ознакою, рівних трудових прав і таке інше. Нового «натхнення» фемінізм набрав від «відкриття» атавістичної форми пригнічення жінки, що виражалася в її сексуальній підкореності чоловікові, наслідком чого стає втрата мотивації до саморозвитку. Серед основних потрактувань фемінізму виокремлюють три моделі (суспільний рух, ідеологія/програма, науковий підхід/соціальна теорія) кожна з яких, у власний спосіб, акцентує увагу на феноменах «стать», «гендер», «ідентичність» тощо.

Детальний аналіз історії феміністичного (жіночого) руху та феміністичних (жіночих) студій наведено у дисертаційній роботі Ірини Климчук «Феміністичні концепції в сучасній теорії міжнародних відносин» [2]. Автор дослідження виокремлює різні рівні фіксації окресленої тематики у інституційних виявах гарантування прав жінок (Розділ 1), у методологічних дискусіях та науковому дискурсі (Розділ 2), наголошує на методологічній необхідності включення феміністичного підходу до міжнародного права (Розділ 3). Досліджуючи еволюцію і сучасний стан феміністичних рухів і студій, що їх вивчають, ми можемо констатувати, що дана тема є вкрай актуальною для західного суспільства, при цьому часто не достатньо представлена у вітчизняному сегменті гуманітарної науки, а в релігієзнавстві майже відсутня. За останні п'ять років в Україні було підготовлено до захисту лише декілька дисертацій з політології, історії філософії і культурології, де тема фемінізму розглядалася більш менш цілісно. За нашим переконанням, коли мовиться про цей предмет дослідження, то варто враховувати не тільки ті здобутки які ми фіксуємо в іншомовних джерелах але й ті, що можуть самі стати окремим об'єктом для вітчизняних суспільних та гуманітарних наук. Нам відомі успішні приклади застосування феміністичних підходів в науці та освіті. Велика кількість університетів світу має окремі кафедри або курси присвячені цій темі, тут мають місце не тільки жіночі або гендерні студії але також існує духовне наставництво для тих хто шукає відповіді на екзистенційні питання про власну сексуальність, ідентичність та стать [див. наприклад 15]. Так в університеті Гарвард функціонує капеланська служба, члени якої підтримують Квір. Серед їх представників є капелани, що представляють об'єднану методистську церкву, зороастрійську асоціацію, єпископальну церкву, лютеранську церкву, буддистську спільноту, американсько-баптистську спільноту, об'єднану церкву Христа. На їх офіційній сторінці розміщені контактні дані представників різних релігійних течій й конгрегацій, які підтримують наступні положення «Я вважаю, що люди ЛГБТК+ повинні мати можливість бути висвяченими згідно з моїми традиціями. Я б провів церемонію одруження ЛГБТК+ пари. Я не вважаю, що статеві стосунки між людьми однієї статі за своєю суттю є аморальними чи гріховними. Я вважаю, що існує різноманіття статей, і що деякі люди при народженні мають стать, яка не відповідає їхній справжній гендеру. Я підтримую трансгендерів і людей, які не відповідають гендерним вимогам...» [13]. Ми усвідомлюємо що для патріархальних суспільств подібна позиція є не припустимою, але водночас уважаємо, що наявність сучасних викликів які стоять перед усвідомленням ідеалів свободи та рівності потребують одночасного усвідомлення відповідальності за ці невід'ємні людські права. Досить поширеним сьогодні стає використання феміністичної або антифеміністичної ритори в цілях політичних пропаганди, з метою досягнення політичних цілей, отримання підтримки з боку виборців. Вплив політичної «моди» з метою легітимізації авторитету чи владних амбіцій сприймається сьогодні як багатовекторна реалізація «мультикультуралізму». Даний термін вживаємо в значенні «практики виразу ідеалі окремих суспільних рухів», серед яких фемінізм посідає достатньо поважне (зокрема через велику медійну підтримку) місце. Досить часто популярним та широко підтримуваним стає те, що вибудовує свій авторитет через критику «папередників». І нам цей досвід добре відомих із сучасної історії України.

У дослідженнях сучасних науковців набула поширення думка про те, що «адепти фемінізму зосереджені на вивченні більш конкретних, зрозумілих та поширених міжнародних проблем як торгівля людьми, домашнє насильство над жінками та дітьми, екологічна безпека, гендерні аспекти ринку праці, злочини щодо цивільного населення під час військових дій тощо». Ця думка, сформульована в актуальності теми дисертаційній роботі пані Климчук, демонструє «сегрекативний» характер методологічних підходів, що існують у дискурсі політико-правових підходів для вивчення соціальної дійсності. Здається що тільки «адепти фемінізму» звертають увагу на окреслені питання, натомість решта (не адептів) зайняті чимось іншим. Водночас очевидним стає ситуація, коли злочини проти цивільного населення, насильство (і не тільки домашнє) над жінками та дітьми та інші згадані явища волають про термінову необхідність вголос сказати, що це проблеми не тільки «феміністичних студій». Практика осмислення

суспільних процесів з позиції «бінарних опозицій» як-от: маскулінне/фемінне, чи жіноче або чоловіче призводить до звуження не тільки кола запитань, що можуть виникати у зв'язку з аналізом та оцінками розвитку різних сфер суспільного життя. Це також призводить до обмеження у формуванні адекватних уявлень про об'єкти аналізу, поверховому розумінні причин тих чи інших явищ, некоректному обґрунтуванню прогностичних рекомендацій експертів, що може призводити до непоправних негативних наслідків, особливо якщо йдеться про тероризм або військові конфлікти. Наприклад аналітична записка підготовлена заступником завідувача відділу проблем національної безпеки Національного інституту стратегічних досліджень Місюра А.О. «Іноземний досвід протидії тероризму: висновки для України» або низка публікацій П. Біленчука, В. Антіпенко, І. Громівчува, К. Важної та інших українських вчених [див. наприклад 3]. Даний підходи ми бачимо і серед іноземних дослідників. Основний наголос тут ставиться на виключно політичних або економічних причинах згаданих явищ, при цьому контекст «мети» сприймається як другорядний, що на наш погляд не тільки обмежує розуміння самого явища але й призводить до відверто хибних результатів. Адже мета іракського режиму, терористичних організацій Хамас чи Хезболла мають за мету знищити Ізраїль як суверенну державу не тому що вона успішна, або примушує інші країни регіону до дотримання прав людини будь якої статі, чи нав'язує свою політичну модель управління країнам регіону. Прагнення знищити Ізраїль як державу євреїв стає основною метою та гаслом антисемітської риторики, підкріпленої релігійними аргументами та гаслами. «Руський мир» РФ це не слоган маркетингового проекту глобального фінансово-економічного ринку, це не «досконала модель» політичного устрою. Це дорожня карта світоглядної експансії; зокрема релігійно вмотивованої та релігійно цілеспрямованої і мабуть всі пам'ятають фразу першої особи кремля «ми як мученики попадемо в рай, а вони просто здохнуть» яка і підтверджує сказане вище.

В світових практиках поширення цінностей рівності у праві на життя та інші права ми маємо багато прикладів розуміння необхідності правового регулювання даної сфери. Міжнародні нормативно-правові акти, структури ООН, міжнародні безпекові конференції, договори, національні законодавства, популяризація жіночих студій в системі вищої освіти, діяльність неурядових організацій, лобістські структури демократичних країн світу – все це мало би гарантувати жінці її невід'ємне право – право на життя та особисту недоторканність. 7 жовтня 2023 року світове співтовариство зрадило жінку. Звучить патетично, але факт залишається – масові зґвалтування жінок та неповнолітніх дівчат, приниження честі та гідності, викрадення, катування та вбивства – все це сталося і ми знає про це не з оповідань або переказів, а завдяки відео, що знімали самі кати, гвалтівники та вбивці. Цим подіям в Ізраїлі передували злочини, вчинені окупаційними військами РФ на території України (Буча, Ірпінь). Ці злочини мають доказову базу, а ті хто їх вчиняв виклали достатньо «самозвітів» у соціальні мережі для власного самозвинувачення.

Тема жіночої рівності, гендерної ідентичності, вимога визнання та все, що пов'язано з тим, що Френсіс Фукуяма назвав «політикою скривдженості», після 7 жовтня 2023 року не може бути потрактовано та сприйнято так, як цього вимагав так званий «ліберальний тренд». Все, про що йшлося до 7 жовтня 2023 року у філософії, релігієзнавстві, політології чи етиці з приводу жіночих студій зараз потребує переосмислення. Ми стикнулися з очевидною невідповідністю нашого теоретизування з тим, що відбувається в реальному житті. Особливо гостро це відчувлось за останні роки, коли так багато говорилось про «суверенітет» жінки, коли поширювався рух «Мі ту» та надзвичайно популяризувалися феміністичні напрямки. Прикладом може бути фільм «Барбі», що заробив найбільшу в історії кінематографу суму в понад 1,5 мільярди доларів. Так багато говорилось, співалося, малювалося та виступалося – а при випробуванні виявилось «мовчазним голосом» підтримки злочину проти жінки.

Наприклад фонд, що зареєстрований в ООН як неурядова організація, у своїх публікаціях прямо звинувачує Ізраїль, як державу у «неправомірному» проведенні операції зі звільнення заручників та ліквідації бойовиків. Не враховуючи при цьому що Ізраїль, як і кожна держава, зобов'язана захищати своїх громадян (у тому числі жінок, доньок,

сестер, матерів). Ця організація не питає у уряду Єгипту, чому він не забезпечив, у відповідності до міжнародного права, гуманітарний коридор цивільного населення сектору Гази [11]. У відповідь на публічні звинувачення проти Ізраїлю, організація «Я теж – хіба що ти єврейка» «Metoo-unlessurajew» [10] розпочала акцію, метою якої є привернути увагу до подвійних стандартів феміністичних організацій, які використовуючи «політичні гасла» та «кон'юнктуру поточної політичної ситуації» (передвиборчий процес в США, іммігрантська криза тощо) і стають осередком відвертої антисемітської пропаганди, розпалюючи міжрелігійну та міжнаціональну ворожнечу. На це звернули увагу на каналі Кан, в сюжеті під назвою «Ізраїльські жінки були згвалтовані терористами Хамасу. Чому жіночі організації зберігають мовчання?» [8].

Міжнародна організація, яка діє під егідою ООН, «Women's Views on News» останній раз публікувала свої позиції щодо становища жінок в Ізраїлі у 2017 році де йшлося про те, що «палестинські жінки регулярно стикаються з насильством і дискримінацією з боку ізраїльської поліції» [17], при цьому не вказуючи інформацію про те, що згадані жінки брали участь у несанкціонованих масових заходах наражаючи на небезпеку цивільне населення і власних дітей.

Подібну риторику ми чуємо також від деяких представників інтелектуальної еліти. Наприклад, вже у грудні 2023 року у засобах масової інформації поширилася інформація про те, що Президент Університету Пенсильванія (США) Ліз Мегілл підчас слухання у Конгресі поставила під сумнів, що заклик до геноциду євреїв порушує навчальні правила, зазначивши що ставлення до потрактування закликів до геноциду євреїв «залежать від контексту» [16]. Додатковим аргументом, на користь того, що «міжнародна спільнота», перестала адекватно реагувати на антигуманні акції, спрямовані проти жінок, а особливо коли йдеться про жінок єврейського походження став факт, оприлюднений 22 грудня 2023 року. Мовиться про призначення П'єра Крахенбуля (Pierre Krahenbuhl) генеральним директором «Міжнародного Червоного Хреста», який за чотири роки перед цим був відсторонений від керівництва Агентством ООН у справах палестинських біженців (UNRWA) через корупційний скандал та звинувачення у інтимних стосунках з підлеглими (Марія Мухаммеді) [14]. Принагідно зазначимо, що після тривалого заперечення участі представників ООН у злочинному нападі на мирне населення Ізраїлю офіційний офіс цієї організації підтвердив цю інформацію, та повідомив про можливе звільнення дев'ятьох свої співробітників згаданої вже агенції (UNRWA), що брали безпосередньо участь у терористичній атаці. Про це в серпні 2024 року повідомляти провідні світові інформаційні агенції БіБіСі, Дойче Велла, Голос Америки посилаючись на брифінг заступника прес-секретаря ООН Фархана Хакі [4].

Навіть на такому, здавалося б феміністичному та політично-нейтральному ресурсі як «Вимова», де основна увага приділена створенню нових займенників («Ми працюємо над новим джерелом інформації про небінарну і гендерно-нейтральну мову»), автори ресурсу не уважали за необхідне зауважити, що вони «засуджують воєнні злочини Ізраїлю в Газі» [12], але при цьому не засуджують злочини проти єврейських жінок.

І тут ми побіжно зупинитися на поліваріантності потрактувань історичного досвіду. Досить часто релігіям закидають патерналістське чи навіть зневажливе ставлення до жінок. Організовані релігії звинувачуються в обмеженнях жіночих прав, виключенні жінок з релігійних практик у ролі лідерів, приписуванню їм другорядних функцій, опису їх як джерела всіх негараздів (тут достатньо згадати «первородний гріх» як подію яка спричинила всі проблеми людства) і таке інше. Усталеним став погляд на монотеїстичні релігії як прояв маскуліності в культурі та цивілізаціях, ну а витокими цих ідей стає старозавітна традиція (читай іудаїзм). Водночас сучасні дослідники припускають, що в єврейській релігійній традиції був період, коли участь жінок-жриць в релігійному ритуалі була загальною практикою тих громад, які проживали на території Вавилонської, а пізніше Римської імперії. Обґрунтування і деталі такої гіпотези розкриті в роботі доктора Гада Барнеа, який доводить, що суспільна роль жінки в іудаїзмі ніколи не була другорядною або підлеглою [5, 9].

У широкому контексті визначення ролі релігій у поширенні загальнолюдських гуманістичних цінностей звертає на себе увагу практика упривнення змісту релігійних доктрин безпосередньо в життя членів релігійних спільнот. Тут ми можемо говорити про те, наскільки відмінними можуть бути уявлення про чесноти та цілі життя людини. Релігії, за ради яких треба померти, відрізняються від тих заради яких треба жити – на цю обставину звернув увагу митрополит УГКЦ Борис Гудзяк [1]. Даний підхід має свої витоки у заповідь «пікуах нефеш» – спасіння душі сформульована в книзі Левіт 18:5. Тут йдеться про безумовний закон, який вимагає докладати максимум зусиль і гарантувати всіма можливими способами право людини жити. Нажаль, події останнього року показали, що впевненість у таких, здавалося би очевидних чеснотах як повага до людської гідності, ставляться під сумнів. Особливу стурбованість викликає брак уваги до подій, які безпосередньо пов'язані з безпекою жінок, адже як відомо саме вони є найменш захищеними підчас військових дій або терористичних атак тих, хто прикриваючись релігійними гаслами, пробують досягти політичних цілей у протистоянні з легітимними правовими інститутами. А іноді і риторика представників релігійних громад ставить під сумнів цінності про які йшлося вище. Для цього використовуються різні методи пропаганди, серед яких найбільш поширеним «перехід на особистості», доволі відомий іще з часів давньоримських риторів. «Ad Nominem circumstantiae» (перехід на обставини) і «Ad Nominem quoque» (ти теж) – найбільш поширені переходи, що використовують у спробах аргументувати, чому результатами злочинних дій стають жінки. Як часто ми чуємо сьогодні що «Україна сама винна» або, що Ізраїль вчиняє напади на сектор Газа. Тут ми можемо відповісти, що у наведених прикладах пропагандисти, маніпулюючи та наводячи завідомо брехливі аргументи, змушують нас думати що наслідки передують причинам. Ізраїль вдався до військової операції після нападу 7 жовтня 2023 року. У цей день 2500 бойовиків проникли на територію Ізраїлю, по території цієї держави було випущено до 5000 ракет, було вбито 1432 цивільних, викрадених – 253 особи. Згвалтування, катування, побиття – це те, з чим відзначився Хамас, який прийшов до влади в Палестинську законодавчу раду в 2006 році і отримав представницьку більшість. Так повелося в демократичних країнах, що влада бере на себе відповідальність перед виборцем, а виборець відповідає з обрану ним владу. В контексті даного зауваження підкреслимо, що Україна, будучи суверенною державою, визнаною членами ООН, від моменту проголошення суверенітету провадить політику відповідно до власного законодавства та міжнародних зобов'язань. Українське суспільство працює над вдосконаленням діяльності громадських організацій, що контролюють діяльність влади у тому числі у сфері захисту прав жінок. На сьогодні ми стали свідками того, як феміністичні ідеї використовуються в суспільних практиках з маніпулятивною метою. З одного боку ми бачимо плідні результати врахування ідей, сформульованих фемінізмом, при розробці та імплементації національних та міжнародного законодавств, у яких захисту прав жінок приділяється багато уваги. З іншого боку, деякі організації, громади та інститути послугуються феміністичною риторикою задля досягнення практичних політичних цілей, впливаючи на суспільне життя, розчиняючи моральний фундамент культури, вводячи подвійні стандарти.

У перспективі подальших досліджень враховуючи роль релігійного фактору у житті суспільства не менш важливим стає розуміння того, як релігійні традиції потрактовують концепції війни та миру не тільки а екзистенційному, але й у суспільно-практичному значенні. При цьому дана тематика включає питання поширення феміністичних ідей, адже становище жінки (як і дітей та людей похилого віку) підчас війни є вкрай загрозливим, адже ці групи, з одного боку, захищені міжнародним правом як цивільне населення, а з іншого, першими потрапляють під «жорна» війни. Нажаль навіть така ефемерна річ як «міжнародне право» в сучасних умовах не спромоглася забезпечити засудження злочинів терористичних організацій, при цьому розпочавши суд в Гаазі за позовом ПАР, що створило ще один прецедент вибірковості такого права.

Висновки. Підсумовуючи викладене, констатуємо, що вивчення феміністичних ідей та їх ролі у суспільному житті, дослідження різних релігійних традицій світу, з урахуванням їх особливостей сприйняття образу жінки та її соціального статусу, потребує використання міждисциплінарного підходу з урахуванням соціальних, культурних, історичних особливостей формування та функціонування релігійних, політичних, культурних практик. Такий підхід може допомогти зрозуміти чим послуговуються, так звані захисники віри та релігійних цінностей коли гвалтують та вбивають жінок і дівчат вже в 21 ст. (Ісламська держава, Хамас). В дослідженні також зафіксовано, що сучасне суспільне життя має приклади діяльності таких організацій, які створювалися з метою поширення феміністичних ідей, але сьогодні виконують функції легітимізації окремих політичних трендів, які виходять за межі мети, заявленої цими організаціями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гудзяк Б. Українці показують: є речі, заради яких варто жити, і принципи, заради яких можна померти. // <https://forbes.ua/lifestyle/ukraintsi-pokazuyut-e-rechi-zaradi-yakikh-var-to-zhiti-i-printsipi-zaradi-yakikh-mozhna-pomerti-vladika-boris-gudzyak-pro-te-yak-zminyuyutsya-ukraintsi-ta-yak-zberegiti-sebe-popri-gniv-18052022-6040>
2. Климчук І. І. Феміністичні концепції в сучасній теорії міжнародних відносин. // https://chtyvo.org.ua/authors/Klymchuk_Iryna/Feministychni_kontseptsii_v_suchasniy_teorii_mizhnarodnykh_vidnosyn/
3. Місюра А. О. Іноземний досвід протидії тероризму: висновки для України. <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/inozemniy-dosvid-protidii-terorizmu-visnovki-dlya-ukraini>
4. ООН: 9 працівників "можливо причетні" до нападу на Ізраїль. // <https://www.dw.com/uk/oon-pidtdverdila-mozlivu-pricetnist-9-spivrobotnikiv-unrwa-do-napadu-hamas-na-izrail/a-69863551?maca=Ukr-Red-Telegram>
5. Dr. Gad Barnea Justice at the House of Yhw(h): An Early Yahwistic Defixio in Furem. // *Religions* 2023, 14, 1324. // <https://www.mdpi.com/2077-1444/14/10/1324>
6. Feminism. <https://www.britannica.com/topic/feminism>
7. Incontro con Papa Francesco, che ai microfoni della RSI e ospite a Cliché si esprime sulle due guerre in Corso. Conflitto a Gaza, "due responsabili". Ucraina, "il coraggio della bandiera bianca". (Зустріч із Папою Франциском, який говорить про дві триваючі війни перед мікрофонами RSI та як гість у Cliché). // <https://www.rsi.ch/info/mondo/Conflitto-a-Gaza-%E2%80%9Cdue-responsabili%E2%80%9D.-Ucraina-%E2%80%9Cil-coraggio-della-bandiera-bianca%E2%80%9D--2091038.html>
8. Israeli women were raped by Hamas terrorists. Why do women's organizations remain silent? // <https://www.youtube.com/watch?v=HDm-RX-XSmU>
9. Israelite priestesses in the Bible. // <https://www.nationalgeographic.com/premium/article/jewish-curse-bible-tablet-israelite-priest-women-elephantine?rnd=1704283549385&loggedin=true>
10. Me too-unless_ura_jew. // <https://www.metoo-unlessurajew.com/>
11. Political Propaganda disrespects real Israeli victims/survivors. // <https://rinj.org/interactive/criticisms-of-america/7-october-political-propaganda-disrespects-real-israeli-victims-survivors/>
12. Pronouns. // <https://ua.pronouns.page>
13. Queer-Affirming Chaplains. // <https://bglqtq.fas.harvard.edu/affirming-chaplains>
14. Red Cross taps new chief who quit UNRWA amid ethics, abuse & corruption scandal. // <https://unwatch.org/red-cross-taps-new-chief-who-quit-unrwa-amid-ethics-abuse-corruption-scandal/>
15. The MIT Program in Women's and Gender Studies (WGS). // <https://wgs.mit.edu/>
16. UPenn head quits after refusing to say a call for Jewish genocide violates school rules. // <https://www.timesofisrael.com/upenn-head-quits-days-after-not-saying-if-jewish-genocide-calls-break-school-rules/>
17. Womens views. // <https://www.womensviewsonnews.org/?s=israel>

REFERENCES

1. Gudzyak B. (2022). Ukrayintsi pokazuyut': ye te, zarady choho varto zhyty, i pryntsyipy, za yaki mozhna vmerty. [Ukrainians show: there are things worth living for, and principles for which you can die] <https://forbes.ua/lifestyle/ukraintsi-pokazuyut-e-rechi-zaradi-yakikh-var-to-zhiti-i-printsipi-zaradi-yakikh-mozhna-pomerti-vladika-boris-gudzyak-pro-te-yak-zminyuyutsya-ukraintsi-ta-yak-zberegti-sebe-popri-gniv-18052022-6040> [in Ukrainian].
2. Klymchuk I. I. (2017). Feministychni kontseptsiyi v suchasniy teorii mizhnarodnykh vidnosyn. [Feminist concepts in the modern theory of international relations] // https://chtyvo.org.ua/authors/Klymchuk_Iryna/Feministychni_kontseptsii_v_suchasniy_teorii_mizhnarodnykh_vidnosyn/ [in Ukrainian].
3. Mysyura A.O. (2017). Zarubizhnyy dosvid borot'by z teroryzmom: vysnovky dlya Ukrayiny. [Foreign experience of combating terrorism: conclusions for Ukraine] // <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/inozemniy-dosvid-protidii-terrorizmu-visnovki-dlya-ukraini> [in Ukrainian].
4. OON: 9 robitnykiv "mozhlyvo prychetni" do napadu na Izrayil' (2024). [UN: 9 workers "possibly involved" in the attack on Israel]. // <https://www.dw.com/uk/oon-pidtvirdila-mozlivu-privetnist-9-spivrobotnikiv-unrwa-do-napadu-hamas-na-izrail/a-69863551?maca=Ukr-Red-Telegram> [in Ukrainian].
5. Barnea G. Dr. (2023). Justice at the House of Yhw(h): An Early Yahwistic Defixio in Furem. *Religions* 2023, 14, 1324 // <https://www.mdpi.com/2077-1444/14/10/1324> [in English].
6. Feminism. (2024). <https://www.britannica.com/topic/feminism> [in English].
7. Incontro con Papa Francesco, che ai microfoni della RSI e ospite a Cliché si esprime sulle due guerre in Corso. Conflitto a Gaza, "due responsabili". Ucraina, "il coraggio della bandiera bianca. (2023). // <https://www.rsi.ch/info/mondo/Conflitto-a-Gaza-%E2%80%9Cdue-responsabili%E2%80%9D.-Ucraina-%E2%80%9Cil-coraggio-della-bandiera-bianca%E2%80%9D--2091038.html> [in English].
8. Israeli women were raped by Hamas terrorists. Why do women's organizations remain silent? (2023). <https://www.youtube.com/watch?v=HDm-RX-XSmU> [in English].
9. Israelite priestesses in the Bible. (2017). // <https://www.nationalgeographic.com/premium/article/jewish-curse-bible-tablet-israelite-priest-women-elephantine?rnd=1704283549385&loggedin=true> [in English].
10. Me too-unless_ura_jew. (2023). // <https://www.metoo-unlessurajew.com/> [in English].
11. Political Propaganda disrespects real Israeli victims/survivors. (2023). <https://rinj.org/interactive/criticisms-of-america/7-october-political-propaganda-disrespects-real-israeli-victims-survivors/> [in English].
12. Pronouns. (2023). // <https://ua.pronouns.page> [in English].
13. Queer-Affirming Chaplains. (2022). // <https://bgltq.fas.harvard.edu/affirming-chaplains> [in English].
14. Red Cross taps new chief who quit UNRWA amid ethics, abuse & corruption scandal (2023). // <https://unwatch.org/red-cross-taps-new-chief-who-quit-unrwa-amid-ethics-abuse-corruption-scandal/> [in English].
15. The MIT Program in Women's and Gender Studies (WGS). (2023). // <https://wgs.mit.edu/> [in English].
16. UPenn head quits after refusing to say a call for Jewish genocide violates school rules. (2023). // <https://www.timesofisrael.com/upenn-head-quits-days-after-not-saying-if-jewish-genocide-calls-break-school-rules/> [in English].
17. Womens views. (2023). <https://www.womensviewsonnews.org/?s=israel> [in English].

Shwed Zoya Volodymyrivna

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Religious Studies Faculty of Philosophy
Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska str., Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-5766-1980

FEMINIST DISCOURSE IN CONTEMPORARY SOCIAL PRACTICES

Problem. *The relevance of the problem of the spread of feminist ideas to the space of social practices is connected with the emergence of new types of identities, the causes of which were discussed by Francis Fukuyama. The diversity of their manifestations and functional manifestations raises the question of the need to analyze this phenomenon in connection with the significant increase in its influence and all aspects of life in the modern world.* **Purpose.** *To reconstruct and analyze the representation of feminist discourse in modern social practices.* **Methods.** *Among the methods used in the research, a special place is occupied by the method of critical analysis of the phenomenon of feminist narrative, the applied principles of historicism, objectivity, and an interdisciplinary approach, which made it possible to take into account the development of a number of humanities and social sciences: political science and jurisprudence.* **Research results.** *The article analyzes the features of modern approaches to understanding feminist issues in scientific research. The main stages of the development of feminist ideas are singled out and the specificity of their interpretation in the 20th century is reconstructed. It is noted that at the first stage, feminism became a movement to ensure women's rights in various spheres of social life. Later, feminist ideas spread to the field of scholarly discourse, with attention to feminist readings of history, cultural practices, religion, politics, and law. During this period, the professional vocabulary of women's studies begins to form, in which attention is focused on the specifics of women's social experience. Specific examples of the activity of public organizations in which the idea of gender equality and rights are the main object of attention are analyzed. It is emphasized that ideas about gender, gender identity, and specific gender studies arose and were formulated thanks to feminist movements. The content of the peculiarities of feminist discourse in public life in Ukraine and abroad is revealed. Specific examples of the activities of feminist organizations and their positions in connection with the socio-political events of 2023–2024 both in Ukraine and abroad are analyzed. Among the main trends that are singled out, the following are noted: the feminist discourse of modernity has spread to the political, social, educational, and religious spheres. In the specified spheres of social life, there are institutes and organizations that popularize feminist ideas with the help of various tools and practices. Each of these areas provides examples of the activities of governmental and public organizations that, while remaining faithful to the goals formulated by classical feminism, expand their activities and actively influence the formation of public opinion in issues far from feminism and gender equality. This circumstance should be taken into account by representatives of political elites when forming national humanitarian policies, and at the level of international cooperation should ensure the adoption of agreed decisions to achieve the collective goal of establishing peace.*

Key words: *feminism, gender, social life, religion, women's studies.*

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

УДК 1.7.12/930.85

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.20>**Гольд Ольга Феліксівна**

кандидат філософських наук, професор

Science PO

вул. Гастон де Сапорта, 25, Франція

orcid.org/0000-0003-1689

Васалатий Максим В'ячеславович

аспірант

Національного університету «Одеська політехніка»

просп. Шевченка, 1, Одеса, Україна

orcid.org/0009-0003-5191-5542

ФІЛОСОФІЯ АРХІТЕКТУРИ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНО – СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Актуальність проблеми статті. Стаття присвячена пошуку відповідей на кілька гострих питань філософії архітектури як соціально-філософського феномену сучасності: на яких філософських поглядах світова архітектура базувалась протягом століть; у чому полягає своєрідність філософії архітектури України порівняно зі світовою.

Метою статті – побудувати: історичну послідовність філософії архітектури; розглянути механізм, задіяний у розвитку архітектурної філософії, оскільки ще немає досліджень, зроблених вченими, які б академічно та систематично вивчали, компілювали та документували погляди сучасних архітекторів України. *Методи дослідження.* У своїй роботі ми використовуємо класичні методи та підходи датського історика –

- Томсен Крістіан Юргенсен – дослідник прогресу людства;
- сучасні методики представників шкіл США –
- Луїс Генрі Салліван – раціоналіст, засновник американського модернізму;
- Френк Ллойд Райт – ідеолог архітектуро – централізму – «органічної архітектури» і відкритого плану в архітектурі.

• Дослідження опановує методи українських вчених –

• Логвін Григорій Никоневич – дослідник пам'яток архітектури України.

Павлуцький Григорій Григорович – основоположник компаративістського методу в мистецтвознавстві як теоретико-історичної основи українського пам'яткознавства. Ми реалізуємо можливість з наукової точки зору та на засадах філософської методології розглянути специфіку архітектури в Україні. Заглиблюючись в визначення попередніми вченими, філософію архітектури можна диференціювати, як набір ідей, теорій або концепцій, які керують ідеями архітектури. Предметом сучасних наукових досліджень є прояви феномену архітектурної філософії в суспільстві, теорія та практика, її суперечливий характер. Дослідження архітектурних стилів та концептів в аспекті українознавства, модернізму, постмодернізму та соціальних процесів мають давню традицію. У загальному розумінні до філософії архітектури доторкувалися, вже в працях давньогрецьких філософів.

Результати дослідження. Цей евристичний підхід показує, що архітектурна філософія є прогресивною, оскільки архітектори намагаються створювати свої концепції. Історично, території України зазнали впливу ідей філософії та архітектури тих держав, які панували на той час і які надали містам індивідуального стилю. Звертаючи увагу на цей факт, ми на боці

збереження архітектурної спадщини України, яка є самобутньою і має свій особистий внесок у світову історію мистецтва. Знищення та знецінення української архітектури є неприпустимим фактом сучасного варварства.

Ключові слова: архітектура, компаративістика, модернізм, соціальна філософія, філософія, філософія архітектури, урбаністика, українознавство, цивілізація.

Вступ. Ми реалізуємо можливість з наукової точки зору та на засадах філософської методології розглянути специфіку архітектури в Україні. В нашому дослідженні ми використовуємо загальновідомі поняття прийняті в науці. Ця робота базується на методах, підходах та способах дослідження, що дозволяють зробити висновки щодо заявленої теми.

Дослідження архітектурних стилів та концептів в аспекті українознавства, модернізму, постмодернізму та соціальних процесів мають давню традицію. У загальному розумінні філософія архітектури, з різних аспектів, описувалася в працях давньогрецьких філософів. В роботах Альберті Л.Б., Вітрувія, та інших дослідників простежується лінія презентації філософії архітектури як природного існування людини, а також соціуму, держави, яка є мистецтвом та культурою в питаннях екзистенції соціуму.

Предметом сучасних наукових досліджень є прояви феномену архітектурної філософії в суспільстві, теорія та практика, її суперечливий характер. Серед наукових праць, присвячених філософській проблематиці архітектури, передусім слід назвати соціально-філософські розвідки Асеєва Ю., Слепцова О., Ясієвича Б., Кілессо Т., Ю. Харари, Спенсера Г., С. Сузуму.

Аналіз соціально – архітектурної філософії в контексті конструктивізму, глобалізаційних процесів здійснено: Буравченко С.Г., Карповим В.В., Бармашиною Л.Н., Башляр Г., Куччиолетто Д., Логвиним Г. та іншими дослідниками. З іншого боку, бракує публікацій і документації, яка б охоплювала архітектурну сцену України.

Мета та завдання. Мета дослідження полягає в тому, щоб відповісти на питання: у чому полягає своєрідність філософії архітектури України порівняно зі світовою; на яких філософських поглядах архітектура базувалась протягом століть. Задача роботи – побудувати: історичну послідовність філософії архітектури; розглянути механізм, задіяний у розвитку архітектурної філософії, оскільки ще немає досліджень, зроблених вченими, які б академічно та систематично вивчали, компілювали та документували б погляди сучасних архітекторів України.

Методи дослідження. В роботі використовуємо класичні методи та підходи данського історика:

- Томсена Христиана Юргенсена – дослідника прогресу людства;
- сучасні методи представників шкіл США:
- Луїса Генрі Саллівана – раціоналіста, засновника американського модернізму;
- Райта Френка Ллойда – ідеолога архітектуроцентризму – «органічної архітектури» і відкритого плану в архітектурі.

В дослідженні актуалізуються методи Українських науковців:

- Логвина Григорія Никоновича – дослідника пам'яток архітектури України;
- Павлуцького Григорія Григоровича – засновника компаративістського методу в мистецтвознавстві як теоретичних та історичних засновків українського пам'яткознавства.

Результати дослідження. Загальновідомо, що архітектура – реакція людини на навколишній світ виникла в стародавню епоху, це було можливістю протиставити себе природі та заснувати місце для людини на планеті.

Заглиблюючись в визначення попередніми вченими, філософію архітектури можна диференціювати як набір ідей, теорій або концепцій, які керують ідеями архітектури.

Цей евристичний підхід показує, що архітектурна філософія є прогресивною, оскільки архітектори намагаються створювати свої концепції. Філософія традиційно з давен асоціюється з архітектурою з епохи грецької цивілізації, прихильниками якої є Платон і Піфагор. У цьому сенсі філософія архітектури на ранніх етапах в основному займалася поняттям естетики мистецтва як основного предмета.

Архітектурна філософія – це розділ філософії мистецтва, який розглядає естетичну цінність архітектури, її семантику та зв'язки з розвитком культури, згідно з працями професора К. Гарріса також уточнимо, що в основному її походження йде від філософії мистецтва через природу критиків у мистецтві. Філософія почала включатися в літературу та історію архітектури з моменту перелому постмодернізму, який побачив сучасну архітектурну парадигму, яка виступає за те, щоб об'єктивність і унікальність естетики уникали на користь радикальних теорій і думок [1].

Представник німецької філософії Георг Вільгельм Фридрих Гегель писав: жоден філософ не дотримувався вищої думки про мистецтво, але ніхто не був настільки глибоко песимістичним щодо його перспектив, незважаючи на те, що жив у німецьку золоту добу Гете, Моцарта та Шиллера. Бо, якщо митці класичної Греції могли знайти ідеальне злиття змісту та форми, то сучасність зіткнулася з ускладненими – і, зрештою, знеструмленими – питаннями. Християнство з його кодом несвітловості скомпрометувало безпосередність стосунків людини з реальністю, а іронічна відстороненість відчувала його від найглибших почуттів [2].

Філософію архітектури можна визначити як набір ідей, теорій або концепцій, які регулюють її ідею, причому архітектори постійно прагнуть створити нові концепції чи думки у визначенні архітектури. Цілком спірним є постулат про те, що архітектурна досконалість завдячує архітектурній філософії, але, очевидно, багато видатних архітекторів в історії та географії підтримували філософію як свій основний інструмент проектування. Навпаки, існують проблеми, визнані в архітектурі та філософії, де архітекторів розглядають як меценатів та архітектурних монополістів, які приймають рішення.

Періодизація стилів архітектури збігається з загальноприйнятою історичною: доісторична архітектура, антична, середньовічна, Нового часу, новітня архітектура. Періодизація архітектури це перебіг розвитку та зміни архітектурних стилів та напрямків.

Проведемо ретроспективу в історію та культуру України. Треба окремо додати, що в давні часи ціннісні норми відрізнялись від сучасних і аспекти культу та первісних вірувань відклали свій відбиток в архітектурі людства і Української в тому числі. Про це свідчать загальновідомі печери Ласко, Альтаміра, Грот Коскьер, та інші первісні пам'ятки архітектури, які саме дійшли до нас сьогодні.

Архітектурні споруди на теренах сучасної України виникають «за часів поширення степняків на простори Правобережної України й Нижнього Подунав'я (IV тис. до н. е.), а пізніше народонаселення ямно-катакомбного періоду. В ці часи людині були притаманні культури трипільської культури та їх міфологічні уявлення, що повело за собою побудову перших культових споруд тих часів» [3].

Враховуючи строкатість історичних територій сучасної України, доводиться враховувати традиції земель які були засвоєні різними народами та носіями культури.

Існує загальна думка – Київська Русь це архітектурний літопис кількох сторіч в формі храмів і теремів мешканців, які відбудовувалися під замову церкви та князівства. Де особливо яскраво презентуються зразки архітектури релігійного призначення.

Починаючи з капищ пізнього палеоліту де посеред степу, неподалік від Мелітополя, розташований історико-археологічний заповідник «Кам'яна могила». Щодо історії, «вона давніша від Стоунхенджу, єгипетських пірамід та зікуратів Сходу. Цей осередок упродовж тисячоліть виконувала роль своєрідної Мекки для жерців Великого Степу, які залишили тут сакральні знаки своїх релігій. У гротах і печерах пісковикового пагорба є петрогліфи – наскельні малюнки, створені людьми, які жили і кочували в приазовських степах у прадавні часи» [4].

В світі, в епоху Середньовіччя, філософія архітектури зазнала деяких змін. В цей час місто втратило свою роль основи цивілізаційного розвитку, філософія змінилась на архітектуру існування в замках, храмах та монастирях.

Письменник Віктор Гюго вважав – «архітектура раннього середньовіччя була великим синтетичним мистецтвом, що об'єднало всі мистецтва, в першу чергу літературу, як історичну пам'ять народів і окремих міст» [5].

В Київський Русі виникла необхідність у будівництві монументальних укріплених споруд. В Києві розпочалось будівництво храмів з дерева або з каменя для прочан. Заможні мастки будувалися по типу замків в стилі візантійських імператорів.

Епоха Ренесансу це демократія у філософії будинків як дворян так і торговців. Взагалі, епоха бурхливого розвитку торгових міст стала каталізатором будівництва порівняно схожих будинків для бюргерів, міщан, буржуазії. Будівництво пов'язані з діяльністю європейських зодчих на теренах України, які надали типово Європейських рис ренесансному будівництву в вигляді готичних будівель.

Архітектура Королівського абсолютизму та Імперського класицизму – філософія палаців і храмів. В цей час архітектурна філософія підпорядковується замовнику – імператору або шляхетству. «Підпорядкованість ієрархії суспільства споруд і будинків, які будуються за зразковими фасадами в залежності від рангу міста і шляхетності замовника – архітектура – інструмент імперської системи» [6].

Наприклад, стиль бароко в ці часи стає популярним в будівництві на теренах України, мастки заможних громадян будувались під наглядом, переважно, європейських архітекторів. У період панування російської імперії на землях країни відчувалось пригнічення культури і національної мистецької направленості. Стає особистим стиль – українське бароко в витворах церковної будови.

Епоха Модернізму, до сучасної постіндустріальної революції, змінила філософію міста що звело нанівець надії та ідеї, Ренесанса та Абсолютизму. Філософія архітектури індустріалізму підкоряється промисловості і прагматизму. Як наслідок в місто почали стікатися все більш різні шари населення що мали необхідність в різноманітному середовищі.

На думку Світлани Смоленської: можна сказати, що перша фаза модернізму в Україні була дуже коротким періодом в історії архітектури – менше десяти років. Свого розквіту воно досягло на початку 1930-х років і був жорстоко урізаний у точці зльоту тоталітарна політика влади; і згодом втратив свою автентичність протягом наступних 90 років. Ті будівлі, що зберегли свій первинний вигляд, спотворені війною, часом і людьми та відсутністю ефективної держ – політики щодо збереження спадщини ХХ ст. Один із найцікавіших моменти історії – перехід до індустріальної епохи в архітектурі та містобудуванні – було матеріалізовано і яскраво представлені в ньому. Ця безцінна спадщина повинна бути збереженою та відновленою в інтересах європейської культури в цілому, наскільки це можливо для людини [7].

Висновки. Незважаючи на евристичність теми, сьогодні, треба зауважити, що архітектура України знаходиться під щоденним бомбардуванням з боку російської федерації і задача науковців, робити якомога більше можливого для збереження цінностей будівництва. Історично, терени України зазнавали впливу ідей філософії архітектури тих держав, які панували в ті часи, основним напрямком стилів та напрямків мистецтва світу, і що завдало особливості архітектурним ансамблям. Що стало, як наслідок, своєрідним українським стилем. Звертаючи увагу на цей факт, ми стоїмо на боці збереження архітектурної спадщини України яка є самобутньою і має свій особистий внесок в світову історію мистецтва. Руйнування та знецінення української архітектури є неприпустимими фактом сучасного варварства.

Виходячи з реалій сьогодення та розглядаючи суть цивілізаційних процесів, на нашу думку, є актуальним філософське бачення однієї зі сфер людської діяльності, а саме архітектури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Harries, K. (2016) *Philosophy of Architecture*. URL: <https://cpb-us-w2.wpmucdn.com/campuspress.yale.edu/dist/8/1250/files/2012/09/Philosophy-of-Architecture-1wsooyk.pdf>
2. Hegel, Georg Wilhelm Friedrich *Introductory Lectures on Aesthetics* Michael Inwood (Commentary, Editor, Introduction) (1994), & Bernard Bosanquet (Translator) Penguin Books Limited, – 240 pages
3. Владиченко, Л., Гольд, О. Особливості періодизації поліконфесійності України: соціально-філософський аспект (2020) / *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. – № 1. – С. 11–17.

4. ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ ДАВНЬОЇ УКРАЇНИ – Колективна монографія (2000) – К., С. 13.
5. Гюго, В. МИСТЕЦТВО І НАРОД (1985) Київ МИСТЕЦТВО, с. 367.
6. Філософія архітектурної творчості : навчальний посібник (2021)/ С. Г. Буравченко, В. В. Карпов, Л. Н. Бармашина ; за заг. ред. канд. архіт., проф. С. Г. Буравченка. – Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 228 с.
7. Смоленська, Світлана (2017) https://www.academia.edu/99977705/The_Heroic_Period_of_Architecture_in_Ukraine P. 47.

REFERENCES

1. Harries, K. (Ed.) (2016) Philosophy of Architecture. URL: <https://cpb-us-w2.wpmucdn.com/campuspress.yale.edu/dist/8/1250/files/2012/09/Philosophy-of-Architecture-1wsooyk.pdf> [in English].
2. Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (Ed.) Introductory Lectures on Aesthetics Michael Inwood (Commentary, Editor, Introduction), (1994) Bernard Bosanquet (Translator) Penguin Books Limited – 240 pages [in English].
3. Vladychenko, L., Gold, O. (Ed.) Osoblivosti periodizacija policonfessionalnosti v Ukraine: socio – philosophycy aspect [Peculiarities of the periodization of poly confessionalism in Ukraine: socio-philosophical aspect] / Perspective. Socjalno – polityczny journal – № 1. – С. 11–17. [in Ukrainian].
4. Etniczna istoria davnioi Ukraini (2000) [ETHNIC HISTORY OF ANCIENT UKRAINE] – Collective monograph. – К., P. 13 [in Ukrainian].
5. Hugo, Victor (Ed.) Mistectvo i narod (1985) [ART AND PEOPLE] Kyiv: Art с. 367 [in Ukrainian]
6. Philosophia architecturnoi tvorchoosti: navchalny posibnyk (2021) [Philosophy of architectural creativity: a study guide] / S. Buravchenko, V. Karpov, L. Barmashina – Kherson : OLDI-PLUS [in Ukrainian]
7. Smolenska Svitlana (Ed.) The Heroic Period of Architecture in Ukraine https://www.academia.edu/99977705/The_Heroic_Period_of_Architecture_in_Ukraine P. 47 [in Ukrainian]

Gold Olga Feliksivna

Candidate of Philosophical Sciences, professor
Science PO
25, rue Gaston de Saporta
Aix – en – Provence, 13900, France
orcid.org/0000-0003-1689

Vasalatiy Maxym Viacheslavovych

aspirant
Odessa Polytechnic National University
1, Shevchenko Ave., Odesa, Ukraine
orcid.org/0009-0003-5191-5542

PHILOSOPHY OF ARCHITECTURE IN UKRAINE: HISTORICAL AND SOCIAL ASPECT

The relevance of the article is devoted to finding answers to several pressing questions of the philosophy of architecture as a socio-philosophical phenomenon of our time: what is the uniqueness of the philosophy of architecture of Ukraine in comparison with the world; on what philosophical views architecture has been based over the centuries.

The task of the work is to build: the historical sequence of the philosophy of architecture; to consider the mechanism involved in the development of architectural philosophy, since there are still no studies done by scientists who have academically and systematically studied, compiled and documented the views of modern architects in Ukraine. In our work, we use the classic methods and approaches of the Danish historian:

*Thomsen Christian Jurgensen – a researcher of the progress of mankind;
modern methods of representatives of US schools:*

Louis Henry Sullivan – rationalist, founder of American modernism;

Right Frank Lloyd – ideologist of architectural centrism – "organic architecture" and open plan in architecture.

The research updates the methods of Ukrainian scientists:

Logvin Hryhoriy – researcher of architectural monuments of Ukraine;

Pavlutsky Hryhoriy – the founder of the comparativist method in art history as the theoretical and historical foundations of Ukrainian monument studies.

The territories of Ukraine were influenced by the ideas of the philosophy and architecture of those states that ruled at that time and which gave a personal style to the cities. Drawing attention to this fact, we are on the side of preserving the architectural heritage of Ukraine, which is original and has its own personal contribution to the world history of art. The destruction and depreciation of Ukrainian architecture is an unacceptable fact of modern barbarism.

Keys words: *architecture, civilisation, comparative studies, modernism, philosophy, philosophy of architecture, urbanism, ukrainian studies, social philosophy.*

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

УДК 13.033.225

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.21>**Добровольська Вікторія Анатоліївна**

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних
дисциплін та інноваційної педагогіки
Херсонської державної морської академії
проспект Незалежності, 20, Херсон, Україна
orcid.org/0000-0002-5262-7425

Лещенко Альона Михайлівна

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри соціально-гуманітарних
дисциплін та інноваційної педагогіки
Херсонської державної морської академії
проспект Незалежності, 20, Херсон, Україна
orcid.org/0000-0002-6586-2926

Пазяк Алла Сергіївна

викладач кафедри соціально-гуманітарних
дисциплін та інноваційної педагогіки
Херсонської державної морської академії
проспект Незалежності, 20, Херсон, Україна
orcid.org/0000-0002-7699-6428

ФІЛОСОФСЬКА КОМПОНЕНТА У ПІДГОТОВЦІ ФАХІВЦІВ МОРСЬКОЇ ГАЛУЗІ: СПЕЦИФІКА ВИКЛАДАННЯ

Актуальність проблеми. Актуальність обумовлена постійною необхідністю розробки та вдосконалення методики викладання філософії, що враховує специфіку морської галузі та відповідає сучасним викликам. В умовах воєнного стану в Україні підготовка майбутніх фахівців морської галузі у Херсонській державній морській академії здійснюється з використанням змішаного навчання. **Мета.** Дослідження має на меті презентувати досвід викладачів Херсонської державної морської академії у сфері модернізації змісту та методики викладання освітньої компоненти «Філософія». **Методи дослідження.** У дослідженні використано метод системного аналізу і метод критичного аналізу дискурсу. Автори висвітлюють інноваційні методи та цифрові інструменти, які застосовуються у процесі викладання майбутнім фахівцям морської галузі. Визначено можливості платформи Moodle, вебсервісу Zoom, сервісу Prezi, платформи Canvas, програми Padlet тощо, для формування загальних компетентностей здобувачів освіти. Досліджено як використання сучасних цифрових технологій впливає на розвиток філософського мислення здобувачів освіти. Описано процес адаптації освітнього процесу до умов воєнного стану, що дозволяє оцінити ефективність упроваджених змін. **Результати дослідження.** Трансформація ролі педагога зумовлена низкою сучасних викликів, з якими стикається система освіти. В контексті сучасних викликів викладачі мають бути лідерами, фасилітаторами, організаторами. Вони мають чітко формулювати стратегії навчання, надавати чіткі інструкції та психологічну підтримку здобувачам вищої освіти. Забезпечення доступу до необхідних цифрових ресурсів є важливим для сприяння ефективності та якості освітнього процесу. Важливим аспектом є здатність викладачів мотиву-

вати молодь. Викладання курсу «Філософія» майбутнім судновим офіцерам в умовах сучасних викликів вимагає всебічного підходу, що поєднує інтеграцію філософських знань із професійними дисциплінами, використання інтерактивних методів навчання, адаптацію до специфіки змішаного навчання, формування етичних принципів та об'єктивне оцінювання. Такий підхід сприятиме розвитку у здобувачів вищої освіти необхідних компетентностей, що дозволять їм ефективно виконувати професійні обов'язки. Реалізація цих принципів у процесі викладання філософії дозволить підготувати майбутніх фахівців морської галузі, які володіють не лише ґрунтовними знаннями та навичками, але й розвиненим критичним мисленням, моральними принципами та здатністю адаптуватися до мінливих умов сучасного світу.

Ключові слова: філософія, методика викладання, здобувачі вищої освіти, загальні компетентності, воєнний стан, змішане навчання.

Вступ. Актуальність дослідження обумовлена нагальною потребою вдосконалення процесу викладання філософії у закладах вищої освіти морського профілю відповідно до сучасних викликів. Це забезпечує високий рівень професійної підготовки майбутніх фахівців морської галузі, які не тільки якісно виконують свої обов'язки, але й роблять це з усвідомленням етичних і філософських принципів, що є основою стійкого розвитку та ефективного функціонування морської індустрії. Викладання філософії в цьому контексті набуває особливого значення, оскільки сприяє розвитку у майбутніх моряків здатності до самостійного мислення, аналізу та критичної оцінки ситуацій, що є необхідними для прийняття обґрунтованих рішень в умовах невизначеності та ризику.

У науковому дискурсі вже існують значні напрацювання щодо організації освітнього процесу під час пандемії COVID-19, які наразі активно використовуються закладами вищої освіти в умовах воєнного стану. Дослідження авторів (Когут У., Сікора О., Вдовичин Т., Кириленко К., Бенюк О., Стратюк В., Зябліцева Т., Перепелиця Ю., Зябліцев Д., Васецький І., Симоненко Н., Кирилова Л., Гнатюк О., Григорова Л., Житеньова Н. та ін.) [4–8] присвячені особливостям організації дистанційного та змішаного навчання в умовах сучасних викликів, що відрізняються специфікою сприйняття, профілем закладу вищої освіти (далі ЗВО), сферою наукових інтересів дослідників. Перспективи викладання філософії розглядаються і зарубіжними дослідниками [1–3]. Проте, незважаючи на значну кількість наукових праць з досліджуваної проблематики, актуалізація цієї проблеми в умовах воєнного стану та інших викликів набуває нового значення, що вимагає подальших досліджень і розповсюдження передового досвіду.

Мета та завдання. Мета дослідження – висвітлити напрацювання викладачів кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та інноваційної педагогіки Херсонської державної морської академії (далі ХДМА) у сфері модернізації змісту та методики викладання освітньої компоненти «Філософія» для майбутніх фахівців морської галузі в умовах викликів сучасності.

Для досягнення цієї мети є вирішення низки завдань:

- 1) аналіз наукових джерел із різних аспектів досліджуваної проблеми;
- 2) виявлення особливостей та потенційних проблем, що виникають під час викладання філософії у контексті воєнного стану та інших сучасних викликів;
- 3) формулювання методичних порад щодо вдосконалення процесу викладання філософії з урахуванням специфіки професійної підготовки фахівців в умовах змішаного навчання.

Методи дослідження. У дослідженні використано метод системного аналізу, що дозволяє розглядати змішане навчання як комплексну систему із різними компонентами (взаємодією здобувачів і викладачів, цифровими технологіями, актуальними методами викладання). Метод критичного аналізу дискурсу дозволяє досліджувати, як мова і комунікація у змішаному навчанні впливають на сприйняття здобувачами філософських ідей та їхнє критичне мислення.

Результати дослідження. У сучасному динамічному світі роль викладачів змінилася. Їм відводиться не лише функція передачі знань, але й очікується, що вони будуть ефективними організаторами, наставниками та лідерами. Викладачі мають чітко формулювати стратегії навчання, надавати чіткі інструкції та психологічну підтримку здобувачам освіти. Важливо,

щоб викладачі могли мотивувати молодь та забезпечувати доступ до необхідних цифрових ресурсів, аби сприяти ефективному та якісному освітньому процесу [5, с. 88].

Трансформація ролі педагога обумовлена низкою сучасних викликів, з якими стикається система освіти. До них можна віднести: швидкий розвиток науки та технологій; зростання інформаційного потоку, що робить необхідним вміння критично оцінювати інформацію та використовувати її для розв'язання проблем; зміну потреб ринку праці, яка потребує підготовки фахівців з готовністю до постійного навчання; індивідуалізацію навчання, яка потребує від викладачів вміння враховувати індивідуальні особливості кожного здобувача.

В умовах цих викликів викладачі, які володіють навичками ефективно організації, наставництва та лідерства, можуть значно підвищити якість освітнього процесу та підготувати здобувачів освіти до успішного життя в сучасному суспільстві.

Провідним соціокультурним явищем сучасності стала дистанційна освіта. В умовах воєнного стану в Україні підготовка майбутніх фахівців морської галузі у Херсонській державній морській академії здійснюється з використанням змішаного навчання. Змішане навчання – це поєднання дистанційного навчання та традиційного навчання в аудиторії. Сьогодні дистанційне навчання часто використовується як загальний термін для позначення онлайн-навчання, незважаючи на відмінності між ними.

Дослідниця Абакумова О.О. вказує, що дистанційна освіта – це форма процесу і результату освітньої діяльності суб'єктів, яка здійснюється в інформаційно-освітньому середовищі через посередництво інформаційно-комунікаційних технологій. Згадані технології забезпечують інтерактивну взаємодію і діалогове спілкування його учасників, що має своїм результатом їх особистісний розвиток. Дистанційну освіту слід осмислювати і визначати (як процес і результат) у зв'язку з усвідомленням її ролі та місця у формуванні та розвитку як особистості людини, так і суспільства у його історичному поступі [4, с. 42–43].

Дистанційна освіта є гуманістично орієнтованою через відкритість, загальнодоступність, необмеженість доступу до освіти, рівність умов для повного здійснення гармонійного, цілісного розвитку кожної людини.

Дистанційна освіта має особистісно орієнтований характер, бо передбачає радикальну зміну взаємодії здобувача освіти та викладача. Нова культура обміну і взаємодії майже без обмежень допускає користування знаннями і участь у їх творенні, взаємне навчання, взаємну освіту через спілкування, спільне розуміння і розв'язання певних проблем, співпрацю, продукування вищого надбання культури – суспільності.

Соціально значущим у здійсненні сучасної дистанційної освіти є творче освоєння цифрових і мережових технологій як засобу для розвитку новітньої освіченості та культури педагогічного процесу в цілому. В їх основі знаходяться комунікація, взаємодія, діалог рівноправних учасників освіти, що спрямовані на формування вільної, освіченої, творчої, гармонійно розвинутої, цілісної особистості [4, с. 188].

Отже, динамічні зміни у сфері освіти стали нормою, і підходи до викладання філософії потребують суттєвого оновлення та адаптації. Традиційні методи навчання, що не враховують індивідуальні особливості здобувачів, перешкоджають їхньому розвитку. З психологічного погляду, механічна передача знань є застарілою. Це вимагає перегляду традиційних методів навчання та впровадження нових інтерактивних підходів.

Усі лекційні та практичні заняття з освітньої компоненти «Філософія» проводяться в режимі реального часу за допомогою відеоконференцій у Zoom. Проведення занять у синхронному режимі дозволяє викладачам оперативно реагувати на запитання молоді, коригувати зміст лекцій відповідно до поточних потреб аудиторії та забезпечувати глибше засвоєння матеріалу через активні дискусії та обговорення. Крім того, такий формат сприяє розвитку навичок роботи з актуальними інформаційно-комунікаційними технологіями, що є необхідними в умовах сучасного інформаційного суспільства. Варто зазначити, що впровадження відеоконференцій у освітній процес під час викладання філософії також надає можливість запрошувати до занять відомих фахівців та експертів з різних куточків світу,

що сприяє розширенню світогляду представників молодого покоління та підвищенню якості освіти.

З метою посилення взаємодії зі здобувачами вищої освіти та забезпечення ефективності дистанційного навчання, викладачі ХДМА активно використовують різні канали комунікації: форуми, месенджери, електронну пошту тощо.

Для організації освітнього процесу з філософії на платформі Moodle розроблено курси, які містять різноманітні навчальні матеріали:

- відеолекції, доступні для перегляду в зручний час, у тому числі для тих, хто був відсутній на заняттях;
- презентації, що візуалізують ключові поняття та ідеї курсу;
- тести для самоконтролю, які дозволяють здобувачам освіти оцінити рівень засвоєння матеріалу;
- інтерактивні завдання, спрямовані на розвиток критичного мислення, аналітичних здібностей та навичок самостійної роботи.

Навчальні курси з філософії на платформі Moodle сприяють індивідуалізації навчання, адже здобувачі освіти мають можливість вивчати матеріал у власному темпі, а також покращенню якості знань та навичок здобувачів освіти, адже тести для самоконтролю та інтерактивні завдання дозволяють їм закріпити вивчене та розвинути необхідні компетентності. Інтерактивні форми роботи, у свою чергу, сприяють підвищенню мотивації та зацікавленості здобувачів.

Отже, навчальні курси з філософії на платформі Moodle є ефективним інструментом для організації дистанційного навчання та сприяє кращому засвоєнню матеріалу здобувачами освіти ХДМА.

Курс з дисципліни має типову структуру та компоненти: навчально-методичні матеріали, інформацію щодо вимог та послідовності проходження курсу, лекційні матеріали, практичні завдання, систему поточного та підсумкового контролю знань тощо. Викладачі повинні слідкувати та бути обізнаними з останніми оновленнями Moodle, вміти ефективно використовувати платформу.

На нашу думку, необхідно створювати умови для саморозвитку здобувачів освіти, сприяти формуванню наукового світогляду, самостійному пошуку відповідей на освітні та наукові проблеми, а також пробуджувати та виховувати патріотичні якості, цінності. «Нова філософія освіти», що базується на реальному, а не декларованому індивідуальному підході до кожного здобувача, співпраці та взаємодії, а також на нових методах та етиці навчання, є інновацією, що відкриває шлях до подальших змін і досягнень.

Інтеграція філософських знань з професійними дисциплінами є важливим аспектом, оскільки філософія повинна бути пов'язана з конкретними проблемами та питаннями, що виникають у морській практиці. Це дозволяє майбутнім фахівцям морської справи краще розуміти значення філософських концепцій у контексті їхньої майбутньої професійної діяльності.

Важливу роль у цьому процесі відіграє викладач філософії. Його ентузіазм щодо предмета та вміння зацікавити студентів проблематикою курсу спонукають молодь до глибшого занурення у тему, активного обговорення та дискусій. Дослідження показують, що емоційно забарвлена інформація легше запам'ятовується та утримується в пам'яті довше. Наприклад, коли викладач висловлює своє захоплення певною філософською концепцією або демонструє емоційну реакцію на історичні філософські суперечки, це сприяє створенню емоційного зв'язку між здобувачами та матеріалом. Такий підхід не лише активізує когнітивні процеси молоді, але й сприяє емоційному зануренню у тему вивчення, що, своєю чергою, посилює їхню мотивацію до навчання.

Оптимізація освітнього процесу набуває особливого значення в сучасних умовах, що включає регулярний моніторинг і оцінку навчального прогресу, що дозволяє своєчасно вносити корективи в програму навчання та підтримувати високу якість освіти. Таким чином, необхідно приділяти увагу завданням, що сприяють психологічному розвантаженню здобувачів

та регуляції їхнього емоційного стану. Це може включати завдання, що вимагають творчого підходу або сприяють рефлексії.

Застосування інтерактивних методів навчання сприяє співпраці та спілкуванню між здобувачами освіти, що може допомогти їм зняти стрес та відчутти підтримку з боку членів їхнього колективу. Так, використання інтерактивних методів навчання, таких як кейс-метод, синектика, рольові ігри, проекти, дискусії тощо, є одним із основних напрямів удосконалення підготовки молоді і є необхідною умовою успішного впровадження компетентнісного підходу (рис. 1) [7, с. 107].

Важливим інструментом для поглиблення розуміння філософських концепцій майбутніми фахівцями морської галузі є впровадження на практичних заняттях моделі сократівської бесіди. Викладач має виступати в ролі фасилітатора, спрямовуючи обговорення без нав'язування власної думки [8, с. 133]. Такий підхід сприяє поглибленню розуміння теми через взаємодію та обмін ідеями. Перевагами використання сократівської бесіди на заняттях з філософії вважаємо поглиблення розуміння теми заняття, розвиток критичного мислення, вміння аргументувати свою позицію, етичне мислення. Наприклад, при вивченні теми «Етика та естетика» студенти можуть обговорювати етичні дилеми, що виникають у різних ситуаціях на судах або в портах. Це сприяє розвитку морального мислення та здатності приймати етично обґрунтовані рішення.

Використання цифрових інструментів, зокрема вебсервісів та платформ, для реалізації творчого потенціалу викладачів у створенні оригінального навчального контенту є надзвичайно важливою складовою сучасної освітньої практики. Платформи для створення інтерактивних презентацій, такі як Prezi або Canva, дозволяють викладачам розробляти візуально привабливий контент із динамічними переходами та можливістю включення мультимедійних елементів. Наприклад, під час лекційного заняття викладач може продемонструвати презентацію, яка міститиме не лише текстові пояснення та зображення, але й відео, аудіо та інтерактивні елементи. Це сприятиме кращому засвоєнню складних концепцій, таких як діалектика Г. Гегеля чи феноменологія Е. Гуссерля тощо.

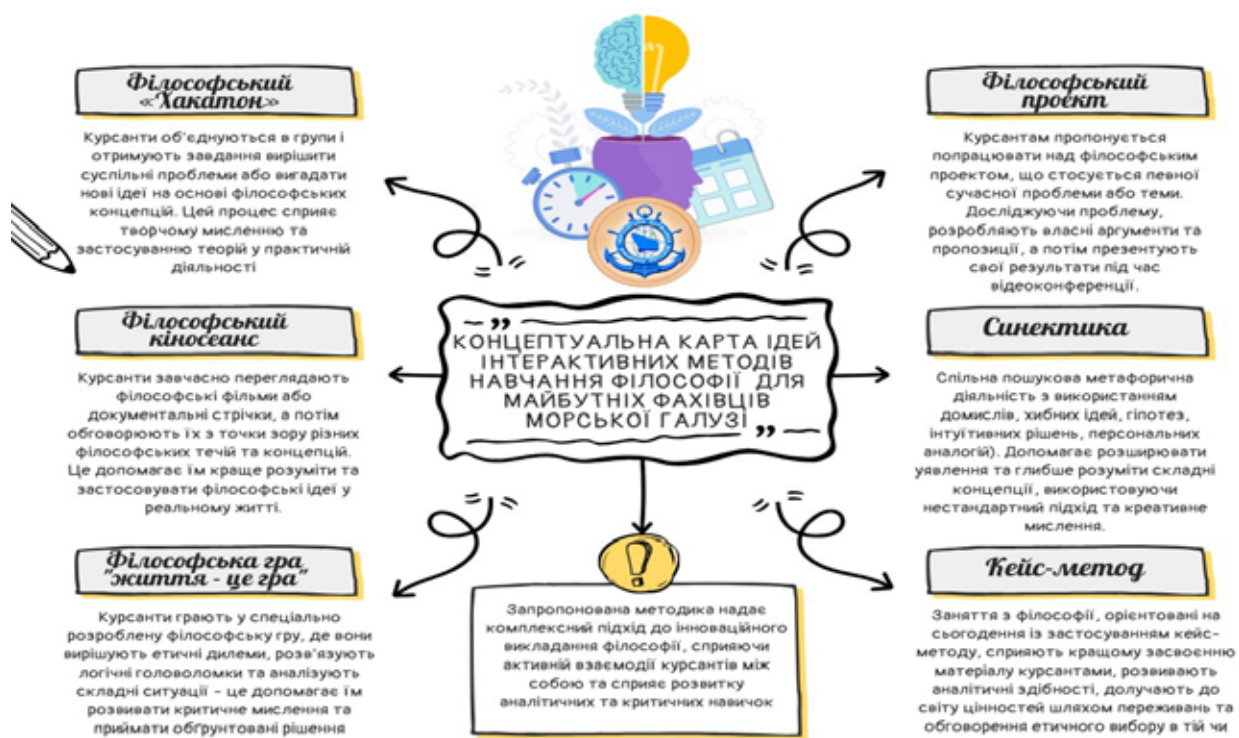

Рис. 1. Концептуальна карта ідей інтерактивних методів навчання філософії для майбутніх фахівців морської галузі

Інструменти Kahoot!, Quizlet та Miro надають викладачам можливість створювати цікаві та динамічні завдання, які стимулюють здобувачів до активного навчання [7, с. 108]. Наприклад, Kahoot! дозволяє створювати вікторини з питань та відповідей, що можуть бути використані для перевірки знань про основні філософські концепції або події. Quizlet надає можливість створювати навчальні набори карток із термінами, що допомагають здобувачам у повторенні ключових філософських термінів та понять (рис. 2).

Miro може бути використаний для спільної роботи над проектами, створення концептуальних карт або проведення віртуальних дебатів. Вебсервіс Padlet (різновиди дошки: стіна, трансляція, сітка, полиця, мапа, полотно, хронологія) надає можливість створювати інтерактивні стіни, де можна спільно працювати над проектами, залишати коментарі та ділитися ресурсами (рис. 3).

Це особливо корисно для групових проєктів, де кожен може зробити власний внесок у створення спільного інтелектуального продукту [6, с. 55]. Наприклад, здобувачі можуть створити спільну стіну на тему: «Основні напрямки сучасної філософії» і заповнити її матеріалами про феноменологію, екзистенціальну філософію, герменевтику, філософію постмодерну.

При оцінюванні знань необхідно враховувати соціокультурні виклики, з якими стикаються сучасні здобувачі вищої освіти. Глобалізація, розмаїття культурних та релігійних переконань, швидкі технологічні зміни – всі ці фактори впливають на сприйняття та розуміння філософських концепцій. Тому оцінювання має бути адаптоване до різноманітності культурних та соціальних контекстів, що мають місце у сучасному освітньому середовищі. Важливо використовувати різноманітні форми оцінювання, такі як тести, письмові роботи, усні виступи, презентації та проєкти, для всебічної оцінки знань та вмій здобувачів. Крім того, оцінювання

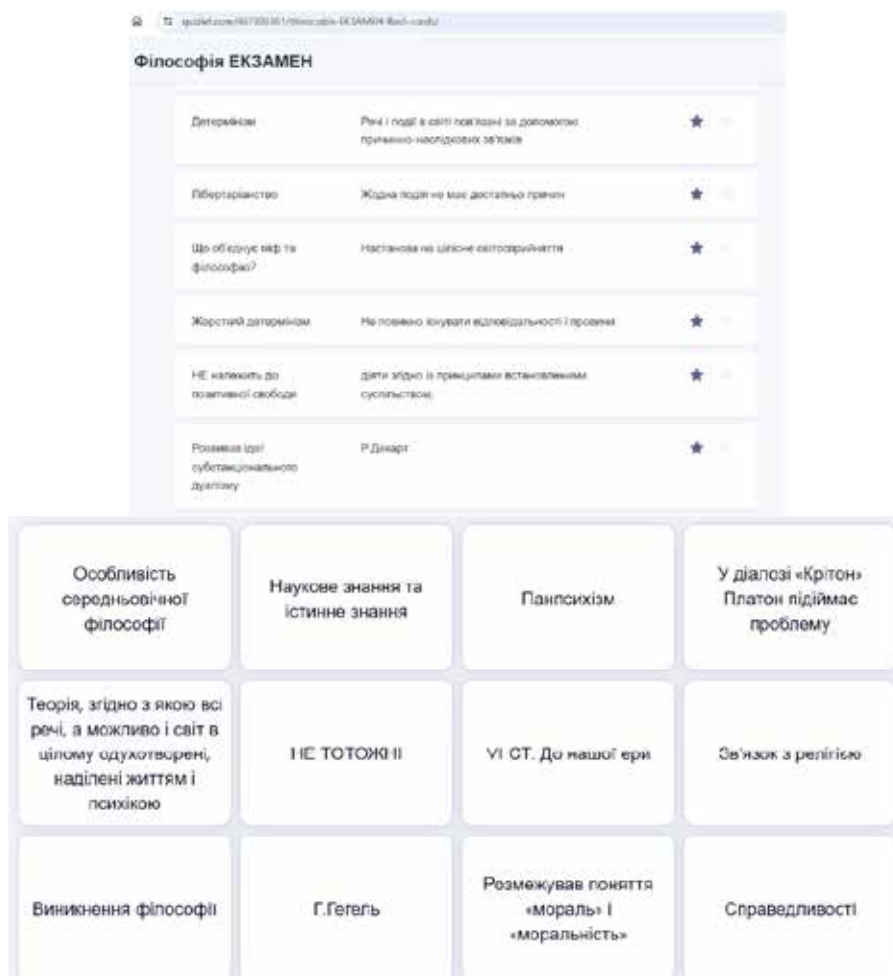

Рис. 2. Візуалізація використання онлайн сервісу Quizlet для здійснення групової роботи

Рис. 3. Візуалізація використання онлайн сервісу Padlet для здійснення групової роботи

має спрямовуватися не лише на перевірку знань, але й на розвиток аналітичних навичок та критичного мислення. Порівняння знань здобувачів є неефективною й навіть шкідливою практикою для їхнього розвитку. Замість цього, викладачі мають зосередитися на індивідуальних особливостях кожного із них, сприяючи їхньому самовизначенню та підтримуючи розвиток унікальних здібностей та інтересів.

Отже, стрімкий розвиток сучасної цивілізації з активним використанням інформаційно-технологічного розвитку докорінно формує нові сенси людської діяльності. Цілі освітніх стратегій більше не обмежуються набуттям освітнього рівня з відповідним рівнем компетентності. Освіта майбутнього – це сукупність освітніх, ціннісних, цивілізаційних навичок, які забезпечує нове універсальне освітнє середовище.

Серед концептуальних трансформацій освіти – перехід на вищий рівень критичного [1] та творчого мислення. Університетські викладачі гуманітарних і соціальних наук вважають аналіз, оцінку та інтерпретацію найважливішими навичками критичного мислення [1]. Логічне мислення також є відповідним структурним феноменом для побудови освітніх стратегій майбутнього [2]. *Основне значення філософської освіти полягає в тому, щоб надихнути здобувача освіти, який стикається з будь-якою проблемою, розв'язати цю проблему раціональним шляхом [2, с. 2671]. Людина у XXI столітті повинна володіти здатністю мислити критично, аналітично і творчо, мати навички високого рівня розв'язати проблем і спілкування, створювати оригінальні ідеї, щоб реагувати на сучасні виклики. Досягти цих якостей можна лише через створення сприятливих освітніх умов. Важливу роль у цьому процесі відіграє філософія.*

Філософсько-аксіологічні орієнтири спрямовані на актуалізацію дискурсу щодо кількох ключових проблем реалізації інноваційного освітнього простору: здатність до повноцінного сприйняття нових освітніх форматів суб'єктами освітнього простору; співвіднесення освітніх цілей з вимогами не лише для набуття освітніх компетенцій, а й для формування загальнолюдського світогляду та моральних переконань. Варто зазначити, що всі тенденції, пов'язані з динамізмом використання ІКТ в освіті, є мінливими, незважаючи на масштаби впровадження. У сучасному освітньому процесі взагалі недоцільно порівнювати традиційне та технологічно-цифрове освітнє середовище, оскільки останнє постійно змінюється відповідно до внутрішніх можливостей та зовнішніх умов [3, с. 10].

Висновки. Перспективи розвитку освіти нерозривно пов'язані як з індивідуальним сприйняттям трансформацій суб'єктами освітнього процесу, так і з безпосередніми змінами формату освітнього середовища під впливом активного використання інноваційних комп'ютерних технологій.

Таким чином, викладання освітньої компоненти «Філософія» майбутнім фахівцям морської галузі в умовах сучасних викликів вимагає всебічного підходу, що поєднує інтеграцію

філософських знань із професійними дисциплінами, використання інтерактивних методів навчання, адаптацію до специфіки дистанційного навчання, формування етичних принципів та об'єктивне оцінювання. Такий підхід сприятиме розвитку у здобувачів вищої освіти необхідних компетентностей та навичок, що дозволять їм ефективно виконувати професійні обов'язки та реагувати на виклики сучасного світу. Реалізація цих принципів у викладанні освітньої компоненти «Філософія» дозволить підготувати майбутніх фахівців морської галузі, які володіють не лише ґрунтовними знаннями та навичками, але й розвиненим критичним мисленням, моральними принципами та здатністю адаптуватися до мінливих умов сучасного світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bellaera L., Weinstein-Jones Y., Ilie S., & Baker S. T. Critical thinking in practice: The priorities and practices of instructors teaching in higher education. *Thinking Skills and Creativity*. 2021. 41. 100856. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2021.100856>
2. Ekrem D., Aylin A. & Ozlem K. The Place of Intelligence Games in Philosophy and Logic Education. *Science Insights Education Frontiers*. 2023. 17. P. 2651–2676. DOI: <https://doi.org/10.15354/sief.23.re230>
3. Maciej P. Philosophical Futurism and the Evolution of Education: Analyzing Personality Consciousness, ICT, and Forward-Thinking Pedagogical Strategies. *Futurity Philosophy*. 2023. 2(2). P. 4–16. DOI: <https://doi.org/10.57125/FP.2023.09.30.021>
4. Абакумова О.О. Феномен дистанційної освіти : монографія / Під заг. ред. А.А. Мельниченка. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2021. 212 с.
5. Вдовичин Т. Я., Когут У. П., Сікора О. В. Цифрові інструменти Google для організації освітнього процесу педагогічного університету в кризових ситуаціях. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2022. Том. 92. №6. С. 75–98. DOI: <https://doi.org/10.33407/itlt.v92i6.5093>
6. Вдосконалення викладання у вищій освіті: теорія та практика : монографія / [Калашнікова С., Базелюк Н., Базелюк О. та ін.]; за наук. ред. С. Калашнікової. Київ : Інститут вищої освіти НАПН України, 2023. 255 с. DOI: <https://doi.org/10.31874/TE.2023> ISBN 978-617-76
7. Добровольська В.А., Лещенко А.М., Пазяк А.С. Особливості викладання освітньої компоненти «Філософія» майбутнім фахівцям морської галузі в умовах викликів сучасності. *Актуальні проблеми викладання освітніх компонент соціально-гуманітарного спрямування у вищій школі*: збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 05 червня 2024 р.). Херсон: Херсонська державна морська академія, 2024. С. 105–109.
8. Олійник В.В., Малець О.О., Кухарчук О.С. Проблеми та перспективи впровадження сучасних методик викладання філософії у закладах вищої освіти України. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія Економіка*. 2019. Випуск 2(12). С. 130–134. DOI: [http://www.doi.org/10.31339/2313-8114-2019-2\(12\)-130-134](http://www.doi.org/10.31339/2313-8114-2019-2(12)-130-134)

REFERENCES

1. Abakumova, O.O. (2021). Fenomen dystantsiinoi osvity : monohrafiia / Pid zah. red. A.A. Melnychenka. Kyiv : Vydavnychyi dim «ArtEk», 212 s. [in Ukrainian].
2. Bellaera, L., Weinstein-Jones, Y., Ilie, S., & Baker, S. T. (2021). Critical thinking in practice: The priorities and practices of instructors teaching in higher education. *Thinking Skills and Creativity*. 41. 100856. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2021.100856> [in English].
3. Dobrovolska, V.A., Leshchenko, A.M., Paziak, A.S. (2024). Osoblyvosti vykladannia osvitnoi komponenty «Filosofia» maibutnim fakhivtsiam morskoï haluzi v umovakh vyklykiv suchasnosti [Peculiarities of teaching the educational component "Philosophy" to future maritime specialists in the conditions of modern challenges]. *Aktualni problemy vykladannia osvitnikh komponent sotsialno-humanitarnoho spriamuvannia u vyshchii shkoli: zbirnyk materialiv II Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (m. Kherson, 05 chervnia 2024 r.). Kherson: Khersonska derzhavna morska akademiia. S. 105–109. [in Ukrainian].
4. Ekrem, D., Aylin, A. & Ozlem, K. (2023). The Place of Intelligence Games in Philosophy and Logic Education. *Science Insights Education Frontiers*. 17. S. 2651–2676. DOI: <https://doi.org/10.15354/sief.23.re230> [in English].

5. Maciej, P. (2023). Philosophical Futurism and the Evolution of Education: Analyzing Personality Consciousness, ICT, and Forward-Thinking Pedagogical Strategies. *Futurity Philosophy*. 2(2). S. 4–16. DOI: <https://doi.org/10.57125/FP.2023.09.30.021> [in English].

6. Oliinyk, V., Malets, O., & Kukharchuk, O. (2019). Problemy ta perspektyvy vprovadzhennia suchasnykh metodyk vykladannia filosofii u zakladakh vyshchoi osvity Ukrainy. [Problems and Perspectives of Implementation of Modern Methods of Teaching Philosophy in Higher Education in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Mukachivskoho derzhavnoho universytetu. Seria Ekonomika*. Vyp. 2 (12). S. 130–134. Retrieved from <https://economics-msu.com.ua/uk/journals/tom-6-2-2019/problemi-ta-perspektivi-vprovadzhennya-suchasnykh-metodik-vykladannya-filosofiyi-u-zakladakh-vishchoyi-osviti-ukrayini> [in Ukrainian].

7. Vdoskonalennia vykladannia u vyshchii osviti: teoriia ta praktyka (2023). [Improvement of teaching in higher education: theory and practice]. Monohrafiia. [Kalashnikova, S., Bazeliuk, N., Bazeliuk, O. ta in.]; za nauk. red. S. Kalashnikovoi. Kyiv : Instytut vyshchoi osvity NAPN Ukrainy. 255 s. DOI: <https://doi.org/10.31874/TE.2023> ISBN 978-617-76 [in Ukrainian].

8. Vdovychyn, T. Ya., Kohut, U. P., Sikora, O. V. (2022). Tsyfrovi instrumenty Google dlia orhanizatsii osvitnoho protsesu pedahohichnoho universytetu v kryzovykh sytuatsiiah. [Google's digital tools for organizing the educational process of a pedagogical university in crisis situations]. *Informatychni tekhnolohii i zasoby navchannia*. 92 (6). S. 75–98. DOI: <https://doi.org/10.33407/itlt.v92i6.5093> [in Ukrainian].

Dobrovol'ska Viktoriia Anatoliivna

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Humanities and Social Sciences and Innovative Pedagogy
Kherson State Maritime Academy
20, Nezalezhnosti Ave, Kherson, Ukraine
orcid.org/0000-0002-5262-7425

Leshchenko Alona Mykhailivna

Doctor of Philosophy, Professor,
Professor at the Department of Humanities and Social Sciences and Innovative Pedagogy
Kherson State Maritime Academy
20, Nezalezhnosti Ave, Kherson, Ukraine
orcid.org/0000-0002-6586-2926

Paziak Alla Serhiivna

Lecturer at the Department of the Department of Humanities
and Social Sciences and Innovative Pedagogy
Kherson State Maritime Academy
20, Nezalezhnosti Ave, Kherson, Ukraine
orcid.org/0000-0002-7699-6428

**PHILOSOPHICAL COMPONENT IN MARITIME PROFESSIONALS' TRAINING:
SPECIFIC FEATURES OF TEACHING**

Problem. The relevance is determined by the constant need to develop and improve the methods of teaching Philosophy, taking into account the specific features of maritime industry, and meeting present-day challenges. **Purpose.** The study is aimed at presenting the experience of Kherson State Maritime Academy teachers in upgrading the content and methods of teaching the study component "Philosophy". **Methods.** The article applies the methods of system analysis and critical discourse analysis. The authors describe innovative methods and digital tools used in teaching future maritime professionals. The capabilities of the Moodle, Zoom, Prezi, Canva, Padlet etc. for developing students' general competencies are identified. The paper studies the effect of modern digital technologies on the development of students' philosophical thinking. The study describes adjustment of the learning

process to the martial law that enables to evaluate the effectiveness of the changes introduced. **Results.** Access to the necessary digital resources is crucial for promoting the efficiency and quality of the learning process. Teaching Philosophy to future ship officers requires a comprehensive approach, combining the integration of philosophical knowledge with professional study courses, use of interactive teaching methods, adaptation to the blended learning features, establishment of ethical principles and objective assessment. Implementing these concepts will allow to train future maritime professionals who possess advanced critical thinking, moral principles, and the ability to adapt to the changing conditions of the modern world.

Key words: philosophy, teaching methods, higher education students, general competences, martial law, blended learning.

УДК 94(510).0

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.22>**Сошніков Андрій Олександрович**

доктор філософських наук, доцент,
доцент кафедри музейно-туристичної діяльності
Харківської державної академії культури
Бурсацький узвіз, 4, Харків, Україна
orcid.org/0009-0003-1240-6091

Могільова Світлана Валентинівна

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Харківського національного університету внутрішніх справ
проспект Льва Ландау, 27, Харків, Україна
orcid.org/0000-0003-1821-902X

ІНСТИТУТ КОНФУЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ «М'ЯКОЇ СИЛИ» КИТАЮ З ВПРОВАДЖЕННЯ НИМ КОНЦЕПЦІЇ «СПІВТОВАРИСТВА ЄДИНОЇ ДОЛІ ЛЮДСТВА»

Актуальність. Професор Джозеф Най у 1990 р. ввів поняття «м'якої сили». Це приваблива сила, вплив якої створюється через культурні впливи, такі як освіта, мовні та мистецькі обміни. Китай використовує цю концепцію, надаючи пріоритет глобальному розповсюдженню своєї освіти, мови та культури. Його Інститут Конфуція можна порівняти з такими культурними інституціями, як Альянс Франсез та Інститут Гете.

Мета статті – на прикладі діяльності Інституту Конфуція щодо глобальної реалізації концепції «Співтовариства єдиної долі людства» проаналізувати китайський варіант дії механізмів політики «м'якої сили».

Методи. Для розкриття даної теми використано низку методів, серед яких системний гносеологічний аналіз, загальнонаукові дедуктивні та індуктивні методи, а також метод збору та аналізу емпіричного матеріалу.

Результати дослідження. Традиційна культура Китаю є основою китайської національної ідентичності, а адаптивність китайської культури до інших культур пояснюється акцентом на моральному зростанні. Китай прагне розвивати власну модель капіталізму. Вища освіта розглядається китайським політикумом як засіб «м'якої сили». Провідниками цієї політики виступають Інститути Конфуція – це глобальна мережа навчальних закладів, які просувають китайську мову, культуру та культурний обмін. Маючи понад 12 720 000 студентів, які беруть участь у програмах, вони запросили 39 000 молодих людей навчатися у Китаї, пропонуючи стипендіальні програми та можливості для досліджень. Інститути розширюють свій вплив в країнах АСЕАН, сприяючи вивченню культури та мови в університетах і державних установах. Вони також організують культурні заходи, публікують освітні матеріали та просувають традиційну китайську культуру за допомогою інноваційних курсів та інтерактивних заходів. Ієрархічна культура управління та мережевий підхід забезпечують контроль та охоплення великої аудиторії. Механізми співіснування та управління проектами забезпечують економічну ефективність і залучають іноземних партнерів. Інститут також проводить іспити на знання мови, видає сертифікати та публікації більш ніж 40 мовами, використовуючи сучасні технології та традиційні навчальні матеріали для максимального посилення «м'якої сили».

Ключові слова: Інститут Конфуція, Конфуцій, конфуціанство, традиційна стародавня філософія і культура Китаю, вивчення китайської культури і мови, концепція «Спільнота єдиної долі», концепція «м'якої сили», китаєзнавство, сходознавство.

Вступ. Традиційна культура Китаю сходиться до незапам'ятних часів, цивілізаційно вона становить окрему східну світоглядно-культурну парадигму. Від первісного ладу до утворення державності і ієрогліфів історія Китаю налічує більш ніж 5 000 років. Тисячі років територіально-культурних комунікацій, інтеграцій, суперництва призвели до того, що домінуючим на цій території став народ хуася.

Поширена думка, що китайська культура сформована конфуціанською філософією, але, буде точнішим визначити, що традиційна культура Китаю – це комплекс конфігурацій різних типів культурного мислення, конфуціанство є лише одним з них. Окрім конфуціанської філософії, традиційна культура Китаю включає різні світоглядні концепції, такі як даосизм, легізм, моїзм, буддизм. В історичному розвитку вчення Конфуція збагачувалося, вбираючи в себе різні світогляди. Китайська традиційна культура не просто не дорівнює конфуціанському світогляду, вона також не є синтезом конфуціанського, даоського та буддистського світоглядів, це сукупність різних форм духовних та матеріальних надбань Китаю.

Китайська традиційна культура протягом тисячолітнього розвитку неодноразово поглинала і розчиняла в собі іноземні культури. У Новий час у китайську традиційну культуру увійшли такі західні культурні цінності, як демократія, лібералізм, сучасна наука. Однак, потрапивши на китайський ґрунт вони набули китайської специфіки, як як колись буддизм. Ці нові елементи збагатили китайську традиційну культуру і зробили її достатньо гнучкою і стійкою, здатною відповідати на нові виклики. Цей процес був взаємним, оскільки західна культура, внаслідок знайомства з китайською традиційною культурою, також отримала певний імпульс розвитку.

У Китаї модернізаційний процес розпочався з середини ХІХ ст. і тривав понад ста років аж до створення Китайської народної республіки і продовжується за нинішнього керівництва країни. У цій статті розповідається про те, як роль традиційної культури, в основі якої лежить конфуціанство, враховується представниками правлячих сил і різних суспільно-політичних течій від початку модернізації і до сьогодні. В історії модернізації Китаю від руху «за засвоєння заморських справ» або політики «самопосилення» у 1860–90 рр. й до створення Китайської народної республіки можна виділити три ключові постаті: Лі Хунчжан, Юань Шікай та Чан Кайші. Фен Гуїфень (1809–1875), педагог і вчений, радник і довірена особа провідника політики «за засвоєння закордонних справ» Лі Хунчжана, склав кілька меморандумів імператору, підписаних Лі Хунчжаном, які містили пропозиції щодо прийняття західних технічних інновацій (зокрема пароплавів). Він вважав, що треба зміцнювати внутрішній конфуціанський лад, а із західної науки запозичувати лише те, що сприяло зміцненню могутності Заходу. Він також радив раціоналізувати національну екзаменаційну систему, ввести в китайських школах викладання іноземних мов і математики, водночас підкреслюючи морально-етичну перевагу китайців над іноземцями [2, р. 37].

У ХХ ст. панівним ідеологічним напрямом Китаю були ідеї Мао Цзедуна. Марксизм мав набагато більший вплив на сучасну історію та культуру Китаю, ніж будь-яка інша філософська школа. Ця теорія дала можливість розпочати філософський діалог між західною думкою та китайською традицією і культурою. Привабливим аспектом маоїстської ідеології було поєднання традиційних конфуціанських морально-етичних норм поведінки, які століттями пронизували патріархальне китайське суспільство і через це були близькими і зрозумілими для широких китайських мас, з новими, західними ліберальними ідеями свободи, рівності, емансипації.

У 1990 р. професором Джозефом Наєм запропонована концепція «м'якої сили» («soft power»), яка характеризується трьома елементами: культура: визначається набором цінностей, які є важливими для суспільства і не обмежуються популярною культурою; політична ідеологія; зовнішня політика: розуміється як дипломатія. На думку Дж. Ная, «м'яка сила» – не лише вплив (influence), але й привабливість (attractive power). «М'яка сила» створюється тоді, коли країна приваблює своєю культурою та ідеалами. Її інструменти зазвичай включають широкий спектр культурних впливів, таких як експорт освіти і мови, просування власних цінностей через мистецтво та культурні обміни [3].

У китайській геополітиці концепція «м'якої сили» використовується з середини 1990-х рр. Четверте покоління китайських лідерів на чолі з Ху Цзіньтао, яке прийшло до влади в 2003 р., також приділяло пильну увагу розвитку освіти і культури як двом ключовим компонентами «м'якої сили». У документах XVII Всекитайського з'їзду КПК, що відбувся у 2007 р., термін «м'яка сила» набув культурологічно-орієнтованого характеру. Заходи з посилення освітньої та культурної присутності КНР у світі здійснюють кілька ключових державних відомств, зокрема Держрада, Міністерство закордонних справ, Міністерство закордонних справ комерції, Міністерство освіти та Міністерство культури, відділ міжнародних зв'язків ЦК КПК, а також низка департаментів, центрів і рад з питань міжнародного співробітництва.

Успішним прикладом реалізації політики «м'якої сили» є проект зі створення глобальної мережі Інститутів Конфуція. Системою цих інститутів керує Ханьбань – «Китайське державне агентство з викладання китайської мови як іноземної». Конфуцій є однією з найбільш знакових постатей у традиційній китайській культурі. Його філософське вчення охоплює широкий науковий спектр, включаючи культуру, освіту, етику, політику, економіку. Інститут Конфуція був створений, щоб забезпечити найкраще освітнє середовище для поцінувачів китайської мови і традиційної китайської культури в усьому світі.

Науковець Мо Цзялін порівнює Інститут Конфуція з такими впливовими організаціями, як Альянс Франсез, Британська рада, Інститут Гете [10]. Професор Чжун Інхуа підкреслює важливу роль китайської мови і культури у покращенні міжкультурної комунікації через просування концепції «Спільноти єдиної долі людства» [13], яку відстоював керівник Китаю Сі Цзіньпін на XVIII з'їзді КПК у 2012 р. [12]. Ця концепція є одним з ключових елементів сучасної китайської зовнішньополітичної стратегії.

У 2015 р. у своїй промові на 70-й Генеральній Асамблеї ООН Сі Цзіньпін запропонував сформувати новий тип глобального партнерства, заснований на рівності та взаємоповазі. Він запропонував реалізувати концепцію «Співтовариства єдиної долі людства» як найкращої моделі глобального управління у п'яти сферах: політика, безпека, розвиток (економічний, соціальний, технологічний тощо), культура та екологічне середовище [6]. Ці п'ять сфер є цінностями «Співтовариства єдиної долі людства» і формують філософський і політичний фундамент цієї концепції. Вони базуються на ідеї «гармонічного світогляду» або «гармонічного світосприйняття» і відображають пошук цінностей, спільних для світового співтовариства. Ідея «гармонічного світу» складається з п'яти елементів, які гармонізують простір та час. Перший елемент – політична складова – забезпечує функціонування багатомірної системи міжнародних відносин, в якій суб'єкти взаємодіють з урахуванням багатосторонніх механізмів реалізації глобальних завдань. Другий елемент – економічна рівновага – гарантує спільний розвиток в економічній сфері на основі мирного політичного діалогу. Третій елемент – культурне розмаїття, що включає в себе взєморозуміння для взаємного культурного обміну та взаємодоповнення культур. Четвертий елемент – діалог та співробітництво у сфері спільної безпеки. Тільки гарантуючи безпеку інших держав, можна гарантувати власну безпеку. Колишня система безпеки часів «холодної війни» функціонувала на основі альянсів залякування, що є неприйнятним. Заключний, п'ятий і останній елемент стосується сталого розвитку екологічного середовища [11].

На XIX з'їзді КПК «Сприяння створенню Співтовариства єдиної долі людства» було включено до Статуту Комуністичної партії Китаю, а в 2018 р. до Конституції Китайської Народної Республіки [7]. З цього періоду починається реалізація «Співтовариства єдиної долі людства» почалася не як метафізичний план, а як довгострокова філософсько-політична стратегія. У наступні роки Сі Цзіньпін на міжнародних заходах підкреслював важливість «Співтовариства єдиної долі людства» для політичного, соціально-економічного і культурного розвитку Китаю та світу в цілому.

Згідно даної концепції Інститути Конфуція просувають китайську культуру та мову, а також гуманітарні та цивілізаційні обміни між Китаєм та іншими країнами. Основні функції Інститутів Конфуція полягають у наступньому: популяризація китайської культури та мистецтва

у світі; задоволення потреб людей з різних країн у вивченні китайської мови; гуманітарна співпраця між Китаєм та іншими країнами; «побудова гармонії в спільній долі» [9].

Мета статті – на прикладі діяльності Інституту Конфуція щодо глобальної реалізації концепції «Співтовариства єдиної долі людства» проаналізувати китайський варіант дії механізмів політики «м'якої сили». **Завданнями** даної статті є: 1) проаналізувати організаційну структуру Інституту Конфуція; 2) визначити його політично-філософську світоглядну складову; 3) розглянути основні напрямки діяльності Інституту у реалізації глобальної концепції «Співтовариства єдиної долі людства».

Методи. Для розкриття даної теми використано низку методів, серед яких системний гносеологічний аналіз, загальнонаукові дедуктивні та індуктивні методи, а також метод збору та аналізу емпіричного матеріалу.

Результати дослідження. Традиційна культура є основою китайської ідентичності. Почуття приналежності до великої китайської цивілізації є передумовою самоповаги абсолютної більшості китайців, а високий ступінь адаптивності китайської культури відносно інших культур багато в чому пояснюється тим, що прагнення людини до навчання та морального самовдосконалення вважалась в Китаї головним критерієм цивілізованості та освіченості ще з часів Конфуція. Китайський досвід модернізації показує що незахідні суспільства прагнуть розвивати свої моделі капіталізму.

Серед дослідників останнім часом набуло популярності тлумачення вищої освіти як засобу «м'якої сили». Згідно зі звітом Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) «Education at a Glance 2015», кількість абітурієнтів, які вступають до закордонних університетів, зросла на 99% у період з 2000 по 2010 р. [1].

Протягом вже багатьох років поспіль найбільш рейтингові університети світу знаходяться у Європі, США та Австралії. Тем не менш, вже 53% студентів, які здобувають вищу освіту за кордоном, припадає на країни Азії, Латинської Америки та Океанії, а в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні в 2013 р. основними країнами, що приваблюють студентів, поряд з США і Канадою були названі Японія і КНР (відповідно 3% і 2% від загального числа іноземних студентів у світі) [5].

З початку 2000-х рр. вища освіта Китаю поступово перетворилася з національної системи підготовки кадрів на впливовий зовнішньополітичний ресурс. Позиції китайських університетів у світових університетських рейтингах і зростання кількості іноземних студентів в Китаї, а також економічні і політичні чинники все частіше асоціюються з його впливом на міжнародну спільноту.

Всесвітньо відомими брендами у сфері глобальної мовної та культурної комунікації стали Інститути Конфуція, формуючи авторитетну та впливову міжнародну освітню мережу на основі якісного навчання та інтенсивного розвитку. На сьогоднішній день існує 548 Інститутів Конфуція та 1193 Класів Конфуція в 154 країнах та регіонах [8]. Понад 12 720 000 студентів взяли участь у різноманітних програмах Інститутів Конфуція.

Інститут Конфуція запросив 39 000 молодих людей з інших країн приїхати до Китаю для навчання, надав стипендіальні програми, запустив «План нової синології Конфуція» та надав понад 2000 експертам та вченим фінансову підтримку для проведення досліджень у Китаї, відновлюють конкурс «Міст китайської мови», проводить щорічно Всесвітній з'їзд, організовує спеціальні конференції Інститутів Конфуція для обміну досвідом навчання та знайомства з культурами різних країн.

Інститути Конфуція розширюють свій культурний та освітній вплив у світі, особливо в сусідніх країнах АСЕАН. Наприклад, Інститути Конфуція в країнах АСЕАН пропонують курси вивчення офіційної мови путунхуа (північний діалект, або мандарин) для співробітників державних університетів та державних установ.

Група вчених з Філіппін і Таїланду аналізує діяльність Інститутів Конфуція в реалізації мегапроекту «Морського Шовкового шляху» як головного економічного локомотиву концепції «Співтовариства єдиної долі людства». У зв'язку з цим Інститут Конфуція має на меті

просування вивчення китайської мови в Таїланді як культурну і ментальну точку опори «Морського Шовкового шляху».

Велику роль у просуванні концепції «Співтовариства єдиної долі людства» та китайської ініціативи «Один пояс, один шлях» відіграє у королівстві Камбоджа Інститут Конфуція при Королівській академії, який підвищує рівень знань про культуру Китаю, популяризує китайську мову. За його сприянням публікується велика кількість праць з таких питань, як навчання китайської мови чиновників міністерств, поліцейських, вчених з Камбоджі, Індонезії та інших країн АСЕАН.

Професор Щюто Мотоко розглядає Інститути Конфуція в країнах АСЕАН з точки зору публічної дипломатії. Основним завданням мережі Інститутів Конфуція є забезпечення молодих професійних кадрів знаннями китайської мови, розвиток ділових відносин та поширення освітніх ідей. Це створює синергію між «Економічним поясом Шовкового шляху», «Морським Шовковим шляхом ХХІ ст.» та інтеграцією країн АСЕАН [4, р. 145].

Інститути Конфуція успішно популяризують та просувають концепцію «Співтовариства єдиної долі людства» в освітній та культурній сферах в країнах Африки, Латинської Америки та Карибського басейну. Філія Інституту Конфуція при Університеті Гани є лідером у викладанні китайської мови в Африці. Так, Важливим проектом щодо об'єднання об'єктів «Одного поясу, Одного шляху» є залізниця між Момбасою та Найробі, тож більшість управлінського персоналу і провідників поїздів пройшли навчання у Інституті Конфуція у Університеті Найробі. За словами Люка Мумби, віце-канцлера Університету Замбії, в рамках будівництва «Одного поясу, Одного шляху» реалізуються інфраструктурні проекти, в яких замбійська сторона надає природні та кадрові ресурси, а китайські партнери забезпечують технічну та фінансову підтримку.

За пропозицією Сі Цзіньпіна уряд Китаю на чолі з Лі Кецяном запропонував керівництву Інституту Конфуція оновити зміст і формат навчання. У країнах, де були створені Інститути Конфуція, таких як Нідерландах, Ірландія, Росія та Італія, переглянуто екзаменаційну програму, і китайська мова тепер включена до списку іспитів після закінчення середньої школи, що ще більше посилить глобальний «бум китайської мови та захоплення Китаєм» у майбутньому.

Починаючи з 2006 р. Всесвітній з'їзд Інститутів Конфуція, також відомий як «Давос освіти» сприяє обміну досвідом та зміцнює співпрацю освітніх інституцій по всьому світу. У 2017 р. XII Всесвітній з'їзд Інститутів Конфуція у м. Сіань пройшов під гаслом «Поглиблення співпраці, розвиток через інновації, спільна робота щодо створення співтовариства єдиної долі». Учасники з'їзду наголосили, що Інститути Конфуція здатні втілити культурні концепції «всеосяжності» та «гармонії поза відмінностями», що повністю узгоджується з головною ідеєю «Співтовариства єдиної долі людства» і є квінтесенцією глобальної концепції «весь світ – одне ціле».

Щоб підвищити інтерес тих, хто вивчає китайську мову до традиційної китайської культури, Інститути Конфуція пропонують велику кількість дуже оригінальних та інноваційних курсів з традиційної китайської культури, наприклад, китайські шахи, каліграфія, китайський живопис, бойові мистецтва, китайський костюм та гра на традиційних китайських музичних інструментах. Студенти й беруть у руки пензель, надягають китайський костюм і грають на гучжені, по-справжньому відчуючи чарівність чудової китайської традиційної культури.

Завдяки швидкому розвитку Інтернету та технології створення коротких відеороликів, викладачі Інституту Конфуція об'єднали традиційні підручники з новими методами навчання, такими як мультимедіа, перевернені класи та мікро-уроки, щоб надати іноземним студентам інноваційний підхід до традиційної культури та створити творчу атмосферу. Включення елементів традиційної китайської культури також робить заняття з китайської мови більш активними та допомагає тим, хто вивчає китайську мову, отримати правильне і повне уявлення про Китай. Інститут Конфуція також проводить певні заходи під час традиційних свят, таких як

Цинмін, Свято середини осені та Китайський Новий рік. Студенти можуть поринути в атмосферу традиційних китайських фестивалів, наприклад, роблячи пельмені, спостерігаючи за гонками на човнах-драконах і танцями левів, покуштувати місячні тістечка, помилуватись місяцем, складаючи вірші на його честь.

Особлива увага приділяється просуванню китайських фільмів у зарубіжний прокат, організації кінофестивалів та акторських турів. Слід зазначити, що більшість фільмів, що вийшли в зарубіжний прокат, відображають традиційну китайську культуру, засновані на творах китайської класичної літератури, наприклад, «Подорож на Захід», «Битва при Чосинському озері», «Моя сім'я, мої батьки». З історією, географією та культурою Китаю іноземців знайомлять короткі документальні відеороліки. Таким чином, аудіовізуальні програми стають «вітриною» Китаю для іноземного глядача. Для розширення впливу традиційної китайської культури Інститут Конфуція використовує такі засоби масової інформації, такі як Jitterbug, Twitter, публічні та відео-акаунти WeChat та Weibo.

Висновки. На закінчення хотілося б відзначити такі особливості організації та діяльності Інституту Конфуція, які є ефективними при реалізації китайської політики «м'якої сили».

1. Система Інститутів Конфуція є досить ефективним механізмом підвищення культурного впливу і поширенню мови. На даний момент китайська мова включена до системи національної освіти більш ніж 40 країн.

2. Структура Інституту Конфуція поєднує в собі чітку ієрархічну структуру управління з мережевим підходом, що забезпечує контроль над процесом роботи Інститутів Конфуція та дозволяє охопити значну кількість осіб. Крім того, гнучкість у використанні юридичної форми створення дозволяє організовувати Інститути Конфуція практично у будь-якій державі.

3. Система співфінансування витрат на створення та функціонування Інститутів Конфуція, а також механізм фінансування у формі проектного менеджменту дозволяють не тільки забезпечити їх прийнятну економічну ефективність, а й зацікавити зарубіжних партнерів у підвищенні їхньої продуктивності.

4. Інститути Конфуція створюються на базі найбільш авторитетних університетів, що дозволяє залучити до них обдарованих студентів, які в майбутньому мають скласти соціальну еліту цих країн, цим будувати до Китаю з повагою і любов'ю, що забезпечить Китаю додаткові можливості реалізації своєї «м'якої сили».

5. Інститути Конфуція не лише підвищують залучення громадян цільових держав до китайської культури та мови, а й забезпечують приток найкращих студентів до Китаю.

6. Інститут Конфуція проводить іспити на знання китайської мови, сертифікацію викладачів китайської мови, а також забезпечує підготовку до цих іспитів з використанням спеціально розроблених методів навчання.

7. Максимізації охоплення «м'якою силою» сприяє також і застосування сучасних Інтернет-технологій.

8. Великим плюсом також є публікація і поширення навчальної літератури і матеріалів більш ніж на 40 мовах.

Розвиток і досягнення Китаю очевидні усьому світу. У міру того, як у світі зростає потреба у мирному співіснуванні різних типів цивілізацій, важливо, щоб велика традиційна культура Китаю досягла глобального рівня. Повернувшись до культурних традицій предків і знайшовши в них відповіді на сучасні проблеми, Китай набув нових сил. Спираючись на ці нові сили Китай відіграє дедалі важливішу роль у світі, підтверджуючи неминучу цінність китайської цивілізації для сучасного глобального розвитку світового співтовариства. У цьому контексті Інститут Конфуція повинен більш чітко усвідомлювати свою відповідальність і місію в якості посланця китайської мови і культури в усьому світі, постійно оптимізувати модель управління, удосконалювати знання і здатність своїх викладачів до інновацій, підвищувати якість курсів китайської мови і розширювати канали поширення традиційної культури та зміцнювати «культурну довіру» до Китаю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Education at a Glance 2015: OECD Indicators. Paris: OECD Publishing, 2015. 564 p.
2. Fung, S. K. Ed. The Intellectual Foundations of Chinese Modernity: Cultural and Political Thought in the Republican Era. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 319 p.
3. Nye J.S. Jr. Soft Power: The Means to Success in World Politics. New York: PublicAffairs, 2004. 207 p.
4. Shuto Motoko. Patterns and views of China's public diplomacy in ASEAN countries: focusing on Confucius Institutes. Journal of Contemporary East Asia Studies. 2018, Vol 7 (2), pp. 124–148.
5. The International Mobility of Students in Asia and the Pacific. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000266196>
6. Xi Jinping Attends General Debate of 70th Session of the UN General Assembly and Delivers Important Speech, Underlying to Inherit and Advocate Purposes and Principles of the UN Charter, Establish New Type of International Relations with Win-Win Cooperation as Core and Build Community of Shared Mankind Destiny URL: https://www.mfa.gov.cn/mfa_eng/zy/jj/2015zt/xjpdmg-jxgswbcxlhgcl70znxlfh/202406/t20240606_11381579.html
7. 习近平在中国共产党第十九次全国代表大会上作报告//人民网-人民日报。2017年10月28日。
8. 孔子学院 (国际中文教育机构) URL: <https://baike.baidu.com/item/%E5%AD%94%E5%AD%90%E5%AD%A6%20%E9%99%A2/812632?fr=aladdin>
9. 孔子学院章程 URL: http://www.moe.gov.cn/srcsite/zsdwxxgk/200610/t20061001_62461.html
10. 莫嘉琳。孔子学院与世界主要语言 文化推广机构的比较研究 // 云南师范大学学报。对外汉语教学与研究版.2009第5期。页码21–27。
11. 外交学：理论与实践（下）/杨闯等著。北京：世界知识出版社，2018.8。
12. 中国关键词。十九大篇：全二册。北京：新世界出版社，2018。
13. 钟英华。新知新觉：孔子学院助力构建人类命运共同体//人民网-人民日报。2018年06月22日。

REFERENCES

1. Education at a Glance 2015: OECD Indicators (2015). Paris: OECD Publishing. 564 p.
2. Fung, S. K. Ed. (2010) The Intellectual Foundations of Chinese Modernity: Cultural and Political Thought in the Republican Era. Cambridge: Cambridge University Press. 319 p.
3. Nye J.S. Jr. (2004) Soft Power: The Means to Success in World Politics. New York: PublicAffairs. 207 p.
4. Shuto Motoko (2018) Patterns and views of China's public diplomacy in ASEAN countries: focusing on Confucius Institutes. Journal of Contemporary East Asia Studies (7, 2, July), 124–148.
5. The International Mobility of Students in Asia and the Pacific. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000266196>
6. Xi Jinping Attends General Debate of 70th Session of the UN General Assembly and Delivers Important Speech, Underlying to Inherit and Advocate Purposes and Principles of the UN Charter, Establish New Type of International Relations with Win-Win Cooperation as Core and Build Community of Shared Mankind Destiny URL: https://www.mfa.gov.cn/mfa_eng/zy/jj/2015zt/xjpdmg-jxgswbcxlhgcl70znxlfh/202406/t20240606_11381579.html
7. 习近平在中国共产党第十九次全国代表大会上作报告//人民网-人民日报。2017年10月28日 [Report of Xi Jinping at the 19th CPC Congress. October 18, 2017] [in China].
8. 孔子学院 (国际中文教育机构) [Confucius Institutes(International Research and Educational Division)] URL: <https://baike.baidu.com/item/%E5%AD%94%E5%AD%90%E5%AD%A6%20%E9%99%A2/812632?fr=aladdin> [in China].
9. 孔子学院章程 [Charter of the Confucius Institute]. URL: http://www.moe.gov.cn/srcsite/zsdwxxgk/200610/t20061001_62461.html [in China]
10. 莫嘉琳。孔子学院与世界主要语言 文化推广机构的比较研究 // 云南师范大学学报。对外汉语教学与研究版.2009第5期。页码21–27。 [Comparative study of the Confucius Institute with the main structures for the promotion of language and culture in the world] [in China].
11. 外交学：理论与实践（下）/杨闯等著。北京：世界知识出版社，2018.8。 [Diplomacy: Theory and Practice] [in China].

12. 中国关键词。十九大篇：全二册。北京：新世界出版社，2018。[Keywords of China. XIX Congress] [in China].

13. 钟英华。新知新觉：孔子学院助力构建人类命运共同体//人民网—人民日报。2018年06月22日。[New Knowledge and New Perceptions: Confucius Institutes Contribute to Building a "Community of Shared Destiny for Mankind"] [in China].

Soshnikov Andriy Oleksandrovych

Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department
of museum and tourism activities
Kharkiv State Academy of Culture
4, Bursatsky Uzviz, Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0009-0003-1240-6091

Mogilova Svitlana Valentynivna

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Social and Humanitarian Disciplines
Kharkiv National University of Internal Affairs
27, Lva Landau Avenue, Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-1821-902X

THE CONFUCIUS INSTITUTE AS A TOOL OF CHINA'S "SOFT POWER" BY ITS INTRODUCTION OF THE CONCEPT OF "COOPERATION FOR A SHARED DESTINY OF HUMANITY"

Problem. Professor Joseph Nye introduced the concept of "soft power" in 1990. It is an attractive force whose influence is created through cultural influences such as education, language and art exchanges. China uses this concept, giving priority to the global dissemination of its education, language and culture. It can be compared with such cultural institutions as the Alliance Francaise and the Goethe Institute.

Purpose. The purpose of the article is to analyze the Chinese version of the "soft power" policy mechanisms using the example of the Confucius Institute in the global implementation of the concept of "Community of a Shared Destiny of Humanity".

Methods. A number of methods were used to explore this topic, including systemic epistemological analysis, general scientific deductive and inductive methods, and the method of collecting and analyzing empirical material.

Results. Traditional Chinese culture is the foundation of Chinese national identity, and the adaptability of Chinese culture to other cultures is explained by the emphasis on moral growth. China seeks to develop its own model of capitalism. Higher education is viewed by Chinese politics as a means of "soft power." The conductors of this policy are the Confucius Institutes, a global network of educational institutions promoting the Chinese language, culture, and cultural exchange. With more than 12,720,000 students participating in their programs, they have invited 39,000 young people to study in China, offering scholarship programs and research opportunities. The institutes are expanding their influence in ASEAN countries, promoting the study of culture and language in universities and government agencies. They also organize cultural events, publish educational materials, and promote traditional Chinese culture through innovative courses and interactive activities. The hierarchical management culture and network approach ensure control and reach a large audience. Coexistence and project management mechanisms ensure economic efficiency and attract foreign partners. The Institute also conducts language examinations, issues certificates, and publishes in more than 40 languages, using modern technology and traditional teaching materials to maximize soft power.

Key words: Confucius Institute, Confucius, Confucianism, traditional ancient philosophy and culture of China, study of Chinese culture and language, the concept of "Community of Shared Destiny", the concept of "soft power", Sinology, Oriental Studies.

ЕТИКА ТА ЕСТЕТИКА

УДК 174:659.14

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.23>**Квачевська Олена Олексіївна**

аспірантка кафедри ЮНЕСКО з наукової освіти
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
вул. Пирогова, 9, Київ, Україна
orcid.org/0009-0007-8009-165X

ЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФАНДРАЙЗИНГУ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

***Актуальність теми.** У сучасних умовах, коли суспільство все більше орієнтується на прозорість та відповідальність, фандрайзинг стає центральним інструментом для забезпечення ресурсів, необхідних для реалізації соціально значущих проєктів. Однак, зростання масштабів фандрайзингової діяльності супроводжується етичними викликами, такими як маніпуляція емоціями, конфлікти інтересів та питання прозорості використання коштів. Етика фандрайзингу є важливою темою у сфері благодійності, яка привертає дедалі більше уваги з боку дослідників і практиків. Стаття присвячена комплексному аналізу етичних аспектів фандрайзингу, що набувають особливої актуальності в умовах зростаючого запиту суспільства та ключових стейкхолдерів на підзвітність у діяльності неприбуткових організацій. У статті досліджуються основні етичні виклики, що супроводжують фандрайзингову діяльність, включаючи маніпуляцію емоціями, конфлікти інтересів, а також питання ефективного і прозорого використання зібраних коштів. Особливий акцент зроблено на розгляді трьох ключових етичних підходів: трастизму, донороцентризму та теорії балансування прав, кожен з яких пропонує власне трактування етичних обов'язків фандрайзерів щодо донорів, бенефіціарів і суспільства в цілому. **Метою** цієї статті є дослідження основних етичних проблем у сфері фандрайзингу. Основними завданнями є аналіз існуючих етичних теорій, зокрема трастизму, донороцентризму та теорії балансування прав, а також вивчення їхнього впливу на прийняття етичних рішень у фандрайзингу. **Методи дослідження.** У дослідженні використано методи контент-аналізу наукових джерел, компаративний аналіз існуючих етичних теорій та синтез наукових підходів до етики фандрайзингу. **Отримані результати** свідчать про необхідність комплексного підходу до етичних аспектів фандрайзингу, що враховує інтереси всіх зацікавлених сторін. У статті наголошується на необхідності розробки нових етичних стандартів, які б відповідали сучасним викликам фандрайзингу. Такі стандарти мають забезпечувати прозорість і підзвітність у використанні зібраних коштів, захищати права донорів і бенефіціарів, а також сприяти довгостроковому розвитку та зміцненню довіри до благодійних організацій.*

***Ключові слова:** етика фандрайзингу, благодійність, донори, трастизм, донороцентризм, балансування прав, конфлікт інтересів.*

Вступ. Фандрайзинг є ключовим елементом діяльності багатьох неприбуткових організацій, забезпечуючи їх необхідними ресурсами для реалізації соціально значущих проєктів. Етика фандрайзингу є важливою темою у сфері благодійності, яка привертає дедалі більше уваги з боку дослідників і практиків. Питання етичної поведінки у фандрайзингу набувають особливого значення в умовах зростання суспільної уваги до прозорості та відповідальності благодійних організацій.

Фандрайзинг є важливим інструментом для залучення ресурсів, необхідних для реалізації різноманітних соціальних, освітніх, культурних та благодійних проєктів. Однак, зростання масштабів і впливу фандрайзингових кампаній породжує серйозні етичні питання. Сучасний

фандрайзинг зіштовхується з низкою етичних викликів, що включають маніпуляцію емоціями, конфлікти інтересів, а також питання ефективності та прозорості використання коштів. Відсутність чітких етичних стандартів та нормативних підходів ускладнює прийняття рішень і ставить під загрозу довіру до благодійних організацій.

Мета та завдання. Метою цієї статті є дослідження основних етичних проблем у сфері фандрайзингу. Основними завданнями є аналіз існуючих етичних теорій, зокрема трастизму, донорцентризму та теорії балансування прав, а також вивчення їхнього впливу на прийняття етичних рішень у фандрайзингу.

Методи дослідження. У дослідженні використано методи контент-аналізу наукових джерел, компаративний аналіз існуючих етичних теорій та синтез наукових підходів до етики фандрайзингу.

Результати дослідження. В умовах зростаючих соціальних викликів, питання етики та відповідального підходу до фандрайзингової діяльності набувають надзвичайної актуальності, особливо зважаючи на недостатню увагу науковців до основних етичних теорій, що застосовуються у фандрайзингу, а також їх практичного значення для професійної діяльності фандрайзерів. Як зазначають МакКвілін і Сарджент [6], розробки етичних теорій вченими, які займаються фандрайзингом і благодійністю, є рідкісними і досі не запропоновано послідовної нормативної теорії, яка могла б стати основою для прикладної етики професії. Теоретична робота, яка була проведена, зазвичай зосереджувалася на потребах лише однієї ключової зацікавленої сторони, а саме донорів [6].

Етика фандрайзингу є комплексом моральних принципів і норм, які регулюють поведінку організацій та окремих осіб, що займаються залученням коштів. Вона охоплює такі питання, як чесність і прозорість у відносинах з донорами, захист конфіденційної інформації, уникнення маніпуляцій та надмірного тиску на потенційних жертводавців. Важливість цих аспектів підкреслюється численними випадками зловживань, які ставали предметом публічних скандалів і призводили до втрати довіри громадськості до окремих благодійних організацій.

Незважаючи на те, що існують різні кодекси етики та регуляції, які намагаються унормувати фандрайзингову діяльність, питання етичної поведінки у цій сфері залишаються відкритими для дискусій.

Етичні проблеми фандрайзингу включають низку дилем та викликів, які поки що не отримали належної уваги в якості предмету досліджень та соціально-філософського аналізу. Етичний ландшафт фандрайзингу є складним, оскільки містить в собі етичні рамки численних стейкхолдерів, таких як фандрайзери, донори, установи, бенефіціари. Дослідники виділяють різні аспекти етичних проблем фандрайзингу. Так, на думку Р. Шнеор і С. Тор'есен [15], етичні проблеми фандрайзингу включають використання прихильників як засобу для отримання прибутку, відсутність фокусу на соціальній користі та необхідність фінансового та етичного аудиту для забезпечення прозорості та підзвітності. І. МакКвілін та А. Сарджент [7] серед етичних проблем фандрайзингу найбільш актуальними вважають порушення Кодексу практики фандрайзингу, відсутність наукової уваги та необхідність нормативних підходів для керівництва прийняттям рішень та покращення етики фандрайзингу. На думку А. Марланд, етичні проблеми фандрайзингу включають маніпуляції, порушення конфіденційності при зборі даних та націлювання на вразливі групи населення, що викликає занепокоєння щодо чесності, прозорості та поваги в стратегіях фандрайзингу [9].

Одна з перших спроб концептуалізувати етичні принципи фандрайзингової діяльності ґрунтується на припущеннях К. Келлі [5], що фандрайзинг є функцією побудови відносин на основі комунікації. Розвиваючи цю ідею та застосовуючи підхід етики турботи науковці [8] позиціонують турботу через діалогічну комунікацію як етичну основу неприбуткового фандрайзингу. Основний акцент такого підходу базується на мультимодальному розвитку відносин з усіма зацікавленими сторонами неприбуткових організацій, включаючи донорів, співробітників, бенефіціарів та волонтерів. До головних аспектів цієї взаємодії відносять:

Донори. Інтеграція стратегій опіки з етикою догляду та принципами діалогу підкреслює важливість цілісного досвіду відносин для донорів. Даний підхід включає забезпечення балансу між донорами та неприбутковими організаціями на основі спільних цілей та персоналізованого діалогу, який надає можливості для співпраці.

Співробітники. Увага має приділятися створенню організаційної культури турботи, де співробітники отримують належне визнання від організації. Один зі способів досягнення цієї мети – розвиток довірливих стосунків між працівниками та керівництвом шляхом активного діалогу.

Бенефіціари. Як показує досвід, етика турботи у некомерційному фандрайзингу не повинна полягати в позбавленні повноважень бенефіціарів організації. Бенефіціари повинні мати голос і, відповідно, необхідно запровадити механізми зворотного зв'язку, щоб переконатися, що цілі фінансованого втручання спрямовані на низовий рівень і найбільше відповідають потребам громади.

Волонтери. Слід зазначити, що не всі категорії некомерційних стейкхолдерів є взаємовключними. Наприклад, налагодження стосунків із некомерційним донором шляхом розвитку почуття причетності може призвести до того, що він/вона стане волонтером і навпаки [8].

Проблема етичних маніпуляцій у фандрайзингу стає все більш актуальною у контексті сучасних методів залучення коштів. Деякі дослідники звертають увагу на те, що певні техніки, які використовуються для збільшення пожертв, можуть бути морально сумнівними. Наприклад, Майкл Розен (Michael Rosen) у своїй статті "Doing Well by Doing Right: A Fundraiser's Guide to Ethical Decision-Making" підкреслює, що використання почуття провини як інструмента для стимулювання пожертв може мати негативні наслідки для відносин між донором і організацією [12]. Він стверджує, що такі методи можуть призвести до втрати довіри донорів та їхньої небажаності продовжувати підтримку у майбутньому.

Інші дослідники також зазначають, що агресивні методи збору коштів можуть спричинити негативні наслідки. Наприклад, дослідження, проведене Анною Айкенбері (Anna Eikenberry) і Джессією Ландес (Jessica Landes), показало, що надмірний тиск на донорів, особливо на вразливі групи населення, може призвести до етичних конфліктів і зниження ефективності фандрайзингової діяльності [4]. Вони пропонують переосмислити підходи до фандрайзингу, зробивши акцент на повазі до гідності донорів та бенефіціарів.

Таким чином, сучасний світ стикається з низкою викликів, пов'язаних з етикою фандрайзингу, що включають прозорість, відповідальність, маніпуляцію емоціями, конфлікти інтересів і ефективність використання зібраних коштів. Розглянемо ці проблеми детальніше.

Одним із ключових етичних принципів у фандрайзингу є прозорість. Донори мають право знати, як їхні гроші використовуються, та чи досягають вони поставленої мети. На жаль, не всі організації дотримуються цього принципу. Випадки зловживань, коли зібрані кошти витрачаються не за призначенням, підривають довіру до фандрайзингових ініціатив. Відсутність детальної звітності може спричинити втрату довіри суспільства, що ускладнює подальше залучення ресурсів для важливих проєктів.

Іншою етичною проблемою є маніпуляція емоціями. Фандрайзери часто використовують емоційні кампанії для залучення донорів. Хоча це ефективний метод, він може бути етично сумнівним, якщо використовується надмірно або неправомірно. Маніпуляція почуттями страху, провини або співчуття може призвести до необдуманих пожертв. Важливо, щоб емоційні апеляції супроводжувалися чіткою інформацією про проблему та способи її вирішення, а не лише викликали емоційну реакцію.

Також практики фандрайзингу можуть створювати конфлікти інтересів, особливо коли пожертвування надходять від великих корпорацій або заможних індивідів. Організації можуть потрапити в залежність від донорів і змушені враховувати їхні інтереси, що може суперечити місії організації. Наприклад, благодійні фонди, які фінансуються корпораціями, можуть уникати критики дій цих корпорацій або відмовлятися від підтримки проєктів, які не відповідають інтересам донорів.

Ще однією етичною проблемою є ефективність використання зібраних коштів. Донори очікують, що їхні внески будуть використані з максимальною користю. Проте деякі організації витрачають значні суми на адміністративні витрати, рекламу та зарплати працівників, що може викликати негативну реакцію донорів і зменшити їхню готовність підтримувати благодійність у майбутньому.

Відсутність консенсусу щодо того, що є добрим і злим, правильним і неправильним, функціонування амбівалентних ієрархій цінностей ще більше ускладнює етичні міркування у фандрайзингових практиках [16]. Для вирішення цих викликів пропонується використання підходу добросовісної етики як керівної рамки, що фокусується на етичних цінностях та компетентностях фандрайзерів та оптимізації етичних кодексів фандрайзингу для формування професійних чеснот і поведінки. Необхідні подальші дослідження, щоб глибше дослідити ці етичні дилеми та конфлікти для надання більш чітких рекомендацій щодо фандрайзингових практик.

Далі розглянемо особливості функціонування етичних аспектів фандрайзингу через призму нормативних теорій (трастизм, донороцентризм і збалансованість прав) [13].

Трастизм є консеквенціалістською теорією, яка стверджує, що фандрайзинг є етичним, коли він сприяє, підтримує, захищає або зберігає громадську довіру, і неетичним, коли він шкодить довірі [7]. Хоча дана теорія є консеквенціалістською, недавнє дослідження показало, що довіра має відносно невеликий вплив на пожертвування [3] і що, відносини між довірою та пожертвуваннями потребують подальшого вивчення. Незрозуміло, чи довіра спричиняє пожертвування, чи є наслідком їх [3]. МакКвілін і Сарджент [7] наголошують, що збереження громадської довіри є основою для роздумів про етику фандрайзингу [13].

Застосування трастизму на практиці може бути складним через труднощі з точним вимірюванням впливу конкретних фандрайзингових заходів на громадську довіру [14]. Адже довіра залежить від багатьох факторів, і «громадськість» не є однорідною групою: те, що впливає на довіру однієї частини громадськості, може не впливати на іншу. У практиці фандрайзингу неприбуткові організації заохочуються розглядати етичні питання через призму того, як рішення можуть бути інтерпретовані пресою. Інститут бізнес-етики пропонує запитати себе, «як би ви почувалися, якби ваше рішення з'явилося на першій сторінці газети», як частину ширшої етичної рамки прийняття рішень. Незважаючи на обмеження і труднощі в застосуванні трастизму на практиці, підтримка громадської довіри залишається ключовим аспектом етики фандрайзингу і тому подальші дослідження є необхідними для кращого розуміння взаємозв'язку між довірою та благодійними жертвами, а також для розробки ефективних практик, які б забезпечували і підтримували громадську довіру до неприбуткових організацій [13].

Донорцентризм, як етичний підхід у фандрайзингу, можна розглядати як деонтологічний або консеквенціалістський. З деонтологічної точки зору, фандрайзинг є етичним, якщо він надає пріоритет побажанням і потребам донорів. Консеквенціалістський підхід стверджує, що фандрайзинг етичний, коли пріоритет донорських бажань сприяє максимізації стійкого доходу для неприбуткової організації [7; 13].

Дослідження показують, що благодійність надає численні переваги для донорів, включаючи матеріальні вигоди, такі як податкові пільги, та психологічні вигоди, такі як покращення настрою, а також поліпшення фізичного здоров'я. Слід також зазначити, що основним чинником пожертвувань є саме прохання про пожертву, тому донорцентричний фандрайзер повинен активно просити про пожертви для того, щоб донори могли отримати вищезазначені вигоди. Проте, існує ризик завдати шкоди, запитуючи тих, хто не бажає давати пожертви. Одне з досліджень показало, що відмова від запиту несе емоційні втрати, але вигоди для тих, хто жертвує, перевищують втрати для тих, хто не жертвує [13; 14].

Цей підхід активно обговорюється у літературі і часто використовується як основа для розробки етичних кодексів фандрайзингу. Зокрема, Кен Бурнетт (Ken Burnett) у своїй книзі "Relationship Fundraising" наголошує на важливості побудови довгострокових відносин з донорами шляхом створення для них комфортних умов для пожертвувань [2]. Донорцентризм, на

його думку, дозволяє не лише залучати більше коштів, але й забезпечувати стабільність доходів організацій у довгостроковій перспективі.

Однак, попри популярність цього підходу, існують і критичні погляди на його етичні наслідки. Джеррі Пейн (Jerry Payne) та Девід Преслі (David Pressley) у своїй роботі "A Transcendent Code of Ethics for Marketing Professionals" звертають увагу на те, що надмірне зосередження на донорах може призвести до нехтування інтересами бенефіціарів – тих, хто отримує допомогу [11]. Вони підкреслюють, що фандрайзинг має бути спрямований не лише на максимізацію пожертв, але й на забезпечення справедливості та рівноправності всіх учасників процесу.

Критики донороцентричного підходу стверджують, що зосередження виключно на донорах може призводити до етичних компромісів, які ставлять під загрозу основну мету благодійності – допомогу тим, хто її потребує. Наприклад, деякі організації можуть використовувати методи, які викликають у донорів почуття провини або надмірний тиск, аби лише збільшити обсяг пожертв. Хоча такі підходи можуть бути ефективними у короткостроковій перспективі, вони можуть мати негативні наслідки для довгострокових відносин з донорами та призводити до втрати громадської довіри.

Теорія балансування прав стверджує, що фандрайзинг є етичним, коли він балансує обов'язок фандрайзерів залучати підтримку від імені своїх бенефіціарів з відповідними правами донорів [7; 13; 14]. Ця теорія може бути особливо сприятливою для підходу, заснованого на доказах, оскільки вона базується на правах (наприклад, праві на приватність), які можна точніше визначити. Права часто закріплені в законах, конвенціях або загальноприйнятих нормах, які ширші, ніж фандрайзинг (наприклад, права дітей до 18 років або право на недискримінацію).

Застосування призми балансування прав, очевидно, вказує на потенційні шкоди для бенефіціарів через зменшення послуг, спричинене або не залученням коштів від максимально широкого кола донорів, або відмовою від подарунків, які були запропоновані. Однак це не означає, що балансування прав дає неурядовій організації повну свободу приймати всі подарунки, що пропонуються. По-перше, деякі подарунки можуть супроводжуватися умовами, які можуть завдати шкоди бенефіціарам або їхнім підгрупам. По-друге, можуть виникнути ситуації, коли пожертви використовуються стратегічно для вигоди донора. Наприклад, мотивацією для корпоративних пожертвувань може бути політичний вплив [1]. Іншим прикладом може стати ситуація, коли організація, що шкодить навколишньому середовищу своєю діяльністю, може співпрацювати з екологічною благодійною організацією, щоб продемонструвати свою прихильність до зменшення шкоди і уникнути державного регулювання [7; 13; 14].

Цей підхід знайшов підтримку серед інших дослідників, які вважають, що існуючі етичні кодекси потребують перегляду з урахуванням нових викликів. Наприклад, Сара Натан (Sarah Nathan) і Юджин Темпел (Eugene Tempel) у своїй роботі "Fundraising Ethics" наголошують на необхідності розробки нових стандартів, які б забезпечували етичну відповідальність фандрайзерів перед бенефіціарями [10].

Висновки. Етичні проблеми у фандрайзингу є складними та багатограними, і їх вирішення вимагає комплексного підходу, що враховує інтереси всіх стейкхолдерів. Проведений аналіз показав, що сучасний фандрайзинг потребує впровадження більш чітких етичних стандартів, що враховують інтереси всіх учасників процесу, включаючи донорів, бенефіціарів та працівників організацій. Теорії трастизму, донороцентризму та балансування прав пропонують різні підходи до вирішення етичних проблем у фандрайзингу. Зокрема, трастизм фокусується на збереженні довіри громадськості, донороцентризм – на задоволенні потреб донорів, а балансування прав – на рівновазі між правами донорів і бенефіціарів. Запропоновані в статті теоретичні підходи можуть бути основою для розробки нових етичних стандартів, які сприятимуть підвищенню прозорості та довіри до благодійних організацій.

Отже, етика фандрайзингу є поліаспектною темою, яка охоплює різноманітні підходи та теорії, кожна з яких надає певний ракурс для аналізу та оцінки дій фандрайзерів. Етичний модус фандрайзингу вимагає від неприбуткових організацій постійного балансування між різними інтересами та правами зацікавлених сторін. Важливо розвивати етичні принципи та практики,

які б забезпечували довгострокову стійкість та ефективність діяльності організацій, сприяючи як максимізації залучених ресурсів, так і підтримці довіри громадськості. Лише ретельне врахування етичних аспектів фандрайзингу може забезпечити відповідність зусиль неприбуткових організацій високим моральним стандартам та ефективно слугувати забезпеченню потреб бенефіціарів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bertrand, M., Bombardini, M., Fisman, R., & Trebbi, F. (2018). Tax-exempt lobbying: Corporate philanthropy as a tool for political influence. National Bureau of Economic Research Working Paper 24451. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w24451/w24451.pdf
2. Burnett, K. (2002). Relationship fundraising: A donor-based approach to the business of raising money. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
3. Chapman, C., Hornsey, M., & Gillespie, N. (2021). To what extent is trust a prerequisite for charitable giving? A systematic review and meta-analysis. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 50(6), 1274–1303.
4. Eikenberry, A., & Landes, J. (2015). Ethics and fundraising: Perspectives on the moral complexities of raising funds for nonprofits. *Journal of Nonprofit Ethics*, 8(1), 45–62.
5. Kelly, K. S. (1991). Fundraising and public relations: A critical analysis. Lawrence Erlbaum Associates.
6. MacQuillin, I., & Sargeant, A. (2019). Fundraising ethics: A rights-balancing approach. *Journal of Business Ethics*, 160(1), 239–250. Springer Netherlands.
7. MacQuillin, I. (2023). Normative fundraising ethics: A review of the field. *Journal of Philanthropy and Marketing*, 28(4), e1740. <https://doi.org/10.1002/nvsm.1740>
8. Madden, S., Harrison, V., & Vafeiadis, M. (2023). Relational care in communication as the basis of nonprofit fundraising: Theorizing professional ethics based in stewardship and ethics of care. *Journal of Philanthropy and Marketing*, 28(4), Article e1762. <https://doi.org/10.1002/nvsm.1762>
9. Marland, A. (2020). Yes we can (fundraise): The ethics of marketing in political fundraising. In *Yes we can (fundraise)* (pp. 178–190). Routledge.
10. Nathan, S., & Tempel, E. (2010). Fundraising ethics. In A. Sargeant & J. Shang (Eds.), *Fundraising principles and practice* (pp. 147–172). New York, NY: Wiley.
11. Payne, D., & Pressley, M. (2013). A transcendent code of ethics for marketing professionals. *International Journal of Law and Management*, 55(1), 55–73.
12. Rosen, M. J. (2005). Doing well by doing right: A fundraiser's guide to ethical decision-making. *International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing*, 10(3), 175–181.
13. Routley, C., & Koshy, C. (2022). Identifying and addressing fundraising's overarching ethical questions through ethical theory. *Journal of Philanthropy and Marketing*. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/nvsm.1754>
14. Routley, C., Koshy, C., Lowthian, L., Niles, M., Wishart, R., Rosen, M.J., Hill, H., Pena, L., & Watt, A. (2020). The ethics of legacy fundraising during emergencies. *Rogare*.
15. Shneor, R., & Torjesen, S. (2020). Ethical considerations in crowdfunding. In *Ethical considerations in crowdfunding* (pp. 161–182). Palgrave Macmillan, Cham.
16. Wang, Y., & Su, W. (2022). The ethical issues in the fundraising industry and its governance: A virtue ethics perspective. *International Journal of Social Science*, 10(5), 9–9.

REFERENCES

1. Bertrand, M., Bombardini, M., Fisman, R., & Trebbi, F. (2018). Tax-exempt lobbying: Corporate philanthropy as a tool for political influence. National Bureau of Economic Research Working Paper 24451. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w24451/w24451.pdf
2. Burnett, K. (2002). Relationship fundraising: A donor-based approach to the business of raising money. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
3. Chapman, C., Hornsey, M., & Gillespie, N. (2021). To what extent is trust a prerequisite for charitable giving? A systematic review and meta-analysis. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 50(6), 1274–1303.
4. Eikenberry, A., & Landes, J. (2015). Ethics and fundraising: Perspectives on the moral complexities of raising funds for nonprofits. *Journal of Nonprofit Ethics*, 8(1), 45–62.

5. Kelly, K. S. (1991). *Fundraising and public relations: A critical analysis*. Lawrence Erlbaum Associates.
6. MacQuillin, I., & Sargeant, A. (2019). Fundraising ethics: A rights-balancing approach. *Journal of Business Ethics*, 160(1), 239–250. Springer Netherlands.
7. MacQuillin, I. (2023). Normative fundraising ethics: A review of the field. *Journal of Philanthropy and Marketing*, 28(4), e1740. <https://doi.org/10.1002/nvsm.1740>
8. Madden, S., Harrison, V., & Vafeiadis, M. (2023). Relational care in communication as the basis of nonprofit fundraising: Theorizing professional ethics based in stewardship and ethics of care. *Journal of Philanthropy and Marketing*, 28(4), Article e1762. <https://doi.org/10.1002/nvsm.1762>
9. Marland, A. (2020). Yes we can (fundraise): The ethics of marketing in political fundraising. In *Yes we can (fundraise)* (pp. 178–190). Routledge.
10. Nathan, S., & Tempel, E. (2010). Fundraising ethics. In A. Sargeant & J. Shang (Eds.), *Fundraising principles and practice* (pp. 147–172). New York, NY: Wiley.
11. Payne, D., & Pressley, M. (2013). A transcendent code of ethics for marketing professionals. *International Journal of Law and Management*, 55(1), 55–73.
12. Rosen, M. J. (2005). Doing well by doing right: A fundraiser's guide to ethical decision-making. *International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing*, 10(3), 175–181.
13. Routley, C., & Koshy, C. (2022). Identifying and addressing fundraising's overarching ethical questions through ethical theory. *Journal of Philanthropy and Marketing*. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/nvsm.1754>
14. Routley, C., Koshy, C., Lowthian, L., Niles, M., Wishart, R., Rosen, M.J., Hill, H., Pena, L., & Watt, A. (2020). The ethics of legacy fundraising during emergencies. *Rogare*.
15. Shneor, R., & Torjesen, S. (2020). Ethical considerations in crowdfunding. In *Ethical considerations in crowdfunding* (pp. 161-182). Palgrave Macmillan, Cham.
16. Wang, Y., & Su, W. (2022). The ethical issues in the fundraising industry and its governance: A virtue ethics perspective. *International Journal of Social Science*, 10(5), 9–9.

Kvachevska Olena Oleksiivna

Postgraduate student at the UNESCO Chair on Science Education
Dragomanov Ukrainian State University
9, Pirogova, str., Kyiv, Ukraine
orcid.org/0009-0007-8009-165X

ETHICAL ASPECTS OF FUNDRAISING: PROBLEMS AND PERSPECTIVES

Relevance of the topic. *In today's environment, when society is increasingly focused on transparency and responsibility, fundraising is becoming a central tool for securing the resources needed to implement socially significant projects. However, the growth of fundraising activities is accompanied by ethical challenges, such as manipulation of emotions, conflicts of interest, and issues of transparency in the use of funds. The ethics of fundraising is an important topic in the field of charity, which is attracting more and more attention from researchers and practitioners. The article is devoted to a comprehensive analysis of the ethical aspects of fundraising, which are of particular relevance in the context of the growing demand of society and key stakeholders for accountability in the activities of non-profit organizations. The article explores the main ethical challenges that accompany fundraising activities, including the manipulation of emotions, conflicts of interest, and the efficient and transparent use of funds raised. Particular emphasis is placed on the consideration of three key ethical approaches: trustism, donor-centrism and the theory of balancing rights, each of which offers its own interpretation of fundraisers' ethical responsibilities towards donors, beneficiaries and society as a whole. The purpose of this article is to study the main ethical issues in the field of fundraising. The main tasks are to analyze existing ethical theories, in particular trustism, donor-centrism and the theory of balancing rights, and to study their impact on ethical decision-making in fundraising. Research methods.* *The study used the methods of content analysis of scientific sources, comparative analysis of existing ethical theories, and synthesis of scientific approaches to fundraising ethics. The results obtained indicate the need for a comprehensive approach to the ethical*

aspects of fundraising that takes into account the interests of all stakeholders. The article emphasizes the need to develop new ethical standards that would meet the current challenges of fundraising. Such standards should ensure transparency and accountability in the use of the funds raised, protect the rights of donors and beneficiaries, and promote the long-term development and strengthening of trust in charitable organizations.

Key words: *fundraising ethics, charity, donors, trustism, donor-centrism, balancing rights, conflict of interests.*

УДК 174:658.14

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.24>

Панамаренко Дмитро Миколайович
аспірант кафедри ЮНЕСКО з наукової освіти
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
вул. Пирогова, 9, Київ, Україна
orcid.org/0009-0001-4501-7848

ЕТИЧНИЙ ЛАНДШАФТ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Актуальність проблеми. Стаття присвячена дослідженню етичних викликів, пов'язаних із впровадженням концепції корпоративної соціальної відповідальності у сучасному соціокультурному дискурсі. Корпоративна соціальна відповідальність у сучасному бізнесі набуває все більшої важливості, оскільки суспільство очікує від компанії не лише фінансових успіхів, але й активної участі у вирішенні соціальних та екологічних проблем. Корпоративна соціальна відповідальність є багатограним явищем, яке містить в собі глибокі етичні дилеми, що виходять за межі економічної раціональності та бізнесових стратегій. Зростаюча роль етичних стандартів у бізнес-практиках викликає потребу в глибшому аналізі та розумінні етичних викликів, з якими стикаються компанії під час впровадження концепції корпоративної соціальної відповідальності. **Мета.** Метою цієї статті є дослідження основних етичних викликів, пов'язаних із імплементацією концепції корпоративної соціальної відповідальності в сучасному соціокультурному дискурсі. **Завдання:** визначення концепції корпоративної соціальної відповідальності; окреслити та дослідити підходи до концептуалізації етичного виміру корпоративної соціальної відповідальності; проаналізувати основні етичні проблеми, що постають перед сучасним бізнесом. **Методи.** У статті використано методи контент-аналізу та критичного аналізу наукової літератури, компаративного аналізу етичних підходів, методи синтезу та групування отриманих даних, структурно-функціональний, системний та синергетичний підходи. **Результати дослідження** дозволили сформулювати низку рекомендацій щодо впровадження ефективної системи корпоративної соціальної відповідальності. В умовах зростання важливості етичних стандартів у бізнес-практиках, дослідження вказує на необхідність інтеграції етичних принципів у всі аспекти корпоративної діяльності. Балансування лояльності та суспільних обов'язків, вплив технологічного прогресу на робочу силу, етичні питання у маркетингу та проблеми, пов'язані з "greenwashing", конфліктами інтересів, прозорістю та підзвітністю, створюють складний етичний ландшафт для сучасних компаній. Підкреслено, що інтеграція етичних стандартів у бізнес-практику є критично важливою для зміцнення довіри суспільства та забезпечення сталого розвитку. Акцентується увага на необхідності подальших досліджень для розробки ефективних стратегій подолання етичних викликів, що стоять перед сучасним бізнесом.

Ключові слова: корпоративна соціальна відповідальність, етика, етика бізнесу, прозорість, конфлікт інтересів, етичні стандарти.

Вступ. Корпоративна соціальна відповідальність стала ключовим елементом сучасної бізнес-етики, підкреслюючи важливість ролі компаній у вирішенні соціальних, екологічних та економічних питань. Така всебічна інтеграція не є просто тенденцією, а фундаментальним зсувом у бік сталих бізнес-практик. З розвитком концепції корпоративної соціальної відповідальності, її вплив на організаційну ефективність, поведінку споживачів і добробут суспільства стає все більш очевидним та актуалізує дослідження її етичних пріоритетів. Водночас зростання інтересу до корпоративної соціальної відповідальності супроводжується новими етичними викликами, що потребують уваги з боку науковців та практиків.

Корпоративна соціальна відповідальність є багатограним явищем, яке містить в собі глибокі етичні дилеми, що виходять за межі економічної раціональності та бізнесових стратегій. З одного боку, концепція корпоративної соціальної відповідальності закликає до альтруїзму,

солідарності та відданості принципам сталого розвитку, нагадуючи компаніям про їхню роль у створенні стійких рішень для суспільства. З іншого боку, імплементація даної концепції стикається з прагматичною реальністю ринкових механізмів, де прибуток часто ставиться вище за етичні норми. Цей дуалізм створює складний етичний ландшафт, соціально-філософському осмисленню якого ще не приділено достатню увагу з боку науковців.

Мета та завдання. Метою цієї статті є дослідження основних етичних викликів, пов'язаних із імплементацією концепції корпоративної соціальної відповідальності в сучасному соціокультурному дискурсі. Завдання: визначення концепції корпоративної соціальної відповідальності; окреслити та дослідити підходи до концептуалізації етичного виміру корпоративної соціальної відповідальності; проаналізувати основні етичні проблеми, що постають перед сучасним бізнесом.

Методи дослідження. У роботі використано методи контент-аналізу та критичного аналізу наукової літератури, компаративного аналізу етичних підходів, методи синтезу та групування отриманих даних, структурно-функціональний, системний та синергетичний підходи.

Результати. Концепція корпоративної соціальної відповідальності ґрунтується на ширшій дисципліні ділової етики, яка розглядає моральні зобов'язання компаній за межами простої максимізації прибутку. Ділова етика, за визначенням С. Влодзімежа та Д. Санто [8], охоплює принципи та стандарти, якими керується поведінка у світі бізнесу. Концепція корпоративної соціальної відповідальності розширює цю етичну основу, впроваджуючи економічні, правові та етичні обов'язки в корпоративну діяльність. Корпоративна соціальна відповідальність являє собою інтегровану корпоративну діяльність, яка дотримується правових норм і виходить за рамки формальної відповідності, більше інвестує в людський капітал, навколишнє середовище та відносини з зацікавленими сторонами.

Теоретичний та практичний дискурс щодо корпоративної соціальної відповідальності зазнав значної еволюції останніми роками, залучивши до активного діалогу як практиків, так і науковців. Спочатку концептуалізація корпоративної соціальної відповідальності зосереджувалася переважно на моральних зобов'язаннях бізнес-менеджерів, що репрезентувало увагу до етичної поведінки в корпоративній практиці. Ця основоположна проблема поступово розширювалася, що призвело до акценту на обґрунтуванні значущості корпоративної соціальної відповідальності для самого бізнесу, тобто дослідження комерційних переваг, які організації можуть отримати від етичної та соціально відповідальної діяльності. Таким чином, сучасна практика корпоративної соціальної відповідальності прагне об'єднати моральну відповідальність із бізнес-стратегією, припускаючи, що етична поведінка може не тільки співіснувати з ефективністю бізнесу, але і покращувати її [3].

Інтерреляційний зв'язок між корпоративною соціальною відповідальністю та етичною теорією має вирішальне значення для розуміння етичних пріоритетів корпоративної соціальної відповідальності та їх легітимації в загальному дискурсі прикладної етики. Для того, щоб вплив корпоративної соціальної відповідальності був значущим, вона має сформулювати чіткий зв'язок з етичною теорією, демонструючи, як конкретні бізнес-контексти породжують певні права та блага. Інтеграція етичної теорії в теорію та практику корпоративної соціальної відповідальності передбачає балансування конкурентних вимог бізнесу з моральними імперативами, якими керується відповідальна корпоративна поведінка [6]. Цей баланс має важливе значення для встановлення довіри та легітимності корпоративної соціальної відповідальності як основи етичної ділової практики. Наразі існує декілька підходів до концептуалізації етичного виміру корпоративної соціальної відповідальності.

Етика доброчесності пропонує підхід до концептуалізації корпоративної соціальної відповідальності, наголошуючи на моральному характері бізнес-менеджерів і культивуванні таких чеснот, як мудрість, чесність та милосердя. Цей підхід підтримує цілісне уявлення про бізнес, у якому прагнення максимізації прибутку узгоджується з добробутом працівників і позитивними стосунками із зацікавленими сторонами. Етика доброчесності сприяє цілісному підходу до бізнесу, вважаючи прибуток, задоволеність працівників і хороші стосунки зі стейкхолдерами

важливими для успішного ділового життя. Даний підхід стверджує, що ефективно функціонування бізнесу передбачає більше, ніж фінансовий успіх і також вимагає відданості моральній досконалості та вихованню добродесної організаційної культури. Зосереджуючись на характері та чеснотах бізнес-лідерів, етика добродесності забезпечує міцну етичну основу для практики корпоративної соціальної відповідальності [3; 6].

Теорії консеквенціалізму, включаючи етичний егоїзм та утилітаризм, пропонують альтернативні рамки для розуміння корпоративної соціальної відповідальності. Консеквенціалізм оцінює моральність дій на основі їх результатів, причому етичний егоїзм віддає перевагу власним інтересам, а утилітаризм виступає за продукування найбільшого блага для найбільшої кількості людей. У контексті корпоративної соціальної відповідальності консеквенціалістські теорії вимагають ретельного розгляду впливу бізнес-рішень на різних зацікавлених сторін. На організаційному рівні етичний егоїзм передбачає, що компанії повинні діяти у власних інтересах, тоді як утилітаризм вимагає неупередженого врахування інтересів як організації, так і її зацікавлених сторін [3; 6]. Ці теорії пропонують практичний підхід до корпоративної соціальної відповідальності, зосереджуючись на наслідках корпоративних дій.

У сучасному бізнес-середовищі корпоративна соціальна відповідальність стала центральною складовою організаційної стратегії. Сучасні корпорації створили спеціальний функціонал корпоративної соціальної відповідальності і розробили комплексні стратегії, спрямовані на вирішення проблем зацікавлених сторін. Цей зсув підтверджується впровадженням різноманітних систем управління та практик, розроблених для відповіді на запити зацікавлених сторін за допомогою таких механізмів, як партнерство, прозорість та соціальна звітність. Крім того, поширення теоретичних моделей і рамок корпоративної соціальної відповідальності разом із розробкою стандартів звітності, індексів та етичних кодексів підкреслює зростаючу інституціоналізацію корпоративної соціальної відповідальності у бізнес-практиці. Ці зміни відображають ширше визнання важливості етичних міркувань у сприянні стабільному успіху бізнесу.

Корпоративна соціальна відповідальність є важливим аспектом сучасного бізнесу, що передбачає добровільне взяття компаніями на себе зобов'язань щодо соціальних, екологічних та економічних питань. Дослідники розглядають різні аспекти етичних проблем у сфері корпоративної соціальної відповідальності. Так, на думку А. Хаділкара [5], етичні проблеми у сфері корпоративної соціальної відповідальності виникають, коли компанії не проявляють справжньої зацікавленості у добробуті суспільства та навколишнього середовища, а лише використовують даний підхід як інструмент для підвищення своїх прибутків. Це може призвести до того, що компанії декларують свою відповідальність, але не роблять значущих кроків для вирішення соціальних та екологічних проблем. Відсутність щирості підриває довіру громадськості до корпоративної соціальної відповідальності та ставить під сумнів справжні наміри компаній. Л. Бойнтон [2] зауважує, що балансування лояльності, суспільних обов'язків та корпоративної адвокатури може призвести до етичних дилем у сфері корпоративної соціальної відповідальності. Компанії часто змушені вирішувати суперечливі питання та враховувати інтереси різних стейкхолдерів, що може включати підтримку суперечливих заходів або прийняття рішень, які можуть бути непопулярними серед частини стейкхолдерів. В таких умовах компанії повинні проявляти високу етичну чутливість та враховувати широкий спектр наслідків своїх дій.

На думку А. Іліє, Л. Бенчеа та К. Кандідату [4], технологічний прогрес, зокрема автоматизація та роботизація, створює нові етичні проблеми для корпоративної соціальної відповідальності. Ці зміни можуть призвести до втрати робочих місць та збільшення соціальної нерівності. На думку дослідників, компанії повинні вживати проактивних заходів для забезпечення сталого та справедливого майбутнього, наприклад, інвестувати у перекваліфікацію працівників та підтримувати соціальні програми для тих, хто втратив роботу через технологічні зміни.

Б. Арункумар [1], досліджуючи корпоративну соціальну відповідальність у сфері маркетингу, підкреслює, що етичні проблеми включають питання, пов'язані з продуктами, ціноутворенням та просуванням. Наприклад, фіксація цін, обман у рекламі та інші неетичні маркетингові практики можуть негативно вплинути на репутацію компаній та підірвати їхню соціальну

відповідальність. З точки зору вченого, компанії повинні дотримуватися етичних стандартів у всіх аспектах своєї діяльності, щоб забезпечити відповідальне та чесне ведення бізнесу.

Інші етичні проблеми, пов'язані з корпоративною соціальною відповідальністю включають "greenwashing", конфлікти інтересів, прозорість і підзвітність, та ін. Розглянемо їх більш детально.

Однією з найбільших етичних проблем корпоративної соціальної відповідальності є "greenwashing", або екологічний камуфляж, коли компанії заявляють про свою екологічну відповідальність, але насправді не вживають значущих дій для покращення довкілля. Це вводить споживачів в оману, змушуючи їх думати, що вони підтримують екологічно відповідальні бізнеси, тоді як реальні дії компаній можуть бути зовсім протилежними [7]. Така практика підриває довіру споживачів і ставить під сумнів справжність корпоративних зобов'язань щодо сталого розвитку.

Корпоративної соціальною відповідальністю також може призвести до конфліктів інтересів, особливо коли корпоративні інтереси суперечать соціальним або екологічним цілям. Наприклад, компанія може одночасно фінансувати програми з охорони здоров'я та виробляти продукцію, яка шкодить здоров'ю людей. Така дуальність викликає питання про щирість корпоративних зусиль у сфері корпоративної соціальної відповідальності та може призвести до втрати довіри з боку громадськості.

Прозорість і підзвітність є критично важливими для ефективної реалізації корпоративної соціальної відповідальності. Компанії повинні відкрито звітувати про свої дії та досягнення у сфері соціальної відповідальності. Проте, на практиці, багато компаній не надають достатньо інформації про свої програми корпоративної соціальної відповідальності або звітують лише про успіхи, ігноруючи невдачі та проблеми. Це створює викривлену картину і перешкоджає оцінці реального впливу корпоративної соціальної відповідальності.

Корпоративна соціальна відповідальність також включає зобов'язання щодо забезпечення етичних умов праці та дотримання прав працівників. Проте, у багатьох випадках компанії стикаються з труднощами у впровадженні цих принципів на всіх етапах виробничого ланцюга, особливо коли виробництво переміщується до країн з менш жорстким трудовим законодавством.

Компанії, які реалізують проекти корпоративної соціальної відповідальності, можуть мати значний вплив на місцеві громади. Проте, не завжди цей вплив є позитивним. Іноді корпоративні проекти можуть порушувати інтереси місцевих жителів або призводити до соціальних конфліктів. Наприклад, будівництво великих промислових об'єктів може спричинити виселення місцевих громад або шкоду довкіллю, що суперечить принципам соціальної відповідальності.

Рекомендації щодо впровадження ефективної системи корпоративної соціальної відповідальності можуть включати такі настанови:

Інтеграція етичних стандартів. Компаніям слід інтегрувати етичні стандарти у всі аспекти своєї діяльності. Це включає формулювання чітких етичних кодексів, які будуть орієнтиром для ухвалення рішень на всіх рівнях організації. Важливо, щоб ці стандарти не залишалися формальністю, а впливали на реальні бізнес-процеси.

Прозорість та підзвітність. Компаніям рекомендується розробити прозорі механізми звітності щодо реалізації корпоративної соціальної відповідальності. Регулярні звіти, доступні для громадськості, повинні включати як успіхи, так і проблеми, з якими зіткнулася організація. Така відкритість зміцнить довіру споживачів та інших зацікавлених сторін.

Запобігання "greenwashing". Для уникнення практики "greenwashing" компаніям слід забезпечити відповідність своїх заяв реальним діям у сфері захисту навколишнього середовища. Інвестиції в екологічні проекти мають бути значущими та спрямованими на реальне поліпшення стану довкілля.

Балансування інтересів. При впровадженні корпоративної соціальної відповідальності необхідно враховувати інтереси всіх зацікавлених сторін. Компаніям слід розробляти стратегії, які поєднують бізнес-інтереси з потребами працівників, клієнтів, постачальників і громадськості, щоб уникнути конфліктів інтересів.

Інвестиції в людський капітал. Рекомендується посилювати інвестиції в розвиток працівників, зокрема через програми навчання та перекваліфікації. Це особливо важливо в контексті автоматизації та роботизації, які можуть впливати на ринок праці.

Соціальна відповідальність у ланцюгах постачання. Компанії повинні поширювати принципи корпоративної соціальної відповідальності на всі етапи свого ланцюга постачання, зокрема при співпраці з підрядниками та постачальниками. Важливо забезпечити, щоб етичні стандарти дотримувалися не лише на власних підприємствах, але й у всій екосистемі партнерів.

Етичний маркетинг. Компанії повинні дотримуватися етичних стандартів у маркетингових кампаніях, уникаючи обману споживачів через неправдиву рекламу або недобросовісне ціноутворення. Це підвищить довіру до бренду та зміцнить його репутацію.

Соціальні програми для громад. Компаніям слід активно підтримувати локальні громади, впроваджуючи проєкти, які сприяють соціальному та економічному розвитку регіонів, де вони ведуть свою діяльність. Це може включати інвестиції в інфраструктуру, охорону здоров'я, освіту та інші важливі соціальні ініціативи.

Постійне вдосконалення. Корпоративна соціальна відповідальність повинна бути динамічною і гнучкою стратегією. Рекомендується регулярно переглядати та оновлювати стратегії корпоративної соціальної відповідальності з урахуванням нових етичних викликів і змін у соціокультурному середовищі.

Підтримка етичного лідерства. Керівництву компаній слід активно підтримувати і демонструвати етичне лідерство, показуючи приклад для всього персоналу. Важливо, щоб управлінці не лише декларували етичні цінності, але й керувалися ними у своїй щоденній діяльності.

Впровадження цих рекомендацій сприятиме підвищенню ефективності корпоративної соціальної відповідальності, зміцненню репутації компаній та забезпеченню сталого розвитку.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що у сучасному глобалізованому світі існує нагальна потреба розробки та впровадження корпоративної соціальної відповідальності як сфери професійної етики, подібної до тої, що існує у галузі медицини та права, але ця мета поки видається важко досяжною. Імплементация концепції корпоративної соціальної відповідальності має потенціал для значного позитивного впливу на суспільство, проте її запровадження стикається з численними етичними викликами. Балансування лояльності та суспільних обов'язків, вплив технологічного прогресу на робочу силу, етичні питання у маркетингу та проблеми, пов'язані з "greenwashing", конфліктами інтересів, прозорістю та підзвітністю, створюють складний етичний ландшафт для сучасних компаній. Складність узгодження ділової практики з етичними принципами продовжує становити серйозну проблему, що вимагає постійних зусиль для зміцнення етичних засад корпоративної соціальної відповідальності та потребує подальших наукових розробок та політичних інтервенцій.

Впровадження прозорих механізмів управління, підвищення підзвітності компаній та розробка нових етичних стандартів є необхідними кроками для подолання цих викликів і забезпечення сталого розвитку. Для того щоб корпоративна соціальна відповідальність дійсно слугувала інструментом сталого розвитку, компанії повинні активно вирішувати ці етичні проблеми, дотримуватися високих стандартів етики та прозорості у своїй діяльності. Лише так можна зміцнити довіру суспільства та забезпечити реальний внесок у соціальний та екологічний добробут. Подальші дослідження у цій галузі допоможуть розробити ефективні стратегії для подолання етичних викликів і сприятимуть більш глибокому розумінню ролі бізнесу у створенні справедливого та сталого світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Arunkumar, B. (2022). Corporate social responsibility (CSR) and ethical issues in marketing. *International Journal of Research in Humanities and Social Sciences*, 10(1), 135–144.
2. Boynton, L. A. (2020). Ethical relationships and responsibilities contribute to social good. In *Ethical Relationships and Responsibilities* (pp. 31–46).

3. Gheraia, Z., Saadaoui, S., & Abdelli, H. A. (2019). Business ethics and corporate social responsibility: Bridging the concepts. *Open Journal of Business and Management*, 7, 2020–2029. <https://doi.org/10.4236/ojbm.2019.74139>
4. Ilie, A. G., Benchea, L., & Candidatu, C. (2024). Men replaced by robots? Ethical issues in response to technological developments: Challenges for CSR. *The Romanian Economic Journal*, 25(1), 161–182.
5. Khadilkar, A. S. (2020). Corporate social responsibility. In *Corporate Social Responsibility* (pp. 135–144).
6. Mäkinen, J., García-Rosell, J.-C., & Moisander, J. (2024). Corporate social responsibility. <https://doi.org/10.4337/9781800881693.ch07>
7. Williams, J. (2024). Greenwashing: Appearance, illusion and the future of ‘green’ capitalism. *Geographical Economics Compass*. <https://doi.org/10.1111/gec3.12736>
8. Wlodzimierz, S., & Szántó, R. (2018). Corporate social responsibility and business ethics in controversial sectors: Analysis of research results. *Journal of Entrepreneurship, Management and Innovation*, 14, 111–126. <https://doi.org/10.7341/20181435>

REFERENCES

1. Arunkumar, B. (2022). Corporate social responsibility (CSR) and ethical issues in marketing. *International Journal of Research in Humanities and Social Sciences*, 10(1), 135–144.
2. Boynton, L. A. (2020). Ethical relationships and responsibilities contribute to social good. In *Ethical Relationships and Responsibilities* (pp. 31–46).
3. Gheraia, Z., Saadaoui, S., & Abdelli, H. A. (2019). Business ethics and corporate social responsibility: Bridging the concepts. *Open Journal of Business and Management*, 7, 2020–2029. <https://doi.org/10.4236/ojbm.2019.74139>
4. Ilie, A. G., Benchea, L., & Candidatu, C. (2024). Men replaced by robots? Ethical issues in response to technological developments: Challenges for CSR. *The Romanian Economic Journal*, 25(1), 161–182.
5. Khadilkar, A. S. (2020). Corporate social responsibility. In *Corporate Social Responsibility* (pp. 135–144).
6. Mäkinen, J., García-Rosell, J.-C., & Moisander, J. (2024). Corporate social responsibility. <https://doi.org/10.4337/9781800881693.ch07>
7. Williams, J. (2024). Greenwashing: Appearance, illusion and the future of ‘green’ capitalism. *Geographical Economics Compass*. <https://doi.org/10.1111/gec3.12736>
8. Wlodzimierz, S., & Szántó, R. (2018). Corporate social responsibility and business ethics in controversial sectors: Analysis of research results. *Journal of Entrepreneurship, Management and Innovation*, 14, 111–126. <https://doi.org/10.7341/20181435>

Panamarenko Dmytro Mykolayovych

Postgraduate student at the UNESCO Chair on Science Education
 Dragomanov Ukrainian State University
 9, Pirogov str., Kyiv, Ukraine
orcid.org/0009-0001-4501-7848

THE ETHICAL LANDSCAPE OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE MODERN WORLD

Relevance of the problem. *The article is devoted to the study of ethical challenges related to the implementation of the concept of corporate social responsibility in the modern socio-cultural discourse. Corporate social responsibility in modern business is becoming increasingly important, as society expects companies not only to be financially successful, but also to actively participate in solving social and environmental problems. Corporate social responsibility is a multifaceted phenomenon that involves deep ethical dilemmas that go beyond economic rationality and business strategies. The growing role of ethical standards in business practices necessitates a deeper analysis and understanding of the ethical challenges faced by companies in implementing the concept*

of corporate social responsibility. **Objective.** The purpose of this article is to study the main ethical challenges associated with the implementation of the concept of corporate social responsibility in the modern socio-cultural discourse. Objectives: to define the concept of corporate social responsibility; to outline and study approaches to the conceptualization of the ethical dimension of corporate social responsibility; to analyze the main ethical challenges facing modern business. **Methods.** The article uses the methods of content analysis and critical analysis of scientific literature, comparative analysis of ethical approaches, methods of synthesis and grouping of data, structural-functional, systemic and synergistic approaches. **The results of the study** allowed us to formulate a number of recommendations for the implementation of an effective corporate social responsibility system. Balancing loyalty and social responsibilities, the impact of technological progress on the workforce, ethical issues in marketing, and problems related to greenwashing, conflicts of interest, transparency, and accountability create a complex ethical landscape for modern companies. It is emphasized that the integration of ethical standards into business practices is critical to building public trust and ensuring sustainable development. The author emphasizes the need for further research to develop effective strategies for overcoming the ethical challenges facing modern business.

Key words: corporate social responsibility, ethics, business ethics, transparency, conflict of interests, ethical standards.

ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ

УДК 1:2-1/9

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.25>**Бевзюк Наталя Петрівна**

кандидат історичних наук,

доцент кафедри філософії

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

вул. Дворянська, 2, Одеса, Україна

orcid.org/0009-0009-6623-9448

ФІЛОСОФСЬКІ РЕФЛЕКСІЇ ТЕОЛОГІЇ

Актуальність теми. Філософія і теологія представляють собою дві дисципліни, взаємовідносини яких можна уявити у формі паралелізму, розбіжностей, напруженості, або навіть комунікації, артикуляції і впізнання. Сучасна думка часто схильна передбачати різке розділення між теологією і філософією, але таке розділення неможливе, бо кожна зосереджує увагу на глибинних питаннях світу, дійсності, людини, віри, духовності і таке інше. Якщо розглядати філософію у самому широкому сенсі як систематичне використання людського розуму у спробі зрозуміти фундаментальні риси реальності, і теологію у самому широкому сенсі як вивчення Бога і всіх речей у відношенні до Бога, то ми побачимо значний збіг між ними. Філософія – це критичне мислення про природу реальності; теологія, безумовно, має справу з тим же самим з релігійної точки зору. Якщо філософія описує «структуру буття» з об'єктивністю і відстороненістю, то теологія шукає «сенса буття для нас» з екзистенційною турботою. Філософія і теологія єдині в тому, що обидві укорінені в одній й тій же граничній і релігійній турботі про життя. Тому філософські рефлексії щодо теології дають природні підстави визначення і рішення основних питань цих галузей. **Метою статті** є дослідження загальних основ філософії і теології для визначення теології як науки. Обґрунтування гносеологічних основ філософії і теології стало предметом їх взаємодії. Для віруючої людини загальною та однорідною реальністю буде Бог, який розглядається в історичних фактах, звичаях, постановах (позитивна теологія), на відміну від «природньої теології», яка займається релігійними принципами і законами універсальної значимості. **Методи дослідження** – загальнонаукові методи формальної логіки (дедукції, індукції, аналізу, синтезу), герменевтичний метод, використано проблемно-конфесійний підхід до наукового осмислення релігійного життя. **Результати дослідження** – визнання загальних основ філософії і теології, незважаючи на те, що вони мають різні процедури свого дослідження: філософія займається питаннями емпірично і горизонтально, з людського становища і навіть абстрагує «метафізичну» реальність; теологія починається згори і працює *a posteriori*, оскільки для неї потаємний Бог стає відкритим Богом. Цілі і методи для них часто стають однаковими, що зближує їх. В якійсь мірі філософія потребує теології: Бог потрібен, щоб закінчити картину світу і її розумінні, в розумінні її цілісності.

Ключові слова: філософія, теологія, буття, суще, гріх, віра, церква.

Вступ. Завдяки розвитку науки і техніки і, тим самим, задоволенню матеріальних потреб людства, звучать заклики до того, що філософії і теології нема чого запропонувати сучасному суспільству. Але людське існування також має нематеріальні цінності, які вкрай необхідні для виживання суспільства. Ці цінності серйозно турбують екзистенційні проблеми суспільства. Вивчення теології має на увазі дослідження тих речей, які не можуть бути доказані емпіричними даними. Невидимий, нематеріальний Бог не може бути науково доказаний. Єдиний засіб, завдяки якому можна набути хоч якесь розуміння Бога – це логіка і розум. Тому добре вивчення теології потребує доброї основи в філософії.

Постановка проблеми. Питання філософських рефлексій щодо до теології стали основними для розглядання теологічних проблем. Між філософією і теологією є багато збігів: однакові питання епістемології, аксіології, політичної теорії, а також метафізики і фундаментальної онтології. Поняття буття є ключовим як для філософії, так і для теології, тому ми звертаємось до зв'язку Бога і людини, який (зв'язок) набуває онтологічного характеру. Онтологія займається питанням існування, питанням реальності, тобто тим інтригуючим питанням єдиного і множинного, про яке говорить також і теологія.

Аналіз дослідження. Питання філософської рефлексії щодо теології активно дискутувались на протязі довгого часу. Але ми не розглядаємо в цій статті його історію (наприклад, Гесіод, Климент Олександрійський, Фома Аквінський, Б. Спіноза, Ф. Ніцше та багато інших). Можна спертися лише на тих авторів, які безпосередньо розглядаються в статті. Безумовно, це Г.В.Ф. Гегель, як представник німецької протестантської філософії, К. Барт – провідний теолог ХХ століття, П. Тіллх – протестантський релігійний філософ, а також вітчизняні релігійні філософи, такі як М. Черенков.

Метою даної роботи є розглядання значимості філософії і теології для розвитку духовної основи суспільства. Перш за все визначається особливість теології, її необхідність для цілісних уявлень людини про світ, саму себе і сенс свого існування. Аналіз філософської рефлексії щодо онтологічних питань в теології вкрай важливий, бо торкається граничних питань існування людини і її розуміння власних уявлень про буття, суще, гріх, а також значення мови в догматиці. Особливій увазі приділяється розуміння релігійної віри, яка розглядається з позицій протестантизму як дар. Безумовно наголошується на значенні церкви як інституту сповіщення істини і яка (церква) сама належить теології.

Методи дослідження. В якості методологічної основи нашого дослідження треба визначити понятійні межі теології. Остання здібна здійснювати себе як представлене людським розумом предметне знання про Бога і про догматично осмислені формальні культові ритуали, які складають основу позитивної релігії. «Теологічне» або «сакральне» здійснюється в рамках якоїсь ідеї або за допомогою подій, описаних у Святому Письму. В контексті цього виявляється суттєва методологічна відмінність незмінної істини проповіді від змінних вимог ситуації, в якій ідейний зміст проповіді повинен реалізуватися. Незважаючи на множинність виявів себе в якості системи понять вона завжди підкреслює одну суттєву принципову сторону – свою унікальність, надприродність і особливу ритуальність пізнання або, так би мовити, упізнаність істини, тобто її позитивність. «Позитивність релігії, – пише Гегель, – це поняття, яке виникло і набуло значимість лише у більш новий час; позитивна релігія протиставляється природною, і тим самим наперед передбачається, що існує тільки *одна* – єдина природня релігія, оскільки є єдине людське єство, але релігій позитивних може бути багато. Вже з цього протиставлення видно, що позитивна релігія протиприродня або надприродня, містить поняття для розуму недосяжні і надмірні, потребує таких почуттів і дій, які ніколи не були зроблені людиною природньою, але які, якщо взяти почуття, насильно викликаються особливими засобами, а якщо взяти дії, то здійснюються тільки за вказівкою і за послухом, без особистої зацікавленості» [2].

Результати дослідження. Позитивна теологія є обґрунтовуюче розкриття якогось наявного і вже розкритого сущого. Але що є для теології наявне? Можна було б відповісти: наявним для християнської теології є християнство в якості історичної події, яка засвідчена релігійною і духовною історією, а також в якості явища всезагальної світової історії, яке споглядається в установах, культурах, союзах, групах. Християнство є наявне уявлення про Христа, а теологія – це наука про Нього. Але розмірковувати так значить не зовсім правильно визначити теологію, оскільки сама теологія належить християнству і є породженням християнства, якщо говорити про християнську теологію. Теологія є дещо, що, в якості феномена світової історії, пов'язане з цілісним феноменом християнства. Очевидно, що теологія не може бути наукою про християнство як про будь-яку подію світової історії, але вона сама є наука, яка повністю належить цій історії християнства; вона була породжена і визначена ним. Теологія як наука сама належить історії християнства, подібно тому, як, наприклад, і будь-яка історична дисципліна представляє

собою явище в історичному процесі, але при цьому вона може виражати постійно змінну самосвідомість історії. Так могла б виникнути можливість визначення теології як самосвідомості християнства в якості явища світової історії, тобто теологічна філософія історії.

Теологія належить не тільки християнству, але й історично знаходиться у зв'язку з всезагальними явищами культури; теологія є пізнання того, що, перш за все, робить можливим існування у світовій історії такого явища як християнство. Теологія є понятійне знання того, що робить християнство від самого початку історичною подією. Таке теологічне осмислення дійсності вічно перебуває у буттєвій «ситуації». «Ситуація, – пише Пауль Тілліх, – яку повинна розглядати теологія, є творчою інтерпретацією життя, інтерпретацією, яка продовжується в кожний історичний період у всіх психологічних і соціологічних умовах... І все ж теологія розглядає той культурний вираз, який вони отримали на практиці і в теорії, а не самі ці обумовлюючі фактори як такі. «Ситуація», на яку повинна реагувати теологія, є тотальність творчої самоінтерпретації людини у будь-який конкретний період» [3, с. 115].

Основою будь-якої ситуації є «існуюче буття». Якщо філософія розглядає в бутті його структуру, то і відповідь вона дає в термінах, наближених до уможливленого розуміння – структурні закони і універсальні поняття. Умоспоглядання задається питанням про реальність онтоса як цілого, тобто питанням про структуру буття. Теологія також по необхідності задається тим же питанням, оскільки те, що турбує нас гранично, повинно належати буттю. В іншому випадку ми не можемо розмірковувати про питання буття Бога. В контексті чого виникає ряд наслідків: 1) Теологія є наука про розкритий за допомогою феномена віри зміст нашої свідомості, тобто теологія є наука про зміст віри. Те, у що ми віримо, не є при цьому дещо таке, з чим ми просто погоджуємося як з системою висловлювань про факти і події, які, будучи не доступними теоретичному розсуду, можуть також бути засвоєні шляхом якраз цієї згоди з ними; 2) Теологія одночасно є системою понять про поведінку віруючої людини, про факт віри, які є тим, чим ця система взагалі може відповідати своїй внутрішній можливості лише в якості одкровенної. Це означає, що релігійна віра як поведінка віруючого, сама є тим, у що вірять, сама відноситься до змісту віри; 3) Теологія є наука про віру не тільки тому, що віру і зміст віри вона бере в якості основи для міркувань, пов'язаних з предметом віри, але й тому, що вона сама виходить з віри. Теологія є система понять, які породжені вірою і виправдані за допомогою неї самої; 4) Теологія є наука про віру не тільки тому, що віра є її предмет, і теологія мотивована вірою, алей тому, що через віру і за допомогою віри опредмечується і приводиться до згоди з усім тим, що в теології може і повинно опредмечуватись; єдина її мета – оформити і розвинути, зі своєї сторони, саме вірування; 5) Нарешті, сучасна теологія розглядає широкий спектр проблем, на перший погляд далеких від традиційного богослов'я; наприклад, з екології, біоетики, соціально-економічної проблематики. Теологія дає відповіді про світ, в якому ми живемо і тому має бути представлена рядом розділів: догматична теологія, практична теологія, моральна теологія та інш. Більш того, теологія може здійснювати комунікацію між представниками релігійного світогляду і різними формами культури.

З формальної точки зору, в якості екзистенціонального відношення до Того, Кого розп'яли, віра є засіб історичного «тут-буття». Тобто, історична подія, яка відбулась у минулому, складає суть буття сьогодення; буття минулого людського існування і історичного буття в історії розкривається через буття сьогодення, яке розкривається тільки вірою і тільки для віри. У зв'язку з цим і ґрунтуючись на цьому, людина, яка переживає подію, не мислить себе «тут», а мислить себе «там». Тому теологія, будучи (також) вченням про віру, як якийсь подійно-історичний засіб буття, є у своїй глибині історичне вчення, яке полягає у вірі, – «події одкровення». Мета цього історичного вчення полягає в самому християнському існуванні, в його конкретності. Така прозорість віруючого існування в якості особливого розуміння екзистенції не може віднести себе ні до чого іншого, крім як до самого існування. Будь-яке висловлювання або поняття звертається у глибини віруючої людини, індивідуалізуючи її у досвіді своєї віри, завдяки своєму змісту, але не на основі його подальшого «застосування», де практичний додаток тільки лише домислюється. Теологія є понятійне тлумачення християнського існування, усі її поняття

змістовно і суттєво пов'язані з християнським здійсненням як таким. Зрозуміти його в його річовому складі, в його специфічному вигляді буття, тобто виключно в тому, як воно свідчить про себе у вірі і для віри – ось завдання систематичного дослідження, яке ставить перед собою філософський прагматичний інтерес в тому, що є теологія. Якщо істинно те, що вірування засвідчено у Письмі, то теологія є по суті своєї новозаповітна теологія. Інакше кажучи, теологія є систематичною не тому, що увесь зміст віри вона розбиває на окремі частини, щоб потім з'єднати їх у рамках однієї системи і доказати значимість цієї системи. Теологія є систематичною не тому, що вона підносить своє вчення в систему, а тому, що для християнського здійснення, в його потаємному, здійснюється розкриття свого змісту для Буття як світу існування предметності, тобто вона намагається перенести в історію одкровення вірування таким, яким воно понятійно і предметно усвідомлює себе.

Теологія системна у своїй «тотальності», вона прагне стати всім. Чим історичніше теологія, чим безпосередніше вона виражає у словах і поняттях історичність віри, тим вона «систематичніше» і тем менше вона є рабою системи. Початковий характер знання відносно даного завдання і його методичних вимог є критерій наукового рівня систематичної теології. Завдання подібної теології буде вирішено з великим успіхом і досконалістю, якщо воно зможе представити з максимальною безпосередністю поняття і понятійні зв'язки того виду буття і специфічного складу того суцього, які вона усвідомлює, приводить до якоїсь предметної усвідомленості. Чим рішуче позбавляється теологія застосування будь-якої філософської системи, тим уможливною стає в самій основі, вкорінившись в абстрактній науковості філософської системи. З іншої сторони, можна сказати, що чим теологія систематичніше в означеному сенсі, тим безпосередньо формується необхідність історичної теології у вузькому сенсі як екзегези, як церковної і догматичної історії, і тим більше вони приходять до абстракції, уможливному усвідомленню себе.

Як у емпіричному, так і у метафізичному підходах, рівно як і в більшості випадків їх змішування, ми можемо спостерігати, що апіорі, теологія є результатом містичного досвіду, і виражена уможливленими категоріями. Будь-то «буття як таке» – схоластика, або «універсальна субстанція» – Спіноза, або те, що стоїть за «суб'єктивністю і об'єктивністю» – Шеллінг, або «всесвіт» – Шляйєрмахер, або «космічне ціле» – Хокинг, або «процес виробництва цінностей» – Уайтхед, або «прогресивна інтеграція» – Вієман, або «абсолютний дух» – Гегель, або «космічна персона» Брайтман, – будь-яка з цих концепцій ґрунтується на безпосередньому уявленні особистої свідомості про буттєвий устрій.

Усі перелічені системи, які є лише малою частиною філософських систем ідеалістичного або натуралістичного тлумачення, розвиваючи свої теологічні концепції, мало чим відрізняються один від одного у своїй вихідній позиції. Усі вони залежать від моменту ідентичності між відчуваючим суб'єктом і тим ультимативним, яке відкривається у релігійному досвіді або у відчутті його як релігійного. Теологічні концепції, засновані на містичній інтуїтивності або апіорності, є усвідомленням того, що є можливість піднесення над розколом між суб'єктом і об'єктом пізнання. І якщо у ході апіорних суджень це усвідомлення виникає або виявляється, то це виникнення або виявлення стає можливим лише тому, що даність теологічної побудови була присутня з самого початку.

Теолог виявлену ним апіорність здійснює у релігійній проповіді, апробіруючи за допомогою керигматичного кола логічного дискурсу усвідомлених духовних понять, підводячи їх до репрезентативного поля розуміння і уявлень. Якщо релігійний філософ, або філософ, уможливно мислячий в системі релігійного дискурсу, намагається зберегти у своїх концепціях загальне і абстрактне, то теолог усвідомлено і навмисно точний і конкретний. Їх взаємозв'язок простежується у той момент, коли теоретичне судження переходить у площину позитивного практичного втілення. Так як досвідна основа будь-якої філософії частково детермінована культурною традицією, то вона неминуче вбирає в себе елементи дискретного і конкретного. «Великий принцип полягає в тому, – пише Гегель, – що усе зовнішнє зникає у точці абсолютного відношення до Бога [...]. У мові людина є творчою, і мова є першою зовнішньою формою, яку

повідомляє собі людина. Усе, що людина уявляє собі, хоча б це уявлення залишалось лише внутрішнім, вона уявляє себе як вимовлене слово [...], говорить і думає своєю мовою, – це складає суттєву частину визволення [...]. Лютер не закінчив би своєї Реформації, якби не надав переклад Біблії німецькою мовою. Таким чином, початок суб'єктивності зробилось тепер моментом самої релігії, цим він (початок) отримав абсолютне визнання, і його почали розуміти взагалі у тій формі, в якій він може явитися лише моментом релігії. Тепер виповнилось слово про поклоніння Богу в духові. Але дух існує лише за умовою вільної духовності суб'єкту, бо лише ця духовність може вступити у відношення з духом. Цілковито невірний суб'єкт не знаходиться у духовному відношенні, не поклоняється Богові в духові. Така загальна характеристика втіленого у протестантизмі початку» [2].

У своєї людської діяльності церква здійснює себе через теологію, тобто умоглядному судженні, яке ґрунтується на вірі, предмет якого – уявлення про Бога. «Теологія не належить церкві. Церква сама належить теології майбутнього, дотримується слова Божого про майбутнє Церкви та світу. Теологія ... має бути першопочатковою, такою, якою народжувалась у словах Христа. Нехай це не буде грою слів, але теологію можна розуміти не лише як слово про Бога, але й як Слово Бога, як Слово-Бога, що викликає потім до життя й до відповіді людські слова про Бога. Теологія та теології розрізняються як Слово та слова, як поклик Бога і людська відповідь» [4, с. 62]. Якщо церковне сповіщення є матеріалом догматики, то церква під цим буде мати на увазі наступне: «церковне сповіщення, – пише К. Барт, – це неодмінно і людська мова про Бога. І якраз як людська мова вона є конкретна проблема догматики, *factum* (зроблене) і *faciendum* (те, що треба зробити), до якого прикута увага догматики як науки. Виходячи з питання, як мовилось у Церкві про Бога вчора, догматика задається питанням, як це повинно робитися завтра» [1, с. 49]. Можливість догматичного питання, можливість догматичної критики і корегування виникає з домагання, з яким виступає мова про Бога, яка вимовляється у церкві, і від того очікування, яким ця мова оточена. Мова про Бога, яка вимовляється в церкві, бажає бути в якості сповіщення словом Божим.

Це – головний критерій вимірювання мови в догматиці. В догматиці присутня і активно діє логіка слова, або, кажучи інакше, оформлена логіка судження про Бога і Церкву, опосередкована за допомогою слова, яке і можна визначити як догматичну теологію, тобто теологія займається вивченням слова Божого, а не тим, хто такий Бог. Усі ці слова або логічні конструкції набувають свій сенс через з'єднання і контексти, в яких вони використовуються. Будь-яке значення, вирішальне для догматики як можливості судження про релігійний предмет, будується на філософському дискурсі, на спекулятивній основі діалогічності догматів.

Лютеру об'єктивна істина представлялась не у вигляді істини розуму, як наприклад у більш пізніх, дійсно раціоналістичних побудов Яна Амоса Каменського, Ляйбніца або Спінози, і навіть не у вигляді умоглядного Логоса, а у вигляді слова Божого, яке міститься у Священному Письмі. Його релігія – це релігія Слова. І істина слова пізнається у нього не розумом, а вірою. Виправдання здійснюється вірою у Слово. Серед великої численності нерідко суперечних один одному тверджень, які Лютеру приходилось робити у різні часи і під різними привидами, можна зустріти і такі, які говорять і на користь раціоналістичного умоспоглядання богопізнання. Так, наприклад, у тлумаченні на книгу пророка Іони він допускав можливість богопізнання «із природи і розуму», «із природнього світла розуму». Але навіть і в таких, порівняльно рідких випадках, він мав на увазі не стільки природній розум раціоналістичної гносеології, скільки надприродню ілюмінацію, трансцендентне осяяння згори.

Теологія, займаючись теологічним осмисленням дійсності, в кожному виразі передбачає наявність структури буття, його категорії, закони і поняття. Спроби теологів при осмисленні дійсності уникнути не-біблійних, не-релігійних онтологічних термінів приречені на провал. В самої ж Біблії категорії і поняття, які описують структуру досвіду, використовуються завжди. Ці поняття виникають на кожній сторінці Біблії, будь-якого теологічного або філософського тексту: поняття часу, простору, причини, події, явища, суб'єкта, природи, руху, свободи, необхідності, знання, досвіду.

Філософія і теологія задаються питанням про буття. Але задають його вони з різних перспектив. Філософія займається структурою буття-в-собі, теологія осягає сенс буття-для-нас. Теологія, будуючи зміст свого предмету на церковному сповіщенні, не може вдатися до чогось вищого, кращого джерела пізнання, з якого тільки б і починалось справжнє християнське мислення або ж в якому містились би більш точні, всезагальні глибокі думки, ніж у звичайній проповіді, тобто для народу. Спроба мислити про Бога, одкровення, віру не починається тільки в догматиці, але така спроба вживалася у повній мірі вже в самому сповіщенні, оскільки вона є людською мовою. І не видно ніяких причин, за якими ця спроба не могла б або не повинна була б вдаватися вже тут у формі точного, всезагального і глибинного мислення. Безумовно, не може бути й мови, щоб з введенням критичної рефлексії, яка відрізняє догматичне від сповіщення, ставилася би якась вища норма. Сповіщення теологічного одкровення, як маніфестація прихованого будь-чого всередині контексту ординарного досвіду, перевищує суб'єктивний досвід окремої людини.

Теологічне користується звичною мовою точно так же, як воно в якості засобів Одкровення використовує природу, історію, психічне і духовне життя людини. Звичайна мова, яка виражає і позначає звичний досвід розуму і дійсності в їх категоричній структурі, поставлена в якості носія висловлювання і позначення екстраординарного досвіду розуму і дійсності в осмисленості знаменної події. Принцип людської автономії (в християнській теології) пов'язаний безпосередньо з протестантизмом, особливо у більш пізній період протестантизму, дав розвиток німецькій філософській протестантській думці. Це пояснюється перш за все тим, що протестантизм дійсно звільняв віруючу особистість від ярма раціоналізованих догматів, оскільки він очищав місце не для розуму, не для виправдання розумом, а для особистої віри, для виправдання вірою. І ця віра, не пов'язана суворою дисципліною догмату, виходила інколи за межі релігійної метафізики і впадала в містику.

Теологія, як система понять, підкорюється вимогам, за якими ці поняття були застосовані і співрозмірні тому сущому, яке їй треба було тлумачити. Але суще, яке повинно було бути розтлумачене поняттями теології, не розкривається виключно тільки вірою, і існує не тільки в самій вірі. Те, що повинно бути тут усвідомлено понятійно, є незбагненне за своєю сутністю. Чисто раціонально його неможливо ні затвердити у власному складі, ні обґрунтувати у праві. Цілком можливо, що дещо незбагненне, те, що у своїй основі ніколи не може бути розкрито розумом, не виключає понятійного усвідомлення, але передбачає його як основу для існування незбагненого. Для того, щоб це незбагненне було розкрито якраз як незбагненне, потрібно співрозмірне, тобто те, що стикається зі своїми власними межами, понятійне тлумачення. В іншому випадку незбагненне, як предмет умоглядного теологічного судження, залишається в якійсь мірі німим, позбавленим семантичного змісту.

Але це тлумачення віруючого існування є все ж справою теології. Будь-яке суще розкривається тільки завдяки попередньому, хоча і не пізаному, дорозумовому розумінню того, що це таке суще і яке воно є. Будь-яке онтичне тлумачення виникає, перш за все, на онтологічній основі, у більшості прихованій. Але чи може щось подібне до хреста, гріха і таке інше, яке очевидно належить до буттєвої сукупності християнства, у своїй специфічній сутності і якості, розумітися інакше, ніж у вірі? Тут не слід упускати з уваги дещо суттєве: пояснення основних понять ніколи не здійснюється так, що ізольовані поняття пояснюються і визначаються самі по собі, а потім як фішки розставляються у потрібних місцях. Будь-яке пояснення через основні поняття повинно направляти свої зусилля якраз на те, щоб оглянути, а потім вже постійно мати на увазі початкову цілісність первинно замкнутої бутійної сутності, до якої сходять усі основні поняття. Віра є сутнісна основа християнства. Хоча віра сама не створює себе і хоча те, що відкривається в ній, ніколи не може бути обґрунтовано раціональним знанням розуму, який спирається на самого себе, але християнське звернення як відродження, включає в себе усунення до-віруючого, тобто невіруючого існування. «Усунення» у даному випадку, означає не знищення, а включення у нове створіння (розумне створіння), перебування і збереження в ньому.

У вірі дохристиянське існування долається у екзистенційно-бутійному сенсі. Віра, як від-родження, екзистенційно долає дохристиянське існування і означає, що подолане дохристиянське тут-буття екзистенційно-онтологічно включається у віруюче існування. Подолати – значить не відштовхнути, а повернути до нового зв'язку. В результаті усі основні теологічні поняття, взяті у їх повному регіональному зв'язку, мають кожен раз дохристиянський зміст, зміст екзистенційно безпорадний, тобто онтично усунений, але якраз тому онтологічно визначаючий і тому осяжний суто раціонально. Усі основні теологічні поняття неминуче містять у собі розуміння буття, яке має саме по собі людське тут-буття як таке, якщо воно взагалі існує.

Так, наприклад, гріх відкривається тільки у вірі і тільки віруючий може існувати фактично як грішник. Але якщо тлумачити гріх, який є феномен, протилежний вірі як від-родженню, за допомогою теологічного поняття, то при цьому сам зміст теологічного поняття потребує повернення до поняття провини. Але провини є первинне онтологічне визначення існування тут-буття. Чим первинніше, пропорційніше і онтологічно справжніше виноситься на світ основний устрій тут-буття, чим первинніше досягається поняття провини, тим однозначніше може воно служити для теологічного пояснення гріха.

Але якщо онтологічне поняття провини береться в якості головного, то якраз філософія перш за все виноситься рішення про теологічне поняття. Тому що гріх за своєю суттю не повинен виводитись раціонально з поняття провини. Тим більш факт гріха не повинен і не може бути доказаним раціонально шляхом орієнтації на онтологічне поняття провини; навіть фактична можливість гріха не стає таким шляхом скільки-небудь явною. Те, що при цьому тільки й досягається, – залишаючись необхідним для теології як науки, – зводиться до того, що теологічне поняття гріха як екзистенційне поняття набуває таку корективку, яка необхідна для нього як екзистенційного поняття згідно його дохристиянського змісту. Напроти, тільки віра дає первісне керівництво (управління) як джерело християнського змісту цього поняття, тому онтологія служить тільки корективом дохристиянського змісту основних теологічних понять. Тут треба звернути увагу на те, що ця корективка не закладає основ у тому сенсі, в якому основні поняття фізики знаходять свою початкову основу, вираз основних внутрішніх можливостей і вищу істину в онтології природи. Ця корективка – тільки формальна вказівка, тобто теологічно-онтологічне поняття провини не стає подібною ж базою. Поняття гріха також не просто надбудовується над онтологічним поняттям провини. Тим не менш, остання є в якомусь відношенні визначальною. Ця формальна вказівка на онтологічну сферу говорить про те, що якраз не слід філософськи відокремлювати специфічно теологічний зміст поняття, а треба черпати його з позначеною тут специфічної екзистенціальної глибини віри, допускаючи його початкову заданість. Умоглядна філософія є формально направляючий онтологічний коректив онтичного, а саме дохристиянського змісту основних теологічних понять.

Висновки. Але те, що філософія повинна бути подібного роду корективом у відношенні до теології, не відноситься до її сутності і не може бути обгрунтовано, виходячи з цієї сутності і заради неї самої. В якості онтології філософія представляє шанс, який може бути реалізований теологією, в сенсі охарактеризованого тут коректива, за умови, що теологія повинна визначити реальність віри. Але не філософія як така, вимагає, щоб вона так реалізувалась, а якраз теологія, якщо остання визначає себе як науку. І тому, згідно точного визначення, підбиваючи підсумки треба сказати: філософія є можливий, формально направляючий онтологічний коректив онтичного, тобто дохристиянського змісту основних теологічних понять. Але філософія може бути тим, що вона є, не виконуючи фактично цієї функції коректива. Філософське пізнання може стати значущим і плідним для позитивної науки тільки тоді, коли воно є філософським пізнанням у справжньому сенсі, коли воно стикається з основними поняттями своєї науки в надрах проблематики, яка виросла з позитивного осмислення онтичних зв'язків своєї сфери і коли воно ставить під сумнів відповідність основних традиційних понять тому суцільному, яке складає його тему.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Barth R. Church Dogmatics I/1: Doctrine of the Word of God [1932]. G.W. Bromiley and G.T. Thomson, trans. T&T Clark, 2005.
2. Hegel G. W. F. The Positivity of the Christian Religion <https://www.marxists.org/reference/archive/hegel/works/pc/index.htm>
3. Tillich P. Systematic Theology. Volume one The University of Chicago Press. 1973. 293 p.
4. Черенков М. Майбутнє теології та теологія майбутнього: теолого-філософські рефлексії. *Філософська думка. Sententiae. III Спецвипуск (2012). Християнська теологія і сучасна філософія*. Вінниця, 2013, с. 61–66.

REFERENCES

1. Barth R. Church Dogmatics I/1: Doctrine of the Word of God [1932]. G.W. Bromiley and G.T. Thomson, trans. T&T Clark, 2005.
2. Hegel G. W. F. The Positivity of the Christian Religion <https://www.marxists.org/reference/archive/hegel/works/pc/index.htm>
3. Tillich P. Systematic Theology. Volume one The University of Chicago Press. 1973. 293 p.
4. Cherenkov M. Mybutne teologii ta teologiy mybutnugo: teologo-filosofski refleksi. *Filosofska dumka. Sententiae. III Spechvipusk (2012). Christianska teologia I suchasna filosofiy. Vinnisa*, 2013, c. 61–66.

Bevzyuk Natalia Petrivna

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor at the Department of Philosophy Odessky

Odesa I. I. Mechnikov National University

2, Dvorianska str., Odesa, Ukraine

orcid.org/0009-0009-6623-9448

PHILOSOPHICAL REFLECTIONS REGARDING THEOLOGY

Actuality of theme. *Philosophy and theology are two disciplines, the relationship of which can be imagined in the form of parallelism, disagreements, tensions, or even communication, articulation and recognition. Modern thought often tends to predict a sharp separation between theology and philosophy, but such a separation is not possible, because each focuses attention on questions of the world, reality, man, faith, spirituality, and so on. If we consider philosophy in its broadest sense as the systematic use of the human mind in an attempt to understand the fundamental features of reality, and theology in its broadest sense as the study of God and all things in relation to God, we see considerable overlap between the two. Philosophy is critical thinking about the nature of reality, theology certainly deals with the same from a religious perspective. If philosophy describes the "structure of being" with objectivity and detachment, then theology seeks "the meaning of being for us" with existential concern. Philosophy and theology are united in that both are rooted in the same ultimate and religious concern for life. Therefore, philosophical reflections on theology provide natural grounds for defining and solving the main issues of these fields.*

The purpose of the article is to study the mutual foundations of philosophy and theology in order to define theology as a science. The justification of the epistemological foundations of philosophy and theology became the subject of their interaction. For a believer, the general and homogeneous reality will be God, which is considered in historical facts, customs, and decrees (positive theology), in contrast to "natural theology", which deals with religious principles and laws of universal significance. **The research methods** are general scientific methods of formal logic (deduction, induction, analysis, synthesis), the hermeneutic method, a problem-confessional approach to the scientific understanding of religious life is used. **Research results** – philosophy and theology have different research procedures: philosophy deals with issues empirically and horizontally, from the human position and even abstracts "metaphysical" reality; theology starts from above and works a posteriori, since for it the secret God becomes the revealed God. But the goals and methods for them often become the same, which brings them closer. To some extent, philosophy needs theology: God is needed to complete the picture of the world and its understanding, in the understanding of its integrity.

Key words: philosophy, theology, existence, being, sin, faith, church.

УДК 2-14:2-17

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.26>**Пальчик Андрій Олександрович**

кандидат філософських наук,
викладач Інституту богословських наук Непорочної Діви Марії
Кам'янець-Подільської дієцезії Римо-католицької церкви
вул. Грушевського, 57, Городок, Хмельницька область, Україна
orcid.org/0000-0003-1247-1734

ТИПОЛОГІЇ ПАНЕНТЕЇЗМУ: АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ПІДХОДІВ

Актуальність даної статті пов'язана із необхідністю глибшого вивчення панентеїстичної концепції відношення «Бог – світ», що обумовлюється передусім вагою часткою іноземних публікацій на цю тему в галузях філософії релігії та теології, залишаючись маловідомими в українському науковому просторі, а також явищем т. зв. «панентеїстичного повороту» як актуальної історико-філософської проблеми. *Метою* статті є критичний аналіз вибраних типологій панентеїзму, наявних у літературі за темою. Завдання, які ставляться для реалізації мети, є наступними: виявити і проаналізувати критерії, за якими будувалися типології панентеїзму, критично їх оцінити і визначити потенціал у дослідженні панентеїстичної концепції відношення «Бог – світ» у відповідних галузях гуманітарного знання. Відповідно до специфіки теми, застосовуються такі *методи*, як класифікація, порівняння, аналіз і синтез тощо.

Результати дослідження. Аналіз вибраних типологій панентеїзму дає можливість визначити критерії, відповідно до яких вони були створені, а також окреслити сферу гуманітарних досліджень (філософську, богословську чи релігієзнавчу), у яких дані типології можуть бути корисними. Так, у типології, в якій вирізняється християнський, буддистський, індуїстський та ін. панентеїзми (М. Твардовський), чітко проглядається намір класифікувати панентеїзм відповідно до специфіки окремих релігійних доктрин. Натомість у типології Н. Греггерсена (сотеріологічний, ревелюційний та диполлярний панентеїзми) виділяються напрями панентеїстичної думки, що робить її особливо придатною в історико-філософських розвідках. У випадку ж спроби класифікації, здійсненої Я. Войтисьяком (на мовний, культурний, теологічний, онтологічний і науковий панентеїзми), на нашу думку, зроблено не типологію панентеїзму, але були виділені суттєві аспекти проблематики, з цим концептом пов'язані. З точки зору філософії релігії найбільш цінною з представлених типологій була розроблена Т. Оордом, який класифікує типи панентеїзму відповідно до інтерпретації тези про існування світу в Богові. Типологія Ф. Клейтона цікава тим, що він виділяє напрями панентеїзму (консервативний і три радикальні: метафізичний, апофатичний і натуралістичний) з точки зору проблематики співвідношення науки і релігії.

Ключові слова: панентеїзм, типологія панентеїзму, філософія релігії, теологія, релігієзнавство, Бог, творіння.

Вступ. 3 сер. ХХ ст. велика кількість досліджень з царини філософії релігії і теології були присвячені панентеїстичному розумінню відношення «Бог – світ». Впроваджений Християном Фрідріхом Краузе (1781–1832) термін «панентеїзм» («все у Богові») не тільки міцно закріпився у філософському лексиконі, але й сприяв розбудові нових релігійних концепцій (напр., філософія/теологія процесу, російська «метафізика всеєдності», в працях представників т. зв. *панентеїстичного повороту* – Ч. Хартшорна, Ф. Клейтона, А. Пікока, Ю. Жицінського, С. Макфейга та ін.) і переосмисленню філософсько-релігійної думки, яка досі розумілася в категоріях класичного теїзму та пантеїзму.

За визначенням, яке подається Кальпом в «Оксфордській енциклопедії філософії», «панентеїзм вважає Бога і світ взаємопов'язаними, причому світ перебуває в Бозі, а Бог – у світі» [1]. Отже, поняття панентеїзму передбачає таку модель відношення між Богом і світом, де світ не є тотожним Богові (пантеїзм), але й одночасно, всупереч класичному теїзмові, допускає певний

вплив світу на Бога [1]. Проте розуміння концепту «панентеїзм» часто ускладнюється різноманітністю підходів до проблематики і вживаною дослідниками термінологією: напр., Я. Добешевський вважає панентеїзм різновидом пантеїзму [2, с. 73], а для Ю. Жицінського панентеїзм є більш розвиненою формою теїзму, який він, подібно як і інші представники панентеїстичного повороту, протиставляє *класичному теїзмові* [3, с. 181].

Метою статті є критичний аналіз вибраних типологій панентеїзму, наявних у літературі за темою. Автор даної статті не претендує на вичерпний аналіз усіх типологій панентеїзму, які існують на даний момент, але радше має намір, на прикладі декількох із них, показати складність і багатоаспектність концепту панентеїзму як такого. **Завдання**, які ставляться для реалізації мети, є наступними: виявити і проаналізувати критерії, за якими будувалися типології панентеїзму, критично їх оцінити і визначити потенціал у дослідженні панентеїстичної концепції відношення «Бог – світ» у відповідних галузях гуманітарного знання. Відповідно до специфіки теми, застосовуються такі **методи**, як класифікація, порівняння, аналіз і синтез тощо.

Результати дослідження. Панентеїзм, будучи одним із найважливіших концептів сучасної філософії релігії, може розглядатися під різними кутами зору, в залежності від аспекту, яким цікавляться дослідники. Напр., якщо розглядати панентеїзм в контексті порівняльного релігієзнавства, цілком виправданою може бути типологія, у якій би даний концепт повзувався з відповідною релігійною доктриною. Спробу такої типології можна побачити у статті Твардовського, який відрізняє християнський панентеїзм від нехристиянського панентеїзму, який – у свою чергу – представлений вченнями індуїзму, конфуціанства, джайнізму і буддизму. «Різниця між згаданими версіями – пояснює автор – полягає на тому, що християни підкреслюють Святу Трійцю і втілення Ісуса Христа як принциповий корінь спасенної присутності Бога у світі у той час, коли нехристияни представляють більш загальне окреслення». Щоправда – як зауважує М. Твардовський – деякі автори намагаються виокремити ще таку версію панентеїзму, яка виходить за межі якої-небудь релігійної традиції і відповідно більш відкритою на діалог між окремими культурними групами, однак найбільш поглиблені і жваві дискусії на цю тему відбуваються серед християнських філософів і богословів [4, с. 2].

Запропонована Твардовським типологія здається доволі податливою на критику. По-перше, виділення християнського типу панентеїзму як унікального у своєму роді схилиють до думки про те, що він оцінює доктрини нехристиянських релігій з точки зору християнської теології релігії. По-друге, вже саме твердження про християнство як панентеїстичну за своїм характером релігію викликає жваву дискусію між представниками класичного теїзму і панентеїзму. При цьому аргументація других базується не лише на християнських догматах, але й залучає різноманітні філософські традиції (починаючи від Платона і включаючи неоплатонізм, патристику (передусім філософію Максима Сповідника) думку Миколи Кузанського тощо). Окрім цього, слід вказати на різноманіття панентеїстичних традицій в самому християнстві, кожна з яких має свою специфіку. Напр., у російській *метафізиці всеєдності* ключовими категоріями виступають *Софія* і *Боголюдство*, кожна з яких отримує серед її представників (напр., Вол. Соловйов, С. Булгаков, С. Флоренський, С. Франк і ін.) власну авторську інтерпретацію [5, с. 40–41]. При цьому у багатьох випадках така інтерпретація піддається жорсткій критиці і звинуваченням в неортодоксальності і відхиленні у бік пантеїзму у такому ступені, що постають сумніви у християнському характері цих доктрин.

Стосовно «нехристиянських релігій», то їхній панентеїстичний характер є доволі дискусійним. Напр, якщо Дж. Самуель пов'язує панентеїзм з релігійними практиками тибетського буддизму [6], то Д. Дакворд розглядає традицію махаяни в пантеїстичному ключі [7], а Е. Такамідзава пантеїстичними релігіями вважає не тільки буддизм, але й індуїзм і конфуціанство [8, с. 23–26]. Отже, як у випадку християнства, так і інших релігій, окреслення їхніх доктрин як панентеїстичних потребує глибокого філософсько-релігієзнавчого аналізу, який охопить не тільки віроповчальну основу тієї чи іншої релігії, але й дослідить специфіку напрямків (як ортодоксальних, так і ні) кожної з них.

Пропонуючи власну типологію панентеїзму у статті «Three Varieties of Panentheism», Н.Х. Грегерсен зауважує, що він надає лише один з можливих варіантів «у більш загальному ландшафті інтелектуальних шляхів» [9, с. 20], тим самим не претендуючи на вичерпність власного варіанту. Відповідно до назви статті, автором виділяється три версії панентеїзму:

- 1) сотеріологічна;
- 2) ревеляційна (або інакше: «богоодкровенна» чи «експресивістська»);
- 3) диполярна.

Специфіка *сотеріологічного* панентеїзму, за Грегерсеном, полягає на тому, що світ, який (відповідно до визначення панентеїзму) міститься у Богові, слід розуміти не як даність, але як *дар*. Таке перебування світу у Богові пояснюється як наслідок дії надприродної благодаті *відкуплення*, оскільки неможливо брати участь у божественному житті «автоматично» (несумісною, наприклад, з реальністю Божого царства, є гріховність). «Таким чином, у класичній християнській перспективі перебування світу у Богові не стільки констатується загальний факт, скільки передбачаються ті аспекти створеної реальності, які стали богоподібними, хоча вони все ще залишаються реальністю створеною». Лише в есхатологічній перспективі можна сказати, що – згідно з 1 Кор. 15:28 – Бог стане «усім в усьому» [9, с. 21, 24–27; 10, с. 217]. Як можемо помітити, так окреслений сотеріологічний панентеїзм відрізняє два модуси світу – теперішнє, недосконале перебування в Богові, і есхатологічне, у якому відбувається остаточне сповнення світу і досконале занурення у божественну реальність.

Появу ідеї *релятивістського* (експресивістського) панентеїзму – за Грегерсеном – слід розглядати в контексті німецького ідеалізму і романтизму XIX ст., пов'язаною із наміром подолати суто антропоцентричну концепцію Бога. Її «суть у тому, що божественний Дух виражає себе у світі, виходячи від Бога і повертаючись до Бога, збагачений досвідом світової історії». Звідси виникає своєрідна універсалістська, а одночасно секуляризована, версія християнського теологічного дискурсу. Виникнення ж самого терміну «панентеїзм», за згаданим автором, безпосередньо пов'язана із неогегеліянською філософською теологією [9, с. 21]. У цьому випадку Грегерсен апелює до автора терміну «панентеїзм» Краузе. Проте, як свідчить сам Краузе, і як прийнято було вважати у його інтелектуальному оточенні, панентеїстична думка «винахідника» панентеїзму була все ж таки продовженням лінії І. Канта [11, с. 12]. Вказана Грегерсеном ідея сотеріологічного панентеїзму співзвучна ідеям Д. Гріффіна з його концепцією «постмодерністичного (не деконструктивного, але конструктивного) панентеїзму». Аналізуючи поняття натуралізму, Гріффін показує недостатність попередніх його концепцій (супранатуралістичної, матеріалістичної чи пізньомодерного, які були неспроможні розв'язати конфлікту між наукою та релігією), і пропонує нову його версію (*натуралізм_{ppp}: prehensive-panentheist-panexperientialist*), у якій знімаються недосконалості попередніх і яка виступає як «постмодерністичне об'явлення»: синтезуючи кращі характеристики попередніх типів натуралізму, натуралізм_{ppp} не просто долає суперечності між науковим та релігійним типами світогляду, кожен з яких є частиною Божественного об'явлення, але й виступає новим етапом цього об'явлення [12, с. 227–234]. Отже, у цьому випадку дійсно вгадується гегелівська логіка діалектичного розвитку. У цьому випадку можна також погодитися, що панентеїстичні ідеї Гріффіна дійсно виступають секуляризованою (завдяки визнанню науки як засобу божественного об'явлення) версією християнства. Грегерсен помічає певну умовність експресивістської версії панентеїзму, де «коло божественного самовираження і самоповернення» замкнеться наприкінці історії світу. Частка «в» у такому контексті вживання терміну «панентеїзм» також справляє труднощі: існує подвійна небезпека, яка полягає, по-перше, на значному послабленні ідентичності Бога, а по-друге, на невласивому для авраамічних традицій надаванні злу онтологічного статусу [9, с. 21, 27–31].

Третя, згідно з Грегерсенівською типологією, версія панентеїзму, окреслюється як *диполярна*, відображаючи ідеї, закладені у теології процесу А.Н. Вайтгеда. У даному випадку в божественній реальності передбачається існування двох «полюсів»: у певних аспектах Бог розуміється як Абсолют, який існує поза часом і простором, натомість у інших аспектах Він

розглядається у просторово-темпоральних категоріях, що також передбачає певну залежність Бога від світу. В аналізі цього типу панентеїзму Грегерсен наголошує, що процесуалізм Вайтгеда був суцільно просякнутий панентеїстичним духом. На відміну від нього у сотеріологічній моделі самооб'явлення божественної любові не характеризується аж такою тотальністю, але «маніфестує себе у певних локаціях»; панентеїстичне «*усе*» [в Богові] тут виражає переконання у тому, що «поки істина, любов і краса дійсно “існують у Богові”, не можна сказати, що зло існує в Богові таким же чином» [9, с. 21, 31–34]. Слід зазначити, що власне дипольярний тип панентеїзму став доволі поширеним серед дослідників, передусім Ч. Хартшорна, в концепції якого він отримав свій розвиток, ставши методологічною базою для представників панентеїстичного повороту.

Я. Войтисьяк пропонує більш розбудовану типологію панентеїзму, у яку входять наступні його типи:

- 1) мовний (метафоричний);
- 2) (між)культурний (релігійний);
- 3) теологічний (християнський);
- 4) онтологічний;
- 5) науковий.

Мовний (метафоричний) панентеїзм характеризується тим, що у мові, яка використовується для опису відношення «Бог – світ», неможливо уникнути застосування прийменника *в*, а також просторових метафор, за допомогою яких світ трактується як *тіло Бога* (Ч. Хартшорн), або як *дитя*, що знаходиться у *лоні матері* (А. Пікок) [13, с. 320]. В. Вейнрайт, аналізуючи першу метафору, вказує на слабкі її місця: мислення про цілісність світу як «тіло» натикається на труднощі, особливо у випадку антропоморфізації першого; у випадку приписування властивостей тіла певної особи самій цій особі або її частині виникає думка, що недосконалості світу також приймаються Богом (напр., в класичній теїстичній концепції такі недосконалості пов'язуються із діяльністю вільних творінь); подібна ситуація виникає стосовно таких характеристик, як складність і випадковість; не є коректною аналогія між психофізичною проблемою (співвідношення «розум – тіло»), представленою різноманітними теоріями (ідентичності, паралелізму, епіфеноменалізму та інтеракціонізму), та відношенням «Бог – світ». Разом з тим Вейнрайт підмічає властивість даної метафори певним ідеям Платона та Ч. Хартшорна, але за рахунок суттєвої модифікації таких понять, як «душа» чи ризику підпасти під критику з приводу концептуальних нововведень [14, с. 80–87]. Клейтон знаходить просторові метафори в VII главі «Визнань» св. Августина, проте Войтисьяк підмічає, що у даному випадку автор ставився до деяких метафор такого роду з дистанцією. Однак – звертає увагу Войтисьяк – цей тип панентеїзму не визначається якоюсь специфікою серед інших типів, оскільки просторові метафори чи фразеологія ще не детермінують яких-небудь метафізичних або теологічних ідей [13, с. 320].

На нашу думку, виділення т.зв. мовного (метафоричного) панентеїзму в окрему групу не має підстав з тієї причини, що метафорика вже стала для сучасних панентеїстичних концепцій певною методологічною нормою. Так, характеризуючи процесуалізм Вайтгеда, Ю. Жицінський називає представленого у ньому Бога «Богом метафізиків і поетів»: специфіка мови автора «*Process and Reality*» «проявляється у тому, що в описі Божественного буття придатною залишається як метафорика, яка посилається до Космічного Поета, як і притчі Євангелії про доброго пастиря, який піклується своєю отарою» [15, с. 123]. Метафори застосовуються не тільки вже названими Вайтгедом, Хартшорном, Пікоком і Клейтоном, але й Ю. Жицінським, Г. Янцен і С. Макфейг (остання із них є авторкою спеціальних праць, у яких досліджує метафорику в теологічному дискурсі, зокрема панентеїстичної традиції) [1]. Відношення «Бог – світ» у їхніх працях представлені у таких метафорах, як «душа і тіло», «матір і дитина», «диригент оркестру – музиканти і музичні інструменти». Отже, панентеїзм вже за своєю природою є метафоричним. Більш того, метафорика притаманна усьому дискурсу, що охоплює проблематику відношення між Богом і світом, включаючи класичну теїстичну і пантеїстичну концепції.

Другий, за Войтисяком, тип панентеїзму окреслюється як *(між)культурний* або релігійний і характеризується переконанням про «особливу близькість Бога до людей і світу – близькість, що одночасно виступає з його трансцендентністю». Цей погляд властивий багатьом релігійним традиціям і є, за висловленням Клейтона, «золотою серединою» або «посередником» між крайніми позиціями. Прихильники панентеїстичної концепції намагаються показати наявність головних ідей їхньої доктрини не лише у західному християнстві, але й у східнохристиянській традиції (представники православ'я із зацікавленням ставляться до неї, але з певною обережністю), а також релігійно-філософських системах Індії та Китаю [16, с. 321].

Представники *теологічного* (християнського) панентеїзму обстоюють переконання, що «властивим ключем для інтерпретації одкровення і доктрини центральної релігії нашого культурного кола – християнства – є поняття близькості або іманентності Бога і спів-буття з Ним людей і світу». Найкращим способом вираження такого відношення є вже наведений «мовний панентеїзм» у контексті панентеїстичної онтології (див. наступний, четвертий тип). Представники теологічного панентеїзму особливу увагу звертають на такі чотири елементи християнської віри:

1. *Втілення* як догмат, у якому виражається істина про те, що Бог став людиною. Така подія є кульмінацією (або символом) іманентності Бога, притаманної недосконалому, стражданню і світові, що переживає процес свого розвитку (напр., «кенотичний панентеїзм» Ю. Жицінського);

2. *Обожнення*, як мета життя людини та існування всього світу, є станом особливого з'єднання з Богом і досягається завдяки дії надприродної благодаті (сотеріологічний або есхатологічний панентеїзм);

3. *Свята Трійця*. Тринітарний елемент представляє Бога як «динамічну спільноту осіб», яка виступає ґрунтом і взірцем для будь-якої сотвореної реальності, а отже абстрагування світу від такої спільноти ускладнює розуміння самого світу («тринітарний панентеїзм» – Брекен);

4. *Таїнство*: будучи фізичною реальністю, світ має сутнісні властивості таїнства, оскільки через нього діє сам Бог («сакраментальний панентеїзм» Брідлі і «сакраментальна концепція космосу» Пікока).

Підсумовуючи окреслення вищезгаданих елементів, Войтисяк зауважує, що усі вони знаходять свою повноцінну інтерпретацію і поза панентеїстичною концепцією, а отже ключові християнські догматичні положення не являють собою якихось серйозних аргументів на користь панентеїстичного бачення християнства [13, с. 322].

Однак здається, що між «(між)культурним» (релігійним) і «теологічним» типами панентеїзму, наведеними Войтисяком, немає принципової різниці. Очевидно, що їх об'єднує ідея іманентності Бога світові, близькості Бога до людини, а відмінність між ними полягає лише у специфіці християнської версії панентеїзму. А отже, слушним було б не відокремлювати їх як різні типи, але представити теологічний (християнський) панентеїзм як варіант (між)культурного панентеїзму. Наводячи основоположні елементи християнської догматики (інкарнаційний, тринітарний, сакраментальний та обожнення) у теологічному типі, автор однак не враховує вагомість біблійних текстів, які застосовуються представниками сучасного панентеїзму у своїй аргументації. Немає сумніву, що найважливішим із них виступає фрагмент з Діянь Апостольських (17:28), який є цитатою промови апостола Павла, зверненої до інтелектуальної еліти Афін на Ареопазі: «У Ньому [Богові – А.П.] бо живемо, рухаємося й існуємо» [10, с. 166]. Цей фрагмент послужив назвою монографії, що включила низку статей на тему панентеїзму [...], і часто застосовується такими представниками панентеїстичного повороту, як Ф. Клейтон і Ю. Жицінський [напр., 16, с. 213; 15, с. 148].

Наступним типом, за Войтисяком, виступає *онтологічний* панентеїзм. Власне на площині цього типу і має відбуватися вибір категорій, за допомогою яких стає можливим окреслити панентеїзм як концепцію. Як він пише, «онтологічний панентеїзм є позицією (набором позицій) у сфері онтології та натуральної теології (онтотеології). Вона знаходиться у принципі “між” класичним теїзмом (і деїзмом) та пантеїзмом, трактуючи світ як (у широкому значенні)

частину Бога, умовно приймаючи, що світ і Бог являють собою взаємні кореляти, є членами певної більшої цілісності. Головними різновидами онтологічного панентеїзму є “експресивний” (світ є вираженням божественного духу) та “диполарний” (“вторинна природа” Бога є залежною від світу)» [13, с. 322]. Отже, онтологічний панентеїзм стосується самої сутності концепції, виявляє її специфіку стосовно інших концепцій (класичним теїзмом і пантеїзмом як його крайнощами відношення «Бог – світ») і виступає фундаментом будь-яких розвідок стосовно цієї проблематики.

Науковий панентеїзм характеризується Войтисяком в останню чергу. Він виступає як такий тип панентеїзму, що ґрунтується на переконанні в неможливості збудування адекватної онтології без посилання на основні принципи сучасної науки. Для деяких його представників (напр., Жицінського та Пікока) такою ідеєю виступала емерджентність, яка в онтотеологічному осмисленні виступає у світі як креативна і творча силою, що діє у ньому наче із середини, постійно утворюючи цей світ включно з усіма процесами, що у ньому відбуваються. Поняття емерджентності приховує в собі дію самого Бога, стосовно якого різні автори послуговуються різними метафорами (вже згадуваний «диригент» у А. Пікока; натомість, за Жицінським, цю думку можна адекватно представити за допомогою «точки Омега» у П. Тейяра де Шардена) [13, с. 324; 15, с. 153].

Як можна помітити, Войтисяк у своїй характеристиці типів панентеїзму не намагається представити якусь класифікацію за певним критерієм (здається, що ці «типи» у даному випадку об’єднуються лише за спільним терміном «панентеїзм»). Радше тут йдеться про різні підходи до вивчення цього концепту або його окремі аспекти: у кожній панентеїстичній теорії так чи інакше йдеться про певний релігійний світогляд, питання науки підіймається вже у панентеїстичній концепції Краузе, а проблематика мовного вираження відношення «Бог – світ» постійно присутня в літературі на дану тематику. Тому, на нашу думку, більш слушною була б спроба не виділення «типів» панентеїзму, але представлення філософської концепції панентеїзму («онтологічний панентеїзм») разом з низкою його аспектів («культурний», «богословський»), а також методологічну специфіку її вивчення (метафорика, методологічний натуралізм).

Т. Оорд пропонує класифікацію панентеїстичних концепцій, керуючись власне онтологічним критерієм на підставі різних тлумачень прийменника *в* (гр. *en*) у терміні «панентеїзм». Отже, можна розглядати існування світу *в Богові* у наступних варіантах: 1) в розумінні буквального розташування, 2) наповнення Богом світу енергією, 3) відчуття (або осягнення) Богом світу, 4) одухотворення Богом світу, 5) як «гра» Бога зі світом (Веданта), 6) у сенсі «займання» Богом світу (Дж. Бракен), 7) як надавання Богом простору для світу (Ю. Мольтман), 8) охоплення (вміщення) Богом світу, 9) Зв’язування Богом світу, віддаючи йому божественне Я, 10) надавання Богом світові підстави для виникнення, 11) дружба Бога зі світом, 12) перебування «у Христі» (послання апостола Павла) і 13) обдарування світу божественною благодаттю [17, с. 123–124]. Підмічаючи особливу цінність такої типології, слід вказати необхідність її представлення в контексті класичної теїстичної та пантеїстичної концепцій, у яких також існує власне специфічне розуміння іманентності Бога світові. Врахування такого контексту має показати особливість власне панентеїстичної концепції.

Класифікація сучасних панентеїстичних концепцій, запропонована Ф. Клейтоном окремо присвяченій цьому питанню статті [18], спирається на критерій спроможності інтерпретувати наукові дані. Автор виділяє чотири типи («обличчя») панентеїзму:

- 1) консервативний (або «ортодоксальний», «віросповідальний»; Дж. Купер);
- 2) метафізичний (Ф. Клейтон);
- 3) апофатичний («містичний»; К. Келлер);
- 4) натуралістичний (Д.Р. Гріффін).

Консервативний панентеїзм протиставляється наступним, радикальним («екстремальним») типам, допускаючи рефлексію над панентеїзмом лише в категоріях класичного теїзму, що виражається у відповідності до новозавітних текстів і вкоріненості у християнській ортодоксії.

Дж. Купер, один із прихильників такого підходу, протиставляє такого роду панентеїзм іншим радикальним підходам, називаючи представленою в них Бога «Богом філософів», зауважуючи, що у класичному теїзмі жодним чином не заперечується іманентності Бога в світі. Специфікою іманентності Бога в такому підході є те, що абсолютно трансцендентний світові Бог є присутній у ньому через Святого Духа [18, с. 1046–1047].

На відміну від консервативного, радикальний панентеїзм представлений цілим спектром підходів, які віддаляються все більше віддаляються від класичного теїзму таким чином: «відмова від біблійних обмежень», відмова від віровчення (ортодоксальної теології), «онтологічного примату Бога над світом (включаючи creatio ex nihilo), трансцендентності Бога, усього надприродного і, нарешті, будь-яких тверджень, які виходять за рамки натуралізму». Остання «відмова» – як зауважує Клейтон, – ставить питання про слушність застосування у її випадку термін «панентеїзм» [18, с. 1047–1048]. Отже, у «радикальному» панентеїзмі (метафізичному, апофатичному і натуралістичному) конфлікт між наукою і релігією знімається у різному ступені, але за рахунок відходу від консервативного християнського вчення.

У наведеній Клейтоном типології передусім розглядаються підходи, що знаходяться між крайнощами класичного теїзму і пантеїзму. Але якщо пантеїзм, представлений на прикладі «екстатичного» натуралізму Р. Коррінгтона [18, с. 1052–1054], виявляється відмінною від панентеїзму крайністю, то у випадку «консервативного» варіанту (як «лагідної» форми панентеїзму) межі між класичним теїзмом і панентеїзмом фактично розчиняються. Таким чином, аби зберегти специфіку класичного теїзму, було б послідовним, подібно як у випадку пантеїзму, чітко відмежувати від нього панентеїзм з усією його радикальністю й екстремальністю. Однак, на нашу думку, такі характеристики панентеїзму не мають суперечити змісту біблійних текстів чи християнській догматиці, прикладом чого є панентеїстична концепція Ю. Жицінського, який у своїй аргументації послуговується Писанням та намагається утриматися в межах католицької ортодоксії, одночасно критикуючи аристотелівсько-томістичну концепцію як яскравий взірець класичного теїзму [3, с. 182–183].

Висновки. Аналіз типологій, запропонованих різними авторами, показує складність і багатомірність проблеми, якою є панентеїстична концепція відношення «Бог – світ». Найбільш суттєвою для розкриття специфіки цієї концепції, на нашу думку, є типологія, у якій приймається онтологічний критерій (на зразок типології Оорда), оскільки проблематика панентеїзму по своїй суті має онтологічний (чи метафізичний) характер. Натомість Греггерсен у своїй типології зосереджується на головних напрямках панентеїстичної думки, що чинить її більш придатною для історико-філософського осмислення. Хоча у типології Клейтона також представлені напрямки панентеїзму, однак дослідник вирізняє їх з точки зору проблематики співвідношення науки і релігії, відокремлюючи консервативний напрямок від трьох «радикальних». У запропонованій Войтисьяком «типології», на нашу думку, насправді йдеться не про типи, але аспекти панентеїзму або підходи до його вивчення. Суто релігієзнавчою типологією є поділ панентеїстичних вчень на християнське, буддійське, індуїстське тощо. При цьому, аби уникнути упередженості, слід врахувати внутрішню логіку кожного з цих вчень.

Як виявлено, питання критерію в тій чи іншій типології панентеїзму є ключовим: вибір адекватного – стосовно дослідницької програми – критерію якісно впливає на постановку і вирішення завдань, пов'язаних з проблематикою панентеїзму, одночасно відкриваючи нові перспективи наукових пошуків у галузях філософії, теології та релігієзнавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Culp J. Panentheism / The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2023 Edition), Eds. Edward N. Zalta, Uri Nodelman, URL <https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/panentheism/>
2. Dobieszewski J. Różnorodność panteizmu. *Edukacja Filozoficzna*. 68/2019. S. 69–81.
3. Пальчик А.О. Панентеїстична думка Юзефа Жицінського. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. № 1. 2024. С. 179–189.

4. Twardowski M. “Otwarty panenteizm” Philipa Claytona: rekonstrukcja i krytyka. *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*. No 2(50) 2022. S. 1–15.
5. Czardybon B. Fenomenologia boskości Siemiona L. Franka. *Principia*. LIV–LV (2011). S. 37–53.
6. Samuel G. Panentheism and the Longevity Practices of Tibetan Buddhism / Eds. L. Biernacki, P. Clayton. *Panentheism across the World's Traditions* (New York, 2013. P. 83–99. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199989898.003.0005>
7. Duckworth D.S. Buddha-Nature and the Logic of Pantheism. *The Buddhist World* / Ed. John Powers. London: Routledge, 2016. P. 235–247.
8. Takamizawa E. Pantheism and Christian Mission. *Torch Trinity Journal*. Nr 6 (2003). P. 23–36.
9. Gregersen N.H. Three Varieties of Panentheism. In *Whom We Live and Move and Have Our Being : Panentheistic Reflections on God's Presence in a Scientific World* / Ed. Ph. Clayton, A.R. Peacocke. Wm. B. Eerdmans Publishing, 2004. P. 19–35.
10. Святе Письмо Старого та Нового Завіту / пер. І. Хоменко. Львів : «Місіонер», 2015. XX+1125+350 с.
11. Gocke B.P. The Panentheism of Karl Christian Friedrich Krause (1781–1832). From Transcendental Philosophy to Metaphysics. New York: Peter Lang, 2018. 259 p.
12. Sokołowski P. Panenteizm jako postmodernistyczne objawienie? Kilka uwag krytycznych na marginesie książki Davida Ray'a Griffina “Panentheism and Scientific Naturalism”. *Studia Nauk Teologicznych*. T. 10. 2015. S. 221–242.
13. Wojtysiak J. Panenteizm. W związku z poglądami Józefa Życińskiego, Charlesa Hartshorne'a i innych przedstawicieli zwrotu panenteistycznego. *Roczniki Filozoficzne*. T. LX. No 4. 2012. S. 313–337.
14. Wainwright, W.J. *God's Body / The Concept of God* / Ed. T.V., Morris. Oxford: Oxford University Press, 1987. Pp. 72–87.
15. Życiński, J. (1988). *Teizm i filozofia analityczna*. [Theism and the Analytical Philosophy]. Vol. 2. Kraków: Wydawnictwo „Znak”. 264 p. [In Polish].
16. Clayton P. Panentheist Internalism: Living within the Presence of the Trinitarian God. *Dialog: A Journal of Theology*. Vol. 40. Nr 3. 2001. Pp. 208–215.
17. Pfeifer K. Naïve Panentheism. *Panentheism and Panpsychism: Philosophy of Religion Meets Philosophy of Mind*. Paderborn: Mentis, 2020. Pp. 123–138.
18. Clayton P. How Radically Can God Be Reconceived before Ceasing to Be God? The Four Faces of Panentheism. *Zygon*. Vol. 52. 2017. No. 4. Pp. 1044–1059.

REFERENCES

1. Culp, J. Panentheism / The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2023 Edition), Eds. Edward N. Zalta, Uri Nodelman. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/panentheism/>
2. Dobieszewski, J. (2019). Różnorodność panteizmu. [Diversity of Pantheism]. *Edukacja Filozoficzna*. 68. Pp. 69–81. [In Polish]
3. Palchyk, A.O. (2024). Panenteistyczna dumka Yuzefa Zhytsinskoho.. [Panenteistic Thought of Józef Życiński]. *Perspektyvy. Sotsialno-politychnyi zhurnal*. № 1. Pp. 179–189. [In Ukrainian]
4. Twardowski, M. (2022). “Otwarty panenteizm” Philipa Claytona: rekonstrukcja i krytyka. [Philip Clayton's “Open Panentheism”: Reconstruction and Criticism]. *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*. No 2(50). Pp. 1–15. [In Polish]
5. Czardybon, B. (2011). Fenomenologia boskości Siemiona L. Franka. [Phenomenology of Deity of Simeon Frank] *Principia*. LIV–LV. Pp. 37–53. [In Polish]
6. Samuel, G. (2013). Panentheism and the Longevity Practices of Tibetan Buddhism. *Panentheism across the World's Traditions* / Eds. L. Biernacki, P. Clayton. New York: Oxford University Press. Pp. 83–99.
7. Duckworth D.S. (2016). Buddha-Nature and the Logic of Pantheism. *The Buddhist World* / Ed. John Powers. London: Routledge. Pp. 235–247.
8. Takamizawa, E. (2003). Pantheism and Christian Mission. *Torch Trinity Journal*. Nr 6. Pp. 23–36.

9. Gregersen N.H. (2004). Three Varieties of Panentheism. In *Whom We Live and Move and Have Our Being: Panentheistic Reflections on God's Presence in a Scientific World* / Ed. Ph. Clayton, A.R. Peacocke. Wm. B. Eerdmans Publishing. Pp. 19–35.
10. Sviate Pysmo Staroho ta Novoho Zavitu. (2015). per. I. Khomenko. Lviv: «Misioner». XX+1125+350 p. [In Ukrainian]
11. Göcke, B.P. (2018). The Panentheism of Karl Christian Friedrich Krause (1781–1832). From Transcendental Philosophy to Metaphysics. New York: Peter Lang. 259 p.
12. Sokołowski, P. (2015). Panenteizm jako postmodernistyczne objawienie? Kilka uwag krytycznych na marginesie książki Davida Ray'a Griffina "Panentheism and Scientific Naturalism". [Panentheism as a postmodern revelation? Some critical on the margin of the book of David Ray Griffin "Panentheism and Scientific Naturalism"]. *Studia Nauk Teologicznych*. T. 10. Pp. 221–242. [In Polish]
13. Wojtysiak, J. (2012). Panenteizm. W związku z poglądami Józefa Życińskiego, Charlesa Hartshorne'a i innych przedstawicieli zwrotu panenteistycznego. *Roczniki Filozoficzne*. T. LX. No 4. Pp. 313–337.
14. Wainwright, W.J. (1987). God's Body. *The Concept of God* / Ed. T.V. Morris. Oxford: Oxford University Press. Pp. 72–87.
15. Życiński, J. (1988). Teizm i filozofia analityczna. [Theism and the Analytical Philosophy]. Vol. 2. Kraków: Wydawnictwo "Znak". 264 p. [In Polish]
16. Clayton, P. (2001). Panentheist Internalism: Living within the Presence of the Trinitarian God. *Dialog: A Journal of Theology*. Vol. 40. Nr 3. Pp. 208–215.
17. Pfeifer, K. (2020). Naïve Panentheism. *Panentheism and Panpsychism: Philosophy of Religion Meets Philosophy of Mind*. Paderborn: Mentis. Pp. 123–138.
18. Clayton, P. (2017). How Radically Can God Be Reconceived before Ceasing to Be God? The Four Faces of Panentheism. *Zygon*. Vol. 52. No. 4. Pp. 1044–1059.

Palchyk Andrii Oleksandrovyh

Candidate of Philosophical Sciences,

Lecturer at the Institute of Theological Sciences

of the Immaculate Virgin Mary

Kamyanets-Podilsky Diocese of the Roman Catholic Church

57, Hrushevskyyi str., Gorodok, Khmelnytskyi region, Ukraine

orcid.org/0000-0003-1247-1734

TYPOLOGIES OF PANENTHEISM: ANALYSIS OF MODERN APPROACHES

*The **relevance** of this article is related to the need for a deeper study of the panentheistic concept of the God – the world relationship, which is caused primarily by a significant number of foreign publications on this topic in the fields of philosophy of religion and theology, remaining little known in the Ukrainian scientific space, as well as the phenomenon of the so-called "panentheistic turn" as an actual historical-philosophical problem. The **purpose** of the article is a critical analysis of the selected typologies of panentheism published on the topic. The tasks set for the realization of the goal are as follows: to identify and to analyze the criteria by which typologies of panentheism were built, to critically evaluate them and determine the potential in researching the panentheistic concept of the God – world relationship in the relevant fields of humanitarian knowledge. According to the specifics of the topic, such **methods** as classification, comparison, analysis and synthesis, etc. are used.*

***Research results.** The analysis of the selected typologies of panentheism makes it possible to determine the criteria according to which they were created, as well as to outline the field of humanitarian studies (philosophical, theological or religious) in which these typologies can be useful. So, in the typology, which distinguishes Christian, Buddhist, Hindu, etc. panentheism (M. Twardowski), the intention to classify panentheism according to the specifics of individual religious doctrines is apparent. Instead, N. Gregersen's typology (soteriological, revelatory, and dipolar panentheism) distinguishes directions of panentheistic thought, which makes it particularly suitable for historical-philosophical investigations. In the case of the classification attempt made by J. Wojtysiak (linguistic,*

cultural, theological, ontological, and scientific panentheism), in our opinion, not a typology of panentheism was made, but the essential aspects of the problems related to this concept were highlighted. From the point of view of the philosophy of religion, the most valuable of the presented typologies was developed by T. Oord, who classifies the types of panentheism according to the interpretation of the thesis about the existence of the world in God. P. Clayton's typology is interesting because the areas of panentheism are distinguished according to the science – religion relationship (conservative and three radical: metaphysical, apophatic and naturalistic).

Key words: *panentheism, typology of panentheism, philosophy of religion, theology, religious studies, God, creation.*

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.422:[2+17+316.75]:005.21

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.27>

Булатевич Микола Миколайович

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та публічних комунікацій
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
вул. Пирогова, 9, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-0294-1635

Черній Людмила Віталіївна

кандидатка історичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри соціології та публічних комунікацій
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
вул. Пирогова, 9, Київ, Україна
orcid.org/0009-0001-4575-918X

РЕЛІГІЙНО-ЕТИЧНА ТА ІДЕОЛОГІЧНА СТРАТЕГІЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ МОДЕРНОЇ СВІТ-СИСТЕМИ

***Актуальність проблеми.** За останнє десятиліття фахівці в царині соціальних наук, зокрема, соціологи, політологи та філософи, усе активніше обговорюють проблему занепаду легітимності в сучасних демократіях. Дехто веде мову не просто про занепад, але про кризу легітимності, яка спричинює ерозію демократій і сприяє приходові до влади в демократичних країнах відвертих популістів і авторитарних політиків. Дослідники намагаються збагнути причини кризи, а також міркують про засоби, які могли би виправити ситуацію.*

***Метою** даної роботи є окреслити у найзагальніших рисах стратегії легітимзації соціального порядку модерної світ-системи.*

***Методи дослідження.** У роботі використано загальнонаукові методи порівняльного аналізу, теоретичного синтезу та наукового узагальнення.*

***Результати дослідження.** Якщо проблему занепаду легітимності розглянути не в рамках національних суспільств, а в контексті більш глобального об'єкту, а саме – модерної світ-системи, то тоді можна отримати новий погляд на дану проблему. В контексті світ-системного аналізу легітимність можна визначити як віру населення модерної світ-системи у те, що встановлений в ній соціальний порядок є правильним і справедливим, а легітимацию – як процес виробництва цієї віри, який може передбачати розробку й застосування різних стратегій. У статті показано, що в європейській капіталістичній світ-економіці було винайдено і застосовано дві стратегії легітимзації. Одна з них базувалася на використанні протестантської етики, друга – на використанні ідеології лібералізму. В основі першої лежав протестантизм як релігійний «світогляд», в основі другої – лібералізм як ідеологічний «світогляд». У даній роботі в загальних рисах окреслено особливості кожної стратегії, і показано, яким чином і завдяки яким механізмам в їх контексті вироблялася легітимність соціального порядку модерної світ-системи. Із позицій світ-системного аналізу Валерстайна, сучасна криза легітимності сучасних демократій, що її на сьогодні фіксує низка дослідників, може бути інтерпретована як така, що пов'язана із знеціненням лібералізму як геокультури модерної світ-системи і, відповідно, із втратою ідеологічної стратегії легітимзації своєї ефективності.*

***Ключові слова.** Модерна світ-система, легітимация, лібералізм, протестантська етика, легітимність, геокультура, соціальний порядок.*

Вступ. Розглянути питання легітимації соціального порядку модерної світ-системи нас спонукало обговорення останніми роками в науковій літературі кризи легітимності в сучасних демократіях. «Криза» є доволі категоричним терміном. В соціальних й політичних науках було доведено, що легітимність час від часу може «просідати». Вона не є раз і назавжди встановленою, натомість потребує перманентного систематичного виробництва, яке іноді, в наслідок тих чи тих соціальних або політичних процесів, може давати збій. Тому деякі послаблення її вважають в цілому прийнятними та очікуваними у перебігу розвитку демократичних систем. А втім, на думку низки дослідників, зокрема от наприклад, Террі Макдоналд, останні діагностування втрати легітимності мають особливу інтенсивність й дають підстави говорити саме про кризу, позначаючи різкий кінець тривалої ери демократичного панування й консолідації в різних регіонах світу [13, р. 182].

Аналізуючи поточну кризу й міркуючи про шляхи її подолання, дослідники приблизно однаково потрактовують легітимність, хоч їхні її дефініції й можуть мати деякі точкові відмінності. Так, у загальному сенсі під легітимністю розуміють, по-перше, віру громадян у те, що особи, які знаходяться при владі, дійсно мають право реалізовувати владу, виконують це право належним чином й від їх імені, і що такі особи були чесно, відкрито та без порушень обрані на державні посади; а по-друге, – віру громадян у те, що держава виконує їхню волю і перебуває під їхнім контролем. Легітимацію тоді визначають як процес виробництва або створення легітимності. Легітимація передбачає розробку й впровадження заходів, механізмів, стратегій тощо, які сприяють формуванню й закріпленню у громадян відповідної віри. У такому потрактуванні дослідники використовують поняття легітимності та легітимації в контексті політичного порядку соціуму, в основі якого розміщується суверенна національна держава. А як на загальний об'єкт, в рамках якого вони вивчають означені кризові явища, орієнтуються на національне суспільство.

Аналіз досліджень. Так, приміром, Асбйорн Ройселанд зазначає, що розвиток сучасних демократій спричинив до неочікуваних наслідків, коли в рамках встановлених форм демократичного управління громадян нерідко розглядають лише як формальних виборців, а у період між виборами – як пасивних клієнтів держави, що не проявляють громадянської зацікавленості й активності. В результаті між державою і громадянами виникає легітимаційна порожнеча. Міркуючи про опції її заповнення, Ройселанд звертає увагу на концепцію «спів-творення» (“co-creation”), що здатна, на його думку, запропонувати нові способи легітимації. В практичній площині «спів-творення» передбачає упровадження інноваційних механізмів, які сприяють активному залученню громадян до процесів колективного виробництва значущих суспільних цінностей та до участі в публічному управлінні. В результаті такої діяльності цілком можливо, на думку Ройселанда, підвищити ефективність виробництва легітимності й посилити сучасні демократії [14, р. 1496–1498]. Концепцію «спів-творення» також розробляють, зокрема, Тако Брандсен, Труї Штіін, Брам Вершуєре та інші дослідники [3].

Кризу легітимності в сучасних демократіях констатує Гелен Лендемор. На думку дослідниці, недоліки представницької моделі демократії, яка на сьогодні встановлена у низці країн як Заходу, так і інших регіонів світу, призвели до того, що політичні еліти по завершенню виборів віддаляються від своїх виборців і стають все менш чутливими до їхніх бажань та вимог. Громадяни відчувають, що можливості ефективно контролювати та впливати на політичну й адміністративну діяльність еліт поступово, але неухильно зменшуються. Це породжує у них недовіру, обурення й розчарування політичними кадрами та політичними інституціями. Громадяни втрачають віру в те, що держава справді виконує їх волю. На протигагу представницькій Лендемор висуває концепцію «відкритої демократії», що містить низку нововведень, які, на думку дослідниці, цілком можуть виправити означені кризові явища [12].

Про схожі проблеми говорять Джон Гастіл та Кетрін Ноблок. Ці дослідники зазначають, що олігархічні сили, які мають вплив на уряди демократичних держав, підривають впевненість громадян у тому, що їхні дії чи вимоги будуть почуті. У громадян зростають відчуття відчуження, апатії та безсилля, в той час, як в політиці типовими стають маніпулятивні технології,

а також інтриги й махінації, створені професійними консультантами виборчих кампаній. Ефективно відновлювати послаблену легітимність могли би, на думку Гастіла та Ноблок, локальні або регіональні комунікативні спільноти в рамках соціуму, сформовані на основі деліберативних принципів. Розвиток таких спільнот сприяв би зміцненню демократії [7].

Аро Каркур зазначає, що послаблення легітимності створює сприятливі умови для приходу до влади авторитарних політиків або відвертих популістів, які своєю діяльністю спричинюють подальшу ерозію демократії. Такі процеси, на думку дослідника, на сьогодні вже можна спостерігати, зокрема, й в деяких західних демократіях [11]. Про загрози, які несе популізм та авторитаризм, говорять також Ендрю Арато і Жан Л. Коен [2], Деніел Вайнер [16] та інші вчені. Гортенс Йонген та Ян Аарт Шольте зазначають, що втрата легітимності веде до того, що громадяни починають ухилятися від виконання зобов'язуючих державою дій, ламають встановлені правила і можуть вдатися до практик демонтажу правлячих організацій. За таких умов з метою втримати владу політичні еліти починають усе більше покладатися на маніпуляції та примус, а не на діалог та раціональну аргументацію [10, р. 672].

Нам у даній розвідці хотілося би зосередити увагу на питаннях легітимації в контексті більш глобального, ніж національне суспільство, об'єкту, а саме – в контексті модерної світ-системи або, що те саме, європейської капіталістичної світ-економіки. Такий підхід дасть можливість розглянути поточну кризу легітимності, про яку усе більше говорять, з дещо іншої перспективи і зможе збагатити новими аргументами дискусії про причини її виникнення та особливості прояву. Й ми говоритимемо про легітимацію не політичного, а в цілому соціального порядку модерної світ-системи, що дозволить ширше поглянути на проблему. Теоретико-методологічним підґрунтям для нас виступатиме теорія модерної світ-системи Імануїла Валерстайна.

Мета та завдання. Метою даної розвідки є окреслити у найзагальніших рисах стратегії легітимації соціального порядку модерної світ-системи. Ми припустимо, що з моменту появи європейської капіталістичної світ-економіки у «довгому XVI сторіччі» й дотепер в ній було реалізовано дві такі стратегії. Перша базувалася на застосуванні протестантської етики, друга – на застосуванні ідеології лібералізму. Вдала реалізація цих стратегій посприяла виробництву легітимності соціального порядку світ-економіки на деякий відносно тривалий історичний період. У даному контексті легітимність ми розумітимемо як віру населення модерної світ-системи в те, що встановлений в ній соціальний порядок є правильним і справедливим, а легітимацію – як процес виробництва цієї віри, який може передбачати розробку й застосування різних стратегій. Для схематичного прояснення деяких моментів стратегій легітимації ми скористаємося окремими поняттями теорії комунікативної дії Юргена Габермаса, а у питаннях, пов'язаних із протестантською етикою, – звернемося до напрацювань Макса Вебера.

Методи дослідження. У роботі використано загальнонаукові методи порівняльного аналізу, теоретичного синтезу та наукового узагальнення

Результати дослідження. *Соціальний порядок модерної світ-системи та потреба у його легітимації.* У соціології існує низка підходів до визначення соціального порядку. Валерстайн у своєму світ-системному аналізі пропонує марксистське його розуміння. В основу соціального порядку будь-якої історичної системи – мінісистеми, світ-імперії чи світ-економіки – вчений покладає два ключові елементи: 1) спосіб, у який в даній історичній системі виробляється багатство або додаткова вартість та 2) спосіб, у який еліти даної історичної системи привласнюють лівову частку колективно виробленого багатства або додаткової вартості, створюючи для цього різні канали та механізми. Означені два елементи тісно взаємопереплетені одне з одним, і відділити їх одне від одного можна лише аналітично. Зрозуміти суть соціального порядку означає збагнути, як працюють ці елементи. Культурна складова може розглядатися як похідна від двох зазначених базових.

В основі соціального порядку модерної світ-системи лежить, як показує Валерстайн, капіталістичний спосіб виробництва. Він ґрунтується на двох структурах: економічній та політичній. Економічна структура є базовою. Вона представлена світовим поділом праці, в межах якого виокремлюються виробничі регіони ядра, напівпериферії та периферії, що характеризуються

нерівним ступенем розвитку по відношенню одне до одного. Політична структура представлена державами та міждержавними блоками, які контролюють засоби насилля та врегулюють доступ до володіння засобами виробництва. У виробничому регіоні ядра формуються сильні держави, що здатні ефективно просувати інтереси своїх еліт в модерній світ-системі. У виробничому регіоні периферії формуються слабкі держави, яким особливо нічого протиставити сильним державам ядра. Напівпериферія займає у цьому плані проміжне положення. Спираючись на економічну й політичну структури і використовуючи механізм світового ринку, еліти країн ядра у перебігу нескінченного нагромадження капіталу привласнюють значну частку виробленої в модерній світ-системі додаткової вартості шляхом переспрямування її потоків з периферії до ядра й від нижчої страти до вищої. Долею більшості населення або широких народних мас модерної світ-системи залишається працювати в умовах бідності й експлуатації, а периферії – перманентно відставати у своєму розвитку від ядра, перебуваючи вночі у залежності від нього [18, р. 38, 86, 162].

Соціальний порядок модерної світ-системи, як власне і попередніх історичних систем, є несправедливим. Він базується на доволі жорстких нерівностях між елітами і масами, а також між виробничими регіонами, й ці нерівності з розвитком світ-економіки тільки поглиблюються. Так, згідно з Валерстайном, влаштований капіталізм. Пригнічені й експлуатовані маси чудово відчують несправедливість. Вони би воліли змінити соціальний лад. Але еліти доволі ефективно блокують такі устремління. Використовуючи репресивні можливості сильних держав ядра, елітам вдається утримувати маси в рамках їх непривілейованої соціальної позиції й не давати їм шансів на здійснення перебудов. Тому, каже Валерстайн, маси часто просто мовчазно терплять наявний соціальний лад або можуть практикувати пасивну непокору, або у рідкісні й недовготривалі періоди економічного зростання у світ-економіці можуть навіть дивуватися тимчасовому відносному покращенню свого становища. Іноді вони можуть активно не коритися, наприклад, влаштовувати локальні бунти або повстання. Але такі дії, як правило, не мають особливих перспектив на успіх, і відносно легко приборкуються засобами насилля, що їх монополюють держави [18, р. 143–144].

А проте, в розвитку модерної світ-системи все ж було два історичні періоди, коли широкі народні маси мали цілком реальні шанси змінити соціальний порядок і навіть знищити світ-економіку як таку, або принаймні посприяти її знищенню. Перший мав місце у «довгому XVI сторіччі», в часи зародження модерної світ-системи, а другий – наприкінці XVIII – на початку XIX сторіччя, в часи Французької революції. Це, згідно з Валерстайном, були кризові періоди глибоких структурних змін, коли згуртованість світ-економіки суттєво послабилася, а функціонування держав розладналося. Склалися сприятливі обставини для мас, й вони ними скористалися – спробували шляхом силових дій зруйнувати структури модерної світ-системи, що уможлилювали нескінченне нагромадження капіталу, і перерозподілити додаткову вартість на свою користь. Однак, як перша, так і друга спроби все ж були невдалими. Еліти зуміли втримати ситуацію й в кінцевому підсумку приборкати виступи мас. Але після кожної такої спроби еліти з метою ефективного угамування широких народних мас стали покладатися не лише на силу держав й на можливості системної інтеграції, що їх створювали економічні механізми. Вони також збагнули важливість легітимації, яка дозволяла «м'яко» заспокоїти населення і у довгостроковій перспективі додатково стабілізувати й посилити соціальний порядок.

Але ж як спонукати маси повірити у те, що наявний несправедливий соціальний порядок є справедливим? Завдання доволі непросте. Проблема полягає у тому, що широкі народні маси є розпорошеною, дезінтегрованою сукупністю людей, які мешкають в різних країнах та різних регіонах світ-економіки. До їх складу входить низка соціальних груп, соціальних верств, соціальних прошарків, локальних та регіональних спільнот тощо. Перед таким різношерстим зібранням людей, які мають мало що спільного між собою, складно легітимувати соціальний лад. Тому стратегії легітимації передбачають згуртування широких народних мас, або принаймні ключових, найважливіших соціальних груп з їх середовища, у єдину інтегровану соціальну спільноту і, отже, передбачають формування у них нової соціальної ідентичності, тобто,

почуття приналежності до цієї спільноти й відчуття солідарності з іншими її учасниками. Для цього, як показує Габермас, потрібні нормативні структури – соціальні цінності та інститути, моральні системи та їх інтерпретації [9, р. 3–4]. В основу створення потрібної для легітимації соціальної спільноти мають бути покладені такі соціальні цінності та моральні системи, які, в результаті їх інтеріоризації масами, робили би її членів конформними до встановленого у модерній світ-системі соціального порядку, сприяли би формуванню конформної соціальної ідентичності.

Нормативні структури, на думку Габермаса, є компонентами більш масштабних символічних метакомплексів, що забезпечують соціум і його мешканців загальними смисловими орієнтирами стосовно того, як у цілому влаштований світ і як слід у ньому поводитися. Вчений називає такі метакомплекси «світоглядами». Габермас виокремлює чотири їх види, що по чергово змінювали одне одного у перебігу історичного розвитку: міф, релігія, філософія та ідеологія [9, р. 11–12]. У певний історичний період той чи той світогляд може «вивищуватися» і ставати загальнозначущим. Тоді й нормативні структури, що містяться у ньому, інституціалізуються як загальнозначущі і закладають нормативні основи колективного життя, сприяючи формуванню нових соціальних спільнот та, відповідно, нових соціальних ідентичностей. Ми можемо поміркувати над тим, що в контексті легітимації соціального порядку модерної світ-системи важливу роль в різні історичні періоди її розвитку відіграли релігія та ідеологія.

Світогляди, як показує Габермас, із часом поступово знецінюються. До цього, на думку вченого, призводять соціально-еволюційні переходи соціуму на нові «навчальні рівні», спричинені накопиченням й розвитком науково-технічного, морально-етичного й естетичного знання [8, р. 185]. Однак, вони все ж зберігають свою загальнозначущість доволі тривалий історичний період. Проте, якщо в якийсь історичний момент через певні причини у соціумі відбуваються фундаментальні структурні зміни його системних основ, наприклад, радикальні перебудови у сферах господарства або держави, то панівний світогляд за таких обставин може різко втратити свою силу, або може бути демонтований. Відповідно, нормативні структури, укорінені у ньому, тоді також швидко втрачають свою загальнозначущість. Потенціал згуртування інституціалізованих моральних систем та соціальних цінностей зникає. Різке ослаблення погоджених на основі консенсусу нормативних структур призводить до того, що соціальна спільнота дезінтегрується й розпорошується, а соціальна ідентичність населення розмивається. На думку Габермаса, соціум тоді стає аномічним і занурюється у легітимаційну кризу. У такі часи на передній план, як правило, знову гостро висувуються базисні матеріальні питання виробництва додаткової вартості і її справедливого перерозподілу [9, р. 3].

Особливості релігійно-етичної стратегії легітимації соціального порядку модерної світ-системи. Зародження європейської капіталістичної світ-економіки у «довгому XVI сторіччі» одночасно стало й першим кризовим періодом у її розвитку. Структури попереднього «феодалного» соціального світу руйнувалися, а на їх місці починали формуватися нові модерні. Але ці нові ще не були міцними настільки, щоби забезпечити стабільність соціального порядку модерної світ-системи. Європейська капіталістична світ-економіка була ще занадто слабкою і вразливою. Багато хто спробував скористатися такими обставинами. Наприклад, потужні династії того часу – Габсбурги та Валуа – вели тривалі регіональні війни з метою перетворити світ-економіку на світ-імперію. Або локальні еліти влаштовували міжусобну боротьбу за те, щоби урвати у конкурента шматок «економічного пирога», який в умовах кризи суттєво зменшувався [18, р. 170, 184]. Вразливістю модерної світ-системи скористалися й широкі народні маси. Вони спробували знищити нову історичну систему у зародку і створити замість неї соціальний світ, що відповідав би їхнім інтересам. Як показує Валерстайн, селянські війни у період зародження модерної світ-системи набули загрозливого масштабу. Вони охоплювали країни Північно-Західної Європи, тобто регіону ядра, і в них, станом, наприклад, на початок XVI сторіччя, брало участь понад сто тисяч представників широких народних мас [18, р. 24]. Хтозна, можливо саме ці турбулентні події зародження модерної світ-системи пізніше знайшли своє

відображення у вченнях Джона Лока і Томаса Гобса про природний стан та суспільний договір як «стан війни усіх проти всіх».

Європейська капіталістична світ-економіка успішно пройшла перший кризовий період, зміцніла й продовжила свій розвиток. Її структури поступово укріплювалися. Еліти, спираючись на них, все ж зуміли приборкати виступи широких народних мас й примусити їх до праці в рамках нових способів її організації і контролю – рабства, кріпацтва, здольщини або найманої праці. Проте, можливо упокоренню мас у даний період додатково посприяв і протестантизм, який мабуть не випадково з'явився в модерній світ-системі саме у момент її зародження. Валерстайн звертає увагу на протестантизм, однак, не надає йому суттєвого значення, хоч і погоджується із тим, що він є більш сумісний з капіталізмом, ніж католицизм. На думку вченого, протестантизм ототожнювався із силами, які були пов'язані з торговим капіталом, і набув широкого розповсюдження у країнах, де такі сили були панівними [18, р. 152–153]. Але ми усе-таки хотіли би поміркувати про його легітимаційний потенціал.

Протестантизм як різновид релігійного світогляду містить у собі особливі нормативні структури. Вони викладені в етичному вченні про обраність для спасіння. Як показує Вебер, рано чи пізно перед кожним вірянину постає принципове питання, чи потрапить він до раю після своєї смерті, тобто, чи обраний він для спасіння. Питання настільки значуще, що допоки вірянин не отримає на нього відповідь, усе інше для нього втрачає сенс. Християнська традиція визначає загальні правила мирського життя, дотримуючись яких вірянин може увійти до кола обраних. Так, спасіння здобувається через віру в Господа, через слідування Його Заповідям, через щире каяття перед Ним, через праведне мирське життя, через молитовні просто-сердечні благання про прощення гріхів тощо. Проте протестантська етика запропонувала ще дещо. Згідно з її положеннями, спасіння можна здобути через невтомну працю. Провидінням Божим кожному вірянину надана певна професія. Він має її прийняти і на її ниві смиренно працювати, оскільки це є покликання Боже до нього. Праця на славу Господа фактично є активним проявом віри і основою праведного способу життя. В ній вірянин досягає почуття субстанціальної близькості Бога, проникнення Бога в його душу. Протестант так виконує волю Господа і стає інструментом у його руках. Тож якщо протестант в мирському житті практикував отаку активну віру, тобто важко працював у рамках своєї професії, не піддавався лінощам і спокусам, не витрачав даремно свій час на другорядні, негідні справи, а також не розтринькував нажите такою працею багатство, а тільки примножував його на славу Господа, то він є достойним спасіння [1, с. 26, 126–128].

Людина, що інтерналізувала моральні системи та соціальні цінності протестантизму, набувала нової соціальної ідентичності. Вона ставала вірянину-протестантом, сенс життя якого полягав у важкій методичній праці. Людина тоді добровільно присвячувала їй практично увесь свій час. Вона прагнула ефективно раціоналізувати власну повсякденну поведінку задля досягнення максимальної виробничої продуктивності й, відповідно, різко розривала зі своїми попередніми традиційними життєвими практиками. Людина суворо обмежувала себе у споживанні, вела скромний, аскетичний стиль життя, уникала розваг, відмовлялась від розкоші тощо. Важка, методична, аскетична праця в рамках своєї професії була чи не єдиним, що мало для неї значення [15, р. 238].

У той час, як економічна і політична структури модерної світ-системи здійснювали зовнішній тиск на широкі народні маси і так примушували їх до праці в нових соціально-економічних реаліях, протестантська етика сприяла формуванню у них внутрішніх мотиваційних стимулів до неї. Результатом інституціалізації протестантизму як панівного релігійного світогляду і результатом засвоєння його нормативних структур широкими народними масами стало те, що експлуатація, посилення якої вимагала логіка розвитку модерної світ-системи, починала сприйматися масами не як щось обтяжливе та несправедливе, але як цілком нормальна, ба більше – бажана Богом річ. Вебер вважає, що головною соціальною базою протестантської етики були міські середні класи країн ядра [1, с. 59]. А втім, вона також слугувала сильним мотиваційним фундаментом й для представників нижчої страти даних країн, зокрема, для найманих

робітників. Як винагороду за добровільну згоду піддаватися експлуатації найманим робітникам було обіцяно спасіння й вічне блаженство у раю. Вебер переконаний, що у XVI–XVII сторіччях вплив протестантської етики на представників нижчої страти був настільки сильним, що значна частка її представників у країнах ядра була цілком задоволена своєю невтішною долею й відносно спокійно перетерплювала тяготи бідності та експлуатації [15, р. 240].

На основі нормативних структур протестантизму елітам виробничого регіону ядра вдалося згуртувати широкі народні маси у релігійну протестантську соціальну спільноту. Набувши нової соціальної ідентичності, а разом з нею і нових світоглядних орієнтирів та інтерпретаційних шаблонів для осмислення соціальної реальності, маси змістили фокус своєї уваги з питань несправедливості соціального порядку модерної світ-системи на питання спасіння. Відтепер вони розглядали наявний соціальний лад як Богом даний, а, отже, як правильний і, в цілому, справедливий. Їх метою тепер було не змінити його, але, керуючись етичними максимами протестантизму, праведно жити в його рамках. Завдяки релігійно-етичній стратегії легітимації еліти змогли переспрямувати повстанську енергію мас з антисистемних виступів у річище продуктивної праці. Звичайно, у вгамуванні широких народних мас головну роль все ж відігравали структури модерної світ-системи. Вплив протестантизму навряд чи слід перебільшувати. Але цілком можливо, що протестантська етика додатково посприяла утихомиренню мас в ключовому для стабільного розвитку світ-економіки виробничому регіоні – регіоні ядра, зокрема, в таких країнах, як Нідерланди, Англія, Північна Франція, частково Швейцарія та Німеччина.

У перебігу розвитку європейської капіталістичної світ-економіки протестантизм як світогляд поступово знецінювався. Станом приблизно на середину XVIII сторіччя він втратив свою загальнозначущість і силу згуртування. Протестантська ідентичність широких народних мас і, особливо, нижчої страти, слабшала. Вебер, говорячи про кінець XVIII – початок XIX сторіччя, зазначав, що релігійний корінь господарського життя відмер. Ідея професійного покликання втратила свою внутрішню підтримку. Аскетична релігійність змінилася песимістичним світоглядом, і на перший план вийшли протиріччя інтересів. Наймані робітники більше не вірили у ідею здобуття вічного блаженства через невтомну працю, а відтак капіталізм став сприйматися ними як «залізна клітка рабства» [15, р. 240–241]. Соціальний порядок модерної світ-системи знову втрачав легітимність. Маси все гостріше почали висувати питання справедливого виробництва та перерозподілу додаткової вартості на передній план. Елітам для упокорення мас усе більше доводилося покладатися на репресивні можливості держави. Послаблення легітимності та констеляція подій і структурних процесів, що якраз відбувалися у світ-економіці в середині й другій половині XVIII сторіччя, розхитували її соціальний порядок й у кінцевому підсумку призвели до Французької революції.

Специфіка ідеологічної стратегії легітимації соціального порядку модерної світ-системи. В наслідок Французької революції широкі народні маси вдруге з моменту появи модерної світ-системи вирвалися на історичну арену як самостійний суб'єкт дії, з інтересами якого потрібно було рахуватися. Користуючись історичним шансом, вони спробували знищити європейську капіталістичну світ-економіку й побудувати на її руїнах новий соціальний світ, заснований на принципах свободи, рівності та справедливості. Еліти, в руках яких, не зважаючи на революцію, все ще залишалися основні економічні та адміністративні ресурси, ніяк не могли допустити радикальних, фундаментальних змін соціального порядку модерної світ-системи, але водночас усвідомлювали, що приборкати маси буде не просто. Вони розуміли, що доведеться піти на поступки й все ж погодитися на певні перебудови соціального ладу. Але потрібна була програма, яка би визначала швидкість і глибину перебудов. У відповідь на цю потребу з'явилися ідеології – новий вид світогляду, що, на думку Валерстайна, почав виникати якраз в даний період [19, р. 1]. В результаті протиборства еліт та соціальних груп, що входили до складу широких народних мас, зокрема, міських середніх класів і нижчої страти, панівним загальнозначущим світоглядом або, мовою Валерстайна, геокультурою модерної світ-системи утвердилася ідеологія лібералізму. Вона запропонувала програму поступових, виважених соціальних змін.

Нормативні структури лібералізму формують переконання, що основи колективного життя в соціумі закладаються не Богом чи ще якимись зовнішніми невідконтрольними людині силами, а самими мешканцями соціуму у відповідності з моральними принципами й правилами, які вони самостійно виробляють шляхом раціональної публічної комунікації. Розумна деліберация, досягнутий на основі раціональної аргументації консенсус та добровільне підкорення комунікативно погодженим нормам стають елементами ліберального механізму конструювання колективного життя [5, р. 29]. У той час, як протестантизм виховував пасивного вірянина, що покірливо слідував прописаним у Святому Письмі етичним максимам, ідеологія лібералізму формувала активну дієву людину, яка переконана, що сама здатна виробляти потрібні для соціуму норми та принципи.

Соціальною структурою або моделлю, спираючись на яку можна зреалізувати ідею організації соціуму комунікативними зусиллями самих його мешканців, стала так звана ліберальна держава. Детальний її аналіз Валерстайн запропонував у четвертому томі «Модерної світ-системи». На нашу думку, до складу цього комплексного конструкту можна віднести як мінімум чотири складові елементи, тісно взаємопов'язані між собою: 1) конституція держави, 2) нація, 3) виборче право або право голосу та 4) громадянське суспільство. Конституція або її аналог стає установчим документом, який закладає базовий фундамент для раціонального функціонування «ліберальної держави». Нація є спільнота політично активних громадян держави, які набувають низки соціальних, політичних й громадянських прав і які на легальних підставах можуть приймати участь в публічній раціональній комунікації, спрямованій на виробництво правил колективного життя в соціумі. Виборче право, з одного боку, є засобом, за допомогою якого громадяни контролюють державу і впливають на неї, а з іншого – набуття даного права є умовою отримання людиною членства в нації. Громадянське суспільство являє собою відокремлену від держави і господарства комунікативну сферу, в якій члени національної спільноти практикують відкриту публічну раціональну комунікацію.

Модель у загальному сенсі працює так, що якщо соціальні взаємовідносини в тих чи тих сферах або підсистемах соціуму є ірраціональними настільки, що завдають суттєвої, відчутної шкоди загальносуспільному благу, то тоді громадяни держави в комунікативних мережах громадянського суспільства можуть розпочати усебічне їх обговорення із тим, щоб досягнути консенсусу стосовно ставлення до них і вибору шляхів їх раціонального нормативного впорядкування. У результаті комунікації генерується громадська думка, і через неї громадяни чинять тиск на адміністративний апарат ліберальної держави, змушуючи його ухвалювати й упроваджувати погоджені ними рішення щодо впорядкування соціальних взаємовідносин. Ліберальна держава повинна реагувати на цей тиск, враховувати громадську думку і за допомогою своїх адміністративних засобів виконувати волю громадянського суспільства. Водночас дана модель дозволяла раціонально організувати й саму цивільну активність громадян.

Демонтаж абсолютних монархій і встановлення замість них «ліберальної держави» стали тими поступками широким народним масам і тими змінами, на які погодилися піти еліти відповідно до запропонованої лібералізмом програми. Створена на основі цінностей лібералізму нова структурна конструкція надавала масам можливості впливати на організацію життя в соціумі, хоч на практиці такий вплив виявився доволі обмеженим. Іншим нюансом встановлення моделі «ліберальної держави» було те, що доступ до неї спершу отримали лише міські середні класи. Представникам тільки цієї категорії широких народних мас спочатку було надано виборчі права, а разом з ними – членство в нації і участь в громадянському суспільстві. Завдяки такому ходу елітам вдалося заспокоїти найбільш небезпечну соціальну групу. Отримавши повноцінне включення в «ліберальну державу», міські середні класи утвердилися в переконанні, що вони контролюють державу і суттєво впливають на процеси організації соціуму. Після цього вони припинили революційну боротьбу, а без їх участі виступи нижчої страти не становили серйозної небезпеки. Французька революція на цьому фактично була завершена. Ненадання виборчих прав низам обґрунтовувалося тим, що вони є недостатньо раціональними для членства в нації та участі в громадянському суспільстві.

Нижча страта доволі довго боролася за включення. Її представники, використовуючи різні комунікативні засоби, доводили свою раціональність і обґрунтовували необхідність надання їм прав. У підсумку вони все ж здобули виборчі права, членство в нації і участь в громадянському суспільстві. Але елітам у такий спосіб вдалося переспрямувати повстанську енергію низів з антисистемних революцій у річище боротьби за визнання та включення в «ліберальну державу».

На основі нормативних структур лібералізму елітам виробничого регіону ядра вдалося згуртувати широкі народні маси у сучасну соціальну спільноту – націю. Нова спільнота створювалася в соціумі кожної країни модерної світ-системи, де було встановлено модель «ліберальної держави». Набувши нової соціальної ідентичності й інтерналізувавши соціальні цінності та моральні системи лібералізму, маси почали розглядати соціальний порядок як такий, що є недосконалим, містить певні недоліки та елементи несправедливості. Але його не варто радикально змінювати, оскільки так можна ще більше нашкодити. В цілому, він є нормальним і цілком прийнятним, тільки його потрібно дещо покращити, розсудливо і обдуманно виправляти його вади, робити його більш раціональним та впорядкованим. Широкі народні маси в цілому набули віри, що за допомогою засобів і механізмів, які надає модель «ліберальної держави», вони поступово зроблять соціальний порядок більш справедливим. Вони утвердилися у переконанні, що організація соціального ладу залежить від їх комунікативних зусиль і від їх волі. Відповідно, соціальний порядок вони почали сприймати як їх власний «життєсвіт», який вони самі для себе створюють. Проте фактично модель «ліберальної держави» уможлиблювала лише обмежену участь населення в обговоренні досить вузького кола локальних питань.

Ідеологічна стратегія легітимації допомогла елітам ядра після подій Французької революції зберегти європейську капіталістичну світ-економіку неушкодженою і втримати свої привілейовані позиції в ній. Еліти й надалі були здатні ефективно здійснювати нескінченне нагромадження капіталу, хоч і у дещо змінених соціально-політичних умовах, пов'язаних з появою національних суспільств. Інтеграція широких народних мас у національну спільноту й формування у них колективної національної ідентичності у підсумку додатково посилили держави країн ядра. Валерстайн зазначає, що надалі їх еліти були зацікавлені у культивуванні національного сентименту серед населення й розглядали його як відчутне посилення для реалізації своїх економічних та політичних цілей [18, р. 145].

Лібералізм посприяв послабленню та ліквідації імперських утворень, які все ще залишалися в модерній світ-системі. Спочатку було демонтовано Австрійську, Пруську, Російську та Османську імперії, дещо пізніше, після Другої світової війни, – британську, французьку та голландську колоніальні імперії. Використовуючи модель «ліберальної держави», елітам ядра вдалося успішно інтегрувати уламки імперій в соціальний простір світ-економіки. Як показує Валерстайн, переважна більшість таких уламків були включені у виробничий регіон периферії у вигляді новоутворених національних країн. Їх населенню, згуртованому у відповідні національні спільноти, лібералізм давав підстави сподіватися на поступовий, але неухильний економічний, соціальний та політичний розвиток, зокрема, і за технічної підтримки й допомоги розвинених країн ядра. У населення периферії формувалася віра у поступове й неухильне покращення їхнього добробуту, підвищення рівня життя, вирівнювання оплати праці та зникнення розриву між багатими і бідними. А з часом, як їм здавалося, їхні країни зможуть досягти приблизно такого ж ступеня розвитку й благоденства, як і країни ядра [17, р. 109–111, 128–129].

Та от тільки ситуація, за якої переважна більшість країн є однаково або приблизно однаково розвинені, навряд чи можлива у модерній світ-системі, оскільки це суперечить логіці її розвитку. Нескінченне нагромадження капіталу можливе тільки за умови наявності недорозвинутої периферії, в межах якої знаходяться більшість країн світ-економіки, а також частково розвинутої напівпериферії, що займає проміжне становище. Валерстайн показує, що вже у другій половині ХХ сторіччя країнами периферії почало ширитися відчуття, що розвиток чомусь не

відбувається, хоча модель «ліберальної держави» начебто була встановлена, й усі необхідні для цього реформи були проведені. Мешканці периферії відчувають, що їх країни усе більше відстають від ядра, одночасно потрапляючи в залежність від нього [17, р. 116–119]. Вони потрохи починають усвідомлювати, що вади і несправедливості соціального порядку модерної світ-системи не вдається виправити засобами «ліберальної держави». Обіцянки лібералізму навряд чи зможуть бути виконані [4, р. 43–44].

На переконання Валерстайна, надії широких народних мас периферії й напівпериферії у краще майбутнє, що їх плекав лібералізм, згасають, а оптимізм вичерпуються. Лібералізм як панівний світогляд починає знецінюватися, сила згуртування його нормативних структур слабшає. Соціальний порядок перестає для мас виглядати справедливим. Ідеологічна стратегія легітимації починає втрачати ефективність. Вкотре питання виробництва і справедливого перерозподілу додаткової вартості висувуються на передній план. На сьогодні низка країн починає активно виказувати свою незгоду з тим, що їм визначено розташовуватися в зоні периферії або напівпериферії. Це спричинює турбулентність та нестабільність в модерній світ-системі, яку ми можемо спостерігати за останні декади, і яка усе відчутніше починає порушувати розмірний розвиток країн ядра. Положення теорії модерної світ-системи Валерстайна дають підстави задуматися, що послаблення легітимності, про яку говорять сучасні дослідники, мають фундаментальні глобальні причини і можуть бути пов'язані із занепадом лібералізму як геокультури модерної світ-системи.

Висновки. На підставі викладених аргументів можна зробити деякі висновки щодо стратегій легітимації соціального порядку модерної світ-системи.

1. Світ-системний аналіз дає можливість розглянути стратегії легітимації із глобальної перспективи, уникаючи обмежень, «національного» підходу, тобто такого підходу, за якого за однією аналізу береться окреме національне суспільство. В контексті світ-системного аналізу можна виокремити дві глобальні стратегії легітимації, що були реалізовані в модерній світ-системі. В основі першої лежали нормативні структури протестантської етики, в основі другої – раціональні цінності та моральні системи лібералізму.

2. Світ-системний аналіз дає можливість розглянути стратегії легітимації у їх становленні, тобто від моменту їх появи, через поступовий розвиток і до моменту занепаду. Так, кожна із стратегій була актуальною і мала певний ефект протягом приблизно ста п'ятдесяти, можливо двохсот років, після чого вичерпувала себе і втрачала свій вплив. Після цього модерна світ-система зіштовхувалася із легітимаційною кризою. До вичерпання стратегій легітимації призводило знецінення світоглядів, що було спричинене, зокрема, розвитком економічної й політичної структур світ-економіки.

3. В рамках стратегій легітимації із широких народних мас модерної світ-системи формувалися конформні до її соціального порядку спільноти. Спершу, це була релігійна протестантська спільнота, пізніше – модерна політична спільнота, що отримала назву «нація». З одного боку, стратегії дозволили виробити у мас відносно стійку і тривалу віру у справедливість соціального порядку, а з іншого – переспрямувати повстанську енергію мас з антисистемних виступів у інше, більш конструктивне річище. Так, наприклад, протестантська етика дозволила переспрямувати повстанську енергію у продуктивну працю, а лібералізм – у громадянському активність в рамках національного суспільства.

4. Виробництво легітимності в рамках кожної із стратегій легітимації додатково посилило у той чи той історичний період економічну і політичну структури модерної світ-системи. Це створило елітам додаткові сприятливі умови для нескінченного нагромадження капіталу.

5. Якщо дивитися на глобальний соціальний світ з точки зору положень світ-системного аналізу Валерстайна, то турбулентність й нестабільність, яку ми спостерігаємо на сьогодні в світ-економіці може бути пов'язана, зокрема, із втратою ідеологічної стратегії легітимації своєї ефективності. Виробництво легітимності дає збій. Модерна світ-система занурюється у легітимаційну кризу. Це, зокрема, спричинено знеціненням лібералізму як загальнозначущого світогляду або як геокультури модерної світ-системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / перекл. з нім. О. І. Погорілого. Київ : Основи, 1994. 269 с.
2. Arato A., Cohen J. L. Populism and civil society: the challenge to constitutional democracy. New York : Oxford University Press, 2021. 320 p.
3. Co-production and co-creation: engaging citizens in public services / edited by T. Brandsen, T. Steen and B. Verschuere. New York and London : Routledge, 2018. 308 p.
4. Does capitalism have a future? / I. Wallerstein et al. New York : Oxford University Press, 2013. 192 p.
5. Ehrenberg J. Civil society: the critical history of an idea. New York: New York University Press, 1999. 285 p.
6. Fossen Th. Political legitimacy as an existential predicament. *Political Theory*. 2022. Vol. 50(4). P. 621–645.
7. Gastil J., Knobloch K. R. Hope for democracy: how citizens can bring reason back into politics. New York : Oxford University Press, 2020. 240 p.
8. Habermas J. Communication and the evolution of society / translated and with an introduction by Thomas McCarthy. Boston : Beacon Press, 1979. 240 p.
9. Habermas J. Legitimation crisis / translated by Thomas McCarthy. Cambridge : Polity Press, 2004. 166 p.
10. Jongen H., Scholte J. A. Inequality and legitimacy in global governance: an empirical study. *European Journal of International Relations*. 2022. Vol. 28 (3). P. 667–695.
11. Karkour H. L. Debating global justice with Carr: the crisis of laissez faire and the legitimacy problem in the twenty-first century. *Journal of International Political Theory*. 2021. Vol. 17(1). P. 81–98.
12. Landemore H. Open democracy: reinventing popular rule for the twenty-first century. Princeton : Princeton University Press, 2020. 243 p.
13. Macdonald T. Reviving democracy: creating pathways out of legitimacy crises. *European Journal of Political Theory*. 2023. Vol. 22 (1). P. 181–191.
14. Roiseland A. Co-creating democratic legitimacy: potentials and pitfalls. *Administration & Society*. 2022. Vol. 54 (8). P. 1493–1515.
15. Schluchter W. Paradoxes of modernity: Culture and conduct in the theory of Max Weber / translated by Neil Solomon. Stanford : Stanford University Press, 1996. 389 p.
16. Wajner D. F. The populist way out: why contemporary populist leaders seek transnational legitimation. *The British Journal of Politics and International Relations*. 2022. Vol. 24 (3). P. 416–436.
17. Wallerstein I. After liberalism. New York : The New Press, 1995. 278 p.
18. Wallerstein I. The modern world-system I: capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century. Berkeley and Los Angeles : University of California Press, 2011. 410 p.
19. Wallerstein I. The modern world-system IV: centrist liberalism triumphant, 1789–1914. Berkeley and Los Angeles : University of California Press, 2011. 377 p.
20. Wallerstein I. World-systems analysis: an introduction. Durham and London : Duke University Press, 2004. 128 p.

REFERENCES

1. Weber M. (1994). Protestantska etyka i dukh kapitalizmu. [The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
2. Arato A., Cohen J. L. (2021) Populism and civil society: the challenge to constitutional democracy. New York : Oxford University Press.
3. Co-production and co-creation: engaging citizens in public services. (2018). Edited by T. Brandsen, T. Steen and B. Verschuere. New York and London : Routledge.
4. Does capitalism have a future. (2013). I. Wallerstein et al. New York : Oxford University Press.
5. Ehrenberg J. (1999). Civil society: the critical history of an idea. New York: New York University Press.
6. Fossen Th. (2022). Political legitimacy as an existential predicament. *Political Theory*, 50 (4), 621–645.

7. Gastil J., Knobloch K. R. (2020). Hope for democracy: how citizens can bring reason back into politics. New York : Oxford University Press.
8. Habermas J. (1979). Communication and the evolution of society. Translated and with an introduction by Thomas McCarthy. Boston : Beacon Press.
9. Habermas J. (2004). Legitimation crisis. Translated by Thomas McCarthy. Cambridge : Polity Press.
10. Jongen H., Scholte J. A. (2022). Inequality and legitimacy in global governance: an empirical study. *European Journal of International Relations*, 28 (3), 667–695.
11. Karkour H. L. (2021). Debating global justice with Carr: the crisis of laissez faire and the legitimacy problem in the twenty-first century. *Journal of International Political Theory*, 17 (1), 81–98.
12. Landemore H. (2020). Open democracy: reinventing popular rule for the twenty-first century. Princeton : Princeton University Press.
13. Macdonald T. (2023). Reviving democracy: creating pathways out of legitimacy crises. *European Journal of Political Theory*, 22 (1), 181–191.
14. Roiseland A. (2022). Co-creating democratic legitimacy: potentials and pitfalls. *Administration & Society*, 54 (8), 1493–1515.
15. Schluchter W. (1996). Paradoxes of modernity: Culture and conduct in the theory of Max Weber. Translated by Neil Solomon. Stanford : Stanford University Press.
16. Wajner D. F. (2022). The populist way out: why contemporary populist leaders seek transnational legitimation. *The British Journal of Politics and International Relations*, 24 (3), 416–436.
17. Wallerstein I. (1995). After liberalism. New York : The New Press.
18. Wallerstein I. (2011). The modern world-system I: capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century. Berkeley and Los Angeles : University of California Press.
19. Wallerstein I. (2011). The modern world-system IV: centrist liberalism triumphant, 1789–1914. Berkeley and Los Angeles : University of California Press.
20. Wallerstein I. (2004). World-systems analysis: an introduction. Durham and London : Duke University Press.

Bulatevych Mykola Mykolaiovych

Candidate of Sociological Sciences,
Associate Professor at the Department of Sociology and Public Communications
Dragomanov Ukrainian State University
9, Pyrohova str., Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-0294-1635

Chernii Liudmyla Vitaliivna

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Sociology and Public Communications
Dragomanov Ukrainian State University
9, Pyrohova str., Kyiv, Ukraine
orcid.org/0009-0001-4575-918X

RELIGIOUS AND ETHICAL AND IDEOLOGICAL STRATEGIES OF LEGITIMATION OF SOCIAL ORDER OF THE MODERN WORLD-SYSTEM

Problem. For the last decade, social scientists, in particular, sociologists, political scientists and philosophers, discuss more and more widely the problem of decline of legitimacy in modern democracies. Some of them talk not just about decline but about crisis of legitimacy, which causes erosion of democracies and contributes that an outright populists and authoritarian politicians come to power in democratic countries. Scientists try to understand causes of this crisis and think about means that could correct the situation.

Purpose of this work is to outline strategies of legitimation of social order of the modern world-system in a general way.

Method. General scientific methods of comparative analysis, theoretical synthesis and scientific generalization are used in this work.

Results. If we consider the problem of decline of legitimacy not within boundaries of national societies, but in the context of more global object – the modern world-system, – then we can produce a new look at this problem. In the context of world-system analysis legitimacy can be defined as belief of population of the modern world-system that established social order is right and just, and legitimation can be defined as a process of production of this belief and may involve development and application of different strategies. It is shown in the article that two strategies of legitimacy have been invented and applied within the European capitalist world-economy. The first was based on the usage of the protestant ethic, the second was based on the usage of ideology of liberalism. Protestantism as a religious worldview was placed in the basis of the first strategy and liberalism as an ideological worldview was placed in the basis of the second strategy. In the article, peculiarities of each of these strategies are outlined in a general way and it is shown how and thanks to what mechanisms legitimacy of the modern world-system was produced. From the standpoints of world-system analysis, contemporary crisis of legitimacy in modern democracies may be interpreted as such that caused by depreciation of liberalism as a geoculture of the modern world-system and, correspondingly, by the state of affair that ideological strategy of legitimation has lost its efficiency.

Key words. The modern world-system, legitimation, liberalism, the protestant ethic, legitimacy, geoculture, social order.

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 316.4:004.77

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.28>**Мишок Романа Романівна**

докторка філософії з соціології,
асистентка кафедри соціології та соціальної роботи
Національного університету «Львівська політехніка»
вул. Степана Бандери, 12, Львів, Україна
orcid.org/0000-0003-2150-0920

Купяк Уляна Денисівна

студентка кафедри соціології та соціальної роботи
Національного університету «Львівська політехніка»
вул. Степана Бандери, 12, Львів, Україна
orcid.org/0009-0002-7744-6062

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ КІБЕРБУЛІНГУ ЯК ТЕХНОЛОГІЇ У СЕРЕДОВИЩІ БАГАТОКОРИСТУВАЦЬКИХ ОНЛАЙН-ІГОР

Актуальність проблеми. Зі зростанням популярності та доступності багатокористувацьких онлайн-ігор, особливо серед дітей та підлітків, кібербулінг набуває все нових форм у віртуальних середовищах. Кібербулінг в онлайн-іграх не лише впливає на емоційний стан гравців, але й може мати серйозні соціальні наслідки. Тому існує потреба в окресленні кібербулінгу з погляду технології, яку можуть використовувати різноманітні суб'єкти для досягнення конкретних цілей – від впливу на окрему особистість, до маніпулювання думкою та поведінкою широких верств населення, що призводить до зміни структури соціальних систем. Це особливо актуально в період ведення активних інформаційних протиборств.

Мета полягає в тому, щоб заповнити наявні в українському соціологічному дискурсі прогалини щодо технології «кібербулінг» шляхом концептуалізації цього поняття в контексті масових багатокористувацьких онлайн-ігор.

Методи дослідження. В ході написання статті використовувалися загальнонаукові методи – аналіз, синтез, порівняння, дедуції, аналізу документів.

Результати дослідження. В статті було окреслено поняття «кібербулінг» з точки зору соціально-комунікативної технології – це цілеспрямоване і систематичне використання різноманітних форм негативної/агресивної/токсичної поведінки, що проявляються в специфічно в окремих віртуальних середовищах. Для визначення форм проявів кібербулінгу використали підхід Р. Коверт, яка виокремила групи цих практик – «вербальні-поведінкові» та «швидкоплинні-стратегічні» дії. Було представлено суб'єктно-об'єктну структуру технології кібербулінгу, в рамках якої схарактеризували причини (предиктори) проявів агресивної поведінки серед гравців, особливості жертв, стратегії виходу і подолання ситуації кібербулінгу, а також негативні наслідки від кібервіктимізації. Особлива увага приділялася соціальним наслідкам від кібербулінгу на мікро-, мезо- та макрорівнях, зокрема розглядалася шкода від нормалізації девіантної токсичної поведінки. Проаналізовано переваги та обмеження застосування емпіричних методів при дослідженні кібербулінгу в середовищі масових багатокористувацьких онлайн-ігор. Запропоновано авторський підхід до дослідження проявів кібербулінгу в геймерському середовищі, що полягає у використанні ситуативної тривимірної моделі інтернет-поведінки для визначення досвіду агресивних практик та аналізі диспозицій, капіталів

та середовищ, якими володіє та в яких перебуває гравець, для виявлення причин використання технології кібербулінгу.

Ключові слова: кібербулінг, технологія, інтернет-поведінка, соціальна проблема, онлайн-ігри, геймер, ігрове середовище.

Вступ. Кібербулінг є складним соціальним явищем, технологією та сучасною проблемою, яка з кожним роком змінюється, оновлюється разом із розвитком інформаційно-комунікативних технологій. Масові багатокористувацькі онлайн-ігри (ММОГ) стали невіддільною частиною цифрової культури, залучаючи та об'єднуючи мільйони гравців з усього світу. Водночас зі зростанням популярності цих ігор постає проблема кібербулінгу, який набув нових форм у віртуальних середовищах. Кібербулінг в онлайн-іграх не лише впливає на емоційний стан гравців, але й може мати серйозні соціальні наслідки. Для того аби релевантно окреслити актуальні соціальні наслідки необхідним є вироблення чіткої процедури аналізу проблеми кібербулінгу. Окрім цього, аналізуючи сучасну наукову літературу з тематики, можна побачити, що науковці займалися окремими аспектами проблем кібербулінгу, що не дозволяє сформувати цілісної концепції до розуміння цього явища. Зважаючи на те, що віртуальне середовище (включаючи й ігрове) постійно розвивається, трансформується під впливом технологічних змін та суспільних тенденцій, виникає необхідність постійного аналізу та моніторингу питань, пов'язаних з кібербулінгом, його ролі у соціальних взаємодіях та процесах в українському суспільстві, особливо в період напружених інформаційних протистоянь.

Тому **метою цієї статті** є заповнити наявні в українському соціологічному дискурсі прогалини щодо визначення технології «кібербулінг» шляхом концептуалізації цього поняття в контексті масових багатокористувацьких онлайн-ігор.

Методи дослідження. В ході написання статті використовувалися загальнонаукові методи – аналіз, синтез, порівняння, метод аналізу документів. Методи аналізу, синтезу та порівняння використовувались при з'ясуванні різноманітних підходів до визначення сутності та структури кібербулінгу в середовищі багатокористувацьких онлайн ігор. В основі викладу матеріалу та формування теоретичних висновків роботи лежить метод дедукції, оскільки здійснено рух від загального трактування технології кібербулінгу до конкретних висновків про її використання учасниками багатокористувацьких онлайн-ігор. Метод аналізу документів допоміг детальніше ознайомитись з працями дослідників, які займалися безпосередньо вивченням феномену кібербулінгу у віртуальному середовищі і у геймерському зокрема.

Результати. Першим кроком до досягнення мети нашої роботи буде дослідження трактувань поняття «кібербулінг». Визначень кібербулінгу у віртуальному середовищі в сучасній академічній літературі є достатня кількість. Українська дослідниця О. Фуштей узагальнила два основні його тлумачення: 1) як вид агресивної віртуальної поведінки, направленої проти конкретної особи; 2) як новітню форму агресії, яка має певну мету (завдати шкоди, принизити тощо), що забезпечується за посередництва сучасних інформаційно-комунікативних технологій [1, с. 294]. Соціологи М. Єнін та Г. Коржов наводять широке та вузьке розуміння поняття «кібербулінг». У широкому значенні кібербулінг включає всі форми психологічних загроз в інтернеті, що спрямовані на свідомість людини або групи, і відповідають основним критеріям булінгу – мають навмисний характер, є тривалими та повторюваними діями, а також створюють нерівність. У вузькому розумінні, кібербулінг – це акти знущання, образ та приниження через інтернет або за допомогою мобільних телефонів [2, с. 106]. В іноземній науковій літературі кібербулінг переважно трактують таким чином – агресивні, навмисні дії, що здійснюються групою або окремою особою з використанням електронних форм контакту, неодноразово і протягом тривалого часу проти жертви, яка не може легко захистити себе [3]. На нашу думку, кібербулінг необхідно визначати не просто як соціальне явище у віртуальному просторі, а як один із видів сучасних соціально-комунікативних технологій. Можна помітити, що іноземні визначення та широке трактування кібербулінгу віддалено нагадує поняття технології, однак ми спробуємо чіткіше окреслити це поняття з врахуванням контексту геймерської діяльності.

Розглядаючи визначення соціально-комунікативних технологій, яке ми запозичуємо в Л. Климанської [4, с. 242–290], загалом помічаємо такі основні аспекти: по-перше, технології – це системи послідовних процесів, які використовують сучасні інформаційно-комунікативні засоби (зокрема, інтернет); по-друге, використання технологій має певну заздалегідь сформовану мету; по-третє, під час проходження послідовних технологічних процесів відбувається застосування набору методів (видів) поведінки, які дозволяють досягнути мету/передбачений результат; по-четверте, технології залежать від умов середовища, де вони застосовуються.

Враховуючи виокремлені характеристики технології, кібербулінг може бути визначений як соціально-комунікативна технологія. По-перше, кібербулінг зазвичай має систематичний характер і використовується регулярно, а також включає активне використання електронних платформ (наприклад, онлайн-відеоігри) для завдання шкоди чи тиску на конкретних осіб. По-друге, кібербулінг має чітку мету – систематичний тиск чи образа людини через цифрові засоби спілкування. Ця мета служить способом інтеграції негативних дій у відповідну систему. По-третє, використовуються різні методи (види) поведінки, серед яких поширення образливих повідомлень, надсилання загрозованих повідомлень та розголошення приватної інформації тощо, що відповідає принципу різноманітності методів у технологічній діяльності. Нарешті, використання технології кібербулінгу в умовах геймерського середовища дещо відрізняється від кібербулінгу загалом у віртуальному просторі, що означає відмінність наслідків в результаті застосування різних методів. Якщо агресивна поведінка в інтернеті не володіє означеними характеристиками, то таку онлайн-поведінку необхідно називати кібернасильством. Уже згадані нами соціологи М. Єнін та Г. Коржов, власне, розмежовують кібербулінг та кібернасильство, зазначаючи, що останнє окрім проактивної складової (тобто цілеспрямованості поведінки), яка притаманна кібербулінгу, включає і реактивну агресивність, захисну реакцію у відповідь на загрозу чи провокацію, а тому, на нашу думку, не завжди буде систематичною поведінкою [2, с. 106].

Зауважимо, що кібербулінг можна розглядати технологією на мікро- і макро- рівнях, тобто його метою може бути не лише шкода іншій людині в приватному порядку, але й деструктивний вплив на соціально-політичні процеси, наприклад, розпалити серед певних користувачів суперечки, поширити неправдиву та негативну інформацію з метою дискредитації та дестабілізації того чи іншого суспільства. Отже, кібербулінг розглядаємо і як соціально-політичну інтернет-технологію [5, с. 58].

Наступний крок для концептуалізації поняття є окреслення основних видів поведінки в рамках технології кібербулінгу. Зауважимо, що технологія кібербулінгу може об'єднувати кілька способів поведінки, тобто користувач в різних ситуаціях проявлятиме найбільш виправдані та дієві (на його думку) стратегії поведінки.

У статті української дослідниці А. Ведернікової подаються загальні та похідні до них види кібербулінгу. За її словами «основними формами кібербулінгу є: харасмент або домагання; соціальне виключення (остракізм); кіберсталкінг, тобто переслідування із застосуванням засобів електронних комунікацій з погрозою завдання шкоди офлайн; флемінг у формі агресивних мовленнєвих випадів; наклеп; оприлюднення персональних даних, компрометуючої конфіденційної інформації; видавання себе за іншу особу (обман у персоналізації); фільмування булінгу (хеппі слеппінг); кіберсексуальний булінг» [6, с. 104].

В цьому випадку дослідниця розглядає кібербулінг у віртуальному середовищі в цілому. Звичайно такі прояви агресивної поведінки в інтернеті теж можуть траплятися і в геймерському середовищі. Однак, цей список буде тоді не повним, оскільки у геймерських взаємодіях трапляються специфічні види агресії, зумовлені своєрідним середовищем відеоігор. Для виокремлення способів проявів технології кібербулінгу у геймерському середовищі ми використаємо підхід американської психологині Р. Коверт, яка, на наш погляд, найбільш об'ємно описала список агресивних практик у відеограх. Імпонує нам цей підхід і тим, що дослідниця додатково виокремила критерії для поділу цих практик, зокрема вона визначила дихотомії «вербальні-поведінкові» (Verbal-Behavioral actions) дії та «швидкоплинні-стратегічні»

(Transient-Strategic actions) дії. Вербальна дія – це дія, яка виражається вербально (через голосовий чат або текст) від одного гравця до іншого, тоді як поведінкова дія – це дія, яка або виконується за допомогою ігрового персонажа, або викликає «позаігрову» дію. Швидкоплинна – це дія, яка часто здійснюється «миттєво», тоді як стратегічна означає, що людина витратила час на збір інформації та розробку плану, перш ніж виконати цю дію [7].

До вербальних дій Р. Коверт віднесла *брудну балаканину* (trash talking- приниження або висміювання інших гравців); *засмічення чатів* (misinformation – повторювані чати, не пов'язані з грою); *вербальний спам* (повторювані дії, наприклад, надсилання одного й того ж вербального повідомлення); *грифінг* (griefing – драгування та/або переслідування інших гравців, використовуючи гру не за призначенням); *сексуальні домагання* (sexual harassment – образи або коментарі за ознакою статі, включаючи погрози, критику жінок та їхніх інтересів, переслідування); *мову ворожнечі* (hate speech – образи за ознакою релігії, етнічної приналежності, національності або іншої особистої інформації); *погрози насильством* (threats of violence – погрози фізичного насильства, вандалізму, підпалу, саботажу, володіння або використання зброї чи інших небезпечних дій); *флеймінг* (flaming – поширення емоційно забарвлених або суперечливих висловлювань з корисливими цілями).

До поведінкових дій дослідниця відносить *поведінковий спам* (повторювані дії, наприклад, використання одного й того ж ігрового ходу); *невідповідна рольова гра* (inappropriate role-playing – видавання себе за іншу людину з метою отримання певної реакції або недотримання рольових норм гри та/або спільноти); *протилежна гра* (contrary play – гра виходить за рамки того, що більшість гравців очікують від неї); *гальмування команди* (inhibiting team – перешкодження власній команді досягти успіху в перемозі); *допомога ворогу* (aiding the enemy – поведінка, яка стратегічно допомагає команді-супернику); *чітерство* (in-game cheating – використання методів, що виходять за рамки звичайного ігрового процесу, щоб полегшити собі гру); *рейдерство на ґрунті ненависті* (hate raiding – цілеспрямоване проникнення в ігровий простір іншого гравця з метою поширення ненависті/переслідування); *доксінг* (doxxing – публічне поширення та/або публікація ідентифікаційної інформації іншого гравця); *пранки* (swatting – від SWAT, які є підрозділами правоохоронних органів у США, що займаються вирішення складних та небезпечних ситуацій, зокрема тероризму – виклик екстрених служб з метою направити озброєних поліцейських за певною адресою).

Є ще один вид проявів кібербулінгу, який, на наш погляд варто додати до цієї класифікації. Це фанатизм (bigotry), що означає негативне ставлення до певних груп або ідей, що може виявлятися через агресивну, ворожу або образливу поведінку в ігровому середовищі до представників іншого табору. Так деякі гравці рольово відіграють ненависть і фанатизм, щоб робити гру більш реальною для них (наприклад, конфлікт між Ордою та Альянсом у відеогрі World of Warcraft) [8]. Фанатизм є поведінковою дією та характеризується скоріше стратегічністю аніж швидкоплинністю. Загалом у підході Р. Коверт вербальні дії переважно є швидкоплинними (виняток – флеймінг), а поведінкові – стратегічними (виняток – поведінковий спам).

Доречно також згадати про ще одну класифікацію методів кібербулінгу, яка дозволяє представити ще один критерій для типологізації – публічність проявів поведінки. Мова йде про прямий та непрямий кібербулінг. Прямий кібербулінг стається, коли кібербулер направляє приватне текстове чи мультимедійне повідомлення безпосередньо жертві з метою негайного впливу на неї. У випадку непрямого кібербулінгу булер не направляє електронні загрозові повідомлення безпосередньо на свою жертву. Замість цього він публікує їх на різних платформах, спеціально створених вебсайтах, блогах або інших достатньо публічних ресурсах в кіберпросторі [10, с. 214].

Окреслений список способів використання кібербулінгу є не вичерпним, оскільки прояви агресивної поведінки можуть бути специфічними для кожної окремої багатокористувацької онлайн-гри. Але уже з цього можна зрозуміти, що кібербулінг як технологія охоплює широкий спектр поведінки, який може бути розглянуто від найменш шкідливих проявів, таких як жарти (які навіть важко деколи розпізнати як булінг), до найбільш радикальних форм, таких

як психологічний віртуальний терор, який може призвести до серйозних наслідків, включаючи суїцидальну поведінку та смерть.

Кібербулінг у геймерському середовищі, подібно до будь-якого іншого виду цькування, має чітко визначену структуру, яка включає такі ролі:

1. **Суб'єкт (кібербулер):** гравець, який проявляє агресивну поведінку.
2. **Об'єкт (жертва):** гравець, на якого спрямовуються агресивні дії.
3. **Спостерігач:** гравець, який є свідком ситуації кібербулінгу.

Українські науковці в галузі психології М. Кононова та Л. Перетятко окрім спостерігачів (яких вони визначають як користувачів, що не стають на бік жодної зі сторін) також виокремлюють **пасивних прибічників** (користувачів, які підтримують цькування, хоча й без вчинення конкретних дій) і **вірогідних захисників** (користувачі, які співчувають жертвам, однак не проявляють ніяких дій, щоб захистити їх). Такий розподіл ми вважаємо корисним у випадку здійснення превентивних заходів щодо проблеми кібербулінгу. Знаючи окремі характеристики усіх учасників (можливих учасників) кібербулінгу можна створювати більш цілеспрямовані стратегії впливу на них, які будуть діяти більш ефективно з профілактичною метою або й в ситуації кібербулінгу [11, с. 59].

4. **Реальні захисники** (користувачі, які вчиняють якісь дії аби захистити жертву) – це ще один учасник кібербулінгу, якого виокремлюють М. Кононова та Л. Перетятко.

З позиції технології, на нашу думку, кібербулінг може включати ще одного учасника – **третю сторону**, яка може фінансувати користувачів (зокрема гравців), щоб ті здійснювали конкретні агресивні дії з метою досягнення певних результатів. Наприклад, це може включати поширення ворожнечі або загострення соціальних конфліктів та інше [12, с. 97].

Заглиблюючись в аналіз учасників ситуації кібербулінгу можна визначити інші важливі характеристики технології кібербулінгу.

Аналізуючи суб'єкта, перш за все, варто розглянути причини кібербулінгу, сукупність яких зумовлює використання різних способів агресивної поведінки у геймерському середовищі. Додамо, що причини кібербулінгу в деяких працях визначаються також предикторами, які слугують індикаторами для прогнозування та виявлення потенційних випадків кібербулінгу, виходячи з певних характеристик особистості або поведінкових моделей. Причини (предиктори) є різнорідними, тому їх часто структурують за критеріями: демографічним, індивідуально-психологічним, педагогічним, соціальним, державно-правовим та інформаційно-технічним.

Демографічний критерій включає вікові та статеві причини. Прояви кібербулінгу зростають від підліткового віку і до початку дорослого життя, а потім зменшуються в старшому віці [13]. Кібербулерами переважно визначають чоловіків [14, 15].

Індивідуально-психологічний критерій включає такі причини проявів кібербулінгу:

– Рівень самооцінки (занижена або різко завищена самооцінка може стати чинником для прояву кібербулінгу) [13].

– Схильність до агресії/ насолода від агресивної поведінки як мотивація (цей фактор є багатограним і може залежати від різних психологічних, соціальних та біологічних аспектів) [16].

– Темна тріада (макіавеллізм, психопатія, садизм та геймерська ідентифікація позитивно корелюють з токсичною поведінкою) [9].

– Внутрішні хибні переконання в допустимості агресивної поведінки/ Нормування поведінки. Це означає, що люди можуть вважати агресивну поведінку прийнятним способом розв'язання проблем. Гравці можуть вірити в те, що агресія виправдана як відповідь на агресивну поведінку інших і/або, що агресія в онлайн-іграх не має реальних наслідків, є безпечною, оскільки це лише «гра», або/і, що агресивна поведінка є невід'ємною частиною геймерської культури, а тому вважається нормальною і прийнятною [9, 10, 11].

– Неусвідомлення шкоди. Інтернет-жарти неоднозначні й користувачам інколи важко визначити чи це булінг, чи звичайний гумор. Тобто геймер може інтерпретувати кібербулінг як жарт. До того ж анонімність уможливорює ситуацію, при якій користувач, який проявляє кібербулінг,

не завжди усвідомлює, що ображає іншого гравця, оскільки не видно реакцій та емоцій колеги по грі [15, 17].

– Прагнення до домінування, завоювання авторитету серед однолітків, утвердження влади. Тут ідеться про самоствердження через приниження інших; утвердження влади з обов'язковим підпорядкуванням лідеру [18].

– Утвердження власної маскулінності (стереотипна гендерна поведінка, образи за ознакою статі – приписування жертвам-чоловікам жіночих рис, приниження моралі чи сексуальності жертв-жінок) [19].

– Комплекс неповноцінності (через психофізичні вади, низьке соціальне становище, обмежене коло спілкування, низький рівень навчання і когнітивні здібності та можливості, невдачі в особистих стосунках, прагненнях та ін.) [16].

– Заздрість (бажання принизити більш успішних гравців) [16, 18].

– Депресивні стани (кіберагресія як механізм подолання негативних емоцій) [14].

– Кібербулінг на емоціях/афективний кібербулінг (геймер діє до того, як усвідомлено подумає) [17].

– Нудьга/пошук гострих відчуттів (користувачі з вищим рівнем пошуку гострих відчуттів більш схильні до моральної відчуженості та подальшого залучення до кібербулінгу) [3, 9].

– Ефект дезінгібіції (анонімізовані геймери відчувають розслаблення і починають висловлюватися більш відкрито, внаслідок чого втрачають чи ігнорують звичайні обмеження у поведінці, що може привести до агресивних проявів) [6].

– Моральне відчуження (відокремлення внутрішніх моральних стандартів від дій людини, що полегшує їй залученість у неетичну поведінку і допомагає не переживати при цьому стрес) [20, 21].

Педагогічно-виховний критерій охоплює причини:

– Тип сімейного виховання (гіперопіка, гіпоопіка, авторитарність батьків; рання депривація і як наслідок – дитяча психотравма; батьківське неблагополуччя, зокрема жорстоке поводження з боку батьків, ігнорування потреб та інтересів дитини, недостатність турботи, любові, спілкування; пропаганда агресії й вирішення конфліктів силою тощо) [14, 16].

– Сімейні ціннісні орієнтації та сформовані моральні принципи, що стають прикладом для наслідування (наприклад, знецінення ролі інших людей, егоїстичність тощо) [16].

– Низький рівень медіаграмотності (низька просвіта агентів соціалізації щодо небезпек у кіберпросторі) [16].

Соціальний критерій вміщує такі причини:

– Прояви інших форм булінгу (наси́льство в офлайн є одним із найважливіших предикторів кіберагресії) [10, 14].

– Вплив інших користувачів (комфортна поведінка в агресивному геймерському середовищі) [22].

– Проблем у взаємовідносинах (конфлікти з іншими гравцями; відсутність друзів) [23].

– Невдачі в грі/Помста як мотивація (поганий досвід у грі (програш, досвід кібервіктимізації) може вплинути на поведінку геймерів у наступній грі та зробити їх більш агресивними стосовно інших гравців) [9, 17].

– Конкуренція в іграх [9].

– Розпалювання соціальних конфліктів (в процесі комунікації можуть виникати ситуації флуду, флейму, тролінгу, сперечань і різноманітних міжособистісних конфліктів, що шкодить ефективній комунікації користувачів та ефективності онлайн-діалогу) [24].

– Соціальний інженеринг – багатогранний процес, що включає використання дезінформації або поширення брехливих чуток для маніпулювання думкою інших людей. Також може застосовуватися нейролінгвістичний хакінг: інтегруючи в кіберпростір меседжі специфічного змісту, провайдер кіберконфлікту створює загальний символічний простір, у якому індивідуальні оцінювальні емоції прораховуються, ідентифікуються та спільно проживаються індивідами та соціальними групами. В результаті кумулятивного впливу складових нейрокогнітив-

ного хакінгу активатор кіберконфлікту досягає бажаного ефекту: в об'єктів впливу формується задана поведінкова реакція. Ще один аспект – управління масовою поведінкою з метою формування моделей деструктивної поведінки широких верств населення (наприклад суїцид, кіберсуїцид) [25, 26].

Державно-правовий критерій охоплює причини (предиктори) [16]:

Проблеми надання допомоги (недостатність заходів для надання допомоги у випадках кібернасильства (відсутність «гарячих ліній», кризових центрів, та оперативної підтримки від правоохоронних органів)).

Проблеми правового регулювання (відсутність адекватного кримінально-правового механізму регулювання кібернасильства; нестача відповідного матеріально-технічного забезпечення та чітко окресленої сфери компетенції кіберполіції для розслідування кіберзлочинів).

Інформаційно-технічний критерій групує такі причини (предиктори):

– Токсичний нікнейм (користувачі з токсичними іменами створюють більше токсичного контенту, ніж їхні нейтральні колеги) [27].

– Насильницькі ігри/ агресивний медіаконтент (вплив жорстоких відеоігор та активне споживання агресивного контенту позитивно корелює з булінгом і кібербулінгом) [28].

– Можливості та норми гри. Можна розділити на дві категорії: можливості, зумовлені дизайном ігор та платформ (наявність письмового або голосового чату, анонімність, відповідальність одного гравця за успіх командної гри тощо), і норми поведінки в онлайн-іграх, які уможливають, заохочують або перешкоджають різним видам агресивної поведінки [17, р. 158].

Розглядаючи кібербулінг з позиції жертви, важливо визначити риси постраждалих, наслідки кібербулінгу у геймерському середовищі та стратегії подолання цькування. Почнемо з основних характеристик жертв.

В опитуваннях, зосереджених на виявленні спільних рис гравців, які найчастіше стають жертвами токсичної поведінки в багатокористувацьких онлайн-іграх, відзначається, що гендер є помірним фактором ризику, тобто обидві статі можуть бути жертвами онлайн-нападів на рівних умовах. Однак жінки все ж частіше страждають від кібербулінгу, ніж чоловіки, зокрема через сексизм та мізогінію [17, 29]. Вік також впливає на рівень кібервіктимізації, причому пізній підлітковий вік є найуразливішим [29]. Етнічна та расова приналежність можуть значно впливати на досвід жертв, зокрема через упередження та дискримінацію. Жертви з меншин частіше відчувають ізоляцію та маргіналізацію.

Жертви кібербулінгу використовують різні стратегії для захисту та подолання негативної ситуації. Одна з таких стратегій – вихід з онлайн-ігор, що є особливо популярна серед жінок. Вони обирають однокористувацькі ігри або спілкування з друзями, щоб уникнути кібербулінгу у відкритому світі онлайн-гри. Ще одна поширена стратегія – відмова від гри з незнайомцями, оскільки останні частіше схильні до домагань. Окрім цього, гравці вважають, що друзі спокійніше реагують на помилки в грі. Деякі гравці маскують свою гендерну ідентичність, змінюючи атрибути аватарок і не користуючись голосовим чатом, щоб здаватися гендерно нейтральними. Якщо жінки розкривають свій гендер, вони використовують свої навички для припинення домагань, іноді агресивно висміюючи нападників або демонструючи свою майстерність у грі. Набуття агресивних рис також допомагає деяким жінкам завоювати повагу і припинити образи. Використання сарказму залучає союзників і відлякує переслідувачів [30]. Також однією з найефективніших стратегій захисту від кібербулінгу є використання технічних можливостей гри (скарга на кібербулера та його подальше блокування). Хоча й не в кожній грі існують такі функції, але у сучасних масових популярних іграх розробники переважно це враховують і наявність такого ігрового «етикету» значно підвищує безпеку гравців і зменшує ймовірність подальших переслідувань.

Кібервіктимізація призводить до низки негативних наслідків, які в науковій літературі в основному розділяють за рівнями впливу кібербулінгу – на фізіологічні (зниження імунітету в жертв у зв'язку з депресіями та стресами, головні болі, поганий сон та інші проблеми, що негативно впливають на фізіологічний стан організму), педагогічні (особливо якщо жертвами

є діти та підлітки, тоді виникають проблеми у навчанні: зниження оцінок, пропуски занять, зниження освітньої активності тощо), психологічні (депресія/аутодепресія, зниження самооцінки, психічні розлади, думки про суїцид та інше), соціальні (не бажання жертви йти на контакт з близькими, соціальна ізоляція, дезадаптація, дезінтеграція, прояви девіантної поведінки) [31]. Враховуючи те, що здійснюємо соціологічну концептуалізацію кібербулінгу та розглядаємо технологічну природу цього соціального явища, ми б хотіли детальніше розглянути соціальні наслідки від агресивної геймерської поведінки, не уникаючи при цьому й інших наслідків, адже всі вони між собою взаємозалежні та зумовлені різнорідними причинами кібербулінгу.

Окрім уже згаданих вище соціальної ізоляції та девіантної поведінки, які можна визначити наслідками на мікрорівні, такими, що мають вплив на особистість, ефекти кібербулінгу можуть виникнути й на мезо- та макрорівнях. На мезорівні наслідками кібербулінгу є зниження рівня довіри в групах (і в онлайн-середовищі, і в реальному житті), що призводить до зниження згуртованості та співпраці між учасниками спільнот. Нормування кібербулінгу особливо небезпечний чинник, який призводить до того, що агресивна поведінка стає прийнятною в групах і це може призвести до збільшення проявів кібербулінгу, що відіграє роль і у підвищенні рівня девіантної чи делінквентної поведінки і в онлайні, і в офлайні. Також нормований кібербулінг, який спрямований на певні групи людей, може призвести до їх стереотипізації, стигматизації та маргіналізації.

Варто пояснити як відбувається перехід проявів кібербулінгу з ряду девіантної поведінки в статус норми. Девіантність кібербулінгу залежить від тяжкості проявів та правових засад кожної окремої країни. Існують ситуації, коли відсутність правової норми в певній державі «перетворює» кіберагресора з небезпечного делінквента на простого «неінтегрованого» індивіда з девіантною поведінкою [32, р. 192]. Тому правове забезпечення є надзвичайно важливим аспектом регулювання проблеми кібербулінгу, в першу чергу визначаючи використання цієї технології як порушення закону. Також статус норми кібербулінг отримує з часом, у зв'язку з сукупністю таких чинників: прояви поведінки часті та видимі (публічні), поширюються в певних середовищах (цифровому, віртуальному, реальному), де не діють превентивні заходи для запобігання девіантної поведінки (профілактика, ігровий «етикет», покарання за кібербулінг), а в учасників цього середовища відсутня адекватна реакція на такі прояви (від пасивного спостереження до підтримки).

На макрорівні впливу кібербулінгу варто згадати про соціальну інженерію, яка активно використовується під час ведення інформаційних війн. Уточнимо, що соціальну інженерію не розглядаємо лише в ракурсі несанкціонованого доступу до інформаційних ресурсів, що є вузькоспрямованим підходом у сфері інформаційної безпеки, а тлумачимо її як особливу діяльність, орієнтовану на цілеспрямовану зміну і регулювання різних соціальних структур (соціальних інститутів, організацій) [33]. Згідно з таким визначенням, кібербулінг розглядаємо як одну із багатьох технологій соціальної інженерії, наслідком застосування якої є цілеспрямований вплив на соціальних суб'єктів, спільнот, організацій з метою маніпуляції громадською думкою, зміни цінностей, норм, поведінки та структури. Для прикладу, кібербулінг, сприяючи поширенню агресивної та ненависної поведінки, яка може виходити за межі онлайн-середовища і впливати на реальні соціальні взаємодії, формує культуру ненависті та нетерпимості в суспільстві. Кібербулінг в контексті соціальної інженерії – це також контроль над поведінкою мас з метою створення моделей деструктивної поведінки серед уразливих верств населення (наприклад, суїцид або кіберсуїцид). Користувачі інтернету, зокрема й онлайн-геймери, які піддавалися систематичному кібербулінгу, є легшою ціллю для маніпулювання з боку спеціально організованих мереж вороже налаштованих суб'єктів, ціллю яких є за допомогою інформаційних технологій, зокрема розповсюджених «груп смерті» в мережі, створити певну кількість «здатних і готових до самогубства» підлітків і молодих людей, що несе пряму небезпеку державі та відтворенню її людського капіталу [34, с. 169].

Отже, кібербулінг є серйозною проблемою, яка торкається не лише окремого відвідувача онлайн-відеоігор чи інтернету загалом, але й має негативні впливи на структури суспільства,

що разом з іншими чинниками зумовлює існування складних соціальних проблем. Тому необхідністю є спочатку концептуалізація цього соціального явища та технології, що дозволить всебічно, глибоко та валідно досліджувати усі його особливості й на цій основі уже будувати грамотні стратегії з регулювання пов'язаних з кібербулінгом соціальних проблем.

Не менш важливим є і методологія дослідження, вибір якої є одним із перших етапів при емпіричному аналізі кібербулінгу в геймерському середовищі. Данська соціологиня Луїза Анкер Нексе [9], яка здійснила огляд методів збору даних (зі всіма їхніми перевагами та обмеженнями) для виявлення токсичної поведінки (до якої дослідниця зараховує кібербулінг), стверджує, що вони є недостатньо розробленими та прийнятими в наявній літературі. За словами дослідниці, методологія самозвітів через анкетування, інтерв'ю/фокус-групи, щоденники гравців є найпоширенішим методом отримання знань про токсичну поведінку в онлайн-змагальних багатокористувацьких іграх, однак вона має низку обмежень. Хоча дані самозвітів дають детальний опис поведінкових характеристик і досвіду кібербулінгу, ці джерела інформації обмежені у своїй здатності фіксувати, головним чином, поведінку та соціальні ситуації, тобто не дозволяють побачити те, як розгортається токсична поведінка в контексті. Крім того, ретроспективні описи, зроблені на основі звітів, можуть додатково страждати від ефекту соціальної бажаності або можуть містити помилкові спогади.

Інший метод дослідження токсичної поведінки в геймерському середовищі, про який пише Луїза Анкер Нексе – аналіз онлайн-журналів (online log data). Застосування онлайн-логів виявилось плідним та успішним у визначенні того, коли може виникнути токсична поведінка, а також у встановленні зв'язку між соціодемографічними маркерами гравців та їхніми проявами кібербулінгу. Хоча й дані онлайн-логів відображають об'єктивну поведінку гравців, вони обмежуються відображенням лише певного потоку видимої технологічно опосередкованої активності, ігноруючи таким чином не зафіксовану, але потенційно важливу контекстну активність (емоційний стан, мотивацію, соціальну взаємодію з іншими гравцями, культурні та соціальні норми тощо), що відбуваються паралельно з нею. Такі обмеження можна подолати з використанням методу спостереження (включене і невключене). Невключене спостереження полягає у тому, що дослідник спостерігає за грою, але не бере участь в ігровому процесі, завдяки чому, зберігається певна об'єктивність, з'являється можливість одночасно спостерігати за кількома гравцями та навіть командами, отримуючи більш цілісну картину подій. З іншого боку, дослідник відкрито спостерігаючи за гравцями може впливати на поведінку гравців, пропускати деякі важливі аспекти гри, що призводить до поверхневого розуміння проблеми. Перевагами включеного спостереження (наприклад, коли дослідник активно бере участь у грі маскуючи свій статус) є в першу чергу глибоке розуміння контекстів та мотивації гравців, а також природна поведінка гравців. Однак така зануреність дослідника також має певні ефекти на дослідження, оскільки, беручи на себе ролі спостерігачів, жертви або й самих кібербулерів, він забруднює ситуацію, яку мав намір вивчити. Крім того, через складну і хаотичну природу змагальних багатокористувацьких ігор, під час гри важко встигати ще й проводити спостереження. Цей метод вимагає більше часу, ресурсів, а також спеціальних навичок для успішного включення в ігрову спільноту, тому науковці ним вкрай рідко користуються.

Останній метод, який розглядає Луїза Анкер Нексе – аналіз ігрових відеозаписів, якими гравці можуть ділитися на різних онлайн-платформах. Такі відео дозволяють дослідникам отримати доступ до локалізованої поведінки в природних ситуаціях і, крім цього, систематично аналізувати ситуаційні властивості послідовностей взаємодій у процесі кібербулінгу в найдрібніших деталях. Але і цей метод має свої обмеження. Так, гравці можуть ділитися лише найбільш успішними або цікавими моментами гри, що може створювати упереджене уявлення про їхню поведінку та загальний ігровий досвід. І знову ж таки без можливості ставити питання гравцям або отримувати їхні пояснення, дослідники можуть неправильно інтерпретувати певні дії або реакції у відеозаписах [9].

Зважаючи на те, що кожен окреслений метод має свої переваги та обмеження можемо зробити висновок про доцільність використання кількох методів для отримання найбільш цілісної

картини. Комбінація методів залежить в першу чергу від мети дослідження, а також від наявних ресурсів у дослідника.

Основна проблема наявних сьогодні способів аналізу кібербулінгу пов'язана з вузьким дослідженням його причин, наслідків та перебігу. Соціологічний аналіз кібербулінгу, на нашу думку, дасть можливість генералізуючого бачення проблеми, охоплюючи практично усі аспекти проявів токсичної поведінки в геймерському середовищі. Ми вважаємо, що застосовуючи соціологічну концепцію структуралістського конструктивізму П. Бурдьє можна всесторонньо дослідити описані нами вище причини/предиктори кібербулінгу, стратегії його подолання, адже згідно з цим підходом агенти (гравці) здійснюють певні практики (прояви кібербулінгу) відповідно до комплексу диспозицій і наявними у них капіталами. При цьому практики реалізуються з урахуванням поля (середовища), в якому перебувають агенти, і де від агентів вимагається відповідна поведінка. Безпосередньо досвід проявів кібербулінгу і кібервіктимізації пропонуємо досліджувати з позиції ситуативної тривимірної моделі соціально-політичної інтернет-поведінки [35, с. 225–236]. Згідно з моделлю аналіз інтернет-поведінки здійснюється в трьох вимірах: продуктивності, інтенсивності та орієнтованості інтернет-поведінки. Вимір продуктивності кібербулінгу – це підрахунок створених одиниць контенту (агресивних вербальних чи поведінкових дій). Інтенсивність кібербулінгу вимірюється частотою і тривалістю його проявів. На відміну від продуктивності та інтенсивності, які можна виміряти завдяки кількісним показникам (найкраще це робити використовуючи дані онлайн-логів і/або спостереження), орієнтованість складніша характеристика кібербулінгу, яка, власне, пояснює чому людина поводить ся таким чином, а тому найкраще її вивчати за допомогою якісних соціологічних методів і бажано паралельно з виміром кількісних показників. Отримавши емпіричні дані по трьох показниках агресивної інтернет-поведінки, можна окреслити форму участі гравців в ситуації кібербулінгу – активіст, слактивіст чи пасивний. Активним у проявах кібербулінгу буде той гравець, який матиме обов'язково високу інтенсивність поведінки (здійснення конкретного виду кібербулінгу кілька разів на день) та продуктивність на рівні генерування великої кількості одиниць токсичного контенту. Слактивіст – це гравець, який з середньою інтенсивністю (багаторазова поведінка з періодичністю кілька разів на тиждень) продукує кілька одиниць агресивного контенту. Нарешті пасивний у використанні кібербулінгу гравець – це суб'єкт, який з низькою або дуже низькою інтенсивністю (періодична одноразова поведінка, тобто користувач буде проявляти поведінку приблизно раз в місяць або рідше) і відповідно генеруючи лише одну одиницю контенту. Найпасивніші прояви кібербулінгу, зважаючи на підхід соціологів Г. Коржова та М. Єніна, можна прирівняти до кібернасильства.

Важливо зауважити, що фіксація усіх цих показників залежить від того, що в конкретному ігровому середовищі (наприклад, в рамках однієї багатокористувацької онлайн-гри) самими гравцями і/або менеджерами середовища (наприклад, розробниками) буде вважатися кібербулінгом. Тому без ґрунтового аналізу ігрової системи, її структури, норм та правил у ній обійтися неможливо. Також важливо дослідити окремо контекст, у якому протікає ситуація кібербулінгу, оскільки це безперечно матиме вплив на орієнтованість поведінки. Так, наприклад, кенселінг гравця можна сприйняти як кібербулінг, не знаючи заздалегідь того, що такі дії стосовно нього застосовуються іншими гравцями у зв'язку з його попередньою токсичністю. Тобто, деякі прояви токсичної поведінки гравцями можуть бути виправданими та навіть конструктивними – як санкція з боку спільноти за порушення норм і правил. Такі особливості й зумовлюють використання структуралістського конструктивізму П. Бурдьє як найбільш корисної в цьому випадку концепції.

Висновки. Окреслена теоретична концептуалізація буде доведеною корисною моделлю для аналізу кібербулінгу в середовищі багатокористувацьких онлайн-ігор лише після емпіричного підтвердження. Ця модель має низку обмежень, найсуттєвішим з яких є її ситуативність, тобто вимірність кібербулінгу в конкретному середовищі у визначений проміжок часу, що не дозволяє екстраполювати результати дослідження на більш широке коло користувачів. Ще один недолік – дослідження потребує багато ресурсів (часу, фінансів, команди дослідників з необхідними

вміннями тощо). Однак, здійснивши глибинний емпіричний аналіз з використанням запропонованої соціологічної концептуалізації можна краще розуміти специфіку кожної окремої спільноти, розробляти та імплементувати більш направлені програми задля регулювання впливу негативних наслідків від агресивної поведінки, що призведе до підвищення ефективності боротьби з соціальними проблемами, пов'язані з використання технології кібербулінгу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Фуштей О. В. Соціальна профілактика кібербулінгу серед студентської молоді. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2022. № 1(50). С. 294–297. URL: <https://doi.org/10.24144/2524-0609.2022.50.294-297> (дата звернення: 05.08.2024).
2. Коржов, Г., Єнін, М. Соціологічні виміри кібербулінгу: сутність, наслідки, стратегії подолання. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2022. № 4. С. 103–120. URL: <https://stmm.in.ua/archive/article.php?issue=2022-4&contentId=2202247> (дата звернення: 05.08.2024).
3. Wang X., Wang S., Zeng X. Does Sensation Seeking Lead to Adolescents' Cyberbullying Perpetration? The Mediating Role of Moral Disengagement and The Moderating Role of Perceived Social Support. *Child Psychiatry & Human Development*. 2023. URL: <https://doi.org/10.1007/s10578-023-01527-8> (date of access: 06.08.2024).
4. Климанська Л. Д. Соціально-комунікативні технології в політиці: таємниці політичної «кухні». Монографія. Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2007. 332 с.
5. Купяк У., Мишок Р. Кібербулінг як соціально-політична інтернет-технологія в інформаційній війні. *Соціологія – Соціальна робота та соціальне забезпечення: регулювання соціальних проблем*. (Львів, 18–19 травня 2023 р.): збірник матеріалів XIII Міжнародної наукової конференції. Львів, 2023. С. 57–59. URL: <https://doi.org/10.23939/sosrsw2023.057> (дата звернення: 06.08.2024).
6. Ведернікова А. О. Кримінологічна характеристика кібербулінгу та його видів. *Інформація і право*. 2021. № 3(38), С. 99–108. URL: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.3\(38\).243813](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.3(38).243813) (дата звернення: 06.08.2024).
7. Kowert R. Dark Participation in Games. *Frontiers in Psychology*. 2020. Vol. 11. URL: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.598947> (date of access: 06.08.2024).
8. Wagner R. God in the Game: Cosmopolitanism and Religious Conflict in Videogames. *Journal of the American Academy of Religion*. 2013. Vol. 81, Issue 1. P. 249–261. <https://doi.org/10.1093/jaarel/lfs102> (date of access: 06.08.2024).
9. Anker Nexø L. Toxic Behaviours in Esport: A Review of Data-Collection Methods Applied in Studying Toxic In-Gaming Behaviours. *International Journal of Esports*. 2024. № 1(1). URL: <https://www.ijesports.org/article/127/html>. (date of access: 06.08.2024).
10. Тітов І., Лаврінченко В. Чинники прояву кібербулінгу в підлітковому середовищі: теоретичний огляд. *Психологія і особистість*. 2022. № 2. С. 211–224. URL: <https://doi.org/10.33989/2226-4078.2022.2.265500> (дата звернення: 06.08.2024).
11. Кононова М. М., Перетятко Л. Г. Теоретичний аналіз психологічних особливостей підлітків – учасників булінгу та кібербулінгу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*. 2022. № 3. С. 57–61. URL: <https://doi.org/10.32782/psyvisnyk/2022.3.11> (дата звернення: 06.08.2024).
12. Купяк У. Д., Мишок Р. Р. Суб'єктно-об'єктна структура кібербулінгу у геймерському середовищі. *Соціологія – соціальна робота та соціальне забезпечення: регулювання соціальних проблем: збірник матеріалів XIV Міжнародної науково-практичної конференції* (Львів, 9–10 травня 2024 р.). 2024. С. 96–102. URL: <https://socioulp.wixsite.com/conference/proceedings-2024> (дата звернення: 06.08.2024).
13. Barlett C. P., Chamberlin K. Examining cyberbullying across the lifespan. *Computers in Human Behavior*. 2017. Vol. 71. P. 444–449. URL: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.02.009> (date of access: 06.08.2024).
14. Eun Jahng K. Factors influencing South Korean early Adolescents' cyber aggression. *Children and Youth Services Review*. 2024. Vol. 158. URL: <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2024.107483> (date of access: 06.08.2024).

15. Huang C. L., Alimu Y., Yang S. C., Kang S. What you think is a joke is actually cyberbullying: The effects of ethical dissonance, event judgment and humor style on cyberbullying behavior. *Computers in Human Behavior*. 2023. Vol. 142. URL: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2023.107670> (date of access: 06.08.2024).
16. Кононова М. М. Психологічні чинники кібербулінгу серед підлітків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*. 2023. № 4. С. 29–32. URL: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.4.6> (дата звернення: 06.08.2024).
17. Ruotsalainen M., Meriläinen M. Young video game players' self-identified toxic gaming behaviour: An interview study. *Eludamos: Journal for Computer Game Culture*. 2023. Vol. 14, No. 1. P. 147–173. URL: <https://doi.org/10.7557/23.7270> (date of access: 06.08.2024).
18. Миронюк Т.В., Запорожець А.К. Кібербулінг в Україні – соціально небезпечне явище чи злочин: визначення та протидія. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. No 2. С. 275–284. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/eb8bfa15-f35b-4d2a-9167-cb3d73159c8b/content> (дата звернення: 06.08.2024).
19. McInroy L. B., Mishna F. Cyberbullying on Online Gaming Platforms for Children and Youth. *Child and Adolescent Social Work Journal*. 2017. Vol. 34, no. 6. P. 597–607. URL: <https://doi.org/10.1007/s10560-017-0498-0> (date of access: 06.08.2024).
20. Гордієнко К.О. Відчуження моральної відповідальності як чинник прояву кібербулінгу серед студентів. *Науковий журнал з соціології та психології «Габітус»*. 2021. Вип. 29. С. 147–151. URL: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.25> (дата звернення: 06.08.2024).
21. Paciello M., Tramontano C., Nocentini A., Fida R., Menesini E. The role of traditional and online moral disengagement on cyberbullying: Do externalising problems make any difference? *Computers in Human Behavior*. 2020. Vol. 103. P. 190–198. URL: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2019.09.024> (date of access: 06.08.2024).
22. Bullo A., Schulz P. J. Do peer and parental norms influence media content-induced cyber aggression?. *Computers in Human Behavior*. 2022. Vol. 129. URL: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2021.107136> (date of access: 06.08.2024).
23. Seyhan Şahin S., Ayaz-Alkaya S. Prevalence and predisposing factors of peer bullying and cyberbullying among adolescents: A cross-sectional study. *Children and Youth Services Review*. 2023. URL: <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2023.107216> (date of access: 06.08.2024).
24. Малєєва Н. С. Соціальний онлайн-діалог як комунікативна технологія врегулювання соціального конфлікту в сучасному суспільстві. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 5, Т. 1. С. 156–161. URL: <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.5-1.27> (дата звернення: 06.08.2024).
25. Zambrano P., Torres J., Yáñez Á., Macas A., Tello-Oquendo L. Understanding cyberbullying as an information security attack–life cycle modeling. *Annals of Telecommunications*. 2020. URL: <https://doi.org/10.1007/s12243-020-00785-0> (date of access: 06.08.2024).
26. Костючков С. К. Нейрокогнітивний хакінг як інструмент активізації кіберконфліктного простору в умовах глобалізованого світу. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. № 38. С. 51–57. URL: <https://doi.org/10.32782/apfs.v038.2022.10> (дата звернення: 06.08.2024).
27. Urbaniak R. et al. Namespotting: Username toxicity and actual toxic behavior on reddit. *Computers in Human Behavior*. 2022. URL: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2022.107371> (date of access: 06.08.2024).
28. Teng Z., Nie Q., Zhu Z., Guo C. Violent video game exposure and (Cyber)bullying perpetration among Chinese youth: The moderating role of trait aggression and moral identity. *Computers in Human Behavior*. 2020. Vol. 104. URL: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2019.106193> (date of access: 06.08.2024).
29. Lozano-Blasco R., Quilez-Robres A., Latorre-Coscolluela C. Sex, age and cyber-victimization: A meta-analysis. *Computers in Human Behavior*. 2023. Vol. 139. URL: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2022.107491> (date of access: 06.08.2024).
30. Cote A. C. “I Can Defend Myself”: Women’s Strategies for Coping With Harassment While Gaming Online. *Games and Culture*. 2017. Vol.12, Issue 2, P. 136–155. URL: <https://doi.org/10.1177/1555412015587603> (date of access: 06.08.2024).
31. Пантелєєва Н., Кабенгеле Г. Кібербулінг як загроза психологічній і соціальній безпеці життєдіяльності особистості та суспільства. *Фінансовий простір*. 2018. № 4(32). С. 125–131. URL: [https://doi.org/10.18371/fp.4\(32\).2018.176535](https://doi.org/10.18371/fp.4(32).2018.176535) (дата звернення: 06.08.2024).

32. Sicrea C. C. Cyberbullying in contemporary society. *Revista Universitară de Sociologie*. 2024. Issue 1. P. 190–196. URL: <https://sociologiecraiova.ro/revista/2024/05/revista-universitara-de-sociologie-no-1-4/> (date of access: 06.08.2024).

33. Мельниченко А. А. Проблема співвідношення соціальної інженерії та соціального управління: філософська рефлексія. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка : збірник наукових праць*. 2008. № 1(22). С. 40–43. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/8747> (дата звернення: 06.08.2024).

34. Лобанова А. С., Калашнікова Л. В. «Групи смерті», що формуються в інтернет-просторі для підлітків: небезпека в умовах гібридної війни. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Соціологічні науки*. 2017. № 5 (310). С. 163–174.

35. Мишок Р. Соціально-політична інтернет-поведінка молоді як чинник розвитку громадянського суспільства в Україні : Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 054 «Соціологія». Львів, 2023. 276 с.

REFERENCES

1. Fushtei, O. (2022). Sotsialna profilaktyka kiberbulinhu sered studentskoi molodi [Social prevention of cyberbullying among students]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: «Pedagogika. Sotsialna robota»*, (1(50)), 294–297. <https://doi.org/10.24144/2524-0609.2022.50.294-297> [in Ukrainian].

2. Korzhov, H., & Yenin, M. (2022). Sotsiolohichni vymiry kiberbulingu: sutnist, naslidky, stratehii podolannia [Sociological dimensions of cyberbullying: essence, consequences, and coping strategies]. *Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh*, 4, 103-120. <https://stmm.in.ua/archive/article.php?issue=2022-4&contentId=2202247> [in Ukrainian].

3. Wang, X., Wang, S., & Zeng, X. (2023). Does Sensation Seeking Lead to Adolescents' Cyberbullying Perpetration? The Mediating Role of Moral Disengagement and The Moderating Role of Perceived Social Support. *Child Psychiatry & Human Development*, 1–12. <https://doi.org/10.1007/s10578-023-01527-8>.

4. Klymanska, L. D. (2007). Sotsialno-komunikatyvni tekhnolohii v politytsi: taiemnytsi politychnoi «kukhni». [Social and communicative technologies in politics: secrets of the political «kitchen»]. Monohrafiia. Lviv: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika», 332 s. [in Ukrainian].

5. Kupaik, U., & Myshok, R. (2023). Kiberbulinh yak sotsialno-politychna internet-tekhnolohiia v informatsiinii viini. [Cyberbullying as a socio-political internet technology in the information warfare]. *Sotsiolohiia – Sotsialna robota ta sotsialne zabezpechennia: rehuliuвання sotsialnykh problem* (Lviv, 18–19 travnia 2023 r.): zbirnyk materialiv XIII Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Lviv. S. 57–59. <https://doi.org/10.23939/sosrsw2023.057> [in Ukrainian].

6. Vedernikova, A. O. (2021). Kryminolohichna kharakterystyka kiberbulinhu ta yoho vydiv. *Informatsiia i pravo*, 3(38), 99–108. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.3\(38\).243813](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.3(38).243813) [in Ukrainian].

7. Kowert, R. (2020). Dark Participation in Games. *Frontiers in Psychology*, 11. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.598947>.

8. Wagner, R. (2013). God in the Game: Cosmopolitanism and Religious Conflict in Videogames. *Journal of the American Academy of Religion*, 81(1), 249–261. <https://doi.org/10.1093/jaarel/lfs102>.

9. Anker Nexø, L. (2024). Toxic Behaviours in Esport: A Review of Data-Collection Methods Applied in Studying Toxic In-Gaming Behaviours. *International Journal of Esports*, 1(1). Retrieved from <https://www.ijesports.org/article/127/html>.

10. Titov, I., & Lavrinenko, V. (2022). Chynnyky proiavu kiberbulinhu v pidlitkovomu seredovyshechi: teoretychnyi ohliad. [Factors of cyberbullying in adolescent environment: theoretical review]. *Psychology and Personality*, (2), 211–224. <https://doi.org/10.33989/2226-4078.2022.2.265500> [in Ukrainian].

11. Kononova, M. M., & Peretiak, L. H. (2022). Teoretychnyi analiz psykholohichnykh osoblyvostei pidlitkiv – uchasnykiv bulinhu ta kiberbulinhu. [Theoretical analysis of psychological characteristics of teenagers participating in bullying and cyberbullying]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Psykholohiia*, (3), 57–61. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.3.11> [in Ukrainian].

12. Kupaik, U. D., & Myshok, R. R. (2024). Subiektno-objektna struktura kiberbulinhu u heimerskomu seredovyshchi. [Subject-object structure of cyberbullying in the gaming environment]. *Sotsiologhiia – sotsialna robota ta sotsialne zabezpechennia: rehuliuвання sotsialnykh problem: zbirnyk materialiv XIV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (Lviv, 9–10 travnia 2024 r.). Lviv. S. 96–102. <https://socioulp.wixsite.com/conference/proceedings-2024> [in Ukrainian].
13. Barlett, C. P., & Chamberlin, K. (2017). Examining cyberbullying across the lifespan. *Computers in Human Behavior*, *71*, 444–449. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.02.009>.
14. Eun Jahng, K. (2024). Factors influencing South Korean early Adolescents' cyber aggression. *Children and Youth Services Review*, *158*, 107483. <https://doi.org/10.1016/j.chilyouth.2024.107483>.
15. Huang, C. L., Alimu, Y., Yang, S. C., & Kang, S. (2023). What you think is a joke is actually cyberbullying: The effects of ethical dissonance, event judgment and humor style on cyberbullying behavior. *Computers in Human Behavior*, *142*, 107670. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2023.107670>.
16. Kononova, M. M. (2023). Psykholohichni chynnyky kiberbulinhu sered pidlitkiv. [Psychological factors of cyberbullying among adolescents]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seria: Psykholohiia*, *4*, 29–32. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.4.6> [in Ukrainian].
17. Ruotsalainen, M., & Meriläinen, M. (2023). Young video game players' self-identified toxic gaming behaviour: An interview study. *Eldamos: Journal for Computer Game Culture*, *14*(1), 147–173. <https://doi.org/10.7557/23.7270>.
18. Myroniuk, T.V., & Zaporozhets, A.K. (2018). Kiberbulinh v Ukraini – sotsialno nebezpechne yavyshe chy zlochyn: vyznachennia ta protydiia. [Cyberbullying in Ukraine – Socio-Dangerous Phenomena or Crime: Determination and Contest]. *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*, *2*, 275–284. Retrieved from <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/eb8bfa15-f35b-4d2a-9167-cb3d73159c8b/content> [in Ukrainian].
19. McInroy, L. B., & Mishna, F. (2017). Cyberbullying on Online Gaming Platforms for Children and Youth. *Child and Adolescent Social Work Journal*, *34*(6), 597–607. <https://doi.org/10.1007/s10560-017-0498-0>.
20. Hordiienko, K. O. (2021). Vidchuzhennia moralnoi vidpovidalnosti yak chynnyk proiavu kiberbulinhu sered studentiv. [Moral disengagement as a factor of cyberbullying among students]. *Habitus*, (29), 147–151. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.25> [in Ukrainian].
21. Paciello, M., Tramontano, C., Nocentini, A., Fida, R., & Menesini, E. (2020). The role of traditional and online moral disengagement on cyberbullying: Do externalising problems make any difference? *Computers in Human Behavior*, *103*, 190–198. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2019.09.024>.
22. Bullo, A., & Schulz, P. J. (2022). Do peer and parental norms influence media content-induced cyber aggression? *Computers in Human Behavior*, *129*, 107136. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2021.107136>.
23. Seyhan Şahin, S., & Ayaz-Alkaya, S. (2023). Prevalence and predisposing factors of peer bullying and cyberbullying among adolescents: A cross-sectional study. *Children and Youth Services Review*, *155*, 107216. <https://doi.org/10.1016/j.chilyouth.2023.107216>.
24. Malieieva, N. S. (2019). Sotsialnyi onlain-dialoh yak komunikatyvna tekhnolohiia vrehuliuвання sotsialnoho konfliktu v suchasnomu suspilstvi. [Social online dialogue as communicative Technology for settlement of social conflict In the modern society]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii*, *5*(1), 156–161. <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.5-1.27> [in Ukrainian].
25. Zambrano, P., Torres, J., Yáñez, Á., Macas, A., & Tello-Oquendo, L. (2021). Understanding cyberbullying as an information security attack—life cycle modeling. *Annals of Telecommunications*, *76*(3), 235–253. <https://doi.org/10.1007/s12243-020-00785-0>.
26. Kostiuchkov, S. K. (2022). Neurokohnityvnyi khakinh yak instrument aktyvizatsii kiberkonfliktnoho prostoru v umovakh hlobalizovanoho svitu. [Neurocognitive hacking as a tool for activation of the cyber conflict space in the conditions of a globalized world]. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologhii*, (38), 51–57. <https://doi.org/10.32782/apfs.v038.2022.10>.
27. Urbaniak, R., Tempska, P., Dowgiałło, M., Ptaszyński, M., Fortuna, M., Marcińczuk, M., Piesiewicz, J., Leliwa, G., Soliwoda, K., Dziublewska, I., Sulzhytskaya, N., Karnicka, A., Skrzek, P., Karbowska, P., Brochocki, M., & Wroczyński, M. (2022). Namespotting: Username toxicity and actual toxic behavior on reddit. *Computers in Human Behavior*, *136*, 107371. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2022.107371>.

28. Teng, Z., Nie, Q., Zhu, Z., & Guo, C. (2020). Violent video game exposure and (Cyber) bullying perpetration among Chinese youth: The moderating role of trait aggression and moral identity. *Computers in Human Behavior*, 104, 106193. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2019.106193>
29. Lozano-Blasco, R., Quilez-Robres, A., & Latorre-Cosculluela, C. (2023). Sex, age and cyber-victimization: A meta-analysis. *Computers in Human Behavior*, 139, 107491. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2022.107491>
30. Cote, A. C. (2017). "I Can Defend Myself": Women's Strategies for Coping With Harassment While Gaming Online. *Games and Culture*, 12(2), 136–155. <https://doi.org/10.1177/1555412015587603>
31. Pantielieieva, N., & Kabengele, G. (2018). Kiberbulinh yak zahroza psykholohichnii i sotsialnii bezpetsi zhyttiedialnosti osobystosti ta suspilstva. [Cyberbullying as a threat to the psychological and social security of the individual and society activity]. *Finansovyi prostir*, (4 (32), 125–131. Retrieved from <http://fp.lnu.edu.ua/index.php/fp/article/view/639> [in Ukrainian].
32. Sicrea, C. C. (2024). Cyberbullying in contemporary society. *Revista Universitară de Sociologie*, (1). 190–196. Retrieved from <https://sociologiecraiova.ro/revista/2024/05/revista-universitara-de-sociologie-no-1-4/>
33. Melnichenko, A. A. (2008). Problema spivvidnoshennia sotsialnoi inzhenerii ta sotsialnoho upravlinnia: filosofska refleksii. [Problem of correlation of the social engineering and social management: philosophical reflection]. *Visnyk NTUU «KPI». Filosofii. Psykholohii. Pedahohika: zbirnyk naukovykh prats*, 1(22), 40–43. Retrieved from <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/8747> [in Ukrainian].
34. Lobanova, A. S., & Kalashnikova, L.V. (2017). «Hrupy smerti», shcho formuiutsia v internet-prostori dlia pidlitkiv: nebezpeka v umovakh hibrydnoi viiny. [«Groups of death» formed for teenagers online: danger in the context of hybrid warfare]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Serii: Sotsiolohichni nauky*, 5 (310), 163–174 [in Ukrainian].
35. Myshok, R. (2023). Sotsialno-politychna internet-povedinka molodi yak chynnyk rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini. [Socio-political Internet behavior of young people as a factor in the development of civil society in Ukraine]. [Dys. d-ra filosofii v haluzi sotsiolohii]. *Natsionalnyi universytet «Lvivska politehnika»* [in Ukrainian].

Myshok Romana Romanivna

PhD in sociology,
Assistant at the Department of Sociology and Social Work
Lviv Polytechnic National University
12, Stepana Bandery str., Lviv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-2150-0920

Kupiak Uliana Denysivna

Student at the Department of Sociology and Social Work
Lviv Polytechnic National University
12, Stepana Bandery str., Lviv, Ukraine
orcid.org/0009-0002-7744-6062

CONCEPTUALIZATION OF CYBERBULLYING AS A TECHNOLOGY IN THE ENVIRONMENT OF MULTIPLAYER ONLINE GAMES

Relevance of the problem. *With the rising popularity and accessibility of multiplayer online games, especially among children and adolescents, cyberbullying is evolving in virtual environments. Cyberbullying in online games affects not only the emotional state of players but also has serious social consequences. There is a need to define cyberbullying as a technology employed by various actors to achieve specific goals, from influencing individuals to manipulating public opinion and behavior, potentially altering social structures. This is particularly relevant in times of active information warfare.*

Purpose. *The aim is to address gaps in the Ukrainian sociological discourse on the technology of «cyberbullying» by conceptualizing it within the context of massively multiplayer online games.*

Research methods. General scientific methods were utilized, including analysis, synthesis, comparison, deduction, and document analysis.

Research results. The concept of «cyberbullying» was defined as a purposeful and systematic use of negative or aggressive behavior within specific virtual environments. The forms of cyberbullying were identified using R. Covert's approach, which categorizes these practices into «verbal-behavioral» and «transient-strategic» actions. The subject-object structure of cyberbullying technology was outlined, characterizing the causes of aggressive behavior, victim characteristics, strategies for overcoming cyberbullying, and the negative consequences of cybervictimization. Attention was given to the social consequences of cyberbullying at micro, meso, and macro levels, particularly the harm from normalizing deviant toxic behavior. The advantages and limitations of empirical methods in studying cyberbullying in massively multiplayer online games were analyzed. A novel approach to studying cyberbullying in gaming was proposed, utilizing a situational three-dimensional model of Internet behavior to assess aggressive practices and analyze the player's dispositions, capitals, and environments to identify the causes of cyberbullying technology use.

Key words: cyberbullying, technology, Internet behavior, social problem, online games, gamer, gaming environment.

СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

УДК [[303.62-057.875:004.738.5]:378.014.6](477.83-25)"2024"

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.29>**Козаченко Ольга Олександрівна**

кандидат соціологічних наук,

доцент кафедри соціології

Львівського національного університету імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, Львів, Україна

orcid.org/0009-0001-4745-5374**Калиняк Орислава Теодорівна**

кандидат соціологічних наук, доцент,

доцент кафедри соціології

Львівського національного університету імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, Львів, Україна

orcid.org/000-0003-1174-9132**ВИЩА ОСВІТА В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ:
УЯВЛЕННЯ ТА ПРАКТИКИ СТУДЕНТІВ МІСТА ЛЬВОВА**

Актуальність проблеми. Російсько-українська війна впливає на усі сфери суспільного функціонування, в тому числі і на освіту. Заклади вищої освіти змушені пристосовуватися до умов, в яких їм доводиться здійснювати свою діяльність. Студенти, як важливі суб'єкти навчальної діяльності, формують власні уявлення про освітній процес, а також мають певний досвід (не)адаптації до контексту війни росії проти України. Думка студентів про вищу освіту є важливою з огляду на можливість виявлення проблемних моментів, на які варто звернути увагу адміністрації закладів вищої освіти. **Метою дослідження** є виявлення особливостей уявлень студентів міста Львова щодо функціонування вищої освіти в умовах російсько-української війни, зосереджуючись на уявленнях про систему вищої освіти загалом та на особистому досвіді навчання у ЗВО. **Методи дослідження.** Стаття базована на результатах соціологічного дослідження, що було проведене в лютому-березні 2024 року методом онлайн опитування. В дослідженні взяло участь 470 студентів, які навчаються у закладах вищої освіти міста Львова. **Результати дослідження.** Авторське онлайн опитування студентів міста Львова продемонструвало, що більша частина респондентів вказують, що якість вищої освіти не погіршилася (63%), проте погоджуються з думкою, що повітряні тривоги негативно впливають на якість навчання (69%). На думку студентів (42%), в умовах війни є важливим розширення практики індивідуального навчання. Окрім того, студенти досить толерантно ставляться до системи пільг для вразливих в умовах війни категорій населення, а також до освітніх прав студентів та викладачів, які виїхали з України. Якщо розглядати особистий досвід навчання студентів, то більшість опитаних (67%) відчувають, що війна вплинула на них, проте водночас намагаються жити нормальним студентським життям (58%). На здатність студентів спокійно навчатися впливає загальний депресивний стан (40%), фінансові проблеми в родині, які змушують студентів працювати (25%), а також особисті травми (18%). Більша частина студентів (66%) відмовляються від російського контенту під час навчання, проте лише третина студентів активно розвиває в собі українську ідентичність, ще менше студентів активно займається волонтерською діяльністю, вчиться надавати першу медичну допомогу чи проходить навчання з військової підготовки.

Ключові слова: вища освіта, студенти, війна, заклади вищої освіти, уявлення.

Вступ. Російсько-українська війна є вагомим фактором впливу на функціонування вищої освіти в Україні, адже вона безпосередньо відображається на процесі навчання, соціокультурному та економічному контексті, психологічному стані студентів та викладачів тощо. В процесі адаптації вищої освіти до нових умов війни трансформується функціонування ЗВО, виникають цілком нові освітні правила, уявлення та практики. Окрім того, на організацію діяльності закладів вищої освіти впливає близькість лінії фронту, адже в тилкових областях навчання відбувається в більш стабільних умовах. Фокус авторського дослідження зосереджується на уявленнях студентів міста Львова щодо функціонування вищої освіти, що дає підстави виключити цілковито нестандартні умови, в яких перебувають ЗВО у регіонах, які наближені до лінії фронту.

Мета та завдання. Метою дослідження є виявлення особливостей уявлень студентів міста Львова щодо функціонування вищої освіти в умовах російсько-української війни. Загальна мета поділялася на два завдання, а саме: з'ясувати уявлення студентів м. Львова щодо особливостей системи вищої освіти загалом та власного досвіду навчання в контексті війни та умов, які вона створює.

Методи дослідження. Протягом лютого-березня 2024 року було проведене авторське соціологічне дослідження методом онлайн-опитування. Цільовою аудиторією були студенти, що навчаються у вищих навчальних закладах міста Львова (вибірка 470 осіб).

Результати. Загальні показники стану вищої освіти в Україні після повномасштабного вторгнення можна знайти в освітньо-аналітичному збірнику «Освіта в умовах воєнного стану: виклики, розвиток, повоєнні перспективи», який був виданий Інститутом освітньої аналітики, що підпорядковується МОН України в 2023 році [4]. В 2023 році вийшов звіт аналітичного центру «ОсвітАналітика» Київського університету імені Б. Грінченка за підтримки Фонду Конрада Аденауера «Вища освіта в Україні: зміни через війну». На основі відкритих джерел інформації автори звіту аналізують проблеми та виклики, публічну політику, напрями трансформації та відновлення системи вищої освіти [3]. Важливе соціологічне дослідження вищої освіти було також проведено в 2022 році в рамках проекту «Університети в облозі: виклики для української системи вищої освіти після повномасштабного вторгнення Росії в Україну», що реалізовувався Школою політичної аналітики НаУКМА у партнерстві з Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти¹ [5].

Щоб зрозуміти особливості функціонування вищої освіти під час війни, авторами статті протягом лютого-березня 2024 року було проведене авторське соціологічне дослідження «Нові освітні практики в Україні» методом онлайн-опитування. Цільовою аудиторією були студенти, що навчаються у вищих навчальних закладах міста Львова. Загальна вибірка емпіричного дослідження, сконструйована методом основного масиву, становила 470 осіб, серед яких 60% – жінки, 40% – чоловіки. Розподіл студентів за курсом навчання наступний: 28% – 1 курс, 24% – 2 курс, 21% – 3 курс, 19% – 4 курс, 8% – магістри.

В рамках опитування було сформульовано низку тез, що стосувалися особливостей функціонування системи вищої освіти в контексті війни, а студентам було запропоновано відзначити усі тези, з якими вони погоджуються.

Результати авторського опитування демонструють, що 69% опитаних студентів погоджуються з думкою, що повітряні тривоги значною мірою впливають на якість навчання. Ці результати зрозумілі з огляду на те, що під час тривоги студенти та викладачі повинні переривати процес навчання та спускатися в укриття. Саме тому, зростає важливість створення належних умов в укриттях, де студенти могли б продовжувати навчальний процес під час повітряної тривоги. Варто зазначити, що повітряні тривоги як важливий бар'єр у навчанні відзначають не лише студенти. Наприклад, за результатами дослідження «Війна та освіта. 2 роки

¹ В межах дослідження було проведено онлайн-опитування студентів українських ЗВО (вибірка – 12 019 з 31 ЗВО державної форми власності), напівструктуровані індивідуальні інтерв'ю з представниками адміністрацій десяти університетів-кейсів та фокус-групові інтерв'ю зі студентством та викладач(к)ами.

Таблиця 1

Уявлення студентів м. Львова про функціонування системи вищої освіти

Тези щодо функціонування системи вищої освіти	% респондентів, які погодилися з відповідними тезами
Повітряні тривоги значною мірою впливають на якість навчання	69%
В умовах війни необхідно розширювати практику індивідуального навчання	42%
Війна значно погіршила якість вищої освіти, яку ви здобуваєте	37%
В умовах війни освіта потребує додаткового фінансування	25%
Студенти, які в умовах війни виїхали закордон, не повинні мати таких самих прав на отримання вищої освіти як ті, хто залишився в Україні	22%
Широка система пільг для вразливих в умовах війни категорій населення є несправедлива	15%
Викладачі, які в умовах війни виїхали закордон, не мають права викладати в українських навчальних закладах	3%

повномасштабного вторгнення»², проведеного 2024 року, серед учнів та батьків школярів про повітряні про як про бар'єр навчання говорять 47% та 51% відповідно, а з-поміж учительства та представництва адміністрації результати значно вищі – 75% і 87% [1, с. 15].

Згідно результатів проведеного онлайн опитування 63% студентів м. Львова не спостерігають, що війна погіршила якість освіти, яку вони здобувають, водночас третина опитаних студентів мають протилежну думку. З огляду на те, що дослідження проводилося у місті, яке знаходиться у тиловому регіоні, ця цифра вказує на певні проблеми з якістю освіти (в контексті її сприйняття студентами). На наш погляд, на такі уявлення студентів могли впливати повітряні тривоги, дистанційний формат навчання, відсутність доступу до начальних корпусів тощо. Наведемо результати іншого всеукраїнського соціологічного дослідження проведеного в рамках проекту «Університети в облозі: виклики для української системи вищої освіти після повномасштабного вторгнення Росії в Україну». Оскільки дослідження реалізовувалося з березня по червень 2022 року, то це дає нам певне бачення як функціонувала вища освіта в Україні одразу після повномасштабного вторгнення. На той час 48% студентів вважали, що якість освіти певним чином погіршилась, а 47% студентів не бачили змін у рівні якості освіти [5, с. 38].

Ще одним аспектом зацікавлення авторів дослідження було ставлення студентів до викладачів та інших студентів, які виїхали закордон. Отже, опитані респонденти достатньо лояльно ставляться до викладачів, які виїхали з України і не бачать причин в обмеженні їхніх прав на викладання в українських ЗВО. Натомість 22% опитаних вважають, що студенти, які в умовах війни виїхали закордон, не повинні мати таких самих прав на отримання вищої освіти як ті, хто залишився в Україні. Цікаво, що це певним чином контрастує з більшою підтримкою тези «В умовах війни необхідно розширювати практику індивідуального навчання», яку підтримує 42% опитаних студентів, адже часто можливістю індивідуального графіку навчання користуються саме студенти, які перебувають закордоном.

Згідно результатів опитування лише 15% респондентів вважають, що широка система пільг для вразливих в умовах війни категорій населення є несправедлива. Отже, більша частина респондентів підтримують пільги, які отримують УБД та їхні діти; діти, один з батьків яких загинув (пропав безвісти) у районі проведення АТО, бойових дій чи збройних конфліктів; діти зареєстровані як ВПО тощо.

Результати тесту χ^2 незалежності демонструють залежність між статтю студентів та їхніми уявленнями про навчання у вищій школі в м. Львові в умовах російсько-української війни. На рівні статистичної значущості 0,01 можемо стверджувати, що дівчата більше турбуються через

² У репрезентативному дослідженні взяли участь учні та учениці (віком 14+), батьки, вчителі та вчительки, представники та представниці адміністрацій закладів освіти та органів місцевого самоврядування, які компетентні відповісти на запитання щодо стану освіти в громаді. Загалом було опитано 1397 учнів та учениць, 1288 батьків, 1141 педагог та педагогиня, 146 представників та представниць адміністрацій шкіл, 64 представники та представниці органів місцевого самоврядування в усіх областях України.

повітряні тривоги в контексті того, що вони перешкоджають навчанню; дівчата також більше схильні до думки про необхідність розширення практики індивідуального навчання, а також більше вважають за потрібне введення додаткового фінансування для освітньої сфери.

З впевненістю 95% ($\alpha=0,05$) можемо стверджувати про залежність між тим, як хлопці та дівчата оцінюють погіршення якості власної вищої освіти, а також як процес здобуття освіти трактують студенти різних курсів. Відповідно до результатів дослідження, ствердно на це питання відповіли більше дівчата та студенти молодших курсів.

Курс, на якому навчаються студенти, відповідно до результатів тест χ^2 незалежності, впливає на уявлення студентів про погіршення навчання через повітряні тривоги (рівень статистичної значущості 0,01) та розуміння студентів того, що система пільг для вразливих категорій населення є несправедливою (рівень статистичної значущості 0,01).

В рамках проведеного авторського соціологічного дослідження авторів цікавив особистий досвід навчання у ЗВО в контексті російсько-української війни, тому одним із питань в онлайн анкеті було наступне: «Що із переліченого нижче властиве Вам впродовж останнього року (кількість обраних варіантів необмежена)?».

Результати авторського дослідження вказують на суперечливість у сприйнятті студентами м. Львова власного психологічного стану під час навчання у ЗВО. З одного боку, 58% опитаних намагаються жити нормальним студентським життям. З іншого боку, 67% опитаних вказують, що війна значною мірою змінила їхнє життя, 40% – не можуть спокійно навчатися через загальний депресивний стан, 18% – не можуть нормально вчитися через особисті травми, а 6% – не бачать сенсу вчитися, коли йде війна. На наш погляд, кількість студентів, які відчують загальний депресивний стан, що впливає на здатність навчатися (40%), вказує на проблеми з ментальним здоров'ям студентів, увагу якому могли б приділяти психологічні служби, які функціонують як структурні підрозділи у ЗВО. Допускаємо, що саме російсько-українська війна є важливим фактором, який впливає на такі результати опитування. Війна опосередковано впливає і на економічне становище студентів. Наприклад, 25% опитаних студентів м. Львова вказали, що вони менше навчаються, оскільки змушені працювати через складну фінансову ситуацію в родині.

На проблеми з психічним здоров'ям студентів вказують також результати інших досліджень. Наведемо дані соціологічного дослідження, що проводилося методом онлайн-опитування в травні 2022 року (вбірка 589 респондентів з 4-х українських університетів Києва, Харкова, Чернігова та Рівного). 98% респондентів відзначили погіршення свого психоемоційного стану зі скаргами на депресію (84%), виснаження (87%), самотність (52%), нервозність (84%) та гнів

Таблиця 2

Уявлення студентів м. Львова про особистий досвід навчання у ЗВО

Тези щодо особистого досвіду навчання студентів	% респондентів, які погодилися з відповідними тезами
Відчуваю, що війна значною мірою змінила моє життя	67%
Відмовляюся від російського контенту під час навчання	66%
Намагаюся жити нормальним студентським життям	58%
Старанно вчуся, бо якісна освіта допоможе мені реалізуватися	42%
Не можу спокійно навчатися через загальний депресивний стан	40%
Більше розвиваю в собі українську ідентичність	34%
Старанніше вчуся, бо хочу бути корисним своїй країні	31%
Менше вчуся, оскільки мушу працювати через складну фінансову ситуацію в родині	25%
Не можу нормально вчитися через особисті травми	18%
Проходжу підготовку з надання першої медичної допомоги	8%
Не бачу сенсу вчитися коли йде війна	6%
Менше вчуся, бо весь вільний час присвячую волонтерству	5%
Проходжу навчання з військової підготовки	4%

(77%). Студенти більше, ніж персонал, повідомляли в опитуванні про виснаження, почуття самотності, нервозності та гніву, а жінки частіше, ніж чоловіки, вказували на депресію, виснаження, самотність та нервозність [2].

На наш погляд, результати авторського дослідження, які вказують, що 66% студентів м. Львова відмовляюся від російського контенту під час навчання, також можуть бути зумовлені умовами повномасштабної російсько-української війни. Такі результати можна пояснити як свідомим вибором студентів, так і структурними обмеженнями, адже в навчальному процесі заборонено використовувати матеріали держави-окупанта. Вважаємо, що відмова студентів від російського контенту може бути важливим стимулом для науково-педагогічних працівників заповнити цю нішу якісним навчальним українським контентом.

Згідно результатів опитування 31% студентів декларують, що старанніше навчаються, бо хочуть бути корисним своїй країні. Проте, якщо розглядати активні дії студентів, які стосуються неформального навчання в контексті російсько-української війни, то лише невеличка частина студентів практикують такі дії. Наприклад, лише 34% опитаних респондентів більше розвивають в собі українську ідентичність, 8% – проходять підготовку з надання першої медичної допомоги, 4% – проходить навчання з військової підготовки. Також 5% студентів вказало, що менше навчаються, бо весь вільний час присвячую волонтерству.

Результати тесту χ^2 незалежності демонструють залежність між статтю студентів, курсом, на якому вони навчаються, та їхніми навчальними практиками у вищій школі в м. Львові в умовах російсько-української війни. На рівні статистичної значущості 0,01 ($\alpha=0,01$) можемо стверджувати, що дівчатам більше властиво намагання «жити нормальним студентським життям». Щодо курсу, то спостерігаємо тенденцію, за якою чим молодші студенти, тим більше вони намагаються нормалізувати своє життя. Із 99% впевненістю ($\alpha=0,01$) також можемо говорити про залежність між статтю та курсом навчання та прагненням до якісного навчання з метою подальшої реалізації – дівчата та молодші студенти частіше говорять про своє старанне та цілеспрямоване навчання. З таким самим рівнем впевненості 99% ($\alpha=0,01$) можемо вказувати на залежність між статтю та курсом навчання та вимушеною працею під час здобуття освіти. Однак якщо дівчата тут також більш активно проявили свою позицію, ніж хлопці, то більше залученими до роботи під час навчання є студенти старших курсів.

З впевненістю 99% ($\alpha=0,01$) можемо стверджувати про залежність між тим, як хлопці та дівчата почуваються у психологічному контексті, адже дівчата значно активніше говорять про те, що не можуть нормально навчатися через депресію та особистісні травми. Серед дівчат також більше побутує практика відмови від російського контенту. Окрім цього, саме дівчата частіше вказують на те, що російсько-українська війна змінила їхнє життя.

Висновки. Російсько-українська війна впливає на умови, в яких функціонують ЗВО та навчаються студенти. Узагальнюючи результати проведеного онлайн опитування студентів міста Львова, достатньо позитивно можна оцінити той факт, що більшість студентів не відчують, що якість вищої освіти погіршилася. Водночас для значної частини респондентів є важливим розширення практики індивідуального навчання під час війни. Оскільки опитані студенти погоджуються, що повітряні тривоги мають великий вплив на їхнє навчання, то адміністрації ЗВО важливо продумати як можна оптимізувати навчання під час вимушеної перерви. Окрім того, студенти досить толерантно ставляться до освітніх прав студентів та викладачів, які виїхали з України, а також толерують систему пільг для вразливих в умовах війни категорій населення.

Узагальнюючи результати дослідження, варто вказати, що більшість опитаних студентів відчують, що війна вплинула на них, проте водночас намагаються жити нормальним студентським життям. На здатність студентів спокійно навчатися впливає загальний депресивний стан, що також може бути предметом активнішої роботи психологічних служб, що функціонують в ЗВО. Достатньо позитивно можна оцінити той факт, що більша частина студентів відмовляються від російського контенту під час навчання, а тому варто активізувати зусилля для наповнення цієї ніші вартісним українським контентом. Водночас, зауважимо, що за

результатами дослідження лише невелика частина студентів м. Львова активно розвиває в собі українську ідентичність, займається волонтерством, вчиться надавати першу медичну допомогу чи проходить навчання з військової підготовки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Війна та освіта. 2 роки повномасштабного вторгнення. Бриф за результатами дослідження, Київ, 2024. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2024/02/10/Bryf.Viyna.ta.osvita.Dva.roky.povnomasshtabnoho.vtorhnennya.2024.ukr-10.02.2024.pdf>
2. Kurapov A., Pavlenko V., Drozdov A., Bezliudna V., Reznik A., Isralowitz R. Toward an Understanding of the Russian-Ukrainian War Impact on University Students and Personnel. *Journal of Loss and Trauma*, 28(2), 2022, 167–174. URL: <https://doi.org/10.1080/15325024.2022.2084838>
3. Ніколаєв Є., Рій Г., Шемелинець І. Вища освіта в Україні: зміни через війну: аналітичний звіт. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023. 94 с. URL: <https://osvitanalytika.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2023/03/HigherEd-in-Times-of-War.pdf>
4. Освіта в умовах воєнного стану: виклики, розвиток, повоєнні перспективи. Інформаційно-аналітичний збірник. Київ: Інститут освітньої аналітики, 2023. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2023/22.08.2023/Inform-analytic.zbirn-Osvita.v.umovah.voyennogo.stanu-vykl.rozv.povoyen.perspekt.22.08.2023.pdf>
5. Осипчук А., Яковлев М., Суслов А., Усачова В., Шалімов С. Університети під час війни: від закладу освіти до соціальної місії. Київ: Школи політичної аналітики НаУКМА, 2022. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c20b0b6d-be52-4b0b-8544-2fbdbc4850dd/content>

REFERENCES

1. Viina ta osvita. 2 roky povnomasshtabnoho vtorhnennia. Bryf za rezultatamy doslidzhennia. (2024) [War and Education: Two Years of Full-Scale Invasion. Briefing on Research Results]. Kyiv. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2024/02/10/Bryf.Viyna.ta.osvita.Dva.roky.povnomasshtabnoho.vtorhnennya.2024.ukr-10.02.2024.pdf> [in Ukrainian]
2. Kurapov, A., Pavlenko, V., Drozdov, A., Bezliudna, V., Reznik, A., & Isralowitz, R. (2022). Toward an Understanding of the Russian-Ukrainian War Impact on University Students and Personnel. *Journal of Loss and Trauma*, 28(2), 167–174. <https://doi.org/10.1080/15325024.2022.2084838>
3. Nikolaiev Ye., Rii H., Shemelynets I. (2023). Vyshcha osvita v Ukraini: zminy cherez viinu: analitychnyi zvit. Kyiv: Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka [Higher Education in Ukraine: Changes Due to War: Analytical Report.]. 93 s. URL: <https://osvitanalytika.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2023/03/HigherEd-in-Times-of-War.pdf> [in Ukrainian]
4. Osvita v umovakh voiennoho stanu: vyklyky, rozvytok, povoienni perspektyvy. Informatsiino-analitychnyi zbirnyk. (2023). [Education in Times of Martial Law: Challenges, Development, Post-War Perspectives] Kyiv: Instytut osvitoi analityky. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2023/22.08.2023/Inform-analytic.zbirn-Osvita.v.umovah.voyennogo.stanu-vykl.rozv.povoyen.perspekt.22.08.2023.pdf> [in Ukrainian]
5. Osypchuk A., Yakovliev M., Suslov A., Usachova V., Shalimov S. (2022). Universytety pid chas viiny: vid zakladu osvity do sotsialnoi misii [Universities during wartime: from educational institution to social mission]. Kyiv: Shkoly politychnoi analityky NaUKMA. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c20b0b6d-be52-4b0b-8544-2fbdbc4850dd/content> [in Ukrainian]

Kozachenko Olha Oleksandrivna
Candidate of Sociological Sciences,
Associate Professor at the Department of Sociology
Ivan Franko Lviv National University,
1, Universytetska str., Lviv, Ukraine
orcid.org/0009-0001-4745-5374

Kalynyak Oryslava Teodorivna
Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Sociology
Ivan Franko Lviv National University
1, Universytetska str., Lviv, Ukraine
orcid.org/000-0003-1174-9132

HIGHER EDUCATION IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: PERCEPTIONS AND PRACTICES OF STUDENTS OF THE CITY OF LVIV

Problem. *The Russian-Ukrainian war affects all spheres of social functioning, including education. Higher education institutions are forced to adapt to the conditions in which they have to operate. Students, as important subjects of educational activity, form their own perceptions of the educational process and have certain experiences of (non)adaptation to the context of the war of Russian Federation against Ukraine. The opinion of students about higher education is important in terms of identifying problematic aspects that the administration of higher education institutions can address. Purpose is to identify the features of the perceptions of students in the city of Lviv regarding the functioning of higher education in the conditions of the Russian-Ukrainian war, focusing on perceptions of the higher education system in general and on personal experiences of studying in higher education institutions. Methods.* *The author's research is based on the results of a sociological study conducted in February-March 2024 using an online survey method. The study involved 470 students studying at higher education institutions in the city of Lviv. Results.* *The author's online survey of students in the city of Lviv showed that the majority of respondents indicated that the quality of higher education has not deteriorated (63%), but agreed that air raid alarms negatively affect the quality of education (69%). According to students (42%), it is important to expand the practice of individual learning in wartime conditions. In addition, students are quite tolerant of the system of benefits for vulnerable categories of the population in wartime conditions, as well as the educational rights of students and professors who have left Ukraine. Considering the personal experience of students, most respondents (67%) feel that the war has affected them, but at the same time, they try to live a normal student life (58%). The ability of students to study calmly is influenced by the general depressive state (40%) and personal traumas (18%). Most students (66%) refuse Russian content during their studies, but only a third of students actively develop their Ukrainian identity, even fewer students actively engage in volunteering, learn to provide first aid, or undergo military training.*

Key words: *higher education, students, war, higher education institutions, perceptions.*

УДК 316.35

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.30>**Савчинський Руслан Орестович**кандидат соціологічних наук, доцент,
докторант кафедри соціологіїЛьвівського національного університету імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, Україна
orcid.org/0000-0002-0678-1755**Демків Олег Богданович**кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціологіїЛьвівського національного університету імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, Україна
orcid.org/0000-0001-5233-0472

СИСТЕМОУТВОРЮЮЧІ ПРАКТИКИ УКРАЇНСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ НУО: ІНСТИТУЦІЙНІ ПАСТКИ ТА СТРАТЕГІЇ В УМОВАХ ТУРБУЛЕНТНОСТІ

Актуальність дослідження зумовлена зростанням ролі неурядових організацій (НУО) у наданні гуманітарної допомоги в Україні та необхідністю підвищення ефективності їхньої діяльності шляхом впровадження кращих світових практик. Це особливо важливо в умовах затяжного військового конфлікту, який призвів до масштабного внутрішнього переміщення та зростання гуманітарних потреб. Українські НУО стикаються з численними викликами, пов'язаними з обмеженими ресурсами, складним операційним середовищем та інституційними пастками, які обмежують їхню спроможність надавати якісну та сталу допомогу, зокрема, ВПО.

Метою статті є дослідження процесів інституціоналізації світових практик гуманітарної допомоги у діяльності українських НУО із позицій організаційної соціології, шляхом аналізу інституційних пасток та можливостей для стратегічної дії в турбулентному середовищі. Методологія дослідження базується на якісному аналізі кейсів двох провідних українських НУО, які надають допомогу ВПО, а також на експертних інтерв'ю з представниками керівництва цих організацій. *Результати дослідження* свідчать, що українські НУО активно впроваджують такі світові практики, як дотримання гуманітарних принципів, стандартів якості та підвітності, підходів участі та локалізації, розвиток систем моніторингу та евалюації тощо. Водночас, цей процес інституціоналізації супроводжується низкою викликів та протиріч, пов'язаних з особливостями інституційного та операційного контексту.

Зокрема, НУО стикаються з інституційними пастками проєктного підходу, «гуманітарного сирітства», патерналізму та бюрократизму, які обмежують їхню ефективність та сталість. Подолання цих пасток вимагає розвитку стратегічних компетенцій НУО, таких як спеціалізація, локальні партнерства, розвиток потенціалу бенефіціарів та рефлексивні практики.

Результати дослідження. Теоретичний аналіз дозволяє зробити кілька узагальнень щодо інституційної динаміки в полі гуманітарної допомоги. По-перше, НУО є важливими агентами інституційних змін, які можуть як відтворювати, так і трансформувати домінуючі практики через свої стратегічні дії. По-друге, ефективність НУО залежить від їхньої здатності балансувати між різними інституційними логіками – гуманітарною, управлінською, політичною тощо. По-третє, розвиток адаптивних компетенцій НУО вимагає постійного навчання та рефлексії на різних рівнях. Результати дослідження мають практичне значення для вдосконалення діяльності НУО та інших стейкхолдерів у сфері гуманітарної допомоги.

Ключові слова: гуманітарна допомога, внутрішньо переміщені особи (ВПО), неурядові організації (НУО), інституціоналізація, стратегічна дія, інституційні пастки, адаптація.

Вступ. Згідно з Глобальним гуманітарним оглядом 2023 Управління ООН з координації гуманітарних питань у 2023 році в результаті конфліктів, стихійних лих та інших криз гуманітарної допомоги та захисту потребували рекордні 339 мільйонів людей. До вересня 2023 року ця цифра ще більше зросла до 363 мільйонів людей, які потребували допомоги [14]. Зростаючі масштаби гуманітарних криз і викликів створюють значне навантаження на міжнародну гуманітарну систему та вимагають мобілізації ресурсів і зусиль з боку різних акторів, зокрема неурядових організацій (НУО).

НУО відіграють ключову роль у наданні гуманітарної допомоги, доповнюючи та підтримуючи діяльність державних установ та міжнародних організацій. Часто вони мають унікальні переваги, такі як гнучкість, інноваційність, знання місцевого контексту та довіру серед постраждалих громад. Водночас, діяльність НУО у сфері гуманітарної допомоги стикається з низкою викликів, пов'язаних з обмеженими ресурсами, складними операційними умовами, питаннями координації та підзвітності тощо.

Аналіз досліджень. В Україні роль НУО у гуманітарній сфері особливо зросла в останнє десятиліття внаслідок конфлікту на сході країни, анексії Криму та повномасштабного вторгнення РФ. Війна загострила, зокрема, проблему гуманітарної допомоги внутрішньо-переміщеним особам. Згідно з інформацією Міністерства соціальної політики України, станом на серпень 2024 року кількість офіційно зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб в Україні досягає 4,9 млн осіб. Зокрема: понад 2,3 млн ВПО отримали допомогу на проживання у 2022 році; 3,6 млн осіб перемістилися (чи повторно перемістилися) після початку повномасштабної війни 24 лютого 2022 року; 2,5 млн з них перемістилися і не можуть повернутися до своїх домівок через руйнування житла, активні бойові дії або тимчасову окупацію територій [1]. ВПО стикаються з численними викликами, пов'язаними з втратою житла, роботи, соціальних зв'язків та доступу до основних послуг, що вимагає комплексної та скоординованої гуманітарної відповіді з боку державних та недержавних акторів.

Особливу роль у наданні допомоги ВПО відіграють неурядові організації (НУО), які часто мають більшу гнучкість, мобільність та довіру серед постраждалих громад, ніж державні установи [12]. Водночас, українські НУО стикаються з низкою викликів, пов'язаних з обмеженими ресурсами, недостатньою координацією та складним операційним середовищем, що вимагає від них адаптації та інновацій у своїй діяльності.

Українські НУО активно долучаються до надання допомоги внутрішньо переміщеним особам, постраждалим від конфлікту, вразливим групам населення тощо. Вони також беруть участь у міжнародних гуманітарних зусиллях та впроваджують у свою діяльність світові стандарти та практики.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю критичного осмислення та узагальнення досвіду українських НУО у наданні гуманітарної допомоги, зокрема через призму впровадження кращих світових практик у свою діяльність на системному організаційному рівні. Це дозволить виявити інституційні пастки та можливості для стратегічної дії НУО в умовах турбулентного середовища, а також сформулювати рекомендації щодо підвищення ефективності та сталості їхньої діяльності.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю соціологічного осмислення та узагальнення досвіду українських НУО у наданні гуманітарної допомоги ВПО, зокрема через призму впровадження кращих світових практик та стандартів. Це дозволить виявити інституційні пастки та можливості для стратегічної дії НУО в умовах турбулентності, а також сформулювати рекомендації щодо підвищення ефективності та сталості їхньої діяльності.

Метою статті є дослідження процесів інституціоналізації системоутворюючих практик гуманітарної допомоги ВПО у діяльності українських НУО, відповідно до міжнародних стандартів, а також аналіз інституційних пасток та можливостей для їхньої стратегічної дії в турбулентному середовищі із позицій організаційної соціології.

Завданнями статті є: проаналізувати ключові світові практики та стандарти гуманітарної допомоги ВПО, які впроваджуються українськими НУО на системному рівні їхньої діяльності;

дослідити процеси інституціоналізації цих практик у діяльності НУО, зокрема через призму теорій організаційної соціології; виявити основні інституційні пастки, які обмежують ефективність та сталість діяльності НУО в умовах турбулентності; визначити можливості для стратегічної дії НУО щодо подолання інституційних пасток та адаптації до мінливого середовища; сформулювати рекомендації щодо вдосконалення та систематизації діяльності НУО у сфері гуманітарної допомоги ВПО в Україні.

Методи дослідження. Дослідження спирається на низку теоретичних підходів з організаційної соціології та системного аналізу, які дозволяють краще зрозуміти інституційну динаміку діяльності НУО у сфері гуманітарної допомоги. Зокрема, використовуються такі теорії:

– Теорія інституціоналізму, яка розглядає організації як відкриті системи, що функціонують у ширшому інституційному середовищі та піддаються тиску з боку регулятивних, нормативних та культурно-когнітивних інститутів [13].

– Концепція стратегічної дії, яка підкреслює здатність організацій активно формувати своє інституційне середовище через цілеспрямовані та креативні дії [8].

– Теорія організаційних полів, яка розглядає сукупність організацій, що займаються схожою діяльністю та взаємодіють між собою, формуючи спільні правила, норми та практики [6].

– Системні підходи до організації, які, зокрема, розглядають організацію як динамічну систему, яка здатна змінюватись та адаптуватись до зовнішнього середовища [10].

Із використанням названих теорій було створено загальну теоретико-методологічну рамку та відповідний вокабуляр, сконструйовано інструментарій емпіричного дослідження.

Зокрема, теоретична рамка дозволила виділити ключові концепти та взаємозв'язки для аналізу діяльності українських НУО у сфері гуманітарної допомоги:

Інституційне середовище: було визначено основні регулятивні (законодавство, донорські вимоги), нормативні (професійні стандарти, етичні кодекси) та культурно-когнітивні (суспільні очікування, цінності) елементи, які впливають на діяльність НУО, як елементи зовнішнього середовища організації як системи.

Організаційне поле: було окреслено ключових акторів (НУО, донори, державні органи, міжнародні організації) та їхні взаємодії у сфері гуманітарної допомоги ВПО в Україні.

Інституційні логіки: виявлено домінуючі логіки (гуманітарна, управлінська, ринкова), які формують практики та стратегії НУО.

Стратегічна дія: визначено основні форми та механізми, через які НУО намагаються впливати на своє інституційне середовище (адвокація, інновації, партнерства).

Інституційні пастки: концептуалізовано типові проблеми та обмеження, з якими стикаються НУО в процесі власного системотворення на основі впровадження кращих світових практик.

Теоретична рамка дослідження була доповнена концепцією інституційного репертуару, яка розглядає набір практик, стратегій та ресурсів, доступних організаціям для взаємодії з інституційним середовищем [5].

На основі цієї теоретичної рамки було розроблено інструментарій емпіричного дослідження, який включав:

– гайд напівструктурованого інтерв'ю з представниками НУО, що містив блоки питань (сприйняття та впровадження світових практик гуманітарної допомоги; взаємодії з донорами, партнерами та бенефіціарами; організаційних змін та адаптацій; викликів та стратегій їх подолання; бачення майбутнього розвитку сектору);

– схему аналізу документів (статути, звіти, стратегії НУО) для виявлення формальних та неформальних практик, норм та цінностей;

– матрицю кодування для аналізу зібраних даних, яка включала категорії, пов'язані з ключовими теоретичними концептами (наприклад, «інституційний тиск», «стратегічна відповідь», «інституційний репертуар» тощо).

Такий теоретико-методологічний підхід дозволив провести комплексний аналіз інституційної динаміки діяльності українських НУО у сфері гуманітарної допомоги ВПО, виявити

ключові тенденції, виклики та можливості для їхнього системного розвитку в турбулентному середовищі.

Результати дослідження. Для глибшого розуміння процесів інституціоналізації кращих практик гуманітарної допомоги у систему діяльності українських НУО, а також виявлення інституційних пасток та можливостей для стратегічної дії, було проведено якісне дослідження із використанням методу напівструктурованих інтерв'ю.

Збір даних відбувався в період з травня по липень 2024 року. Загалом було проведено 20 інтерв'ю із представниками вищого керівництва (senior management) двох українських НУО, які активно залучені до надання гуманітарної допомоги внутрішньо переміщеним особам. Відбір організацій здійснювався цілеспрямовано, за критеріями: 1) досвід роботи у гуманітарній сфері не менше 5 років; 2) наявність діючих проєктів гуманітарної допомоги, спрямованої на допомогу населенню постраждалому внаслідок сучасних турбулентних подій в Україні (повномасштабне вторгнення РФ); 3) географічне охоплення діяльності (представленість у різних регіонах України). Тривалість інтерв'ю становила 30-60 хвилин. Усі інтерв'ю були записані на диктофон та транскрибовані для подальшого аналізу. Аналіз даних здійснювався за допомогою програмного забезпечення NVivo 12, яке дозволяє систематизувати та кодувати великі обсяги якісної інформації.

Процедура кодування включала кілька етапів:

1. Початкове кодування: розробка вихідного набору кодів на основі теоретичної рамки дослідження та гайду інтерв'ю (наприклад, коди «світові практики», «інституційні виклики», «стратегії адаптації» тощо).

2. Кодування транскриптів: систематичне застосування кодів до релевантних фрагментів тексту в кожному інтерв'ю. Цей процес також передбачав створення нових кодів, які виникали безпосередньо з даних (наприклад, «проєктна пастка», «локальні партнерства» тощо).

3. Порівняння та категоризація кодів: виявлення зв'язків та ієрархій між кодами, їх групування у ширші категорії та теми (наприклад, «інституційні пастки», «стратегічні можливості», «інституційні репертуари» тощо).

4. Інтерпретація та узагальнення: аналіз закодованих даних у світлі дослідницьких питань, виявлення спільних патернів та відмінностей між кейсами, формулювання теоретичних та практичних висновків.

Для забезпечення надійності кодування, початково кодування базувалося на процедурах триангуляції, а саме, здійснювалося двома дослідниками, після чого узгоджувалися розбіжності та формувалася спільний набір кодів. Також застосовувалися методи для додаткової триангуляції (порівняння даних з різних джерел) та перевірки учасниками (ознайомлення інформантів з попередніми результатами аналізу). Такий методологічний підхід дозволив отримати насичене розуміння інституційної та системної динаміки українських НУО у сфері гуманітарної допомоги, а також сформулювати практичні рекомендації щодо посилення їхньої стратегічної дії та адаптивності в турбулентному середовищі.

Аналіз діяльності українських НУО у сфері гуманітарної допомоги дозволив виявити низку ключових світових практик та стандартів, які вони впроваджують у свою роботу. До них належать:

– Дотримання гуманітарних принципів гуманності, нейтральності, неупередженості та незалежності, які є основою Кодексу поведінки Міжнародного руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця та НУО в сфері надання допомоги при стихійних лихах і катастрофах [9].

– Впровадження стандартів Core Humanitarian Standard (CHS), які визначають дев'ять зобов'язань щодо якості та підзвітності гуманітарної допомоги, зокрема щодо залучення та участі постраждалих громад, координації та навчання персоналу, управління ресурсами тощо [4].

– Використання критеріїв OECD-DAC для оцінки ефективності та впливу гуманітарних програм, які включають релевантність, узгодженість, ефективність, результативність та сталість [11].

– Застосування підходів участі та залучення бенефіціарів до планування, реалізації та оцінки гуманітарних програм, що дозволяє краще розуміти та задовольняти їхні потреби, а також підвищувати їхню відповідальність та спроможність [2].

– Локалізація гуманітарної допомоги через співпрацю з місцевими організаціями та ініціативами, що дозволяє підвищити ефективність, адресність та сталість програм, а також зміцнити потенціал місцевих громад [15].

– Розвиток систем моніторингу, евалюації, підзвітності та навчання (MEAL), які дозволяють відстежувати прогрес, результати та вплив програм, а також забезпечувати прозорість та підзвітність перед бенефіціарами та донорами [3].

Процес інституціоналізації кращих практик не є лінійним та однорідним, а супроводжується низкою викликів та протиріч. Зокрема, українські НУО стикаються з проблемою «подвійної підзвітності» [7], коли вони повинні одночасно відповідати очікуванням та вимогам донорів та бенефіціарів, які можуть мати різні пріоритети та цінності. Це має негативні системні наслідки та створює напругу між стандартизацією та адаптацією, між короткостроковими результатами та довгостроковим впливом, між проєктним та стратегічним підходами до гуманітарної діяльності. Проблема «подвійної підзвітності» у практиках українських НУО виявляється у: балансуванні вимог донорів і місцевих потреб, узгодженні різних форматів звітності, протиріччя між стандартизацією та гнучкістю, врахуванні інтересів різних стейкхолдерів, протиріччя між вертикальною та горизонтальною комунікацією, додаткових ресурсних витратах, необхідності розвитку специфічних компетенцій персоналу.

Аналіз діяльності українських НУО дозволив виявити низку інституційних пасток, які обмежують їхню ефективність та сталість в умовах турбулентності. До них належать:

– Пастка проєктного підходу, коли НУО надмірно залежать від короткострокового проєктного фінансування та орієнтуються на виконання донорських вимог, а не на власні стратегічні цілі та потреби бенефіціарів.

– Пастка «гуманітарного сирітства», коли певні групи ВПО (наприклад, ті, що проживають у віддалених районах або належать до вразливих категорій) випадають з поля зору НУО та не отримують необхідної допомоги.

– Пастка «асистенціалізму», коли гуманітарна допомога набуває патерналістського характеру та створює залежність серед бенефіціарів, замість розвивати їхні власні ресурси та спроможності.

– Пастка «проєктної ментальності», коли співробітники НУО надмірно фокусуються на виконанні бюрократичних процедур та звітності, а не на реальних потребах та участі бенефіціарів.

Водночас, дослідження показало, що українські НУО також мають можливості для стратегічної дії щодо подолання цих пасток та адаптації до мінливого середовища. Зокрема, вони можуть розвивати:

– Стратегічну спеціалізацію, тобто фокусуватися на певних нішах або послугах, де вони мають унікальний досвід та компетенції, що дозволяє їм бути більш ефективними та стійкими.

– Локальну співпрацю, тобто будувати партнерства з місцевими організаціями та ініціативами, які мають кращий доступ та довіру серед вразливих груп ВПО, що дозволяє охопити більше бенефіціарів та мобілізувати додаткові ресурси.

– Розвиток потенціалу, тобто інвестувати в освіту, навчання та організаційний розвиток як своїх співробітників, так і бенефіціарів, що дозволяє підвищувати якість послуг та сприяти сталості результатів.

– Рефлексивну практику, тобто створювати простори для критичного осмислення, обміну досвідом та навчання на рівні організації та сектору, що дозволяє виявляти прогалини, генерувати інновації та адаптуватися до змін.

Як видно з таблиці, впровадження кращих практик гуманітарної допомоги українськими НУО прогресує, але також стикається з низкою інституційних пасток, які обмежують їхню ефективність. Водночас, аналіз показує, що українські НУО мають можливості для стратегічної

Таблиця 1

Системоутворюючі практики, пастки та стратегії розвитку українських НУО

Системоутворюючі практики	Впровадження українськими НУО	Інституційні пастки	Можливості стратегічної дії
Дотримання гуманітарних принципів (гуманність, нейтральність, неупередженість, незалежність)	Частково впроваджено, але є виклики через складний операційний контекст	"Проектна пастка" – надмірна залежність від донорських вимог та короткострокових результатів	Розвиток стратегічної спеціалізації у нішах, де НУО мають унікальний досвід та компетенції
Впровадження стандартів Core Humanitarian Standard (CHS) щодо якості та підзвітності	Впроваджуються окремими НУО, але потребують ширшого поширення та адаптації	"Пастка асистенціалізму" – патерналістський характер допомоги, що створює залежність серед бенефіціарів	Інвестиції у розвиток потенціалу та спроможності бенефіціарів, а не лише надання допомоги
Застосування підходів участі та залучення бенефіціарів до планування, реалізації та оцінки програм	Зростає увага до залучення бенефіціарів, але все ще недостатньо системно	"Пастка проектної ментальності" – надмірний фокус на бюрократичних процедурах, а не реальних потребах людей	Розбудова партнерств з місцевими організаціями та ініціативами, які мають кращий доступ та довіру серед громад
Локалізація гуманітарної допомоги через співпрацю з місцевими організаціями та ініціативами	Є успішні приклади партнерств з локальними НУО, але потенціал ще не повністю розкритий	"Пастка гуманітарного сирітства" – недостатнє охоплення допомогою найбільш вразливих та важкодоступних груп	Посилення адвокації та комунікації щодо потреб та пріоритетів постраждалих людей та громад
Розвиток систем моніторингу, оцінки, підзвітності та навчання (MEAL)	Впроваджуються окремі елементи, але бракує комплексних та сталих систем MEAL	"Пастка проектного підходу" – надмірна залежність від проектного фінансування та орієнтація на донорів, а не стратегічні цілі	Розвиток рефлексивної практики, критичного осмислення досвіду та постійного навчання на рівні організацій та сектору

дії щодо подолання цих пасток. Це включає розвиток стратегічної спеціалізації у своїх нішах, інвестиції у розвиток потенціалу бенефіціарів та локальних партнерств, посилення адвокації щодо потреб постраждалих людей, а також розвиток культури постійного навчання та рефлексії в організаціях та секторі в цілому.

Реалізація цих можливостей стратегічної дії дозволить українським НУО не лише краще впроваджувати світові практики, але й трансформувати саме інституційне середовище у сфері гуманітарної допомоги. Це вимагатиме злагоджених зусиль та співпраці між НУО, донорами, владою та іншими стейкхолдерами задля створення більш сприятливих умов для сталої та ефективної гуманітарної діяльності, орієнтованої на реальні потреби постраждалих людей та громад.

Дослідження показало, що українські НУО активно впроваджують світові практики та стандарти гуманітарної допомоги ВПО у свою діяльність, що можна розглядати як процес інституціоналізації та системного розвитку організації. Водночас, цей процес супроводжується низкою викликів та протиріч, пов'язаних з особливостями інституційного середовища та операційного контексту в Україні.

Зокрема, НУО стикаються з інституційними пастками проектного підходу, «гуманітарного сирітства», «асистенціалізму» та «проектної ментальності», які обмежують їхню ефективність

та сталість. Подолання цих пасток вимагає від НУО розвитку стратегічних компетенцій та підходів, таких як спеціалізація, локальна співпраця, розвиток потенціалу та рефлексивна практика.

Теоретичний аналіз діяльності НУО дозволяє зробити кілька узагальнень щодо інституційної динаміки в полі гуманітарної допомоги. По-перше, НУО є важливими агентами інституційних змін, які можуть як відтворювати, так і трансформувати домінуючі практики та норми через свої стратегічні дії та взаємодії. По-друге, ефективність та сталість діяльності НУО залежить від їхньої здатності балансувати між різними інституційними логіками та вимогами, зокрема між стандартизацією та адаптацією, між підзвітністю донорам та бенефіціарам, між проєктними та стратегічними цілями. По-третє, розвиток адаптивних та трансформаційних компетенцій НУО вимагає постійного навчання, експериментування та рефлексії на індивідуальному, організаційному та секторальному рівнях.

Висновки. Результати дослідження мають практичне значення для вдосконалення діяльності НУО у сфері гуманітарної допомоги ВПО в Україні. Зокрема, вони можуть бути використані для:

– Розробки та впровадження стратегій та політик НУО, які б враховували інституційні виклики та можливості, зокрема щодо спеціалізації, партнерства, розвитку потенціалу та інновацій.

– Посилення координації та обміну досвідом між НУО, а також з іншими стейкхолдерами (донорами, владою, бізнесом, медіа тощо) для формування більш сприятливого та ефективного інституційного середовища.

– Адвокації та комунікації щодо ролі та внеску НУО у гуманітарну допомогу ВПО, а також щодо потреб та пріоритетів самих ВПО, для підвищення обізнаності та підтримки з боку громадськості та осіб, що приймають рішення.

– Розбудови потенціалу НУО, зокрема через навчання, менторство, обмін персоналом та інші форми організаційного розвитку, які б дозволили посилити їхні стратегічні, адаптивні та інноваційні компетенції.

Підсумуємо знахідки цієї розвідки:

По-перше, українські НУО виступають важливими агентами інституційних змін у сфері гуманітарної допомоги. Вони не просто пасивно адаптуються до інституційного середовища, але й активно його формують через впровадження світових практик та стандартів, розвиток партнерств та адвокацію. Це відповідає концепції стратегічної дії Флігстіна і МакАдама.

По-друге, діяльність НУО відбувається в складному інституційному середовищі, де взаємодіють різні регулятивні (законодавство, донорські вимоги), нормативні (професійні стандарти) та культурно-когнітивні (суспільні очікування) елементи. Ефективність НУО залежить від їхньої здатності балансувати між різними інституційними логіками – гуманітарною, управлінською, політичною, що кореспондує із знахідками теорії інституціоналізму Скотта.

По-третє, українські НУО формують специфічне організаційне поле гуманітарної допомоги, де відбувається обмін досвідом, формування спільних практик та норм. Водночас, це поле характеризується інституційними пастками та протиріччями, що вимагає від НУО розвитку стратегічних компетенцій для їх подолання (плідною у інтерпретації цих спостережень є теорія організаційних полів ДіМаджіо і Пауелла).

По-четверте, турбулентність середовища створює не лише виклики, але й можливості для інституційних інновацій у сфері гуманітарної допомоги. НУО можуть використовувати "вікна можливостей" для перегляду усталених практик та впровадження нових підходів, зокрема через розвиток локальних партнерств, цифрових технологій, соціальних інновацій. З'ясовано, що інституційний репертуар українських НУО у сфері гуманітарної допомоги ВПО включає як кращі міжнародні практики та стандарти, так і локальні адаптації та інновації. Інституційний репертуар українських НУО у сфері гуманітарної допомоги ВПО є важливим фактором їхньої ефективності та сталості: НУО з більш різноманітним та гнучким

репертуаром мають кращі можливості для подолання інституційних пасток та адаптації до мінливих умов. Водночас, розширення репертуару вимагає від НУО постійного навчання, рефлексії та інновацій.

Подальший розвиток сектору НУО вимагає посилення рефлексивності та здатності до навчання на різних системних рівнях: індивідуальному, організаційному та міжорганізаційному. Це дозволить НУО краще адаптуватися до мінливого середовища та ефективніше виконувати свою роль у наданні гуманітарної допомоги.

Представлене дослідження має певні обмеження, зокрема щодо охоплення кейсів та респондентів, які не є репрезентативними для всього сектору НУО. Також воно фокусується на інституційних аспектах і меншою мірою враховує інші фактори (ресурсні, операційні, контекстуальні тощо), які впливають на діяльність НУО. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на: порівняльний аналіз інституційної динаміки в полі гуманітарної допомоги в різних країнах та контекстах; вивчення впливу цифрових технологій, соціальних інновацій та нових форм колаборації на трансформацію сектору НУО; дослідження довгострокових ефектів та сталості результатів діяльності НУО для бенефіціарів та громад.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Міністерство соціальної політики України. (2024). Внутрішньо переміщені особи. <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html>
2. Anderson, M. B., Brown, D., & Jean, I. (2012). Time to listen: Hearing people on the receiving end of international aid. CDA Collaborative Learning Projects.
3. Buchanan-Smith, M., Cosgrave, J., & Warner, A. (2016). Evaluation of humanitarian action guide. ALNAP.
4. CHS Alliance, Group URD and the Sphere Project. (2014). Core Humanitarian Standard on Quality and Accountability. <https://corehumanitarianstandard.org/files/files/Core%20Humanitarian%20Standard%20-%20English.pdf>
5. Clemens, E. S., & Cook, J. M. (1999). Politics and institutionalism: Explaining durability and change. *Annual Review of Sociology*, 25(1), 441–466.
6. DiMaggio, P. J., & Powell, W. W. (1983). The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American Sociological Review*, 48(2), 147–160.
7. Ebrahim, A. (2003). Accountability in practice: Mechanisms for NGOs. *World Development*, 31(5), 813–829.
8. Fligstein, N., & McAdam, D. (2012). *A theory of fields*. Oxford University Press.
9. ICRC. (1994). Code of Conduct for the International Red Cross and Red Crescent Movement and NGOs in Disaster Relief. <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/publications/icrc-002-1067.pdf>
10. Kühl, S. (2014). *Organizations: A Systems Approach*. Routledge.
11. OECD. (2019). Better Criteria for Better Evaluation: Revised Evaluation Criteria Definitions and Principles for Use. <https://www.oecd.org/dac/evaluation/revised-evaluation-criteria-dec-2019.pdf>
12. OECD/UNHCR. (2023). Refugees and internally displaced persons in development planning: No-one left behind? OECD Publishing. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2023/10/refugees-and-internally-displaced-persons-in-development-planning_26eb8a6f/08c021b0-en.pdf
13. Scott, W. R. (2014). *Institutions and organizations: Ideas, interests, and identities* (4th ed.). SAGE Publications.
14. United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs. (2023, December 31). Global Humanitarian Overview 2023, December update (Snapshot as of 31 December 2023). <https://www.unocha.org/publications/report/world/global-humanitarian-overview-2023-december-update-snapshot-31-december-2023>
15. Van Brabant, K., & Patel, S. (2018). *Localisation in Practice: Emerging Indicators and Practical Recommendations*. Global Mentoring Initiative. <https://reliefweb.int/report/world/localisation-practice-emerging-indicators-and-practical-recommendations>

REFERENCES

1. Ministerstvo sotsialnoi polityky Ukrainy. (2024). Vnutrishno peremishcheni osoby [Ministry of Social Policy of Ukraine. (2024). Internally displaced persons] <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html> [in Ukrainian].
2. Anderson, M. B., Brown, D., & Jean, I. (2012). Time to listen: Hearing people on the receiving end of international aid. CDA Collaborative Learning Projects.
3. Buchanan-Smith, M., Cosgrave, J., & Warner, A. (2016). Evaluation of humanitarian action guide. ALNAP.
4. CHS Alliance, Group URD and the Sphere Project. (2014). Core Humanitarian Standard on Quality and Accountability. <https://corehumanitarianstandard.org/files/files/Core%20Humanitarian%20Standard%20-%20English.pdf>
5. Clemens, E. S., & Cook, J. M. (1999). Politics and institutionalism: Explaining durability and change. *Annual Review of Sociology*, 25(1), 441–466.
6. DiMaggio, P. J., & Powell, W. W. (1983). The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American Sociological Review*, 48(2), 147–160.
7. Ebrahim, A. (2003). Accountability in practice: Mechanisms for NGOs. *World Development*, 31(5), 813–829.
8. Fligstein, N., & McAdam, D. (2012). *A theory of fields*. Oxford University Press.
9. ICRC. (1994). Code of Conduct for the International Red Cross and Red Crescent Movement and NGOs in Disaster Relief. <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/publications/icrc-002-1067.pdf>
10. Kühl, S. (2014). *Organizations: A Systems Approach*. Routledge.
11. OECD. (2019). Better Criteria for Better Evaluation: Revised Evaluation Criteria Definitions and Principles for Use. <https://www.oecd.org/dac/evaluation/revised-evaluation-criteria-dec-2019.pdf>
12. OECD/UNHCR. (2023). Refugees and internally displaced persons in development planning: No-one left behind? OECD Publishing. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2023/10/refugees-and-internally-displaced-persons-in-development-planning_26eb8a6f/08c021b0-en.pdf
13. Scott, W. R. (2014). *Institutions and organizations: Ideas, interests, and identities* (4th ed.). SAGE Publications.
14. United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs. (2023, December 31). Global Humanitarian Overview 2023, December update (Snapshot as of 31 December 2023). <https://www.unocha.org/publications/report/world/global-humanitarian-overview-2023-december-update-snapshot-31-december-2023>
15. Van Brabant, K., & Patel, S. (2018). *Localisation in Practice: Emerging Indicators and Practical Recommendations*. Global Mentoring Initiative. <https://reliefweb.int/report/world/localisation-practice-emerging-indicators-and-practical-recommendations>

Savchynskyi Ruslan Orestovych

Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor,
Doctoral Student at the Department of Sociology
Ivan Franko National University of Lviv
1, Universytetska str., Lviv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-0678-1755

Demkiv Oleh Bohdanovych

Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Sociology
Ivan Franko National University of Lviv
1, Universytetska str., Lviv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-5233-0472

**SYSTEMIC PRACTICES OF HUMANITARIAN ASSISTANCE
OF UKRAINIAN NGOS: INSTITUTIONAL TRAPS AND STRATEGIES
IN A TURBULENT ENVIRONMENT**

The relevance of the study is due to the growing role of non-governmental organizations (NGOs) in providing humanitarian assistance in Ukraine and the need to improve the efficiency of their activities by implementing the best international practices. This is especially important in the context of the protracted military conflict, which has led to large-scale internal displacement and growing humanitarian needs. Ukrainian NGOs face numerous challenges related to limited resources, a complex operating environment and institutional pitfalls that limit their ability to provide quality and sustainable assistance to IDPs.

The purpose of the article is to study the processes of institutionalization of global humanitarian aid practices in the activities of Ukrainian NGOs, to analyze institutional traps and opportunities for strategic action in a turbulent environment. The research methodology is based on a qualitative analysis of the cases of two leading Ukrainian NGOs that provide assistance to IDPs, as well as on expert interviews with representatives of the top management of these organizations. The results of the study show that Ukrainian NGOs are actively implementing such international practices as adherence to humanitarian principles, quality and accountability standards, participatory and localization approaches, development of monitoring and evaluation systems, etc. At the same time, this process of institutionalization is accompanied by a number of challenges and contradictions related to the specifics of the institutional and operational context.

In particular, NGOs face the institutional traps of project-based approach, humanitarian orphanhood, paternalism, and bureaucracy, which limit their effectiveness and sustainability. Overcoming these traps requires the development of strategic competencies of NGOs, such as specialization, local partnerships, beneficiary capacity development, and reflective practices.

*The theoretical analysis allows us to make several generalizations about the institutional dynamics in the humanitarian aid field. First, NGOs are important agents of institutional change that can both reproduce and transform dominant practices through their strategic actions. Secondly, the effectiveness of NGOs depends on their ability to balance between different institutional logics – humanitarian, managerial, political, etc. Third, the development of adaptive competencies of NGOs requires constant learning and reflection at different levels. **The results of the study** have practical implications for improving the activities of NGOs and other stakeholders in the field of humanitarian assistance.*

Keywords: humanitarian aid, internally displaced persons (IDPs), non-governmental organizations (NGOs), institutionalization, strategic action, institutional traps, adaptation.

ЗМІСТ

ГНОСЕОЛОГІЯ

Чурсінова Оксана Юріївна

ФЕНОМЕН ТЕХНОНАУКИ В МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ НАУКОВИХ КОМУНІКАЦІЯХ 4

Янушевич Ірина Анатоліївна, Кронберг Єлізавета Володимірівна

ПРОГРАМУВАННЯ ЯК ФОРМА МОВИ ТА ПРОБЛЕМА РОЗУМІННЯ:
ФІЛОСОФСЬКИЙ СЕНС СИНТАКСИСУ ТА СЕМАНТИКИ ПРОГРАМУВАННЯ..... 13

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

Астапова-Вязьміна Олена Ігорівна

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МУЛЬТИМОДАЛЬНОЇ СЕМІОТИКИ:
СМИСЛОУТВОРЮЮЧИЙ КОНТЕКСТ..... 20

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

Бойчук Олег Іванович, Юхименко Наталія Федорівна

СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ ЯК ПЛАТФОРМА ДЛЯ ПРОМОЦІЇ ВІРТУАЛЬНОЇ ГЕНЕЗИ..... 28

Добродум Ольга Вікторівна, Мартинюк Едуард Іванович, Никитченко Елена Едуардівна

ХАРИЗМАТИЧНИЙ ШІ ТА МАЙБУТНЄ БІОЕТИКИ..... 36

Karanfilova Olena Volodymyrivna

EDUCATION AS A REGULATOR OF DEVIANCE IN MARTIAL LAW..... 48

Коваль Олена Аркадіївна, Сахно Андрій Євгенович

ТРАНСФОРМАЦІЇ ОБРАЗУ «ІДЕАЛЬНОГО ЧОЛОВІКА»
В ІСТОРИЧНИХ КОНТЕКСТАХ ЗАХІДНОЇ КУЛЬТУРИ:
ЧУТТЄВІ ФОРМИ ВІДТВОРЕННЯ У ПЛАСТИЧНИХ МИСТЕЦТВАХ..... 53

Ковтун Наталія Михайлівна, Рудницька Ольга Павлівна, Гуцало Людмила Вікторівна

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ КОНФЛІКТІВ..... 62

Когут Олексій Вікторович

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОЇ СФЕРИ
ПІД ВПЛИВОМ ТЕХНОЛОГІЙ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ..... 71

Козленко Павло Юхимович

МОРАЛЬНО-ПРАВОВА ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ГЕНОЦИД:
СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ РАКУРС..... 77

Лісєнко Олена Василівна, Крохмаль Олександр Миколайович

АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ..... 86

Мазур Олена Пилипівна

ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ ГЕОЦЕНТРИЧНОГО ВСЕСВІТУ
В КОСМОЛОГІЧНИХ МОДЕЛЯХ АРХІТЕКТУРИ ТА МІСТОБУДУВАННЯ
НА ПРИКЛАДІ МІСТА ОДЕСИ..... 93

Музиченко Ганна В'ячеславівна, Атаманюк Зоя Миколаївна

ТВОРЧИСТЬ ЯК ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ..... 108

Нівня Ганна Олександрівна ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ВИКЛИК ДЛЯ СУСПІЛЬСТВА.....	115
Прокопович Лада Валеріївна ПРОБЛЕМАТИКА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ МЕЖ БІОТЕХНОЛОГІЙ В КОНТЕКСТІ АНТИУТОПІЙ.....	125
Синчак Богдан Анатолійович МЕРЕЖА РЕТРАНСЛЯТОРІВ ПРОРОСІЙСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ В ІНОЗЕМНИХ МАС-МЕДІА.....	131
Федорова Інна Валеріївна СОЦІАЛЬНИЙ ІДЕАЛ ЯК ФАКТОР КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	139
Шабанова Юлія Олександрівна, Мечиков Сергій Анатолійович ФЕНОМЕН ПОСТПРАВДИ В МІФОЛОГІЧНОМУ ПРОСТОРІ МЕТАМОДЕРНУ.....	148
Швед Зоя Володимирівна ФЕМІНІСТИЧНИЙ ДИСКУРС В СУСПІЛЬНИХ ПРАКТИКАХ СУЧАСНОСТІ.....	158
ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ	
Гольд Ольга Феліксівна, Васалатий Максим В'ячеславович ФІЛОСОФІЯ АРХІТЕКТУРИ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНО – СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ.....	167
ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ	
Добровольська Вікторія Анатоліївна, Лещенко Альона Михайлівна, Пазяк Алла Сергіївна ФІЛОСОФСЬКА КОМПОНЕНТА У ПІДГОТОВЦІ ФАХІВЦІВ МОРСЬКОЇ ГАЛУЗІ: СПЕЦИФІКА ВИКЛАДАННЯ.....	173
Сошніков Андрій Олександрович, Могільова Світлана Валентинівна ІНСТИТУТ КОНФУЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ «М'ЯКОЇ СИЛИ» КИТАЮ З ВПРОВАДЖЕННЯ НИМ КОНЦЕПЦІЇ «СПІВТОВАРИСТВА ЄДИНОЇ ДОЛІ ЛЮДСТВА».....	183
ЕТИКА ТА ЕСТЕТИКА	
Квачевська Олена Олексіївна ЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФАНДРАЙЗИНГУ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	191
Панамаренко Дмитро Миколайович ЕТИЧНИЙ ЛАНДШАФТ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СУЧАСНОМУ СВІТІ.....	199
ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ	
Бевзюк Наталя Петрівна ФІЛОСОФСЬКІ РЕФЛЕКСІЇ ТЕОЛОГІЇ.....	206
Пальчик Андрій Олександрович ТИПОЛОГІЇ ПАНЕНТЕЇЗМУ: АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ПІДХОДІВ.....	214

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

Булатевич Микола Миколайович, Черній Людмила Віталіївна

РЕЛІГІЙНО-ЕТИЧНА ТА ІДЕОЛОГІЧНА СТРАТЕГІЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ МОДЕРНОЇ СВІТ-СИСТЕМИ..... 224

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Мишок Романа Романівна, Купяк Уляна Денисівна

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ КІБЕРБУЛІНГУ ЯК ТЕХНОЛОГІЇ У СЕРЕДОВИЩІ БАГАТОКОРИСТУВАЦЬКИХ ОНЛАЙН-ІГОР..... 237

СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

Козаченко Ольга Олександрівна, Калиняк Орислава Теодорівна

ВИЩА ОСВІТА В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: УЯВЛЕННЯ ТА ПРАКТИКИ СТУДЕНТІВ МІСТА ЛЬВОВА..... 253

Савчинський Руслан Орестович, Демків Олег Богданович

СИСТЕМОУТВОРЮЮЧІ ПРАКТИКИ УКРАЇНСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ НУО: ІНСТИТУЦІЙНІ ПАСТКИ ТА СТРАТЕГІЇ В УМОВАХ ТУРБУЛЕНТНОСТІ..... 260

CONTENTS

GNOSEOLOGY

Chursinova Oksana Yuriivna

THE PHENOMENON OF TECHNOSCIENCE IN INTERDISCIPLINARY SCIENTIFIC COMMUNICATIONS..... 4

Yanushevich Iryna Anatolyivna, Kronberg Elizaveta Volodymyrivna

PROGRAMMING AS A FORM OF LANGUAGE AND PROBLEM OF UNDERSTANDING: THE PHILOSOPHICAL MEANING OF SYNTAX AND SEMANTICS IN PROGRAMMING.....13

PHILOSOPHICAL ANTHROPOLOGY

Astapova-Vyazmina Olena Igorivna

PHENOMENOLOGICAL INTERPRETATION OF MULTIMODAL SEMIOTICS: MEANING-FORMING CONTEXT.....20

SOCIAL PHILOSOPHY

Boichuk Oleh Ivanovych, Yukhymenko Nataliia Fedorivna

SOCIAL NETWORKS AS A PLATFORM FOR PROMOTING VIRTUAL GENESIS..... 28

Dobrodum Olha Viktorivna, Martyniuk Eduard Ivanovych, Nykytchenko Elena Eduardivna

CHARISMATIC AI AND THE FUTURE OF BIOETHICS36

Karanfilova Olena Volodymyrivna

EDUCATION AS A REGULATOR OF DEVIANCE IN MARTIAL LAW.....48

Koval Olena Arkadiivna, Sakhno Andrii Yevhenovych

TRANSFORMATIONS OF THE IMAGE OF THE "IDEAL MAN" IN THE HISTORICAL CONTEXTS OF WESTERN CULTURE: SENSORY FORMS OF REPRODUCTION IN FINE ARTS.....53

Kovtun Nataliia Mykhailivna, Rudnytska Olha Pavlivna, Hutsalo Liudmyla Viktorivna

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF RELIGIOUS CONFLICTS RESEARCH..... 62

Kohut Oleksii Viktorovich

SOCIO-PHILOSOPHICAL ASPECTS OF THE LEGAL SPHERE UNDER THE INFLUENCE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES.....71

Kozlenko Pavlo Yukhimovich

MORAL-LEGAL IMPLEMENTATION OF RESPONSIBILITY FOR GENOCIDE: A SOCIO-PHILOSOPHICAL PERSPECTIVE..... 77

Liseienko Olena Vasylivna, Krokhmal Oleksandr Mykolaiovych

AXIOLOGICAL DIMENSION OF THE TRANSFORMATION OF THE UKRAINIAN MENTALITY.....86

Mazur Olena Pilipivna

PHILOSOPHICAL BASIS OF THE FORMATION OF THE GEOCENTRIC UNIVERSE MODEL IN COSMOLOGICAL APPROACHES TO ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING: CASE OF ODESA.....93

Muzychenko Ganna Viacheslavivna, Atamaniuk Zoia Mykolaivna	
CREATIVITY AS A PREREQUISITE FOR THE CULTURAL HERITAGE FORMATION.....	108
Nivnia Anna Oleksandrivna	
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A CHALLENGE FOR SOCIETY.....	115
Prokopovych Lada Valeriivna	
PROBLEMS OF MORAL AND ETHICAL BOUNDARIES OF BIOTECHNOLOGIES IN THE CONTEXT OF DYSTOPIA.....	125
Synchak Bohdan Anatoliiovych	
NETWORK OF REPEASTERS OF PRO-RUSSIAN IDEOLOGY IN FOREIGN MASS MEDIA.....	131
Fedorova Inna Valeriivna	
SOCIAL IDEAL AS A FACTOR OF CONSOLIDATION OF UKRAINIAN SOCIETY.....	139
Shabanova Yuliia Oleksandrivna, Mechykov Serhii Anatoliyovych	
PHENOMENON OF POST-TRUTH IN THE MYTHOLOGICAL SPACE OF METAMODERN.....	148
Shwed Zoya Volodymyrivna	
FEMINIST DISCOURSE IN CONTEMPORARY SOCIAL PRACTICES.....	158
PHILOSOPHY OF HISTORY	
Gold Olga Feliksivna, Vasalatiy Maxym Viacheslavovych	
PHILOSOPHY OF ARCHITECTURE IN UKRAINE: HISTORICAL AND SOCIAL ASPECT.....	167
PHILOSOPHY OF EDUCATION	
Dobrovolska Viktoriia Anatoliivna, Leshchenko Alona Mykhailivna, Paziak Alla Serhiivna	
PHILOSOPHICAL COMPONENT IN MARITIME PROFESSIONALS' TRAINING: SPECIFIC FEATURES OF TEACHING.....	173
Soshnikov Andriy Oleksandrovyeh, Mogilova Svitlana Valentynivna	
THE CONFUCIUS INSTITUTE AS A TOOL OF CHINA'S "SOFT POWER" BY ITS INTRODUCTION OF THE CONCEPT OF "COOPERATION FOR A SHARED DESTINY OF HUMANITY".....	183
ETHICS AND AESTHETICS	
Kvachevska Olena Oleksiivna	
ETHICAL ASPECTS OF FUNDRAISING: PROBLEMS AND PERSPECTIVES.....	191
Panamarenko Dmytro Mykolayovych	
THE ETHICAL LANDSCAPE OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE MODERN WORLD.....	199
PHILOSOPHY OF RELIGION	
Bevzyuk Natalia Petrivna	
PHILOSOPHICAL REFLECTIONS REGARDING THEOLOGY.....	206
Palchyk Andrii Oleksandrovyeh	
TYPOLOGIES OF PANENTHEISM: ANALYSIS OF MODERN APPROACHES.....	214

THEORY AND HISTORY OF SOCIOLOGY

Bulatevych Mykola Mykolaiovych, Chernii Liudmyla Vitaliivna

RELIGIOUS AND ETHICAL AND IDEOLOGICAL STRATEGIES
OF LEGITIMATION OF SOCIAL ORDER OF THE MODERN WORLD-SYSTEM..... 224

METHODOLOGY AND METHODS OF SOCIOLOGICAL RESEARCH

Myshok Romana Romanivna, Kupiak Uliana Denysivna

CONCEPTUALIZATION OF CYBERBULLYING AS A TECHNOLOGY
IN THE ENVIRONMENT OF MULTIPLAYER ONLINE GAMES..... 237

SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGY

Kozachenko Olha Oleksandrivna, Kalynyak Oryslava Teodorivna

HIGHER EDUCATION IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR:
PERCEPTIONS AND PRACTICES OF STUDENTS OF THE CITY OF LVIV.....253

Savchynskyi Ruslan Orestovych, Demkiv Oleh Bohdanovych

SYSTEMIC PRACTICES OF HUMANITARIAN ASSISTANCE
OF UKRAINIAN NGOS: INSTITUTIONAL TRAPS AND STRATEGIES
IN A TURBULENT ENVIRONMENT.....260

Наукове видання

ПЕРСПЕКТИВИ. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ВИПУСК № 3, 2024

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Цифровий друк.

Обл. вид. арк. 26,18. Ум. друк. арк. 32,09. Зам. № 1024/663.

Підписано до друку 27.09.2024. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1

Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.